

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek och är fritt att använda. Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitized at Gothenburg University Library and is free to use. All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

MALENA LARSVALL

Gård i stad

R31: 1993

Gårdens delar
Samband och förändringar
Med exempel från Lund

V-HUSETS BIBLIOTEK, LTH

15000

400129272

BYGGFORSKNINGSRÅDET

R31:1993

LUNDS TEKNISKA HÖGSKOLA
VÄG- OCH VATTENBYGGNAD
BIBLIOTEKET

GÅRD I STAD

gårdens delar
samband och förändringar
med exempel från Lund

av

MALENA LARSVALL
arkitekt

Akademisk avhandling som för avläggande av doktorsexamen
vid tekniska fakulteten vid universitetet i Lund
kommer att offentligt försvaras i sal A:B
Sektionen för Arkitektur, Sölvegatan 24, Lund
fredagen den 17 september 1993 kl. 10.00

REFERAT

Under de två sista decenniernas förnyelsevåg har stadskvarter och gårdar förändrats. Detta arbete behandlar innerstadens gårdar med dess gårdsrum och byggnader. I arbetet presenteras begrepp, metoder att analysera gårdar, som kan användas i praktiskt bevarande- och förnyelsearbete. Gårdarna ses som små rumsliga och kommunikativa system varigenom likheter, variationer och förändringar hos dem kan diskuteras.

Gårdstudierna har förlagts till Lund. I en historisk del beskrivs återkommande drag och förändringar hos gårdsrummen, gatuhusen, sekundärutrymmena och trädgårdarna. I studier av äldre gårdar framträder några återkommande rumsliga drag: de är uppbyggda som små återvändsgränder med en port, ett gårdsrum och gränser. I analyserna urskiljs även samband mellan gårdarnas rumsliga uppbyggnad och hur de disponeras och möbleras. Siktält, entréförhållanden, rörelser påverkar på olika sätt placeringen av sittplatser, grönska.

Moderna föreskrifter och stadsbyggnadsidéer verkar i vissa avseenden emot slutna kvarters- och gårdsbildningar. En analys av ett förnyat innerstadsområde visar att det är väsentligt annorlunda uppbyggt än stadens äldre kvarter.

Kartläggningen av återkommande rumsliga drag hos gårdar kan ge underlag för att stadsrumsliga sammanhang diskuteras och bevaras. Sambanden mellan rumsliga förhållanden och gårdarnas disposition lyfter fram relationer som kan tillvaratas när man planerar och projekterar nya innerstadsgårdar.

Denna rapport hänför sig till forskningsanslag 870166-7 från Byggforskningsrådet till Lunds tekniska högskola, Lund.

I Byggforskningsrådets rapportserie redovisar forskaren sitt anslagsprojekt. Publiceringen innebär inte att rådet tagit ställning till åsikter, slutsatser och resultat.

Denna skrift är tryckt på miljövänligt, oblegt papper.

R31:1993

ISBN 91-540-5564-4

Byggforskningsrådet, Stockholm

gotab 98196, Stockholm 1993

till mina humlor

Detta arbete har kunnat genomföras tack vare bidrag från Crafoordska stiftelsen, Elna Bengtssons fond, Nordenstedtska stiftelsen och Helgo Zettervalls fond. 1987 - 88 bedrevs forskningen inom ramen för projektet "Det urbana gårdsrummet", finansierat av BFR. Tryckningen av boken har ombesörjts av Statens råd för byggnadsforskning och omslaget är tryckt med bidrag från Helgo Zettervalls fond.

INNEHÅLL

FÖRORD	5 - 6
--------	-------

INLEDNING	7 - 12
-----------	--------

Problem och frågeställningar, 7 - Ansatser och syften, 8 - Uppläggning av avhandlingen, 10.

KAPITEL 1. GÅRDSBEGREPP OCH GÅRDSBESKRIVNINGAR	13 - 33
--	---------

Gårdsbegreppet, 13 - Några vanliga planeringsbegrepp, 16 - Synsätt och sorteringsgrunder i andra arbeten om gårdar, 20.

KAPITEL 2. RAMARNA FÖR STADENS GÅRDAR	34 - 66
---------------------------------------	---------

Staden Lund 1700-1850, 34 - Topografi, fuktstråk och gatusträckningar, 36 - Några äldre lundagårdar, 39 - Nya bostadsgårdar, 48 - Stadens tomter, 49 - Något om tomterna och byggnadssättet, 54 - Upplösningen av tomtgränserna, 57.

KAPITEL 3. GÅRDARNA OCH DE LOKALA	
-----------------------------------	--

BYGGNADSORDNINGARNA	67 - 92
---------------------	---------

Byggnadsmaterial, 67 - Byggnadshöjd, 68 - Portgång, 72 - Gårdsplats, 74 - Gränser, 78 - Socklar, 80 - Trappor, 82 - Balkonger, 85 - Karaktäristik av byggnadsordningarna, 87.

KAPITEL 4. GATUHUSEN - ÅTERKOMMANDE	
-------------------------------------	--

DRAG OCH FÖRÄNDRINGAR	93 - 127
-----------------------	----------

Plantyper, 94 - Utbyggnadsperioder, 96 - Tvårumsplanen, 97 - Herrgårdsplanen, 102 - L-lägenheten, 105 - Tt-lägenheten, 109 - Hallägenheten och hallhuset, 111 - Återkommande drag hos planerna, 114 - Planernas betydelse för utvecklingen av hyreshusen, 116 - Plantypernas betydelse för gårdarna, 118 - Plantypernas förändringar och gårdsrummen, 119.

KAPITEL 5. SEKUNDÄRFUNKTIONERNA OCH UTHUSEN	128 - 150
---	-----------

Vattenförsörjning, 129 - Avtråden, 130 - Dränering, 132 - Avlopp, 133 - WC-installationer, 135 - Sopkärl och sophämtning, 136 - Uppvärmning och vedbodar, 136 - Tvätt och brygghus, 138 - Källar- och förrådsutrymmen, 140 - Cykelställ, 141 - Stall, parkeringsplatser och garage, 142 - Sekundärfunktionernas förändringar och betydelse för gårdar och bostäder, 144

KAPITEL 6. TRÄDGÅRDARNA	151 - 194
-------------------------	-----------

Äldre trädgårdsideal, 152 - Lunds stora trädgårdar, 153 - Ett framväxande intresse för nya växter och skön trädgårdskonst, 158 - Lustträdgårdarna, 161 - Livet i 1800-talets bostadsgårdar och trädgårdar, 170 - 1900-talets idéer om grönnare och öppnare gårdsrum, 176 - Lunds innerstadsgårdar, 183 - Sammanfattning, 186.

KAPITEL 7. FRIGÖRELSEN FRÅN ÄLDRE BYGGNADSSÄTT 195 - 204

1800-talsstadens fram- och baksidor, 195 - Frigörelsen från gården, 196 - Frigörelsen från tomten, 196, Frigörelsen från gatan, 197 - Husens frigörelse från marken, 199 - Det självständiga huset, 200 - De många frihetsmotiven, 202.

KAPITEL 8. MODERNA FÖRESKRIFTER OCH

LÖSNINGSMODELLER

205 - 256

Byggnadssätt, 206 - Byggnadshöjd, 206 - Portgångar, 206 - Gårdsytor och friytetal, 209 - Gränser, 214 - Socklar och trappor, 215 - Balkonger, 215 - Moderna krav och äldre byggnadssätt - en sammanfattning, 215 - *Moderna sekundärfunktioner*, 216 - Sopkärll och sophämtning, 216 - Tvättstugor, 217 - Källar- och förrådsutrymmen, 218 - Parkeringsplatser, 220 - De moderna sekundärfunktionerna och gårdarna, 221 - *Gårdens rekreativa uppgifter i moderna föreskrifter och koncept*, 222 - Solbelysning, 222 - Lekplatser, 224 - Gemenskap, 226 - Regler för grönska och planteringar, 229 - Inställningen till gårdar i några undersökningar, 230 - Gårdssaneringar och gårdsförbättringar, 231 - Några exempel på kvalitetsbedömningar av gårdar, 236 - Ny plan- och bygglag 1987. Nybyggnadsregler 1989, 242 - Slutsatser, 244.

KAPITEL 9. ANALYSER AV SEX ÄLDRE LUNDAGÅRDAR 257 - 291

Metoder, 258 - Terminologi, 261 - Glädjen 14 - en lundagård, 264 - Två hörngårdar, 269 - Winstrup 6, 269 - Glädjen 1, 273 - Tre gårdar vid Sankt Petri Kyrkogata, 278 - Winstrup 3, 279 - Winstrup 4, 281 - Winstrup 5, 284 - Sammanfattning av analyserna i de tre gårdarna, 286 - Gemensamma drag hos de sex gårdarna, 289.

KAPITEL 10. ANALYS AV GAMLA OCH NYA GÅRDAR

I KVARTERET BILLEGÅRDEN

292 - 341

Planärendet Billegården, 293 - Gårdsanalyserna, 297 - De äldre gårdarna och axiellinjerna, 298 - Tittanalys, 302 - De konvexa platserna, 304 - Husens entréer, 307 - Rörelsefigurer, 310 - Växtligheten, 313 - Sittplatserna, 316 - Återkommande drag och samband hos äldre gårdar - en sammanfattning, 318 - Axialerna och de nya gårdarna, 321 - Tittanalys, 323 - Den konvexa uppbyggnaden, 323 - Entréerna, 324 - Rörelsebilder, 325 - Grönskan, 325 - Växtligheten i de nya gårdarna, 325 - Sittplatserna i de nya gårdarna, 328 - Konflikter och förändringar i det nya området, 330 - Egenskaper hos det nya området - en sammanfattning, 334 - Samstämmighet, 334 - Motsatser och samverkan, 335 - Ett alternativförslag för ny bebyggelse, 336.

SAMMANFATTNING

342 - 346

SUMMARY

347 - 352

BILAGA

353 - 363

Bestämmelser ur Lunds lokala byggnadsordningar 1807-1936 och 1874 års byggnadsstadga.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

364 - 377

BILDFÖRTECKNING

378 - 379

REGISTER

380 - 381

FASTIGHETS- OCH ORTSREGISTER, KARTA ÖVER LUND

382 - 383

FÖRORD

Det hela började i Kristianstad 1978, då jag tillsammans med en grupp arkitektstuderande lärde känna en stadskärna med mycket knappa mått, smala kvarter och små gårdar. Flera gårdar stod vid detta tillfälle inför hotet att byggas över eller att rivas. Betydelsen av att bevara stadens tomter och gårdar framstod med särskild tydlighet i denna snålt uppbyggda renässansstad.

Sedan dess har jag tvärat och gått bakom huvudstråken i de städer jag besökt. Studiet av gårdarna har tidvis dragit iväg med mig i riktningar som jag från början inte anade. Utifrån ett otympligt och omfångsrikt material har dock infallsvinklar och analysmetoder efterhand långsamt utvecklats.

Avhandlingen har gjorts vid avdelningen för stadsbyggnad på A-sektionen vid LTH. Under studieåren var jag knuten till avdelningen som lärare och forskningsassistent. Handledare under denna tid var professor Kell Åström och därefter har hans efterträdare professor Vibeke Dalgas övertagit denna uppgift. Båda har intresserat och uppmuntrande följt arbetet.

1987 fick jag 1 1/2 års byggforskningsanslag för projektet "Det urbana gårdsrummet", vilket bl.a. innebar att jag kunde samla ihop en rad olika ansatser och slutföra de konkreta gårdsanalyser som presenteras i slutet av avhandlingen.

Arbetet har i övrigt skett med utgångspunkt från mina yrkeserfarenheter som arkitekt. Under 70-talet arbetade jag som planarkitekt. Under de fyra senaste åren har jag varit verksam med projektering hos Lars Asklund i Malmö. Detta har bl.a. inneburit att jag fått delta i detaljplaneläggning och projektering av hus med gårdar på innerstadstomter i Stockholm och Lund.

För de valda analysmetoderna har John Miller, som introducerat engelsmannen Bill Hilliers arkitekturforskning i Sverige, varit en viktig person. Vi har fört många intressanta diskussioner kring städernas rumsliga uppbyggnad.

Bosse Bergman höll under sin tid vid A-sektionen i Lund många givande seminarier kring aktuell forskning om byggd miljö. Peter Sjömar bidrog med många värdefulla synpunkter.

ter på mitt arbetet i samband med ett arbetsseminarium vid CTH 1989. Eva Gustavsson från Alnarp har lämnat uppmuntrande synpunkter på materialet. Agneta Åsgrim - Berlin som arbetade med Lunds bevaringsprogram i början av 1980-talet har framhållit betydelsen av att bevara stadens gårdar och stött idén att skriva om dem. Thomas Schlyter har delat med sig av sina erfarenheter av planeringsfrågor i Lund och av eget forskningsarbete kring utemiljö. Vid ett seminarium under våren 1990 lade Hans Erlandsson, lundakännare och fysiker, och arkitekt Tomas Wikström ned ett stort arbete på att granska avhandlingen. Många värdefulla synpunkter kom då fram.

Vid flera olika tillfällen har min goda vän Hjördis Kristenson läst arbetet och på ett ovärderligt och professionellt sätt kommenterat innehållet och givit anvisningar om praxis kring avhandlingsarbete.

På arkiv och bibliotek har man hjälpt mig att få fram material. Boende har tagit sig tid och berättat om gårdar. Kommunala och statliga tjänstemän har beredvilligt delat med sig av sina kunskaper inom yrkesområden där mina egna varit bristfälliga. Reproarbetet har tålmodigt och vänligt utförts av Thomas Almén vid UB-media. Ett tack till dem alla.

Anders Bergmark har hjälpt mig med ett dataprogram som gjort det möjligt att analysera gårdssamband och i slutskedet även bistått mig med utskrifter. K G Olsson har under lång tid stött och uppmuntrat mig i mitt arbete och dessutom gjort en stor arbetsinsats i samband med bildmonteringen. Johan Larsvall bidrog till att mina layoutproblem kunde lösas. Mina föräldrar har stött mig praktiskt och ekonomiskt i slutskedet av arbetet. Till alla mina nära och kära ett varmt tack. Slutligen flyger tankarna till mina döttrar Klara och Emma, som stått ut med min upptagenhet och frånvaro under många år och som under arbetets gång hunnit bli vuxna.

Lund i juni 1993
Malena Larsvall

INLEDNING

Denna avhandling behandlar stadens gårdar. Arbetet påbörjades i början av 1980-talet, då våra stadskärnor sedan några år varit föremål för utredningar. Inventeringar och bevarandeplaner följdes av konkreta åtgärder i miljön. Men det sätt på vilket detta kom att genomföras i form av gårdssaneringar, rivningar och genom att ny bebyggelse uppfördes i äldre stadskvarter, fick mig att förstå betydelsen av slå vakt om den enskilda gården som grundenhet i stadsbebyggelsen.

PROBLEM OCH FRÅGESTÄLLNINGAR

Bevarandeproblem. När det gäller innerstadsbebyggelse och gårdar har man under de sista decennierna på många håll gått ovarsamt fram. Trots målsättningar om stadsmiljöns bevarande har en omfattande omgestaltning av innerstads-kvarter skett. Äldre gårdar har byggts om och förändrats och nya har skapats i olika former.

Trots att formspråk och fasader anpassats till gatorna, har nyskapade gårdar vanligen fått en rumslig uppbyggnad som är främmande i den äldre stadsbebyggelsen. I vissa fall har gårdar byggts över och i andra har de öppnats upp mot andra gårdar. Privata uteplatser har ibland placerats på marken och tagit gårdsrummens kanter i anspråk. Portgångarna har blivit färre och entréerna har placerats inne på gårdarna vilket bidragit till att göra gatorna till entréfattiga baksidor. Kvarterens inre delar har på många ställen öppnats för allmänheten så att gårdar och trädgårdar genomskärs av nya promenadvägar. Kvarteren har på detta sätt vänts ut och in.

Även äldre gårdar har förändrats genom att entréer har byggts bort, portlås installerats och gamla uthus har rivits. Här föreligger således en skillnad - medan nya eller förnyade gårdar har öppnats upp har de äldre alltmer stängts till.

En rad frågor inställer sig kring vad man bevarar och vad man förändrar i äldre stadsmiljöer. En av huvuduppgifterna har därför varit att försöka beskriva äldre gårdars uppbyggnad och egenskaper.

Beskrivningsproblematik. Olikheter, mångfalden och komplexiteten hos innerstadsgårdar väcker frågor kring hur man kan beskriva dem. Det saknas begrepp och beskriv-

ningsmodeller som kan belysa hur gårdsrum är uppbyggda. T.o.m. gårdsbegreppet är mångtydigt och föränderligt.

Gårdarna faller isär i flera beståndsdelar - i gårdsrummen, boningshusen, uthusen och i trädgårdarna - vilka i olika grad ingår i enskilda gårdar och på olika sätt är länkade till varandra. Gårdsrummet kan inte ses isolerat från omgivande byggnader, från gatan eller omgivande gårdar. Trädgården kan inte förstås utan sammanhang med gårdens byggnader eller omgivande gränser. Gårdsplatsen kan inte ses oberoende av bostadshus, uthus och sekundärfunktioner. Med tiden förändras dessutom dessa delar.

Jag har behövt utgångspunkter som gör det möjligt att se hur gårdar är uppbyggda och hur de ingående delarna är förknäpade med varandra. För att förstå gårdars egenskaper idag, vill jag även se närmare på vilka förändringar som dessa genomgått. Många gårdar har förändrats så att de idag inte är desamma som de var t.ex. för hundra år sedan. Jag har därför sökt efter beskrivningssätt som även kan fånga förändringar hos gårdar och dess olika delar.

Eftersom ny innerstadsbebyggelse ofta skiljer sig från den äldre i rumsligt avseende, har jag även velat titta närmare på hur moderna planföreställningar och föreskrifter ser ut, som kan vara ordnande för dagens gårdar. Var finns konflikter och skärningspunkter i förhållande till äldre gårdars uppbyggnad? Och hur är nya gårdar uppbyggda i förhållande till de gamla?

Uppgiften har varit att hitta metoder som även gör det möjligt att beskriva befintliga hela gårdsanläggningar, nya såväl som gamla. Dessa metoder skall kunna användas för att ringa in karaktäristiska och återkommande egenskaper hos äldre gårdar. De bör om möjligt även kunna användas för att urskilja faktorer hos gårdar som har betydelse för gårdsrummens karaktär.

ANSATSER OCH SYFTEN

Avsikten är således att hitta utgångspunkter utifrån vilka gårdar kan beskrivas, så att betydelsefulla drag och samband kan fångas och förändringar diskuteras. Nyckeln till detta har jag funnit i beskrivningssätt som tar fasta på gårdars rumsliga, kommunikativa uppbyggnad. Gårdarna ses härvid som *små rumsliga och kommunikativa system*. Med denna utgångspunkt kan man se om det finns *återkommande relationer* och ordnande principer som är gemensamma för många gårdar. En kartläggning av gårdars rumsliga förhållanden kan

även ge nya infallsvinklar på vad man väljer att bevara eller förnya i innerstadsmiljöer. Med denna ansats kan man även fånga vad som *varierar* hos gårdar och vad som *förändras* hos dem. Här har den engelske arkitekturforskaren Bill Hilliers arbeten, som bl.a. presenteras i *The social logic of space* (1984), givit en rad uppslag till hur rumsliga samband hos gårdar kan beskrivas och analyseras. Härutöver har jag utfört titt- och kommunikationsanalyser av gårdar. Jag har även antagit att man kan finna en viss *samstämmighet* mellan rumsliga och kommunikativa förhållanden hos gårdar och hur de t.ex. ser ut, planteras och möbleras. Om man finner att vissa drag hos t.ex. planteringar och möbleringar i äldre gårdar går att knyta till kommunikativa eller rumsliga relationer hos dem, skulle man få underlag att även kunna ställa *diagnoser* på planerade gårdar. I projekteringssammanhang skulle då de rumsliga och kommunikativa förhållanden hos en gård medvetet kunna tillvaratas för att stödja en tänkt disposition, möblering och plantering av den.

Val av ort. Avsikten var ursprungligen att arbeta med exempel från Kristianstad, Landskrona och Lund. Kristianstad och Landskrona har, till skillnad från Lund med sina stora medeltida kvarter och rymliga tomter, planlagda stadskärnor med betydligt smalare kvarter, mindre tomter och gårdar. Men med ambitionen att fånga förändringar och samband hos gårdar blev materialet snart så omfattande, att jag valde att begränsa studierna till Lund. Tillgången till lokala arkiv och behovet av täta besök i gårdarna bidrog också till att jag valde att förlägga studierna hit. Stadens specifika uppbyggnad med ett glest medeltida gatunät och stora kvarter har visserligen givit en stor andel djupa tomter. Men samtidigt rymmer olika slags tomter och gårdar redan inom ett och samma kvarter. Med olika kvarters- och tomtbildningar erbjuder Lund därför sammantaget en stor spännvidd av olika slags tomter och gårdar som t.ex.:

- hårdexploaterade hörntomter;
- mellanliggande djupa tomter med plats för gårdsplatser och extra trädgårdar;
- småtomter med låga gatuhus och mycket små gårdsplatser.

Det stora materialet har givit möjligheter att urskilja återkommande drag hos gårdar och att kartlägga plantyper och förändringsskeden, som dock har den begränsningen att de är specifika för Lund. Men materialet kan kanske, just ge-

nom att vara lokalt förankrat, fungera som jämförelse för iakttagelser och studier i andra städer. Härutöver innehåller avhandlingen material av mer generell karaktär. Presentationen av äldre trädgårdsideal, genomgången av bestämmelser i riksstadgor och normsamlingar, orienteringen om gårdsbegreppet och andra gårdsstudier och inte minst själva tillvägagångssättet att analysera gårdar är delar av arbetet som har ett allmänt intresse.

UPPLÄGGNING AV AVHANDLINGEN

Avhandlingen omfattar fyra delar. I den första delen orienterar jag om gårdar och gårdsarbeten i allmänhet. Här beskrivs vissa historiska förhållanden i Lund som ännu har betydelse för dagens gårdar i stadskärnan. Den andra delen omfattar fyra förändringsstudier och den tredje behandlar moderna föreställningar och föreskrifter som berör moderna gårdsbildningar. Den fjärde och avslutande delen omfattar fallstudier av äldre och nya gårdar i Lund.

Tidsavgränsningar. Arbetet som helhet gäller grovt tiden mellan 1850 - 1990. I avhandlingens olika kapitel varierar dock både tidsavgränsningar och arbetsmetoder. I arbetet behandlas ett stort antal befintliga "äldre gårdar" vars bebyggelse uppfördes mellan 1850 - 1930.

I förändringsstudierna spänner varje delstudie från olika tidpunkter på 1800-talet fram till 1930 - 1940. Kring 1930 började det äldre gårdsbaserade byggnadssättet frångås. Byggnadsverksamheten var i Lunds innerstad mycket låg mellan 1940 och 1970. För denna mellanperiod presenterar jag stadsbyggnadsidéer som på olika sätt varit inriktade på uppbrott och frigörelse från äldre stadsbyggnadsprinciper. Under 1970-talet ökade intresset åter att bygga i stadskärnan. Moderna föreskrifter och planeringsmodeller som har berört gårdar presenteras från 1967 fram till och med 1989.

De avslutande fallstudierna utfördes 1986 - 88 och omfattar analyser av äldre och nybyggda gårdar i Lund. Här har vissa kompletterande uppgifter tillförts materialet fram till och med 1992. Avhandlingen har fått följande uppläggning och kapitelindelning:

Kapitel 1. Gårdsbegrepp och gårdsbeskrivningar. Här behandlas bl.a. frågor kring vad en gård är, vad ordet gård betyder och hur gårdar behandlats i andra arbeten.

Kapitel 2. Ramarna för stadens gårdar. Här behandlas ramarna för dagens gårdar som ännu ges av äldre gatusträckningar,

kvarters- och tomtbildningar i Lund. Här ges även några exempel på agrara och förindustriella gårdar. Jag lyfter vidare fram några genomgripande samhällsförändringar som gav nya förutsättningar för att bostadsgårdar skulle utvecklas under slutet av 1800-talet, nämligen stadsjordbrukens avveckling efter 1875, näringsfriheten 1864 och kommunreformen 1862.

Kapitel 3 - 6. Förändringstudierna. I fyra delstudier behandlas gårdens olika beståndsdelar - gårdsrummen, gatuhusen, uthusen och trädgårdarna. Här beskrivs uppbyggnaden av de enskilda delarna men även länkarna och sambanden dem emellan. I avsnittet om gårdsrummet uppmärksammas gårdsrummets anknytningar till gatan, till byggnader och till granngårdar. I studien av byggnaderna anges förekomsten av trappor och portar mot gator och gårdar, i kapitlet om uthusen uppmärksammas gårdsplatsernas samspel med hus- och bostadslösningar. I studien om trädgårdarna anges, om möjligt, läget i förhållande till gårdsplatser och byggnader.

Tidsavgränsningar, angreppssätt, sorteringsgrunder och källor varierar i de fyra avsnitten. *Gårdsrummet* (kap 3) har studerats med utgångspunkt från föreskrifter i 1874 års byggnadsstadga och de lokala byggnadsordningarna. Studien omfattar tiden 1807 - 1936. Studien är kronologiskt upplagd och visar, genom långvarigt gällande föreskrifter och förordningar, vad som var ordnande regler och rumsliga 'temata' i gårdarna.

Gatuhusen (kap 4) presenteras i en planstudie över bebyggelsen kring Clemenstorget. Studien omfattar tiden 1850 - 1988. Här har olika plantyper kunnat urskiljas. Angreppssättet är typologiskt till sin karaktär. Men här diskuteras även variationer och förändringar hos planerna. Särskilt uppmärksammar jag när vissa strategiska relationer mellan gatuhus och gårdar förändrades. De exempel och resonemang som Birgit Gejvall presenterar i sin avhandling *1800-talets stockholmsbostad* 1954 har utgjort ett viktigt jämförelsematerial för denna studie.

Uthusen och sekundärfunktionerna (kap 5) beskrivs genom lokala skrifter, stadgor, lundaskildringar och samtal. Sekundärfunktionerna visar sig ha stor betydelse för bostädernas samband med gårdsrum och mark. Här har bl.a. Inga Haraldsons opublicerade uppsatser med detaljerade skildringar av olika lundamiljöer från 1910- och 20-talen varit en värdefull källa. Studien omfattar tiden 1840 - 1940 och har anknytning till etnologins ämnesområde.

Trädgårdarna (kap 6) speglas genom trädgårdsideal som publicerats i äldre trädgårdstidskrifter och trädgårdshistorisk litteratur. Denna del är stilhistorisk till sin karaktär. Här beskrivs även hur vissa allmänna trädgårdsideal kommit till uttryck i några trädgårdsanläggningar i Lund. I någon mån berörs även trädgårdarnas sociala roll för dem som bodde i gårdarna. Källorna har då utgjorts av lokalt material i form av lundaskildringar, fotografier, uppmätningar och kartor. Studien omfattar tiden 1840 - 1930.

Kapitel 7 och 8. I två kapitel beskriver jag hur gårdar och äldre stadsbyggnadsprinciper behandlas i moderna krav och föreställningar.

Frigörelsen från äldre byggnadssätt (kap 7). I en idéhistorisk essä visar jag hur man i vissa stadsbyggnadsidéer under 1900-talet tagit avstånd från äldre gårdsbundet byggnadssätt.

Moderna föreskrifter och lösningsmodeller (kap 8). Vad som framkommit i förändringsstudierna om gårdsrum, uthus, sekundärfunktioner och trädgårdar jämförs här med hur gårdar behandlas i föreställningar och föreskrifter under perioden 1967 - 1989. Här diskuteras skillnader och skärningspunkter mellan aktuella bestämmelser, föreställningar och äldre gårdsprinciper.

Under arbetets gång trädde en ny plan- och bygglag i kraft 1987 och nya byggnadsföreskrifter infördes 1989. Detta har inneburit att vissa delar av den första delen av kapitlet har hunnit bli historia. De nu gällande reglerna redovisas i slutet av kapitlet.

Kapitel 9 och 10. Gårdsanalyser. I den sista delen av arbetet studeras hela gårdssammanhang i äldre och stadsförnyade gårdar i Lund. Kap 9 omfattar en djupstudie av sex äldre lundagårdar i kvarteren Glädjen och Winstrup. I kap 10 analyseras äldre och nybyggda gårdar i kvarteret Billegården. Studien utfördes under 1986 - 88 och kompletterades fram till 1992. Arbetet avslutas med ett alternativförslag till ny bebyggelse som ordnas efter äldre gårdsprinciper. Här tillämpas erfarenheter som gjorts i gårdsanalyserna.

I dessa studier har olika beskrivnings- och analysmodeller för innerstadsgårdar utvecklats och prövats. Här har framför allt Bill Hilliers arbeten utgjort en viktig inspirationskälla. Analysmetoderna presenteras i kapitel 9.

KAPITEL 1

GÅRDSBEGREPP OCH GÅRDSBESKRIVNINGAR

GÅRDSBEGREPPE

Vi skall nu titta närmare på själva ordet gård. Följer man hur ordets betydelse förändrats, framträder även bilden av en gårds uppbyggnad, dess beståndsdelar och hur dessa delar förändrat karaktär med tiden.

Under medeltiden betydde gårper (gordher, gordh) omgivande stängsel, gårdsgård, hägnad som t.ex. i "At garpa fylgin jordinne (1335).¹ (Han) planteradhe en wijngård, och gierde ther gårdh om kring." (Mat. 21:33 1526).² Gård betecknade även den inhägnade platsen, trädgården eller den av byggnader omgivna gårdsplatsen (gardhin). Ordet kunde även omfatta gårdsplatsen med sina omgivande byggnader.

Nils Gösta Sandblad anger att det var först på 1400-talet som begreppet "gård" började användas för att beteckna gården som gårdsplats och som borgerlig funktionsenhet med olika byggnader.³ När Lunds gårdar registrerades under 1690-talet betecknade gården en tomt med dess byggnader. För olika gårdar angavs dessutom mått på den bebyggda delen, "sielfa gårdhen", och på den tillhörande hagen eller trädgården.⁴ Hage betecknade den odlade delen av tomten och förekom då i uttryck som t.ex. kåhl- och humlehage. På danska betyder *have* ännu idag inhägnad mark, trädgård. Det svenska hage däremot används numera för beteckna inhägnad, gårdsgård, betesmark och påminner därigenom om den äldre innebörden av gård som inhägnad plats.

Gård har under lång tid betecknat fastighet både i staden och på landet. På mitten av 1800-talet angav A. F. Dalin i *Ordbok öfver svenska språket* att gård betecknade t.ex. 'kringstängd' öppen plats, i synnerhet framför boningshus.

I Olof Östergrens *Nusvensk ordbok* (1926) finner man huvudbetydelser av betydligt mer stadsmässig innebörd än tidigare. Gård betecknar här helt eller delvis kringbyggt område, som t.ex. gårdsplats eller bakgård. Ordet används i uttryck som att ha rum åt gården, barnen leker på gården. Att gå på gården betydde även att gå på avträdet. Innebörden hägnad eller staket uppges här vara en bibetydelse hos ordet.

I *Svenska Akademiens ordbok* finns en fullständig sammanställning av såväl äldre som nyare betydelser. Den äldre innebörden stängsel respektive inhägnad betesmark återfinns här. Gård betecknar även ett inhägnat eller avgränsat område för visst ändamål i ord som t.ex. bangård, vedgård eller brädgård. Gård kan beteckna trädgård och plantering men förekommer då oftast i sammansättningar som t.ex. trädgård, vingård, örtagård. Härutöver nämns olika betydelser som anknyter till byggda gårdar: inhägnat eller avgränsat område intill eller omkring en byggnad i ord som gårdsplan, gårdsrum och bakgård. Gård uppges här även mer allmänt beteckna något som står i rad eller i ring, som i t.ex. tandgård, skärgård.

I *Svensk etymologisk ordbok* tar Elof Hellquist upp flera av de ovan nämnda betydelserna hos gårdsbegreppet. När det gäller trädgård anges att Trøegarper (fornsv) ursprungligen betydde fruktträdgård medan kålgård betecknade köks-trädgård. Lustgård eller Lustagardher (fornsv) förekom i gamla bibelöversättningar och avsåg paradiset, medan lust-trädgård betydde prydnadsträdgård under 1700-talet.

Upplösningen av städernas slutna byggnadssätt under 1900-talet kom även att lämna spår i gårdsbegreppet. I *Begrepp för utemiljö* från 1983 har en rad betydelseförskjutningar skett som troligen har att göra med att nya stadsplanideal och öppnare gårdstyper utvecklats:

Trädgård

vanligen inhägnat område vid enbostadshus med prydnads- och nyttoväxter, gräsmatta mm

Trädgård används stundtals som synonym till park, t ex i botanisk trädgård, stadsträdgård.

Gård

1. kringgårdad eller kringbyggd plats

2. utrymme mellan hus i byggnadskvarter, i regel med slutet byggnadssätt, eller mellan hus och gata

Uttrycket gård används också om lantegendom, hemman, gods och även i mer allmän betydelse om en bebyggd fastighet på landet.

Förgård

utrymme mellan bebyggelse och gata; jrf gatulinje, inre förgårdslinje⁵

Gårdsbegreppet kan enligt dessa definitioner således även omfatta mellanrummen mellan hus eller mellan hus och gata.

Det svenska gårdsbegreppet inrymmer sålunda en rad olika betydelser. Gård har ömsom betecknat inhägnaden och det inhägnade, ömsom byggnaderna och det av byggnaderna bildade gårdsrummet eller gårdsplatsen, ibland båda delarna.

Med tiden har huvudbetydelserna förändrats och förskjutits. Gård kom efterhand även att beteckna allt hårdare bebyggda gårdsplatser och sedermera även de öppna rum som bildades mellan friliggande hus.

Gård, gårdsrum, gårdsplats eller trädgård. I andra språk gör man skillnad mellan mer eller mindre kringbyggda gårdsplatser och odlade trädgårdar:

gård, gårdsplads - have (danska)

hof - garten (tyska)

court, courtyard - garden (engelska)

cour - jardin (franska)

corte, cortile - orto, giardino (italienska).

Det svenska språket däremot saknar särskilda ord för bebyggda respektive odlade gårdsdelar. Ordet gård specificeras i stället genom att i ingå sammansättningar som gårdsplats, gårdsplan och trädgård.

I 1874 års byggnadsstadga och i de lokala byggnadsordningarna kallades den del av tomten som ej fick bebyggas för gårdsplats, gårdsplan, gårdsutrymme eller för gårdsrum. I byggnadsordningarna krävdes att dessa gårdsplatser skulle stensättas eller makadamiseras.⁶ I den sista byggnadsordningen från 1936 användes dock det vidare och samtidigt mer precisa begreppet gård för att beteckna kvarterets eller tomtens obebyggda delar.⁷

I äldre gårdar utformades ofta de kommunikativa gårdsdelarna som hårdgjorda gårdsplatser medan de mindre kommunikativa partierna odlades eller anlades som trädgårdar. I beskrivningar av gårdar idag gör man inte längre skillnad mellan vad som tidigare skulle kunna hänföras till en "gårdsplats" respektive en "trädgård". Dessa gårds kategorier skiljs nämligen inte längre åt i modernt stadsbyggande. Även det minskade bruket av äldre beteckningar kan ha bidragit till att motsägelsefulla lösningar hos nya gårdar väljs. Inte sällan försöker man idag anordna grönytor i gårdsdelar som är mycket hårt belastade av kommunikationer och som i äldre gårdar skulle ha betecknats som gårdsplatser.

Studier av ordassociationer kring olika slags stadsrum har visat att adekvata beteckningar på utemiljö är svåra att hitta idag.⁸ Att gårdsbegreppet har betydelser som inte alltid överensstämmer med allmänt omfattade associationer bidrar till att skapa förvirring, inte minst i planeringssammanhang. Olika slags gårdar kan därför behöva beskrivas, karaktäriseras och t.o.m. betecknas på olika sätt. Så har t.ex. två olika

slags gårdar med friliggande lamellhus i Boverkets skrift *Utemiljö* (1988) kallats "funkis- och grannskapsgård" respektive "miljonprogramsgård" för att det skall framgå vad för slags öppna gårdsrum man talar om.⁹

Gårdsbegreppets äldre betydelser ger flera infallsvinklar på hur man kan se på gårdars uppbyggnad. Redan i begreppet framgår det att gårdar består av både byggnader och gårdsrum. Att diskutera gårdsrum utan att beskriva omgivande byggnader visar sig snart begränsa möjligheten att se och förstå deras egenskaper. Även skillnaden mellan gårdsplatser och trädgårdar har i studierna visat sig vara fundamental och viktig, liksom att inhägnaderna kring tomter och trädgårdar är av stor betydelse. Det tycks vara så att karaktäristiska drag som kännetecknar innerstadsgårdar även har en motsvarighet i äldre innebörder hos själva ordet.

Tyngdpunkten i avhandlingen har jag lagt på *gårdsrummet*. Med detta avser jag gårdens obebyggda delar som bildas av omgivande byggnader och inhägnader. Gårdsrummet kan omfatta både gårdsplatser och trädgårdar. Gårdsrummet kommer dessutom, som redan nämnts, att behandlas i sammanhang med omgivande byggnader.

Ordet gård används i detta arbete i sin vida betydelse - för att beteckna en fastighet, en hel gårdsanläggning med gårdsplats, byggnader och en eventuell trädgård. Men gård får i vissa fall även beteckna gårdsplatsen eller gårdsplanen, t.ex. när det förekommer i alldagligare uttryck som "att leka på gården, att ha stall på gården" etc.

Gårdsplats används dock för att mer precist beteckna de närmast intill gatuhuset liggande gårdsdelarna som är mer eller mindre kringbyggda. Gårdsplatsen var tidigare - och är ännu i många gårdar - en kommunikationsplats med många in- och utgångar till omgivande hus och uthus.

Utöver allmänt vedertagna betydelser och sammansättningar av ordet gård, använder jag i arbetet en rad precisrande beteckningar, som hänför sig till rumsliga och kommunikativa förhållanden i gårdar. Sådana ord kan vara t.ex. entrégård eller sekundärgård. Dessa finns förtecknade och förklarade i kapitel 9, avsnittet Terminologi.

NÅGRA VANLIGA PLANERINGSBEGREPP

Gårdssanering. På 1910- och 20-talen växte intresset för att gårdssanera äldre stadskvarter. Man ville riva förmörkande gårdsbyggnader, ohygieniska uthus och öppna gårdsgränserna för att kunna skapa nya planteringar och lekplatser.¹⁰

Gårdssaneringar fick ny aktualitet på 1970-talet. I Stockholm genomförde man en rad gårdsförbättringar för att bl.a. åstadkomma mer friyta för sittplatser, lekplatser och planteringar. 1977 gav byggnadsnämnden ut skriften *Gårdssanering* med exempel på hur smågårdar kunde sammanslås och förbättras.¹¹

Gärd Folkesdotter angav 1981 att gårdssaneringar omfattade följande: "Med *gårdssanering* avses undanröjande av statket, uthus och liknande och en omplanering av den fria tomtmarken inom ett kvarter i syfte att förbättra miljön."¹²

Stadsförnyelse och sanering. Dessa båda begrepp omfattar ett brett spektrum av olika slags förändringar i befintlig miljö. Sanering har gällt stadsplanefrågor som totalsaneringar, punktsaneringar, gårdsaneringar och trafiksaneringar, men även förbättringar av de hygieniska förhållandena i den äldre bebyggelsen.¹³ När man på 70-talet ställdes inför uppgiften att ta hand om nedslitna äldre stadsmiljöer kom målfrågor kring sanering och bevarande att diskuteras och ställas emot varandra. En växande opinion mot hårdhänta centrumsaneringar och förändringar av äldre stadsdelar bidrog till att saneringsbegreppet fick en negativ klang.

Stadsförnyelse är ett annat samlingsbegrepp för förändringar i befintlig miljö. Ordet användes redan på 50- och 60-talen men kom i mer allmänt bruk på 80-talet.¹⁴ 1980 - 81 drev Europarådet en stadsförnyelsekampanj som kom att stimulera förnyelsediskussionerna både inom landet och ute i Europa. I *SOU 1981:99 Stadsförnyelse och bostadsförbättring* angavs att *stadsförnyelse* omfattade nybyggande efter rivningar, ombyggnader samt kompletteringar i byggd miljö. Detta avsåg åtgärder som följde demokratiskt förankrade kommunala planer och program som skulle leda till förändringar och förbättringar av miljön:

Med stadsförnyelse avser vi samlade, målinriktade åtgärder i den befintliga stadsbygden - - - Begreppet stadsförnyelse vill vi reservera för samlade åtgärder som direkt syftar till att påverka utvecklingen i en stad eller en stadsdel i en viss angiven riktning. Förnyelseåtgärder kan bestå i direkta ingrepp i den byggda miljön genom t.ex. ombyggnad av hus eller gator. De kan också utgöras av indirekta åtgärder av administrativ eller annan art som syftar till att påverka fastighetsägares, näringsidkares eller andra parter framtida handlande i en viss riktning.¹⁵

I kommitténs definition av stadsförnyelse ingick dock ej om- eller nybyggnader av enskilda hus och gårdar. Inte heller underhåll rymdes i detta begrepp. Att planmässigt förnya stadsmiljön respektive att förändra den genom ombyggnader av enskilda hus och gårdar representerar olika sätt att närma sig

projekteringsuppgifter i innerstaden. En planmässig förnyelse görs i allmänhet för mer än en tomt och bygger ofta på ett plantänkande som syftar till gemensamma gårdslösningar. Förändringar av enskilda gårdar görs däremot inom ramen för äldre tomtgränser och bidrar till att äldre byggnadssätt bibehålls. Själva uppgiften att ingripa i stadsbebyggelse med samlade målinriktade åtgärder kan således bli ett hot mot äldre smågårdar.

Bevarande. Gärd Folkesdotter skriver om bevarande: "Med *bevarande* avses främst att hus och anläggningar behålls. Även modernisering, upprustning och ombyggnad innefattas."¹⁶ I denna definition av bevarande inbegripes således även att vissa mindre förändringar får göras.

Vi skall se hur bevarandefrågorna om gårdar drivits i Lund. I bevaringskommitténs målsättningar för stadskärnan framhålls att gatunätet skall hållas intakt och att inga breddningar eller uträtningar av gatorna får göras. För några områden anges att kvarterens äldre tomtbildning bör bibehållas och komma till uttryck i en varierad fasadlinje mot gatorna. När nya hus uppförs skall skala, takvinklar och färgsättning anpassas till den äldre bebyggelsen. I vissa stadspartier understryks även värdet av att bevara gårdar och trädgårdar. Kommitténs målsättningar som berör gårdar i olika stadsområden redovisas nedan. I vissa kvarter har dock ny bebyggelse uppförts i strid med dessa uppställda mål. När sådana avsteg gjorts, har jag kommenterat detta med kursiverad stil efter styckena.

Bredgatan. Raden av välbevarade gårdsmiljöer har få motsvarigheter i stadskärnan. - - - Gårdsmiljöerna måste ägnas särskild omsorg. Särskild hänsyn bör tas till köpmans- och hantverksgårdarna liksom de tidigindustriella produktionslokalerna.¹⁷

Utmed Vallgatorna. Kvarterens slutna karaktär skall bibehållas. ... Även staketens längs gatorna är viktiga för områdets karaktär och bör ägnas särskild omsorg.¹⁸

Kring Kulturen. Grönskan liksom gårdshusen i kvarterens inre är av stort miljömässigt värde och bör bevaras.¹⁹

Kring Mårtenstorget. Resterna av det ålderdomliga tomtmönstret bör bevaras. Särskild omsorg bör ägnas gårdsmiljöerna i kvarteren Svartbröder och Östertull.²⁰ (När kv Östertull förnyades bibehölls gårdsgränserna närmast gatan medan de inne i kvarteret öppnades mot en gemensam gård. Allmänheten kan passera genom kvarteret. Nya privata uteplatser har placerats i kanterna av äldre gårdsplatser.)

Stora Södergatan. Resterna av det ålderdomliga tomtmönstret bör bevaras och komma till uttryck i gatubilden genom en varierad fasadlinje. Den äldre bebyggelsen utmed gatans östra sida bevaras i detta syfte.²¹ (I kv Replagaren hade redan en äldre tomtbildning ändrats och gårdar rivits.

De nya husen uppfördes sedan med en varierad fasadlinje genom att de exteriört indelades i mindre delar. Men här saknas portar, entréer och bakomliggande småskaliga gårdsenheter. De stora byggnadsvolymer na vänder ryggen mot gatan.)

Östra och Västra Mårtensgatan. Den ålderdomliga tomtstrukturen och de värdefulla gårdarna bör skyddas.²² (Se kv Östertull ovan och kv St Mårten nedan.)

Stora och Lilla Tvärgatan. Vid utformning av ersättningsbebyggelse på de avrivna tomterna bör områdets äldre bebyggelsekaraktär noggrant studeras, så att nytillskottet kan anknyta till denna vad gäller volymer, takfall och fasadutformning.²³ (Äldre gårdsbildningar i Sankt Mårten är ersätta med ett storskaligt byggnadskomplex med en överbyggd gård. Även om man här inte ställt krav på gårdarna är volymer na på gårdssidan helt främmande i miljön. Uteplatser na mot gatan är av förortsmodell. Öppningen från Lilla Södergatan och portalen från Lilla Tvärgatan har väldiga dimensioner. I kv Ugglan har de inre delarna bebyggts. Några äldre trädgårdar och ett trädgårdsmästeri fick då ge plats för en huslänga och en brandväg som förlades på tvären i kvarteret.)

Mellan Södertull och Norrtull. Resterna av det ålderdomliga tomtmönstret bör bevaras och komma till uttryck i gatubilden genom en varierad fasadlinje. Kompletterande nybebyggelse på avrivna tomter liksom eventuell ombyggnad måste i skala, fasadutformning, takvinkel, färgsättning samt material anpassas till äldre befintlig.²⁴ (I kv Sankt Clemens har ett nytt område med friliggande hus och öppna gårdar uppförts, som tillåter allmänheten passera mellan Kattesund och Grönegatan. I kv Färgaren har Staffans Gränd förlängts och anslutits till Drottensgatan. En ny parkeringsanläggning har byggts på östra sidan om gatan och på västra sidan har ny bebyggelse uppförts med en gård som tillåter passage mellan Grönegatan och Staffans Gränd.)

Mellan Grönegatan och Nygatan. Särskild omsorg bör vid planläggning ägnas kvarterens inre med välanlagda trädgårdar och värdefulla bestånd av buskar och uppvuxna träd.²⁵ (I samband med att ny bebyggelse uppfördes i kv Billegården raserades två äldre uppvuxna trädgårdar. Detta redovisas i kap 10.)

Sankt Petri kyrkogata - Winstrupgatan - Bytaregatan. Särskild omsorg bör läggas vid planläggning ägnas kvarterens inre med väl anlagda trädgårdar och bestånd av buskar och uppvuxna träd.²⁶ (En uppvuxen trädgård i Winstrup 5 raserades i samband med att huset byggdes om till restaurang.)

Bevaringsmålen är tydligt uttryckta för kvarter med en intakt äldre bebyggelse, men försiktigare formulerade för de stads-partier som omkring 1980 hade avrivna tomter och då var aktuella att förnyas. När man ser på de ändringar som stads-kärnan genomgått under den sista 10-årsperioden, finner man att stadens bevarandemål haft verkan när det gäller enskilda äldre gårdar. Den befintliga bebyggelsen har fått ett ökat skydd genom att nya detaljplaner upprättats i en rad kvarter under senare år. I vissa gårdar har t.o.m. träd och stenläggningar skyddats. I centralt belägna kvarter har man dock tillåtit att gårdar på hörntomter eller i attraktiva butiks-lägen fått byggas över.

I förnyelseområdena däremot har inte ens de försiktigare målsättningarna alltid kunnat uppnås. Äldre trädgårdar har raserats. Storskaliga och öppna gårdslösningar har valts. Ryt-miseringen av gatufasaderna i "tomtenheter" känns ytlig, eftersom den saknar förankring i småskaligt byggnadssätt bakom gatufasaderna.

Men skall man då istället bevara äldre gårdar och återskapa äldre gårds- och byggnadstyper? Eftersom äldre stadsbebyggelse succesivt förändras inställer sig snart frågan vad man väljer att bevara. Skall man kanske inte bygga något nytt alls? Skall man låsa fast befintliga gårdars byggnadsvolymer trots att husen kontinuerligt har byggts om och byggts till? Är gatufasaderna så viktiga att man skall anordna blinddörrar mot gatorna fast entréerna byggs igen? Skall man bevara gårdsplatser i stenlagt skick fastän deras kommunikativa uppgifter upphört eller omgivande uthus och gårdshus har rivits? Skall man bevara äldre trädgårdsanläggningar och planteringar trots att gårdsgränserna har öppnats?

Den mest angelägna frågan finner jag knappast vara att låsa en gårds eller gårdsdels tillstånd vid en viss tidpunkt, något som dock kan vara motiverat när unika värden behöver skyddas. Jag ser en huvuduppgift i att försöka bevara stadsbebyggelsens rumsliga ordning i stora drag så att stommen av gator, tomter, gårdar trädgårdar och gränser bibehålls. Detta bidrar inte enbart till att den befintliga miljön kan bevaras utan också till att den kan förnyas och kompletteras utan att dess grundläggande ordning för den skall störs eller raseras.

SYNSÄTT OCH SORTERINGSGRUNDER I ANDRA ARBETEN OM GÅRDAR

När man närmar sig ett stort gårdsmaterial inträder frågor om hur man kan se på det, beskriva det och eventuellt sortera det. Gårdsrummen präglas ju inte bara av sina mått, ytor och planteringar utan i hög grad även av sina omgivande byggnader. Gårdarnas disposition, sociala roll och användning förändras med tiden. Vilka utgångspunkter skall man då välja för att eventuellt urskilja likheter och olikheter, variationer och förändringar hos gårdar? Ibland kan byggnaderna i sig själva vara föremål för studier i vilka olika gårds-, plan- eller byggnadstyper urskiljs. Ofta används en social gruppering av befolkningen som utgångspunkt för att beskriva olika gruppers bostadsmiljöer. Man kan även utgå från samhällliga företeelser som idériktningar eller lagar och förordningar vars effekter man belyser med exempel på byggnad-

der och miljöer. Geografiskt brett upplagda studier kan ge underlag för att urskilja särdrag med regional eller lokal anknytning. Vi skall här se närmare på vilka infallsvinklar och sorteringsgrunder som använts i några bebyggelsehistoriska arbeten där innerstadsgårdar behandlats.

Gårdsmonografier. Beskrivningar av enskilda gårdar omfattar i allmänhet många olika aspekter på gårdsplatser, byggnader och trädgårdar. Genom planer, mantalslängder, boupp-teckningar och brandförsäkringshandlingar kan utvecklingen hos en enskild gård beskrivas. Härigenom framträder de sociala, funktionella och strukturella förändringar som en gård efterhand har genomgått. Exempel på mångsidiga och detaljrika gårdsbeskrivningar från Lund är t.ex: *Kjederqvistska gården, Lundabiskoparnas residens efter reformationen, En Lundagård*.²⁷ Uppsatser om Wickmanska gården, Forsbergsska gården, Kulturens Herrehus finns även i Kulturens och Föreningen Gamla Lunds årsskrifter.

De många olika infallsvinklarna är typiska för monografin och ger tillsammans en rik bild av en gårds utveckling. Monografierna ger även en fingervisning om att många olika delaspekter även skulle kunna läggas på ett större gårdsmaterial.

Lokalhistoriska arbeten. Ragnar Blomqvist har i sin stadsmonografi *Lunds Historia* skildrat Lunds utveckling från medeltid till nutid. Vissa kapitel ägnas åt bebyggelse och gårdar. Genom utgrävningar, uppmätningar och rekonstruktioner presenterar Blomqvist bostadsmiljöer från olika tidskedan.²⁸

Sven B. Ek lyfter fram betydelsen av en yngre hembygds-historia i våra städer. I hans arbete om Nöden presenteras en stadsdel i Lund, dess bostäder, gårdar och invånare. Med stöd av intervjuer och äldre fotografier beskrivs trappornas, gatornas och gårdarnas sociala roll och funktion i området från seklets början. Detta har blivit en mångsidig beskrivning av livet i stadsdelens hus och gårdar.²⁹

I vissa andra städer har brett upplagda studier av stadsbebyggelse utförts, där även gårdar har behandlats. Jag nämner här endast några, t.ex. KKH:s arbeten *Hus i Helsingborg 1850-1920* (1983) och *Stenstadens formspråk* (1987) från Stockholm. Sådana lokala studier har tjänat som värdefullt jämförelsematerial till mina lundastudier.³⁰ En bred och djup studie av ett stadskvarter i Köpenhamn genomfördes under mitten av 1960-talet med hjälp av en grupp universitetsstu-

derande i ämnet Materiel folkekultur. Arbetet sammanställdes i boken *Ildebrandshuse. En bygningshistorisk og etnologisk undersøgelse af 24 ejendomme i gaderne Åbenrå-Landemærket i København* (1966). Här har arkivstudier av byggnader och gårdar kombinerats med fältstudier och intervjuer med de boende. I ett kapitel beskrivs kvarterets bakgårdar.³¹

Social klassificering. Invånarnas sociala ställning kan vara en utgångspunkt för att sortera ett större bebyggelsematerial. Börje Hanssen presenterade i en uppsats 1946 ett förslag till indelning av befolkningen i 14 sociala grupper som utgick från uppgifter i mantalslängderna. Dessa grupper sammanfördes sedan i sex huvudgrupper: högre ämbetsmän och ståndspersoner; lägre tjänstemän och medelklass; handlande; hantverkare; arbetare samt en särskild grupp av änkor.³²

Börje Hanssen ingick även i kretsen av forskare kring arbetet med *Svensk stad*. Här indelas befolkningen i tre olika samhällsskikt, för vilka boendemiljöer och bohag presenteras. Stenstadens bebyggelse redovisas för tre olika stadstyper - den agrara köpstaden, handelskapitalismens stad och den fria industrialismens stad.³³ Under den agrara perioden exemplifierades de högborgerliga, de lågborgerliga gruppernas och småfolkens boendemiljöer med handelsgårdar, hantverksgårdar, ämbetsmannagårdar och småfolksgårdar. Några olika sociala grupper kom under denna period således att ge namn åt gårdstyperna. Under nästa skede presenteras högborgerliga hem i olika former, lågborgerliga hem och arbetarhem. Här har intresset förskjutits från gården till bostaden och hemmiljön. För industrialismens stadstyp beskrivs slutligen på liknande sätt miljöerna i högborgerliga hem, medelklasshem och industriarbetarhem.³⁴

I *Svensk stad* blandas en tidsmässig och social indelning. Här görs dessutom funktionella analyser av bostäder och gårdskomplex. Rumssammanhangen hos byggnader och bostäder har däremot kommit i bakgrunden. Vissa strategiska bostadstyper som t.ex. den vanliga L-lägenheten, lämnas i det närmaste okommenterad.³⁵

Carl-Gustaf Ström har strikt använt en socialgruppsindelning i uppsatsen *Lantbruk och djurhållning i Lunds stad 1850 - 1900*.³⁶ Här har inte syftet varit att sortera fram gårdstyper utan att kartlägga djurhållning och jordbruk hos olika ägarkategorier i staden. I studien redovisas antalet djur, var de fanns och hur de fördelade sig på olika sociala grupper. Man kan även utläsa var fastigheterna för de olika jordbru-

kande grupperna låg och därigenom få en sociodemografisk bild över dem som bedrev jordbruk i staden (se fig 2.4 a).

En social indelningsgrund har även tillämpats av Ragnar Blomqvist i uppsatsen "Lund 1861 - stadsbild och bostäder."³⁷ För 1861 beskriver Blomqvist bostadsförhållandena för sju olika samhällsgrupper nämligen: 1. präster, 2. akademiker, 3. ståndspersoner och högre tjänstemän, 4. handlare, 5. industriidkare, 6. hantverkare och 7. arbetare. Exempelen på bostäder för dessa grupper ger en god överblick över de planer och byggnadstyper som förekom i 1860-talets Lund.

Att beskriva bebyggelse utifrån en social indelningsgrund lämpar sig som i Blomqvists uppsats för kortare tidsperioder eller under skeden då de sociala förhållandena och bostadstyperna är någorlunda stabila. Metoden är svårare att använda för perioder då befolkningen förändras eller då gårdar och bostäder byggs om och ändrar funktion, något som gällde många äldre gårdar i Lund under slutet av 1800-talet.³⁸

Kronologisk beskrivningsmodell. Många översiktsarbeten är kronologiskt upplagda. Här kan bebyggelseexempel eller bakgrundsfaktorer presenteras i tidsföljd. Bakgrundsfaktorerna kan t.ex. utgöras av lagar, finansieringsformer och idétraditioner som belyses med exempel av byggnader eller gårdar. Sedan kan bakgrundsfaktorerna eller de spår som dessa av-sätter i miljön utgöra grund för en periodindelning.

En kronologisk framställning har använts för att ge struktur åt materialet i flera danska översiktsarbeten. Detta har t.ex. tillämpats i Knud Millechs *Danske Arkitekturstrømninger* 1951³⁹ och i Harald Langbergs *Danmarks Bygningskultur* 1955.⁴⁰ Hos Langberg används en fingeraderad tidsindelning som sorterar städernas monumentalarkitektur, borgerliga bostadshus och landsbygdens byggnader i olika tidsavsnitt. Hos Millech utgör antingen en stilbildande arkitekt och hans verk eller lagar och förordningar utgångspunkter för tidsindelningen.

När det gäller att ursskilja plan- eller byggnadstyper visar det sig dock att en tidsindelning inte på ett enkelt sätt ringar in en typ. Flera plantyper kan förekomma parallellt och de kan kvardröja olika länge, över en eller flera olika tidsperioder. I *Danske Arkitekturstrømninger* återkommer t.ex. den borgerliga L-lägenheten i fem av bokens tio kapitler!

Man kan även uppehålla sig kring beskrivningar och analyser av själva byggnaderna eller gårdarna. I arkitektur- och konstavetenskap karaktäriserar man ofta hus eller föremål för att urskilja stildrag hos dem. Materialet grupperas då vanli-

gen kring typexempel vars särdrag lyfts fram och görs tydliga genom att kontraster och brytpunkter redovisas.⁴¹ Sådana beskrivningar presenteras vanligen kronologiskt.

Typologisk beskrivningsmodell. När bostadsplaner eller byggnader är uppbyggda efter likartat mönster eller då rummen har sammanfogats på ett likartat sätt, kan de föras samman till plan- eller byggnadstyper.

Birgit Gejvall behandlar i sin avhandling *1800-talets stockholmsbostad, en studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen* en bestämd socialgrupps bostadstyp under ett begränsat tidsskede. Härvid urskiljer hon, ur ett stort planmaterial, några plantyper som hon sedan analyserar med avseende på rumsfunktioner och rumssamband.⁴² Gårdarna behandlas här i första hand för att ge en bakgrund till beskrivningarna av bostäderna. Några gårdsfall redovisas för tre tomtrutor som bebyggts med olikformade hus.⁴³ Köken behandlas dock inte här, vilket innebär att bostädernas sammanhang med gårdarna inte närmare diskuteras. Men Gejvalls gruppering av plantyper och hennes grundliga analyser av planerna har varit intressanta och fungerat som ett viktigt referensmaterial för min egen lundastudie.

Sigurd Erixon är kanske den som mest renodlat sorterat fram byggnadstyper ur ett stort material om den svenska allmogens träbyggnader. Dessa finns sammanställda i *Svensk byggnadskultur* 1947. Här har ingångsförhållanden, rumssammansättningar, eldstadens placeringar varit utgångspunkter för att urskilja olika byggnadstyper.⁴⁴ Med en sådan sorteringsgrund kan även olika typers utveckling och geografiska spridning följas. Erixon har undvikit att tidsindela materialet eftersom plan- eller byggnadstyper inte på ett enkelt sätt låter sig ringas in i bestämda tidsskeden:

Det har visat sig att uråldriga former ibland kunnat kvarleva i tämligen oförändrad gestalt genom årtusenden och bibehålla sig ända till vår tid vid sidan om yngre former. Detta blandade tillstånd är karaktäristiskt för byggnadskulturen inom de mest olikartade skeden.⁴⁵

Att ordna materialet kronologiskt var således inte Erixons avsikt, men det har inte hindrat honom från att tidsindela en avslutande sammanfattning för att göra beskrivningen mer överskådlig.⁴⁶

Byggnadstypen var i äldre tider inte en slutprodukt utan fungerade som led i en byggnadstradition. Typen kan beskrivas som en ordnande regel och idé för hur rum kunde grupperas och återskapas i nybebyggelse. Den kan sägas samman-

fatta egenskaper hos en viss grupp av byggnader eller gårdar (av grek. *ty'pos*, avtryck, prägel, bild, urbild, mönsterbild). I *Den osynliga arkitekturen* skriver Finn Werne: "Alla tidigare samhällsformer i historien har utvecklat ett *byggnadsskick*, ett slags byggnadssystem bestående av *typer* och deras *typiska sammanfogningssätt*, inom ramen för en klassmässigt skiktad byggnadskultur."⁴⁷ Werne påpekar att byggnadstyperna har en förankring i det folkliga. Det moderna samhällets stora valmöjligheter har emellertid bidragit till att utveckla byggnadsformer som är atypiska. Arkitekternas verksamhet har i huvudsak inriktats på det specifika framför det kulturellt bundna och typiska.

Intresset för typologier har under de senaste decennierna varit stort, både inom grupper som sysslar med inventeringar av äldre bebyggelse och hos arkitekter som planerar städer och ritat hus. Särskilt i Italien, där vissa byggnads- och gårdstyper är mycket gamla, har ett typologiskt synsätt utvecklats långt. Saverio Muratori gjorde med hjälp av studenter stora inventeringar av stadsbebyggelsen i Venedig under 1950-talet.⁴⁸ Med kunskaper om det befintliga byggnadsbeståndet har man sedan kunnat urskilja olika byggnadstyper. Idag är första och andra generationen av Muratoriskolans elever verksamma med bevarandeplanering i italienska städer. Byggnadstyperna har i vissa städer renodlats för att tjäna som riktmärke för hur ombyggnader får göras.⁴⁹ På vissa ställen har t.o.m. fasader typologiserats för att återskapas och renodlas när husen byggs om. I Bologna har nya hus uppförts efter modeller av äldre byggnadstyper när vissa innerstadskvarter har återuppbyggts.⁵⁰

Kristina Allpere har behandlat typbegreppet i avhandlingen *Om typbegreppet i arkitekturen*. Hon redogör bl.a. för hur typbegreppet använts av italienska arkitekturteoretiker och arkitekter på 1960- och 70-talen. Konsthistorikern G. C. Argan lanserade typbegreppet på 1960-talet genom att lyfta fram en definition av den franske professorn och konstskribenten Quatremère de Quincy från början av 1800-talet: "Ordet 'typ' representerar mindre bilden av ett ting som fullständigt kan imiteras eller kopieras än en idé om en beståndsdel som själv kan tjäna som regel för modellen. ... Allt är bestämt och givet i modellen; allt är mer eller mindre obestämt i typen".⁵¹ Allpere presenterar även den italienske arkitekten Aldo Rossis teser. Rossi söker efter beständiga typer, beståndsdelar och principer, som han renodlar när han formger ting och hus. Att stadens invånare har ett kollektivt

minne som är förbundet med platser och ting, bidrar enligt Rossi till att arkitekturen får ett inneboende värde och en laddning.⁵²

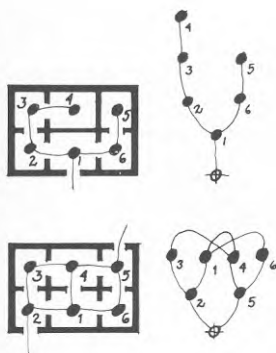
Thomas Hellquist pekar i uppsatsen "Analogi -Typologi" på att Rossi skapar byggnader och element som är reducerade till sin egen grundprincip; så t.ex. är cylindern grundtyp för en kolonn, det kvadratiske hålet urtypen för ett fönster osv.⁵³

Typologier har på detta sätt kommit att användas när äldre bebyggelse skall analyseras och klassificeras, när äldre hus skall byggas om och när nya hus skall uppföras. När äldre typer skall återskapas har dock både typerna och det kulturella sammanhang i vilket de framväxte för länge sedan förändrats. Frågor liknande dem som gäller bevarande uppträder då. Vilka typer väljer man t.ex. att återskapa eller att renodla? När man i italienska bevaringsplaner är ute efter att förtydliga eller renodla en byggnads ursprungsformer är detta inte oproblemiskt eftersom planerna varierar och förändras, både i sina ursprungliga planfigurer och genom att gamla hus byggs om.

När vissa italienska arkitekter skapar och formar nya hus med utgångspunkter utifrån äldre byggnadstyper är valet av typer och tolkningarna av dessa friare. Sådana nya byggnader kan ansluta till äldre byggnadssätt men kan lika gärna göra motsatsen.

Rumsliga likheter. Den engelske arkitekturforskaren Bill Hillier har introducerat analysmetoder och synsätt som utgår från hur rum och stadsrum sammanfogas. Tillsammans med Julienne Hanson presenterar han arbetsmetoder och synsätt i *The social logic of space* (1984). Hillier anser att sociala relationer och värden redan finns bestämda i det sätt varpå byggnader och rum är sammansatta. Hillier visar också att byggnader med liknande planformer kan innehålla stora skillnader när det gäller rumssambanden.⁵⁴ Hilliers synsätt illustreras av två planer som har liknande planformer i figuren t.v. I den översta planen finns det flera möjligheter att gå genom rummen och man kommer in i och ut genom två öppningar. I den nedersta planen finns endast en väg in och ut. Planfigurerna är här lika men rumsrelationerna olika.

För att urskilja likheter hos olika rumssystem betonar Hillier betydelsen av att se de bakomliggande reglerna för deras uppbyggnad i stället för att enbart se till utfallet i olika exempel. Här finns beröringspunkter med Argans typbegrepp, men dennes "bakomliggande idéer" har hos Hillier blivit bakomliggande rumsliga regler". Några få relationer hos

1.1. Rummen har markerats med ringar och sambanden dem emellan med linjer. Läget i förhållande till yttre världen = $\diamond$ redovisas i t.h. om planerna. Överst: sett från yttre världen har den sexdelade planen en grenlik rumsuppbyggnad, med ett djupt placerat rum i nr 4. Nederst: i denna plan är rum nr 4 ett genomgångsrum som ligger närmare yttre världen och andra rum än i det övre exemplet, där rum nr 4 har en mer undangömd och skyddad plats.

stadsrum eller byggnader kan i verkliga byggnader och stadsrum omsättas till formmässigt helt olika fall och kombinationer:

First, the problem of identifying morphological types becomes that of identifying the combination of elementary generators that yielded a particular form. This had the advantage that because one was talking about abstract rules underlying spatial forms, rather than spatial form themselves - genotypes rather than phenotypes, in effect - then the comparative relations between different forms became easier to see. There were fewer genotypical variations than phenotypical variations.⁵⁵

I *Urban Renewal in Sweden* (1982) presenterar John Miller och Benamy Turkienicz några studier av gårdar och kvarter i Lund och Göteborg. De analyserar sammanhängande stadsrum där gator och gårdar ingår.⁵⁶ Här har Bill Hilliers metoder använts. Rummen har indelats i smådelar och deras sammansättningar och förändringar har kartlagts. De rumsliga förhållandena jämförs i några stadskvarter, före och efter det att de förnyats. I kv Repslagaren och Gärdet i Lund konstateras att några viktiga förändringar skett i samband med förnyelsen, nämligen:

- att gatans roll att sammanföra separata gårdsenheter har ersatts med möjligheter att gå igenom området. Vägen in i området är dock rumsligt tillkrånglad.
- att gårdarnas mest sammankopplande och entrérika delar tidigare låg nära gatan, medan de i de stadsförnyade gårdarna ligger längre in i kvarteret;
- att de största platserna utan entréer låg längst bort från gatan i de äldre gårdarna, medan förhållandena i det nya området är de omvända.

Geografisk indelning. I vissa studier har man urskiljt byggnadstyper och stildrag som går att hänföra till bestämda geografiska områden. I avhandlingen *Stad i trä. Panelarkitekturen* (1967) beskriver Sten Rentzhog trähus i olika svenska städer. Här görs t.ex. en bred kartläggning av tidsbundna och lokala stildrag hos panelfasader där några kan hänföras till geografiska områden.⁵⁷ Bakvänt blir det när en sorteringsprincip tvingas på ett material innan klassificeringsgrunder eller iakttagelser är gjorda. I Jan Granbergs avhandling *Gården i den förindustriella staden* (1984) studeras gårdar med utgångspunkt från 1828 års brandförsäkringshandlingar. Här har en regionindelning föregått analyserna av gårdarna i stället för tvärtom.⁵⁸ Härvid framträder visserligen regionala variationer som gäller t.ex. byggnadsmaterial och tomtens disposition, men bilden blir otydlig och sammansatt, efter-

som valet av "sorteringslådor" inte sorterar fram likheter i materialet utan endast ordnar olikheterna i mindre grupper.⁵⁹

Blandade sorteringprinciper. Grunderna för att sortera ett byggelsehistoriskt material kan således vara t.ex. likheter i funktionellt, socialt, stilmässigt, tidsmässigt eller rumsligt avseende. Redan en enda gård kan beskrivas på många olika sätt. Men i en gårdsmonografi saknas sorteringsbehov därför att det är fråga om *en* gård som beskrivs. Så snart undersökningsmaterialet växer används ofta flera olika indelningsprinciper. Systematiken skänker visserligen åskådlighet åt materialet, men beskrivningarna förblir ändå ofullständiga eftersom sorteringsgrunderna, för att bli meningsfulla, måste utgå från ett begränsat antal villkor eller relationer. Flera olika sorteringsgrunder kan då bidra till att ge gårdar en allsidigare belysning.

Björn Linn har i sin avhandling *Storgårdskvarteret* haft flera olika sorteringsgrunder och infallsvinklar. Avsikten har här varit att urskilja storgården som företeelse - att beskriva den, att härleda den och analysera den.⁶⁰

Storgårdar utgörs vanligen av mer eller mindre kringbyggda kvarter. Framväxten av storgårdarna tecknar Linn mot bakgrund av en stadsuppfattning som var kritisk mot 1800-talets industristad. Linn stöder sig på Françoise Choays indelning av 1800-talets stadsbyggnadsrörelse i tre idétraditioner (1969). Dessa ger en bakgrund för fortsatta beskrivningar och iakttagelser. Den *regularistiska* kom bl.a. till uttryck i en storskalig stenstadsbebyggelse med tunga slutna bostadskvarter; den *rationalistiska* anknöt till funktionalismens öppnare stadsplanetradition och den *humanistiska* hade en hemvist i en måleriskt inriktad stads- och trädgårdsstadsplanering.⁶¹

Storgårdarna redovisas land för land, varvid vissa nationella särdrag framträder, som t.ex. att bottenvåningens bostäder i de holländska storgårdarna har privata trädgårdar, att de köpenhamnska gårdarna har typiserade bostadsplaner med dubbla trapphus ända fram till 1929 och att de svenska har småskaliga gårdar och välstuderade gaturum.

Formmässigt urskiljer Linn följande fyra olika storgårdstyper, nämligen:

- det separata slutna kvarteret;
- det slutna kvarteret som medlem av grupp;
- det halvöppna kvarteret i ortogonalt (rätlinjigt) mönster;

- det halvöppna kvarteret i friare mönster.

I ett avslutande resonemang tar Linn upp fyra olika variabler som har betydelse för gårdarna, nämligen:

- hushöjder, planlösningar, loftgångar;
- olika grader av offentlighet, tillgänglighet och avskildhet hos gårdarna;
- gårdarnas mått och proportioner;
- fasadutformningen, fönster, dörrar och balkonger.

Linn har således använt fyra olika utgångspunkter för att sortera, beskriva och diskutera storgårdarna. Framställningen speglas mot bakgrund av de tre idétraditionerna. Tyngdpunkten ligger på de landsvis gjorda gårdsbeskrivningarna. Härfter urskiljs fyra olika storgårdsformer. Slutligen berörs betydelsen av några delrelationer i storgårdarna, något som dock inte närmare analyseras. Även om inte enskilda gårdskomplex beskrivs närmare ger skildringen en god överblick över storgården som företeelse. Arbetet belyser dessutom att gårdar kan studeras på många olika sätt och att många olika aspekter kan läggas på gårdar som redan formmässigt liknar varandra.

Gårdsrummet eller byggnaderna? Byggnaderna respektive gårdsrummet har varit mer eller mindre framträdande i olika arbeten om gårdar. Hos Gejvall och Erixon har studierna varit inriktade på att beskriva byggnaderna. Andra arbeten har i första hand ägnats gårdarna, vilket t.ex. gäller Granberg. Millers och Turkienicz' studier i Lund och Göteborg omfattar analyser av sammanhängande stadsrum. I Björn Linns avhandling behandlas både byggnader och gårdsrum. Nils Gösta Sandblad tar upp att det föreligger ett växelspel mellan hus och gårdar:

Ty även om gårdstypen i utgångsläget beror av husen, kommer det ögonblick då de ursprungliga hustyperna börjar sammanblandas och gården, sedd som helhet, är den enda givna realitet, kring vilken ett studium kan byggas upp.⁶²

Att intresset ömsom har legat på byggnaderna ömsom på gårdarna har enligt Nils Gösta Sandblad paralleller med den gotiska respektive klassiska byggnadstraditionen, där den gotiska betonar byggnadsstommen och den klassiska mellanrummet. Den djupbyggda gården är gotisk till sin karaktär menar Sandblad, medan den kringbyggda gården har antika och klassiska förebilder.

Den yngre medeltidens djupgrupperade gård ligger ofta på en smal stadstomt längs en huvudgata, med ett gavelvänt

gatuhus mot denna. Gården har bebyggts trappstegsaktigt med allt mindre hus i djupled på tomt. ⁶³ Den kringbyggda borgargården blev enligt Sandblad vanlig först på 1500-talet.

Sandblads indelning av gårdar i gotiska respektive klassiska gårdstyper leder tanken till de två vanligaste byggnadstyperna i den italienska stadsbebyggelsen. Den ena utgörs av gatubyggda radhus för hantverkare och har medeltida ursprung; den andra består av kringbyggda fyrkantsgårdar med antika förebilder. Den första är en byggnadstyp medan den senare snarare är en gårdstyp. ⁶⁴

Ett exempel på en gatuordnad bebyggelse är engelska radhus som i sin mest extrema form utfördes "back-to-back" utan några egentliga gårdar alls. Bill Hillier anger att byggnader som är ordnade längs en gata respektive kring ett gårdsrum är uppbyggda på olika sätt. Ett gatuhus har en enkel relation till gatan. Hus kring en gård däremot är mer komplext uppbyggda genom att grupperas kring en gård, som i sin tur har en relation till gatan. ⁶⁵

Dessa resenomang berör emellertid inte betydelsen av gårdsflyglar, sekundärutrymmen och uthus som kan förekomma även bakom enkla gatuhus både i lundagårdar och bakom italienska radhus. Mellan dessa renodlade gatu- och gårdsbaserade bebyggelseformer förekommer således i praktiken en stor grupp "gatuhusgårdar", där gatuhuset har rumsbildande gårdsflyglar och där gårdsplatser och sekundärutrymmen är knutna till husen via äldre kökstrappor.

NOTER

1 K. F. Söderwall, *Ordbok öfver Svenska Medeltids-språket*, första bandet, Lund 1884-1918, sid 389.

2 *Svenska Akademiens ordbok*, tionde bandet, Lund 1929, sid 1538.

3 Nils Gösta Sandblad, *Skånsk senmedeltid och renässans 2. Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658*, Lund 1949, sid 169f. Sandblad bygger sitt uttalande bl.a. på gårdsuppgifter i ett kungligt privilegiebrev från 1487, som baseras på Kristoffers stadsrätt för Köpenhamn 1447.

4 Gunnar Carlquist, *Lund på 1690-talet. 1691 års sjättepenningsslängd med upplysande anmärkningar*, Det gamla Lund, V 1923 och VI 1924. Uppgifterna härrör från magistratens registrering av stadens tomter bl.a. i 1691 års sjättepenningsslängd samt i s.k. alnemål och enkla byggnads- och gårdsbeskrivningar till 1688 års karta.

a.a. 1924, sid 6ff. Här anges t.ex. ett mått på Petter Kochs gårdh och ett på "sielfa gårdhen".

- 5 Ann Bergsjö, Kjell Nilsson, *Begrepp för utemiljö. Begreppsanvändning i planering, projektering, byggande och förvaltning*, Alnarp 1983, sid 65.
- 6 I BO 1868, §91; BO 1876 och 1899, 10§ Mom. 3; 1874 års BS, §23.
- 7 1936 års BO, par. 23.
- 8 Bergsjö 1983, bilaga 1.
- 9 *Utemiljö*, Utbildningsmaterial för bostadsförbättring, Boverket HSB, Fastighetsägareförbundet, Riksbyggen, Kommunförbundet, Sabo, Stockholm 1988, sid 13ff. Se även kapitel 8, avsnittet Några försök att kvalitetsbedömma gårdar.
- 10 Se även kap. 6, om kv. Cepheus i Gamla Stan, fig. 6.26; 6.27 och om Per Hallmans verksamhet i Stockholm samma avsnitt. Anna Lindhagens verksamhet beskrivs i kap 3, avsnittet Gårdsplats.
- 11 *Gårdssanering. Råd och riktlinjer*, Stockholms stadsbyggnadskontor, Stockholm 1977, sid 4; 16. En tidigare skrift *Gårdssanering* hade redan givits ut 1972. Denna presenterades i *Arkitektur* 1973:9, sid 25 av Sture Balgård.
- 12 Gård Folkesdotter, "Motiv för förnyelse och bevarande", *SOU* 1981:100. *Stadsförnyelse - kontinuitet, gemenskap, inflytande*, sid 107.
- 13 Kell Åström, *Stadsbyggnad*, Stockholm 1968, kapitlet "stadsförnyelse", sid 11: citat ur *SOU* 1954:31. *Betänkande om förnyelsen av stadssamhällets bebyggelse*: "Med sanering förstås mer eller mindre systematiskt företagna förändringar i befintlig bebyggelse, vilka medför, att de bostadshygieniska förhållandena väsentligt förbättras, och att hela samhällets bebyggelse - eller den del därav som berörs av förändringarna - blir ur trafiktekniska, samhällsekonomiska eller andra synpunkter mera rationell och trivsamt för dem som bor där."
- 14 Birgit Krantz, *Förnyelse genom nybyggnad i 85 svenska städer 1957-1966*, Rapport från Byggnadsforskningen 39/69, Stockholm 1969, sid 12. Vid en inventering av nybebyggelse i svenska städer används här begreppet *förnyelse* i följande betydelse: "nybyggnad på stadsplanlagd mark som tidigare varit bebyggd".
- Sven Tynelius, *Förnyelse av det gamla låghusbeståndet i stadskärnan*. Statens institut för byggnadsforskning, Rapport från Byggnadsforskningen 29/66, sid 2.
- Igor Dergalin, Johan Engström *Kan stadsförnyelse planeras?* Statens råd för byggnadsforskning T7:1988, sid 16.
- 15 *SOU* 1981:99, *Stadsförnyelse och bostadsförbättring*, sid 35.
- 16 Folkesdotter 1982, sid 107.
- 17 *Lunds stadskärna. Bevaringsprogram. Krafts rote*, Lund 1983, sid 12. Ett område med en öppen planlösning hade redan uppförts i kv Sankt Peter 1979 innan bevaringsprogrammet publicerades.
- 18 a.a., sid 14.
- 19 a.a., sid 20.
- 20 a.a., sid 22.
- 21 *Lunds stadskärna. Bevaringsprogram. Vårfru rote*, Lund 1980, sid 13.
- 22 a.a., sid 14.
- 23 a.a., sid 16.
- 24 *Lunds stadskärna. Bevaringsprogram. Clemens och Drottens rotar*, Lund 1981, sid 12.
- 25 a.a., sid 16.
- 26 a.a., sid 18.
- 27 Britt-Marie Jonsson, m.fl., *Kjederqvistska gården*, Gamla Lund Årsskrift 58, Lund 1976.
- Harald Elovson, *En Lundagård 1875-1944*, Gamla Lund Årsskrift 66, Lund 1984.

Yngve Löwegren, *Lundabiskoparnas residens efter reformationen*, Föreningen det gamla Lund Årsskrift XXXV, Lund 1953.

28 Ragnar Blomqvist, *Lunds Historia* Del 1, Medeltiden, Lund 1951; Del 2, Nyare tiden, Lund 1978.

29 Sven B. Ek, "Staden folket och hembygden", *Skånsk stad*, Skånes hembygdsförbund Årsbok 1965, Lund 1965, sid 20. "Att kasta ljus över dessa olika stadsdelar tycks mig vara en av hembygdsrörelsens angelägnaste uppgifter i staden. Det innebär inte bara att man ska tala om när bebyggelsen kom till. Denna är ju bara ytterhöljet kring kärnan som är människan själv. Vad vi vill få reda på är därför också levnadsvillkoren för den gamla befolkningen i området, deras seder, normer och inställningar till vitt skilda ting."

Sven B. Ek, *Nöden i Lund* (1971), Lund 1982.

30 *Hus i Helsingborg 1850-1920*, Konsthögskolans Arkitekturskola, Stockholm 1983.

Stenstadens formspråk. Bostadsarkitektur på Östermalm 1870 - 1930. Konsthögskolans Arkitekturskola, Stockholm 1987.

31 Poul Strømstad red. *Ildebrandshuse. En bygningshistorisk og etnologisk undersøgelse af 24 ejendomme i gaderne Åbenrå-Landemærket i København*. Nationalmuseet 1966, sid 215ff.

32 Börje Hanssen, "Metoder för bearbetning av 1800-talets mantalslängder", Ekonomisk - historiska seminariet IV, ht 1946. Uppsatsen presenterades på Handelshögskolan, Sthlm.

33 David Gaunt, "Börje Hanssens betydelse för Svensk stad", *Perspektiv på Svensk Stad. Staden som forskningsobjekt 1950 1980*, red. Ingrid Hammarström, Thomas Hall, Malmö 1981, sid 25ff. Även indelningen av stadstyper var Börje Hanssens verk.

34 Gregor Paulsson, *Svensk Stad*, Del I (1950), Lund 1979. Bostäderna funktionsanalyserades, bohag och familjesammansättning idealtypiserades. Idealtypisering innebar att familjesammansättning, möbler och utrustning som återkom i många olika hushåll renodlades och presenterades i form av typfamiljer med ett karaktäristiskt bohag.

35 Två planer på L-lägenheter presenteras i kapitlet "Högborgerliga hem", sid 323ff. Rumsanalyser saknas och rumsfunktionerna anges endast i bildtexter.

36 Carl-Gustaf Ström, *Lantbruk och djurhållning i Lunds stad 1850 - 1900*, seminarieuppsats, Etnologiska institutionen med folklivsarkivet, 1967. Se kapitel 2, avsnittet Några äldre lundagårdar.

37 Ragnar Blomqvist, "Lund 1861 - stadsbild och bostäder", *Lund för hundra år sedan*, Lund 1961.

38 Se t.ex. beskrivningen av Kjederqvistska gården kapitel 2, avsnittet Några äldre lundagårdar. Framgår även i förändringsstudien av gatuhus i kap 4.

39 Knud Millech, Kay Fisker (red), *Danske Arkitekturstrømninger 1850-1950*, (København 1951), facsimileupplaga 1977.

40 Harald Langberg, *Danmarks Bygningskultur*, Bind I och II, (1955), Omtryckt Aarhus 1978.

41 Sören Halldén, *Nyfikenhetens redskap*, Lund 1980, sid 86.

42 Birgit Gejvall, *1800-talets stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*, Stockholm 1954. Planstudien behandlar ursprungsplanerna, men omfattar inte ombyggnader och förändringar av husen.

43 a.a., sid 79.

44 Sigurd Erixon, *Svensk byggnadskultur*, (1947), Facsimileupplaga Malmö 1982. Boningshusets byggnadstyper indelas i encelliga gavelhus, gavelförstuhus, medelsvalelängor, högloftsstugor, parstugor, enkelstugor, cell-

typer, dublettyper, sidokammartyper. Eldstadens utveckling och betydelse för hustyper behandlas särskilt för kökshus, gavelkamarhus, framkamarhus. Under rubriken dubbelradhus tas salsbyggnader upp.

45 a.a., sid 10.

46 a.a., sid 718. "Översikt av den historiska utvecklingen."

47 Finn Werne, *Den osynliga arkitekturen*, Lund 1987, sid 89.

48 Saverio Muratori, *Studi per una operante storia urbana di Venezia I*, Rom 1959.

Saverio Muratori, *Studi per una operante storia urbana di Venezia II* - Paolo Maretto, *L'edilizia Gotica Veneziana*, Diretti da Saverio Muratori, Rom 1960.

49 Detta förekommer i bevarandeplaneringen av många städer, som tex. Urbino, Bologna, Venedig, Como m.fl.

50 Stor hänsyn till typogier tas i Bologna, där t.o.m. nya hus uppförts efter mönster från gamla byggnadstyper. Ark Nullo Bellodi, Comune di Bologna, understryker att det är typen och modellen hos bebyggelsen man vill bevara, inte en bestämd tidsepok. Samtal i Bologna i 1986.

51 Kristina Allpere, *Om typbegreppet i arkitekturen*, KTH Stockholm 1985, sid 61. Citatet är återgivet från en artikel av Giulio Carlo Argan, *Progetto e destino* (1965) Milano 1977 i "Sul concetto di tipologia architettonica". Det återfinns i Quatremère de Quincy's *Dictionnaire historique d'architecture comprenant dans son plan*, Paris 1832. Allpere diskuterar bl.a även typens användning i handboken Bygg och Sigurd Erixons och Erik Lundbergs bebyggelsehistoriska arbeten.

Quatremère de Quincy levde 1755 - 1849.

52 a.a., sid 46, 65, 57f, 128.

53 Thomas Hellquist, "Analogi -Typologi", *Magasin Tessin*, 2/3 1982, sid 105ff.

54 Bill Hillier, Julianne Hanson, *The social logic of space*, Cambridge 1984, sid 150.

55 a.a., sid 12.

Genotyp och fenotyp härrör från de genetiska begreppen *genotyp* som betecknar anlagstyp resp *fenotyp* som betecknar företeelsestyp och är anlagstypens utfall i miljön.

56 John Miller; Benamy Turkienicz, *Urban Renewal in Sweden*, SACTH 1982:1, Göteborg 1982, sid 28ff, 35ff.

57 Sten Rentzhog, *Stad i trä. Panelarkitekturen. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria*, Lund 1967, sid 161.

58 Jan Granberg, *Gården i den förindustriella staden. En studie i stadsbebyggelsens regionala variationer*, Stockholm 1984.

59 Siegrun Fernlund, "J Granberg. Gården i den förindustriella staden." *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 8/1984, sid 113. Recension av Granbergs avhandling.

60 Björn Linn, *Storgårdskvarteret*, Stockholm 1974, sid 5.

61 a.a., sid 68ff. Françoise Choay redovisar sina begrepp i *The modern city: planning in the 19th century* (1969).

62 Sandblad 1949, sid 179.

63 a.a., sid 180, 186. Som ett exempel på detta byggnadssätt nämner S. bebyggelsen i ett kvarter vid Stengade i Helsingör.

64 Två huvudtyper av den italienska stadsbebyggelse kan sammanfattas i byggnadstyperna *casa a schiera* och *casa a corte*. Casa a schiera är smala bebyggelseenheter som ligger längs en gata med ett rum mot gatan och ett mot gården och däremellan en trappa. Den andra är casa a corte med en fyrkantsgård kring vilken gårdens alla utrymmen ordnas.

65 Hillier 1984, sid 63.

KAPITEL 2

RAMARNA FÖR STADENS GÅRDAR

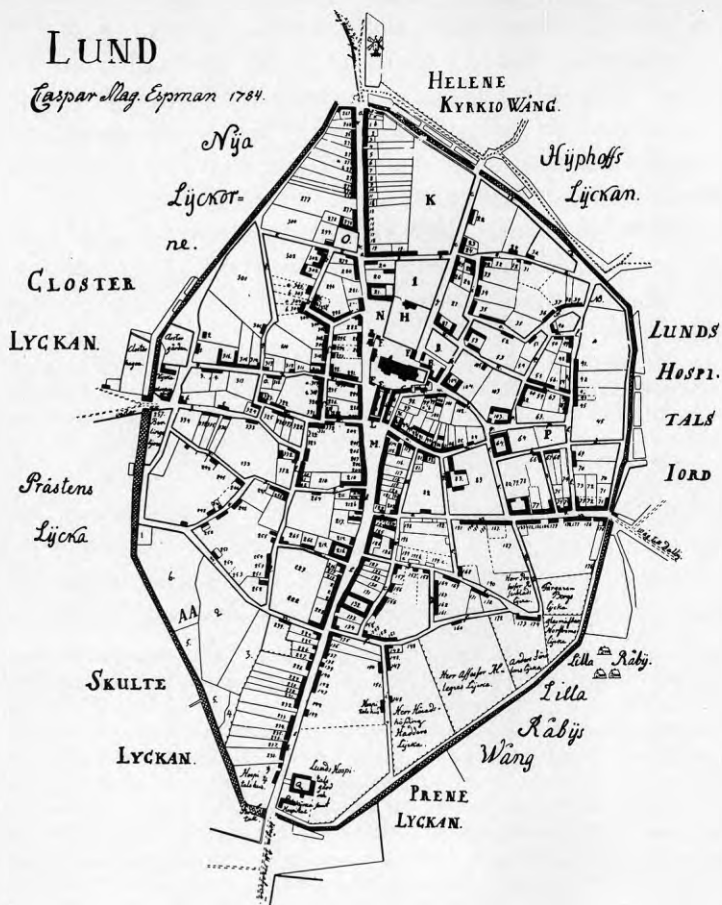
STADEN LUND 1700-1850

Under medeltiden var Lund ärkebiskopssäte och kyrklig vallfärdsort i Norden. Före 1686 ledde ännu alla vägar in mot domkyrkan och stadens mittpunkt, men ej på ett enkelt sätt förbi den.¹ Med reformationen upphörde stadens betydelse som kyrklig samlingspunkt och på 1690-talet sammanbands de nordliga och sydliga infarterna så att en ny genomgående "realgata" skapades genom staden.

Lund drabbades hårt av dansk-svenska kriget. Vid danska härens återtåg genom Skåne brändes staden 1678. Vid detta tillfälle eldhärjades 163 av stadens 304 gårdar. Många invånare flyttade till moderlandet Danmark och i krigets fotspår efterlämnades avbrända ödetomter och övergivna gårdar. När Lunds gårdar registrerades på 1690-talet framträder bilden av en glest bebyggd stad med hus i korsvirke och hagar eller omfångsrika trädgårdar. Det förekom t.ex. kålhagar, örtehagar eller kåmmingshagar, enghagar eller "hagerumb till kåll och annra örter", fruchtehagar och humlehagar och i de större gårdarna fanns det trä- eller trädgårdar. I staden fanns dessutom enstaka obebyggda trähagar.² Trädgårdar betecknade vid denna tidpunkt odlingar av träd och då i synnerhet fruktträd.³

I början av 1700-talet var det ännu oroligt i Skåne.⁴ Efter det nordiska krigets slut bodde år 1721 inte mer än drygt tusen människor i Lund.⁵ Här efter tillväxte staden något men långsammare än t.ex. hamnstäderna kring Öresund vid samma tid. Den rika stenbebyggelse som finns i andra städer från 1700-talet saknas helt i Lund. Mot århundradets slut dominerades staden ännu av enkla och låga korsvirkeshus. Bebyggelsen var tätast längs den genomgående nordsydliga gatan, kring Stora Torg, domkyrkan och akademien. Ett bebyggelsestråk fanns även ut mot den östra infarten. Men här emellan glesnade bebyggelsen och mot stadens vallar tog obebyggda lyckor och plantager vid.

Samfärdseln och körslarna genom staden var stor och nämns i flera lundaskildringar. Vid en rundresa i Skåne 1759 tecknar Abraham Abrahamsson Hülphers konturerna av den lantliga gamla staden:

2.1. Caspar Mag. Es
karta över Lund 1784.

Lund, stad belägen 1 mil från sjön på ett sankt ställe, är nr 34 bland städer-na. Av den höstetiden uppstigande töcken och dimma skall här vara mycket osunt klimat. Staden är bland de äldsta i riket; har borgmästare med 200 dr s:mt lön och ansenlig åker ... I staden äro "Krafts, Frue, Drots och Klemet" rotar; 4 norr, söder, öster och väster tullar; 336 tomter varav ganska många äro trädgårdar och till plantager nyttjade; 2:ne torg, irreguljära gator, större delen hus av korsbyggnad eller ler och långhalm, många tak av halm, men en del av tegel. - - - stadsborna hava i synnerhet lagt sig på plantager mest av tobak, några till veide och rapsat så att ofta hantverkarna icke hava tillfälle idka professionerna.⁶

Trettio år senare tecknade professor Fallén följande bild av Lund mot en bakgrund av hur förhållandena var i Uppsala:

Staden Lund, i Malmöhus län, ligger på en långsamt ned åt från norr till söder gående sluttning, af en fet jordmån, på en fruktbar slätt af en större omkrets än slätten kring Upsala. Den har blott en reel-gata, som går längs igenom staden, såsom en allmän landswäg till Malmö, Landscrona etc. och lärer få städer i riket kunna uppvisas, i hvilken någon gata har mera kör-sel. Stadens omkrets är betydlig, knapt mindre än Upsalas, men glesare bebyggd, med många Trädgårdar och obbyggda plattser innom de gamla, nu till större delen utjämnade Wallarne, hvarmed staden fordom varit be-fäst. Alla gator äro snart sagt krokiga, och flera smala gränder, och bak-krokar gifvas, som icke utan torr sommar kunna bevandras.⁷

Dansken Christian Molbech konstaterade vid ett besök 1812 att endast en fjärdedel av den väl tilltagna staden var bebyggd. Åker och ängslyckor rymdes ännu inom den forna vallens område. Renässanshuset vid Stora Södergatan, där Karl XII residerat under skånska kriget framstod ännu 100 år senare som det förnämsta huset i staden.⁸

De svenska städerna och däribland i synnerhet Lund hade gjort ett beklämande intryck på den tyske vetenskapsmannen och författaren Friedrich Mayer när han besökte Sverige 1833:

... måste jag öppet erkänna, att städerna i Sverige mestadels måste sägas vara gräsliga, och bland dessa gräsligheter står Lund främst, det finns där inte en enda gata, vid vilken jag skulle vilja bo; krokiga, smutsiga, förkrympta ligger de där alla, med de små kåkarna, liksom rader av hundkojor. Endast domkyrkan lyfter sig jättelik och mörkgrå, ...⁹

Efter 1830 vände emellertid utvecklingen. Befolkningen ökade något, bebyggelsen förbättrades och en upprustning av gator och allmänna platser påbörjades. I många skildringar beskrivs de förändringar som företogs i stadens centrala delar:

Lund, någon tid förut och med rätta ansedt för en i alla afseenden ful stad, har under några af de sednare åren i flera hänseenden undergått ganska många fördelaktiga förändringar. Så hafva gator blifvit rätade, ett nytt torg anlagdt, ett annat - Stortorget - till sin fördel förändradt, Lundagård, genom ena murens nedrivande förenad med Lilla Torget samt en mängd, till en del smakfulla, byggnader uppförda. Önskeligt vore, att gatornas renhållning på lika sätt komme att undergå någon fördelaktig ändring; ty i en stad med så vattensjuk jordmån som denna, fordras otvifvelaktigt en oftare gatornas sopning, än endast hvarje Lördag, så mycket nödvändigare, som kanske ingen stad i Sverige, af lika storlek, gynnas af en så betydlig trafik, som Lund. De Handlandes antal uppgår till nära 30; krogarne äro nästan otaliga; härvarande innevånare belöper sig till något öfver 5000.¹⁰

TOPOGRAFI, FUKTSTRÅK OCH GATUSTRÄCKNINGAR

Lunds fuktiga jordmån omnämns i många lundaskildrar från början av 1800-talet.¹¹ Fukten var av olika slag. Grundvattnet låg högt och gick här och där i dagen. Vattenförande jordlager låg skiktad i tätare lerjord:

Hvarest porös mark hvilar på ett jordlager, som är ogenomträngligt för vatten eller endast med svårighet genomsläpper det, t.ex. lera, finnes alltid en underjordisk vattensamling, det s.k. grundvattnet, hvilket ej ensamt behöfver härröra af nederbörden på stället, utan kan ha sitt ursprung från andra, ofta långt bort belägna ställen, från hvilka det flutit.¹²

Regnvattnet rann i naturliga svackor och diken genom gårdar och gator. Två parallella bäckar hade sitt flöde på ömse sidor om Södergatan. Dessa vattenflöden beskrivs i arbeten av Ragnar Blomqvist och Hans Erlandsson.¹³

Stadens topografiska förhållanden och dess vattenstråk märks även i stadens uppbyggnad. Magnus Wennström har visat att de två, av Hans Erlandsson beskrivna, stadsbäckarna bäckarna löpte i svackor vinkelrätt mot nivåkurvorna, vilket framgår av fig 2.2 t.h.¹⁴ Vissa gator följde dessa bäckar. "Längs bäckarna ha varit stigar som vidgats till vägar och senare gator. Dessa ha mer och mer trängt vattendraget samman. Dränering av jorden har hindrat flödena att komma i dagen."¹⁵

Stora Södergatan låg på en ås och var sannolikt torrare än sina omgivande parallellgator. På dess västra sida löpte ett nordsydligt gatustråk i Winstrupsgatan - Stora Gråbrödersgatan - Grönegatan, som låg i en svag sänka. Liknande förhållanden rådde på östra sidan om Stora Södergatan, där bl.a. den södra delen av Lilla Södergatan låg i en svacka. Dessa gatustråk löpte i vissa avsnitt längs stora trädgårdar och har troligen även fungerat som avvattningsgator.¹⁶

Dammar och vattenådror i gårdarna. Vatten förekom även i gårdarna. Vattnet kunde ibland p.g.a. tomternas lutning rinna åt fel håll, ned över granngårdarnas trädgårdar och gårdsplatser och vidare ut på angränsande gata.

I stadens större gårdar fanns det dammar och kanaler, med eller utan naturliga tillflöden. Underjordiska källådror gick här och där gick i dagen. I östra delen av stadskärnan, från norr till söder, fanns vatten av olika slag.¹⁷ På den plats där nu Kulturen ligger, låg på 1830-talet den Engeströmska gården med en trädgård och en kanal:

Prof. Th. D. Engeströms trädgård, äldre till sin anläggning, ... utmärker sig genom en vacker belägenhet, innesluten på tre sidor af en kanal, på hvilken man kan ro under lummiga höga alléer, som omgifva den med en mängd valda fruktträn planterade halfön.¹⁸

Från en trädgård strax söder om Adelgatan berättas: "Mitten av denna vår barndoms lustgård genomskars i horisontell riktning av en smal rännil eller grop, väl ursprungligen avsedd till rabatternas bevattning, över vilken i huvudgången en enklare träbro ledde fram till en i fonden befintlig lummig berså."¹⁹ I biskopshusets trädgård vid Krafts torg nordost om domkyrkan låg en damm med tillflöde norrifrån, som återkommande översvämmande boningshusets källare.²⁰ När rådhuset vid Stortorget söder om Domkyrkan skulle byggas 1837 var marken svårbyggd: "Grunden till detta hus befanns sumpig, hvadan ett betydligt rostverk af stora och nyfällde boketrän anbringades såsom underlag för grundvalen."²¹ I den trädgård som idag utgörs av Mårtenstorget fanns en vat-

2.2. Två äldre stadsbäckar redovisade på en karta n gator, kvarter och med nivåkurvor med en meters vidistans.

tengrav som "formerade en kringfluten ö".²² Strax öster om Mårtenstorget låg en professorsgård med dammar: "Till tomten hörde en, till och med efter lundaförhållanden, ovanligt stor trädgård, i vilken mängder av gamla fruktträd, bärbuskar etc. funnos. Där var t.o.m. en liten damm, ungefär i östra delen av Fenix' nuvarande tomt. Och i de täta buskagen häckade bl. a. näktergal."²³

I Anders Andréns sammanställningar av gårdsuppgifter från 1600-talet framgår att en damm låg i södra delen av kv Galten mot Stora Tvärgatan.²⁴ Längre ned i den sydostligaste delen av stadskärnan fanns sankmarker där sedermera Nödens bebyggelse kom att uppföras.²⁵

I *västra* delen av stadskärnan fanns liknande fuktstråk och dammar. När tomten omedelbart söder om Kjederqvistska gården byggdes 1930, framgrävdes dyjord i sådan omfattning att huset fick pålas. I Löwegrenska trädgården låg en damm med "en ö med hängpil och springvatten".²⁶ I den Ekströmska trädgården vid Winstrupsgatan fanns kanaler. I den Siemerska trädgården invid nuvarande Clemenstorget fanns en damm: "I dettas (*det Siemerska husets*) närhet var en damm, hvari, liksom i alla de kring staden då befintliga stora vattensamlingar, var godt om rudor."²⁷ I fru Görvels gård fanns 1816 en damm.²⁸ Två dammar ingick även i Karl XII-husets trädgård längre ner på Södergatan.²⁹ På 1600-talet förekom fiskedammar i kv Billegården mot nuvarande Svanegatan.³⁰ Sankt Måns Kyrkogård invid nuvarande stadsparken ansågs vara för fuktig för att man där skulle kunna begrava sina döda som avlidit i böldpest i början av 1700-talet. I stadens södra delar anges två översvämningsområden ha funnits, den östra i Nödenområdet och den västra i en allmänning i Grönegatans förlängning som sedermera anlades som Gyllenkrokska promenaden (invid Gyllenkroks allé).

När dammarna frös, åkte man skridsko på dem. Detta gällde t.ex. dammen vid Allhelgonabacken, den översvämmade åkern på Siemerska lyckan och dammen i en professorsgård öster om Mårtenstorget.

Terräng och vattendrag har på detta sätt i hög grad varit ordnande för stadens gatusträckningar, kvartersformer och tomtgränser. I de stora trädgårdarna fanns det dammar och kanaler. En del fuktväxter som kål, skräp, alant, rododendron, hosta, primula, salix mm nämns i flera lundaskildringar.³¹ I dammarna odlade man karp och rudor.

1800-talets moderna dränering och kloakering. Smutsvattnet från verksamheter och från tvätt och disk i gårdarna ledades

över gårdsplatserna ut i mer eller mindre öppna avloppsdiken i gatorna.³² I början av 1800-talet var gatorna på många ställen bristfälligt rengjorda och stillastående pölar med illaluktande vatten förekom på sido- och huvudgator. Dansken Molbech ansåg av den anledningen att galoscher hörde till lundabornas viktigaste förnödenheter.³³

Den omgivande vallgraven bidrog sannolikt till att dränera stadens gator och gårdar tills dess den lades igen i början av 1800-talet. På landsbygden ökades den odlingsbara marken under 1800-talet genom nya dikningsmetoder.³⁴ Genom ny teknik att leda vatten omvandlades även vattenrik mark till byggbara tomter i städerna. Det sankta Nödenområdet bebyggdes på 1870-talet, medan det fuktiga området mellan Gyllenkrokska promenaden och den gamla stadsvallen anlades som park.

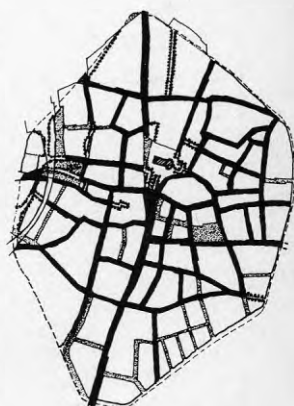
Idag är dessa dammar, diken och vattenflöden förändrade eller borta. Vattennivån sänktes och vattenflödena omformades genom att järnvägsbankar anlades och genom att nya dränerings- och kloakledningar framdrogs i staden under 1800-talet. Men Lunds gator och stora skevande kvarter följer ännu i stora delar äldre höjdryggar och vattenstråk och få nya gator har tillkommit efter 1600-talet.

Staden delas i fyra delar av sina huvudgator. Södergatan och Bredgatan är genomgående i nordsydlig riktning. Lilla Fiskaregatan och Klostergatan leder ut mot väster och Mårtensgatorna mot öster. De fyra stadsdelarna är ännu tydliga och överensstämmer i det närmaste med stadens äldre indelning i fyra rotar - i Krafts, Vårfru, Drottens och Clemens rote.³⁵ I dessa stadsdelar är gatorna smala och krokiga.

NÅGRA ÄLDRE LUNDAGÅRDAR

I förändringsstudierna behandlar jag i första hand bostadsgårdar. I detta avsnitt vill jag därför beskriva några äldre ämbetsmannagårdar och några handels- och hantverksgårdar, där *jordbruket*, *handeln* och *hantverket* i olika grad präglade gårdsplatserna. I den mån trädgårdar förekom, nämns detta.

Jordbruk och djurhållning. Vid sidan om stadsnäringsarna bedrev stadens invånare lantbruk långt in på 1800-talet. Vissa stora innerstadstomter användes som odlingsmark och ibland även som betesmark.³⁶ Akademiens lönejordar utanför stadskärnan brukades av akademiens professorer.³⁷ Vissa gårdsägare hade åkermark och äng utanför stadsvallarna. Här hade även stadens invånare gemensam betesmark på tre

2.3. Förändringar hos stadens gatunät efter 1600-talet.

Svarta gator anger gatusträckningar som i huvudsak är oförändrade sedan 1600-talet.

Grå ytor anger senare anlagda gator som tidigare legat på kvartersmark.

Prickade linjer anger gator som har försvunnit.

fälader, till vilka boskapen dagligen drevs ut på bete.³⁸ Dessa fädrifter genom Lund på 1790-talet beskriver professor C. F. Fallén sålunda:

Den till Staden hörande Jord war ännu odelad, och kallades fäladsmark, på hvilken man såg hela Stadens Boskapsjord, under tutning i Wallhorn, utdrifvas - redan tidigt om sommarmornarne, till besvär för den owane, som sof utåt gatan, där detta toget framskred. Hemdrifningen middagstiden, åter en utdrifning och sluteligen hemdrifning till aftonen, ökade ingalunda gatornas snygghet, äfven så litet, som de ej sällan kringstrykande Swinkreaturen. Men sedan fäladsdelningen gått för sig, hava Wallhornen upphört, och swinen fått ordres, att hållas inne.³⁹

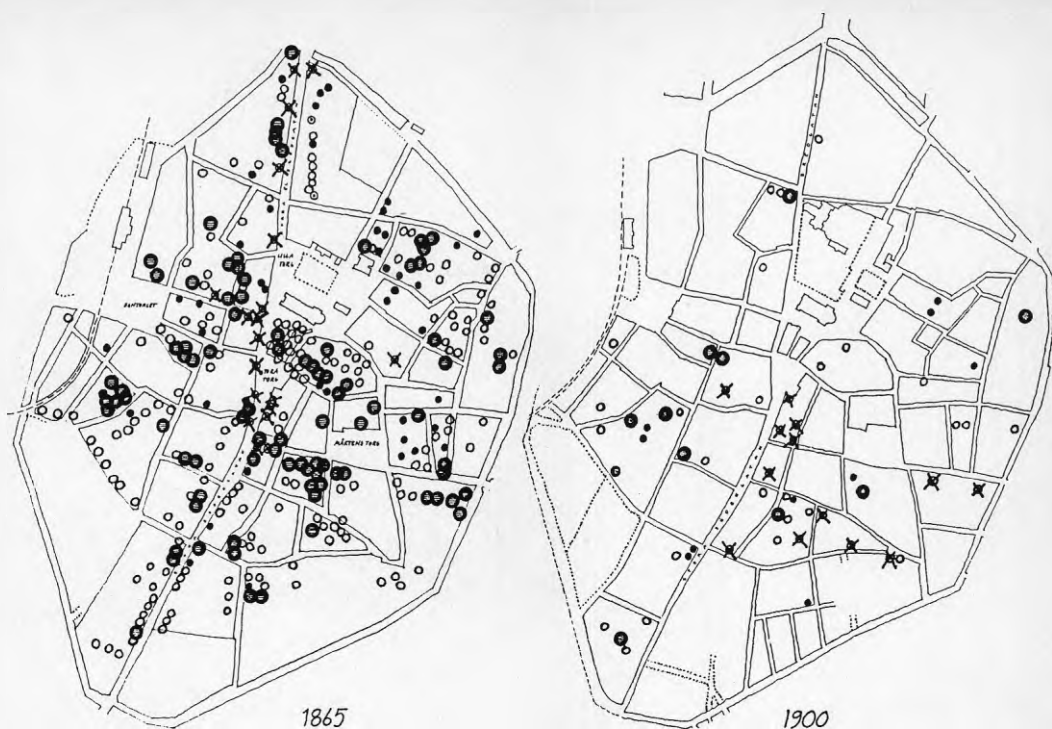
1797 delades den gemensamma fäladsjorden och fördelades mellan stadens 337 tomter. Fäladerna styckades i rektangulära lotter om ungefär 10 x 30 alnar så att varje gård fick 2 1/2 tunnland jord att bruka. Detta medförde att en stor del av marken kom att uppodlas och att en del nya jordbruksbyggnader uppfördes i stadens gårdar i början av 1800-talet.⁴⁰ Tegnér myntade med fog begreppet "akademisk bondby" på 1830-talet.⁴¹

När de gamla fädrifterna upphört var det inte ovanligt att en piga kunde driva några kor mellan gården och nummerjorden utanför staden.⁴² I Ekska gården på S:t Petri Kyrkogata sköttes t.ex. djuren av ett äldre par:

Min far hade då redan för flera år sedan köpt egen gård vid S:t Petri Kyrkogata mitt för nuvarande Vinstrupsgatan. Den finnes där kvar ännu och i sin gamla gestalt såsom korsvirkeshus, ännu benämnd "Ekska gården". Till gårdarna i Lund hörde på den tiden s.k. fäladslotter. Vi hade således ock en jordlott, och det av utmärkt bördig beskaffenhet. Vi kunde hålla oss med häst, ko, gris, höns och hade till och med ibland kalkoner. ... Omsorgen om djurens skötsel, om gårdens renhållning, vedsågning, m.m. anförtröddes åt ett gammalt gift par Nils och Katrina.⁴³

Redan i 1734 års gatuordning föreskrevs att svin skulle hållas "hema i sina hus och gårdar, eller under wackt i marcken, så at the hädan efter, som här tills skiedt, ej få tilfälle stryka af och an på gatorne, i främmandes gård - eller Trägårdar, skada at giöra."⁴⁴ Men ännu i 1807 års byggnads-, brand- och gatuordningar framgår det hur gårdar och gator präglades av agrara förhållanden. Svin fick liksom tidigare inte gå lösa i gatorna.⁴⁵ Inne på gårdarna fick inte gödselhögar eller svin- och gåsastigar placeras så att elak luft störde grannarna.⁴⁶ Om svinens närvaro i gårdarna berättar Petter Löwegren från 1850-talets Lund:

Innevånarna ägde många svinkreatur, som gick på gatorna lösa vart de ville, ja ofta gick de in i trädgårdarna och gjorde stor skada. Om någon ej försiktigt låst sina dörrar, hände det ofta att dessa kreatur inkommo i rummet. Så hände en gång hemma. Det var varmt. Dörren stod öppen. En stor galt kom in i rummet, där vi satt och åt middag.⁴⁷

1860 var Lund nära nog självförsörjande med avseende på brödsäd och det fanns 300 hästar, 400 kor, 500 svin och 90 får i staden.⁴⁸ 1865 var 79% av Lunds gårdar jordbruksfastigheter.⁴⁹ Flera av de ämbetsmän som bedrev jordbruk bodde kring universitetet och Mårtenstorget. De handelsgårdar i vilka man bedrev jordbruk låg längs huvudgatan från Stortorget upp mot Bredgatan medan hantverkarna bodde mer spridda i staden.⁵⁰

Men stora förändringar förestod. I 1874 års hälsovårdsstadga begränsades svinhållningen i rikets städer. Strängare krav infördes på fähus, stall och gödselstackar.⁵¹ Det finns uppgifter om att magistraten i Lund förbjöd hushållen att hålla kor 1880.⁵² Krav på köttbesiktning och högre krav på renhållning i gårdarna kan ha bidragit till att antalet djur i gårdarna minskade.⁵³ Stadens jordbruk avvecklades successivt fram emot sekelskiftet och fäladslotterna återsåldes efterhand till staden, för att arrenderas till bärkraftigare jordbruk utanför stadsvallarna.⁵⁴ Vid sekelskiftet bedrev endast enstaka gårdsägare jordbruk.

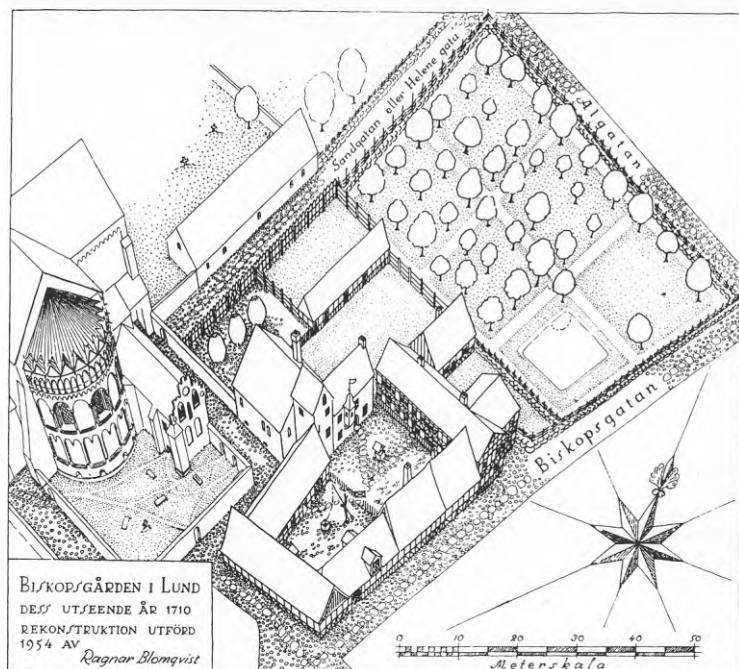
De stora gårdarnas uppdelade gårdsplatser. Biskopsgården nordost om domkyrkan var ett gårdskomplex med flera olika "delgårdar" på 1700-talet. Den södra gårdsplanen var ladugårdsplats med vagnshus, fähus, loge, lada, inkörsport och

2.4 a och b. Jordbruksfastigheter inom vallarna 1865 t.v. respektive 1900 t.h.

- ämbets- och tjänstemän
- ⊙ hantverkare
- ✕ affärsmän
- övriga

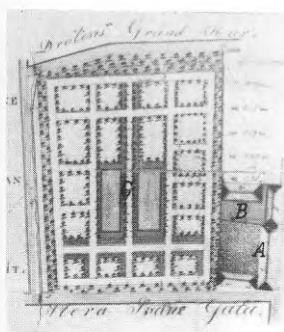
2.5. Biskopshuset 1710. Rekonstruktion utförd 1954 av Ragnar Blomqvist.

stall. Norr härom och avskild med ett plank låg en gårdsplats med bl.a. brygghus och en boningslänga i korsvirke. Norr om denna fanns en inhägnad mindre trädgård och ytterligare längre norrut låg en stor fruktträdgård med en damm. Väster om mangården fanns en avskild hönsgård med höns hus och en länga för svin och gäss. Mot Sandgatan låg en bakre svinggård och i sydvästra delen en vedgård. Denna biskopsgård hade således sju olika slags gårdsutrymmen som var inhägnade och avskilda från varandra.⁵⁵

Karl XII-huset var huvudbyggnad i ett större gårdskomplex vid Södergatan. 1816 fanns här ett korsvirkeshus med kök mot Svanegatan. Norr om huvudbyggnaden fanns inkörsport, brygghuslänga, malttorka och stalllänga mm.⁵⁶ I lantmätare Karthérns karta från 1826 redovisas här två gårdsplatser - en stensatt invid huvudbyggnaden A i söder och en avskild gårdsplan benämnd *Bak Gården* vid B i norra delen. Väster om de två gårdsplatserna låg en stor kvartersindeldad trädgård med två dammar. Trädgården nåddes via två ingångar, en från vardera gårdsplatsen.

Det ena av de här beskrivna exemplen var en biskopsgård, den andra hade haft olika ägare ur stadens högsta samhällsskikt. Båda gårdarna låg på stora genomgående tomter, som tog en ansenlig gatulängd i anspråk. I båda gårdarna hade huvudbyggnaderna egna gårdsplatser som var avskilda från

2.6. Karl XII-huset med två gårdsplatser t.h. och en stor trädgård. Karta av lantmätare Karthérn 1826.

Bildtexten lyder:

A. Corpe de Logie, med Gårds Platsen.

B. Bak Gården med 2ne ut-hüs Längen.

C. Trädgården med alla Aleer, Dammar och Quarter.

de gårdsutrymmen där ekonomi- och jordbruksbyggnader var placerade. Vidare fanns i dessa gårdar stora inhägnade trädgårdar med dammar.⁵⁷

Jordbrukets byggnader. I handelsgårdarna däremot samlades utrymmena för handel och jordbruk kring samma gårdsplan. Nya ekonomibyggnader uppfördes i gårdarna efter fäladsdelningen 1797. I en gård med jordbruk kunde det på 1860-talet finnas t.ex. stall för hästar, boskapshus för kor, svinhus, gåsstuga, hönsburet, loge, vagnsport och foderhus.⁵⁸

Spannmålen kunde förvaras i särskilda byggnader eller på bostadshusens vindar. Att jordbruket producerade eldfängt material medförde efter hand att stränga restriktioner infördes i brand- och byggnadsordningarna. 1807 stadgades t.ex. att hampa, lin, hö och torv inte fick hanteras där ljus förekom eller förvaras närmare eldstad än tre alnar (1,8 m).⁵⁹ I 1828 års byggnadsordning förbjöd man att kölnor och att lador och logar för otröskad säd uppfördes i staden.⁶⁰

Efter det att nya restriktioner även infördes för djurhållningen på 1870- och 80-talen kom många av de gårdsbyggnader som använts för lantbruket efterhand att byggas om till bostäder och verkstäder. Att hålla hästar var dock inte förbjudet och stall fanns i många gårdar långt in på 1900-talet.⁶¹

Handelsgårdar och hantverksgårdar. Handelsgårdarna låg längs stadens huvudgator och fungerade som hållgårdar för bönder som kom till staden. Det var här man stallade in, dvs ställde sina hästar vid sina marknadsbesök. Vid dessa tillfällen sålde bönderna sina varor och köpmännen sina. Bondens överskott betalades honom i kontanter, medan ett underskott skrevs upp hos handelsmannen för att regleras vid nästa stadsbesök. Traditionen att stalla in hos stadens handelsmän levde kvar ända in på 1900-talet.⁶²

I handelsgårdarna var gårdsplatserna rymliga och stensatta. Hur en handelsgård kunde fungera på 1870-talet beskrivs här av Alfred Lundberg:

Straxt i början av Östra Mårtensgatan, från Mårtensstorget räknat, låg Perssons speceri, ved- och stenkolshandel. För lantbon som kommo öster ifrån låg den bekvämt till, men de flesta fortsatte fram till de äldre, mera centralt belägna köpmansgårdarna. Affären bar sig dock mycket väl. Den hade kanske haft större kundkrets, om gårdsplats och stallar varit rymligare. På gårdsplatsen inkräktade nämligen en trädgårdsanläggning. - - - Affärsförloppet tedde sig i regel sålunda. Då lantbon med sin hustru kom inkörande på gården, skyndade gårdsdrängen fram och hjälpte till att spänna från hästarna. En bodbetjänt eller, om det var en stor kund, patron själv trädde fram till de ankommande och bjöd dem in på kontoret, där de skulle hava något upplivande efter landsvägsresan, ett glas vin till hustrun och en eller ett par snapsar till mannen. ...⁶³

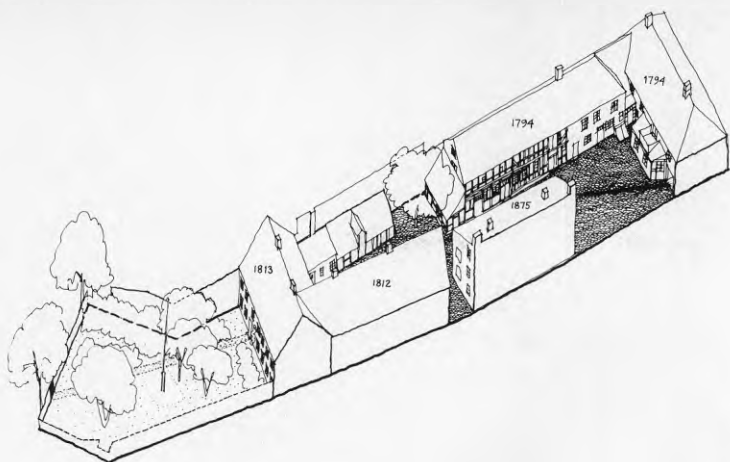

2.7. Överst. Wickmanska gården mot väster 1912.
2.8. T.h. Kjederqvistska gården. Odat. Bostadslängan t.v. uppfördes 1875 och logen i fonden byggdes om till bostäder 1882.

Två av de största handelsgårdarna i Lund var den Wickmanska och Kjederqvistska gården. Den förra låg i Bredgatan södra del och den senare låg längre norrut vid samma gata. Wickmanska gården var på alla sidor var omgiven av korsvirkeshus och Kjederqvistska gården blev efterhand alltmer kringbyggd. Gårdarna hade rymliga och långsträckta gårdsplaner som var stensatta.

Till Wickmanska gården hörde på 1790-talet en anse- nlig areal åker och äng.⁶⁴ Mot Bredgatan låg ett tvåvåningshus med handelsbod, flera salar och två kök 1807. Mot Paradisgatan i söder låg pigkammare, spiskammare, "wisterhus" och även brygghus, packhus, port, vedbodas och drängkammare. I östra tomtgränsen uppfördes 1810 ett tvåvåningshus med

2.9. Perspektiv över Kjederqvistska gården.

loge och stall för hästar. I norr låg två längor, den ena med visthus, packhus och vedbod och den andra med fähus.⁶⁵

Även Kjederqvistska gården var ursprungligen en stor jordbrukande handelsgård. Här uppfördes en stallänga och en tvärplacerad logelänga långt in på den djupa tomten på 1810-talet. Senare kom verkstadslokaler att inrymmas i stallet och bostäder att inredas i logelängen. 1875 uppfördes ett nytt bostadshus i södra tomtgränsen.⁶⁶ Bakom logen fanns även en trädgård.⁶⁷ Gården omvandlades på detta sätt till hantverksgård och bostadsgård under 1870- och 80-talen.

På handelsgårdens första tid bodde 15 personer i gården. Ännu 1860 bodde här endast 20 personer. Men mot slutet av 70-talet, i samband med ombyggnaden av gården, hade invånarantalet drastiskt stigit till 45 personer för att 1883 som mest uppgå till över 50 personer.

Åke Lindqvist beskriver gården från sin barndom 1925, då gården rymde ett livaktigt tunnbinderi och ännu var välbefolkad. Här fanns torvströklosetter, brygghus, vedbod, hönshus och kolbod:

Gården var stensatt med kullersten utom en plattbelagd yta utanför verkstaden. Där hopfogades ute i det fria de allra högsta tunnorna och där stod ett fyrkantigt träkar med vatten i för blötläggning av smörddittelband. En tre stenar bred gångbana av tuktad gatsten fanns alltifrån porten i mitten av kullerstenplanen, som sluttade ganska mycket nedåt i sin mellersta del. - - - Vid gränsen mellan barmarken och stensättningen växte gårdens enda träd. - - - Mitt i trädgården fanns i min tidiga barndom en rund syrénerså, som ersattes med en rosenrabatt. Ett annat minne ... var en plåtåkulle med den branta sidan bevuxen med snår av "smällebarsbuskar". Den skuggades av två lönnar. En av dem var snedvuxen och blev ett uppskattat klätterträd för mig och mina lekkamrater. Intill låg ett nyanlagt stenparti för att dölja ett fult buskage med risiga grenar.

Bland fruktträden minns jag särskilt en päronsor, som hette Souvenir de congress. Den hade jättestora långsmala frukter ...⁶⁸

2.10. Pileskalning på korgmakare Stenebergs gård.

Längs Bredgatan och Stora Södergatan låg flera stora hantverksgårdar på djupa tomter med gårdsplaner och bakomliggande trädgårdar efter samma mönster som i Kjederqvistska gården. Utmed Bredgatan kom vissa hantverksgårdar efterhand att utvecklats till mindre fabriksanläggningar.

Runtom i staden låg hantverksgårdar av varierande storlekar. Korgmakare Carl Steneberg lät på 1850-talet uppföra ett gatuhus med två trerumslägenheter på Tomegapsgatan. Förutom gatuhuset fanns här två motstående gårdslängor, en gårdsplan och i gårdens bortre del låg en trädgård. Tomten sträckte sig då ända upp till Biskopsgatan och avslutades där med ett rödfärgat plank. I detta fanns en inkörsport, som användes för leveranser till en "hodda", som var korgmakeriets magasinsbyggnad.

En lägenhet i den västra huslängan uthyrdes till målarmästaren Sven Olsson. Den västra gårdslängan rymde bostäder för gesäller och "lärepågar". Hans Erlandsson uppger att det på 1860-talet dagligen vistades över 100 personer i gården om man, förutom dem som var knutna till måleriverkstaden och korgmakariet, även medräknade de inackorderingar och hyresgäster som bodde i gården. Tio lärlingar kunde sova i en kammare.⁶⁹

Steneberg var sträng och fordrande i arbetet och mellan mästare och underlydande rådde ett gammaldags patriarkaliskt förhållande. Steneberg kunde tillgripa aga gentemot sina anställda men också bjuda dem till festligheter i hemmet vid de stora högtiderna.

Förutom bindning och flätning ingick blötläggning, skalning, hyvling, blekning och målning i korgmakeriets verk-

2.11. Byggmästare H. O. Forsberg med sonen Gott-hard i trädgården vid Tomegapsgatan omkring 1910. I bakgrunden ligger ett sten-berg med ormbunkar.

samhet. Pilbuntar blötlades och sattes att gro i en damm på gården. Härefter skalades pilen i järnskodda klykor. Denna gårdsplats var med sina båda verksamheter och det stora an-talet boende ett intensivt utnyttjat utrymme.

Medan vissa hantverk tog gårdslängor och gårdsplatser i anspråk, var utrymmesbehovet för hantverkare i byggnads-branschen mer blygsamt. Gesäller ingick inte alltid i mästar-nas hushåll och verksamheten var i allmänhet förlagd utan-för den egna gården.⁷⁰ I byggmästarnas, timmermännens och murarnas gårdar kunde det förekomma mindre uthus i form av t.ex. snickarverkstäder, kalk- och sandbodas. Den danske murarmästaren och storbyggmästaren P. C. Sörensen byggde sig ett eget hus på Adelgatan 1864 med två trerumslä-genheter och en sandbod på gården.⁷¹ Timmergesällen P. L. Lundegård, som även ägnade sig åt byggmästaryrket, uppför-de ett eget hus med snickarverkstad vid Magle Lilla Kyrkoga-ta.⁷²

H. O. Forsberg var byggmästare och bodde vid sekelskiftet i gård på Tomegapsgatan.⁷³ Gården bestod av en gårdsplan och en trädgård:

Vid Forsbergs övertagande av gården revs den gamla fristående längan som hade inrymt snickareverkstad för Olin och Risberg. ... I gatuhuset bod-de nu den Forsbergska familjen med finrum åt gatan, gårdsrum och mycket litet kök med smalt fönster och dörr till gården.⁷⁴

Trädgården till fastigheten ligger mer än en meter lägre än gårdsplanen, där man måste ha fall ut till Tomegapsgatan för regn- och spillvatten. Kloaker funnos inte. I trädgården växte gamla goda fruktträd, som gråpä-ron och Reine Claude-plommon. Här fanns även ett stenberg med s.k. natur-stenar som voro veckade och underligt formade.⁷⁵

Förutom att jordbruket efter hand avvecklades bidrog även andra omständigheter till att självständiga bostadslägenheter och mer renodlade bostadsgårdar utvecklades på 1860- och 70-talen.

Skråsamhällets upplösning. När skråtvånget upphävdes 1846 upphörde den mästarbundna hantverksutövningen i landet. Varje myndig man hade rätt att "med egna händer till afsalu" utföra hantverksarbeten och om han så önskade, begagna biträde av hustru och barn.⁷⁶

En ny fabriks- och hantverksförening bildades i Lund 1847. Den patriarkaliska utbildningen att gå som lärling och gesäll hos en mästare var inte längre ett villkor för att få utöva hantverk. Mästerskap söktes hos magistraten, inför vilken hantverksföreningen gavs tillfälle att yttra sig.⁷⁷ Genom förordningen om utvidgad näringsfrihet 1864 upphävdes slutligen även kraven på mästarprov och gesällbrev.⁷⁸

Efter 1864 kunde vem som helst fritt utöva det yrke man önskade och hålla den arbetsstyrka man behövde. Antalet mästare och gesäller växte drastiskt. 1831 hade staden haft 85 hantverksmästare, 1853 var antalet uppe i 160 och 1868 hade mästarnas antal ytterligare stigit till 375.⁷⁹

Nytt bostadsbehov och nya byggare. Gesäller och lärlingar hade vanligen bott i mästarnas gårdar och ingått i deras hushåll.⁸⁰ När näringsfriheten infördes upplöstes successivt det mästarbundna hantverket och de gårdsbundna storhushållen. Nya arbetsmöjligheter medförde att människor flyttade in till stan från landsbygden. Härmed uppstod ett stort behov av bostäder för en ny grupp av arbetare och fria yrkesutövare.

Med näringsfriheten 1864 kom många timmergesäller, timmermän och murare att uppföra mindre och större hus i Lund. Dessa blev den intensiva byggperiodens nya byggherrar och "byggmästare". Ibland bodde man själv i det hus man byggt och hyrde ut resten.⁸¹ Det förekom även spekulationsbyggen där byggare köpte tomter, bebyggde dem för att sedan sälja dem. Delar av Nödenområdet tillkom 1876 - 80 på detta sätt: "Tydligast framträder det spekulativa draget i att flera av byggherrarna - varvid märkes fem inom byggnadsfacket sys-selsatta - på egen hand eller i kompanjonskap uppförde mer än ett hus."⁸²

I reaktion mot spekulationsbyggena restes nya kompetenskrav på byggmästare. Från och med 1888 krävdes, genom en

ny föreskrift i byggnadsstadgan, att den byggansvariga skulle visa vitsordad skicklighet i byggnadsyrket.⁸³ Envåningshus utan källare var dock undantagna detta krav.

Själva grunden för arbete och boende hade förändrats. Jordbruket avvecklades successivt efter 1875. I 1868 års byggnadsordning krävdes att husen skulle uppföras i tegel. Bygandet intensifierades under 1870-talet och ett stort antal tegelhus med hyreslägenheter av olika storlekar uppfördes runt om i staden.

Hantverksgårdar brukar man förknippa med städernas förindustriella period medan handelsgårdarna anses ha varit livaktiga betydligt längre.⁸⁴ Verksamhetsmässigt kom dock både hantverks- och handelsgårdar att leva kvar långt efter det att näringsfriheten införts. Vissa verksamheter präglar fortfarande enstaka gårdar och skulle därför ännu idag kunna betecknas som hantverks- och handelsgårdar. Wickmanska gården vid Bredgatan rymmer t.ex. en färghandel där den rymliga gårdsplanen och de gamla gårdslängorna ännu används i affärsverksamheten.

STADENS TOMTER

Tomterna gav ramar för bygandet i staden. För att se hur tomtförhållandena förändrades under den stora tillväxtpérioden under 1800-talets andra hälft visas här stadskartor från 1837 och 1907.⁸⁵

Äldre tomtbildning. I en rekonstruktion av medeltida tomter visar Anders Andrén att dessa är smala och djupa längs de nordsydliga infarterna. Gårdarna mäter här 100 - 130 alnars djup (60 - 78 m) och 15 - 20 alnars bredd (9 - 12 m). De båda huvudgatorna leder till domkyrkan och sammanlänkas väster om denna via de båda Gråbrödersgatorna. I de centrala kvarteren kring Stortorget söder om domkyrkan är tomterna mindre. Längs de västra och östra infarterna blir tomterna åter bredare och rymligare och i rotarnas inre delar och ut mot vallarna är de mycket stora.⁸⁶

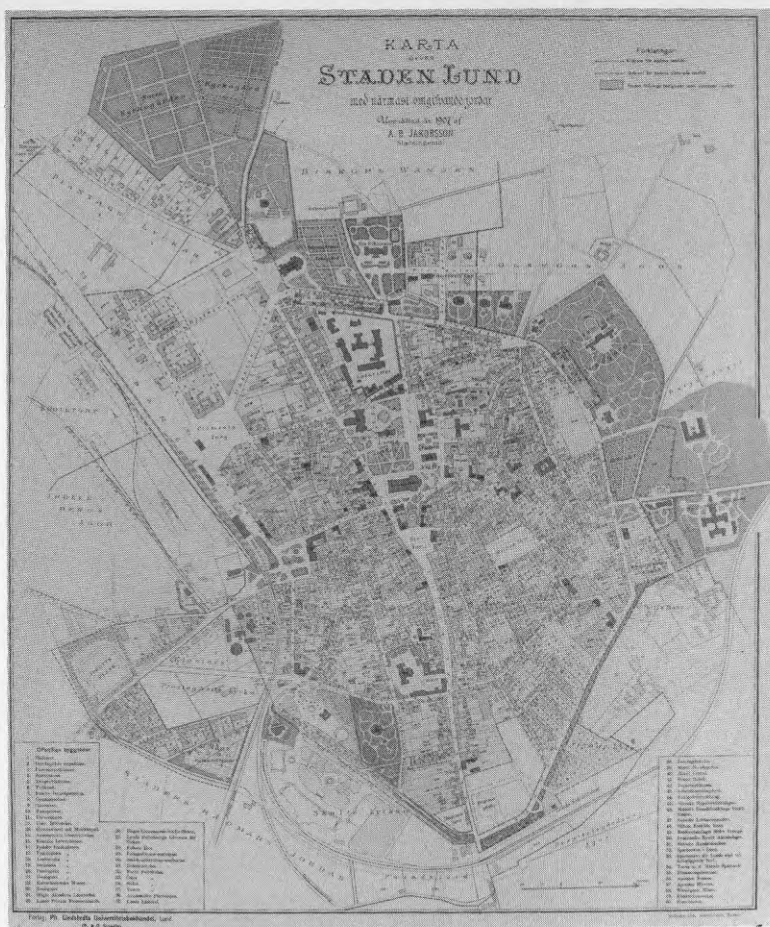
1837 års karta. De nordsydliga huvudgatorna är sedan slutet av 1600-talet sammanförda väster om domkyrkan. Tomtbildningen påminner ännu i början av 1800-talet om de medeltida förhållandena med smala och djupa tomter utmed den nordsydliga huvudgatan. En del småtomter har avstycats längs stadens mindre gator som Sankt Mångsgatan, Stora Tomegatan, Lilla Södergatan och Lilla Tvärgatan. Tomterna ut mot vallarna är ännu odelade och mycket stora.⁸⁷

2.12. 1837 års stadskarta.

1866 års karta. Två nya torg har nu anlagts. Mårtenstorget utlades 1840 och Bantorget anlades i samband med att järnvägen drogs fram genom i västra kanten av stadskärnan 1856. Nya smala kvarter skapades längs de nyanlagda gatorna Nygatan och Bangatan. Södra Wallens Promenad har tillkommit på den gamla stadsvallen invid Parkbolagets trädgårdsanläggning. Kartan visar att antalet offentliga platser i staden har ökat. I stadsdelarnas inre delar antyds här, liksom i 1837 års karta, mycket små tomter.

1875/1876 års karta. Obebyggda kvarter i stadens ytterkanter har indelats i mindre tomter. Längs stadens mindre gator har stora obebyggda tomter styckats och bebyggt utmed Tommegapsgatan, Stora Tomegatan, Stora Tvärgatan och Bytaregatan. Nya gator, kvarter och tomter har bildats och bebyggt i Nödenområdet. Sigridskvarteret som avsöndrades ur ett större kvarter 1866, har här tomtindelats och delvis bebyggt. De nybildade kvarteren är överlag mindre och mer rek-

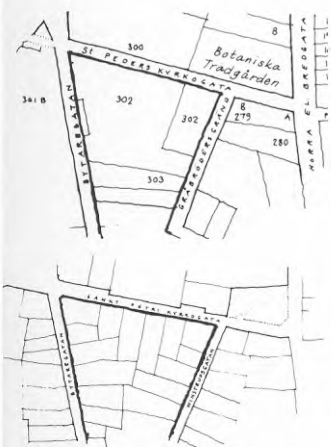

2.13. 1907 års stadskarta.

tangulära än Lunds stora och skevande kvarter.

1896 års karta. Norr om Clemenstorget har nya kvarter med bredare tomter skapats i enlighet med intentionerna i 1874 års byggnadsstadga. I stadskärnans ytterkanter har plats reserverats för nya alléer och esplanader längs Sankt Laurentiigatan och Södra Esplanaden. Men de är ännu obebyggda. Längs huvudgatorna ut mot stadens ytterkanter har gårdarna nu bebyggts hårdare. På hörntomter har höga hörnhus börjat uppföras. Nya kvarter omedelbart utanför stadskärnan har tillkommit och delvis bebyggts (Hyphoffslyckan, Ehrenbergska lyckan).

1907 års karta. Staden är nu mer eller mindre fullbyggd. Magnus Stenbocksgatan är nyanlagd och har bebyggts längs sin norra sida. Tomterna kring Clemenstorget har bebyggts. Ytterkanterna mot de gamla vallarna har dock ännu inte tagits i anspråk. Utanför stadskärnan har nya kvarter lagts ut och bebyggts.

2.14 a och b. Tomtbildning i kv Winstrup enligt 1866 års stadskarta, överst. Mot slutet av 1800-talet gjordes en "modern" tomtindelning av kvarteret, där tomter av allt mindre storlekar flätades samman mot kvarterens hörn, nederst.

Tomtutveckling. Kvartersbildningen härrör ännu idag i hög grad från medeltiden eftersom staden undgått stadsregleringar, som i många andra städer under 1600- och 1700-talet innebar att nya gator anlades och att mindre kvarter och tomter bildades. Den ålderdomliga kvartersbildningen har bl.a. bidragit till att det finns en stor andel djupa tomter i Lund.

Genom avstyckningen av nya tomter, kom även stadens baggator och sidogator att bebyggas. De stora kvarteren bebyggdes längs alla sina sidor och avstyckningen av nya tomter ledde, i ostörda fall, till en flätad tomtbildning med allt mindre tomter ju närmare kvarterens hörn man kom. Detta innebar att många genomgående tomter försvann, att ett nytt slag av kvadratiske hörntomter bildades och att det där emellan skapades tomter av olika djup. De stora kvarteren rymde en stor andel mellanliggande djupa tomter i förhållande till andelen hörntomter. Redan inom ett och samma kvarter, kunde därför tomterna variera avsevärt i storlek. Nybildade mindre kvarter indelades i mindre tomter, som var mer rektangulära och likstora än i de äldre kvarteren.

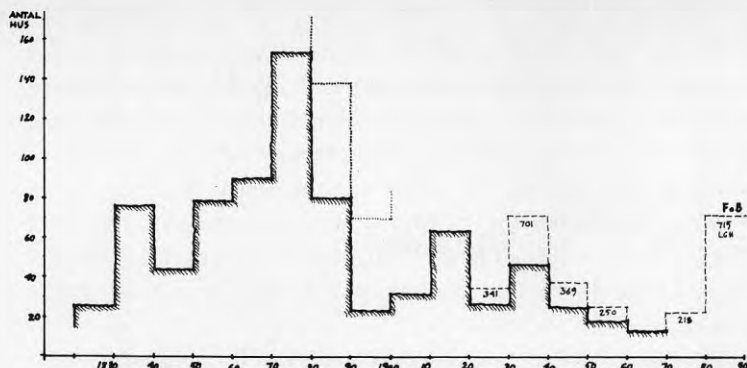
Smågator och återvändsgränder hörde under 1800-talet till de minst ansedda gatorna.⁸⁸ En alltför lättvindig avstyckning av småtomter i kvarterens inre delar hindrades genom att det infördes ett förbud mot att anlägga återvändsgränder 1868. Mycket små tomter avstyckades istället längs stadens smågator och omedelbart utanför den gamla stadskärnan.

Det är idag det sena 1800-talets tomtbildningar som präglar staden. Under 1970-talet och framåt har dock även kvarterens inre delar börjat bebyggas. Äldre industritomter har därvid tagits i anspråk, inre tomtedelar med uppvuxna trädgårdar avstyckats och småtomter ombildats för att ingå i större byggnadstomter.⁸⁹

Utbyggnadsperioder. Lunds befolkning ökade kraftigt efter 1850 och tillväxten var som störst under 1870-talet. Under 1880-talet dämpades den något för att under några år t.o.m. gå tillbaka, innan befolkningen åter fortsatte att öka men hädanefter i något lugnare takt.⁹⁰ Vid sekelskiftet var befolkningen i Lund ungefär lika stor som i Landskrona och Kristianstad men betydligt mindre än i Malmö och Helsingborg.⁹¹

Den kraftiga befolkningstillväxten avspeglades även i byggnadsverksamheten under slutet av 1800-talet. Den kan ännu avläsas i dagens byggnadsbestånd, även om många äld-

2.15. Resterna av det gamla byggnadsbeståndet 1968.

Ungefärligt antal nybyggda hus har antytts med tunnare linjer mellan 1880 - 1990, med undantag för 1900 - 1920.

Källor: se fotnot.

re hus med tiden har hunnit rivas. Vi skall se var och hur man byggde i staden under olika perioder.

Fyra intensiva byggnadsperioder kan härvid urskiljas. En första inföll mellan 1830 - 39. Den andra och största utgjorde en sammanhängande 40-årsperiod mellan 1850 - 1889, med en höjdpunkt under åren 1870 - 79. En ökning av byggnadsverksamheten skedde åter mellan 1910 - 19 och 1930 - 39 med en nedgångsperiod däremellan. Efter en lång period av stiltje mellan 1940 - 1980 ökade byggnadsverksamheten åter kraftigt under 1980-talet.⁹²

Under den första perioden 1830 - 39 uppfördes bebyggelse längs stadens viktigaste färdvägar - längs Bredgatan, Stora Södergatan och längs södra sidan av de båda Mårtensgatorna. Enstaka spridda småhus i staden är från denna tid. Den andra perioden mellan 1850 - 1889 omfattar det största byggnadsbeståndet i staden. Denna bebyggelse är spridd över hela staden, men dominerar de inre och lägre bebyggda stadsdelarna. Under denna period byggdes t.ex. Nödenområdet, stora delar av västra och nordöstra delarna av Lund.

Nästa uppgångsperiod inleddes med att tunga hyreshus i jugend uppfördes längs nya platser och gator, bl.a. kring Clemenstorget och längs Magnus Stenbocksgatan. Perioden hade sin höjdpunkt på 10-talet då en rad höga tegelhus med hårt utnyttjade gårdar uppfördes på olika håll i staden. Den fjärde perioden slutligen, mellan 1930 - 39, omfattar höga tegelhus som byggdes på enstaka hörntomter, längs Gyllenkroks allé, utmed den nya Bankgatan och den breddade Agårdsgatan. De friliggande lamellhusen på Hospitalsträdgården vid Lunds södra infart är från denna period. Under samma tid företogs även ett stort antal ombyggnader av stadens äldre byggnader, som fick betydelse för gårdarnas karaktär.⁹³

Tillväxten har huvudsakligen skett genom en fortlöpan- de indelning av kvarteren i mindre tomter och genom att enskilda tomtenheter bebyggdes hårdare. Inom de forna

vallarna, stadsdelarna och de rymliga tomterna fanns det marginaler. Rotarnas inre delar bebyggdes under senare delen av 1800-talet. De stora kvarteren bebyggdes även mot de mindre och oansenligare bakgatorna. Men Lund tillväxte även inifrån och ut. De stora genomgående huvudgatorna förtätades efterhand mot sina utfarter. Järnvägens tillkomst drev upp en exploatering i riktning mot stationen. Sist bebyggdes stadskärnans ytterkanter, där höga tegelhus uppfördes på 1930- och 40-talen.

Efter en lång nedgångsperiod ökade åter byggnadsverksamheten mot slutet av 70-talet. Härefter kom många nya hus att uppföras i staden.⁹⁴ I denna omgång börjar man även ta de stora kvarterens inre obebyggda delar i anspråk för ny bebyggelse.

NÅGOT OM TOMTERNA OCH BYGGNADSSÄTTET

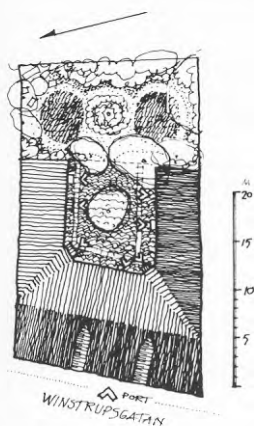
Lund präglas idag ännu av sitt medeltida gatunät och i hög grad av 1800-talets tomtbildning och bebyggelse. Man frågar sig då om tomternas mått påverkat byggnadssättet. Och det är klart, att en smal tomt sällan bebyggdes med två motstående gårdslängor, lika litet som att en grund tomt sällan rymde mer än ett gatuhus. Rymligare tomter däremot kunde bebyggas på de mest skilda sätt.

Men mer än själva tomtformerna, tycks emellertid stadsrumsliga värderingar, byggnadstraditioner, plantyper och inte minst exploateringsviljan betytt för hur enskilda tomtrutor kom att bebyggas. Vissa ramar för byggandet gavs dessutom av de lokala byggnadsordningarna, som bl.a. reglerade byggnadshöjderna och gårdsutrymmena.

I byggnadssättet kan man ännu avläsa 1800-talets stadsrumsliga värderingar. Att gatorna hade större värde än gårdarna märks i att husens finare och större rum placerades mot dessa. Mot gårdarna var fasaderna osmyckade och enkla bostäder placerades i gårdslängor och gårdshus.

Husen och gårdsplatserna låg i allmänhet närmast gatorna, så att de djupa tomterna lämnades obebyggda i sina inre delar. Detta ledde ofta till tvådelade gårdar med en hårdgjord och husnära gårdsplats och en inre skyddad trädgård.

Under 1800-talet varierade även värdet på olika gator i staden. Högre och mer påkostade hus uppfördes längs huvudgatorna medan mindre och enklare hus uppfördes längs de mindre gatorna. Denna värdeskillnad kom även till uttryck i byggnadsordningarnas krav på en minsta byggnadshöjd längs de gator som räknades till de större, (se i fig 3.5).

2.16. En mer eller mindre bebyggd gårdsplats ligger vanligen närmast gatan. Innanför denna finns ofta en trädgård som i Glädjen 14.

Gatornas olika värden kan ännu avläsas i hörntomternas byggnader. Mot huvudgatorna placerades gårdarnas huvudbyggnader. Vi kan se detta i Altona 1 t.h., där det Björckska huset uppfördes på 1850-talet. Huvudbyggnaden placerades mot Kyrkogatan. En smalare kökslänga uppfördes mot Lilla Gråbrödersgatan. Denna är volymmässigt urskiljbar och underordnad det övriga huset. I den äldre Wickmanska gården finner man på liknande sätt en huvudbyggnad mot Bredgatan och en smalare länga med enklare boningsrum och förrådsutrymmen mot Paradisgatan.

Värdeskillnaden hos gatorna kan även iakttagas i placeringen av inkörsportarna till gårdarna. Medan huvudbyggnaderna lades mot den viktigare av de två gatorna, placerades portgångarna till gårdarna mot den ringare av dem. Härigenom kan man i portarnas placeringar på hörntomter ännu idag avläsa värdet hos två sammanlöpande gator vid den tid då tomterna bebyggdes.⁹⁵

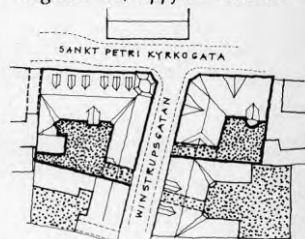
När sidogatorna exploaterades kom vissa hörntomter att gränsa mot två alltmer likvärdiga gator. Detta kom som vi sett till uttryck i en ny flätad tomtbildning och ett nytt slag av kvadratiska hörntomter. Hörntomterna bebyggdes längs båda gatorna och försågs dessutom ofta med en extra flygel mot gården. Dessa tomter blev mycket hårdexploaterade och fick små, kringbyggda gårdsrum. Med likvärdigare gator var det inte lika självklart var portar och eventuella kökslängor förlades. Husen byggdes åtminstone utåt sett med likadana gatulängor och hörnen underströks ofta med karaktäristiska torn. Dessa nya höga hörnhus blev en slags riktnings-skapande vägdelare i stadens allt mer storskaliga och likvärdigt bebyggda gatunät.

Den ökade exploateringen märktes även på gårdarna. En del äldre hus försågs med nya gårdsbyggnader på 1870-talet. Nya köks- och verkstadslängor, nya uthus och bostadslängor uppfördes i gårdarna, som då blev både mindre och hårdare utnyttjade.⁹⁶ Frammot sekelskiftet bebyggdes gårdarna allt hårdare. I det centrala kvarteret Sankt Jakob 7 kompletterades ett äldre gatuhus med ny bebyggelse 1904 - 06 så att en mycket hårdexploaterad "Berlinsk" flerstegsgård med tre bakgårdar skapades.⁹⁷

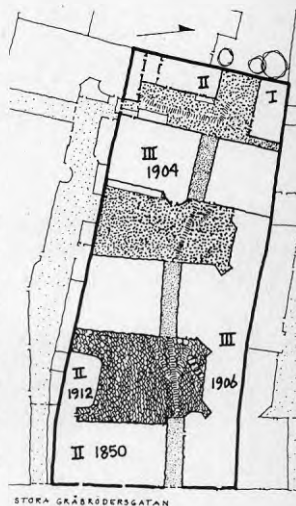
I fig. 2.20 på nästa sida ser vi exempel på hur hörntomter utvecklades från tidigt 1800-tal till sekelskiftet. Den stora gruppen av mellanliggande tomter omfattar alltifrån smala och grunda till djupa och breda tomter. Hos mellanliggande tomter varierade byggnadssättet mycket även på tomter med

2.17. Handlande Carl Björcks empirehus vid Kyrkogatan 15, uppfört 1855-57.

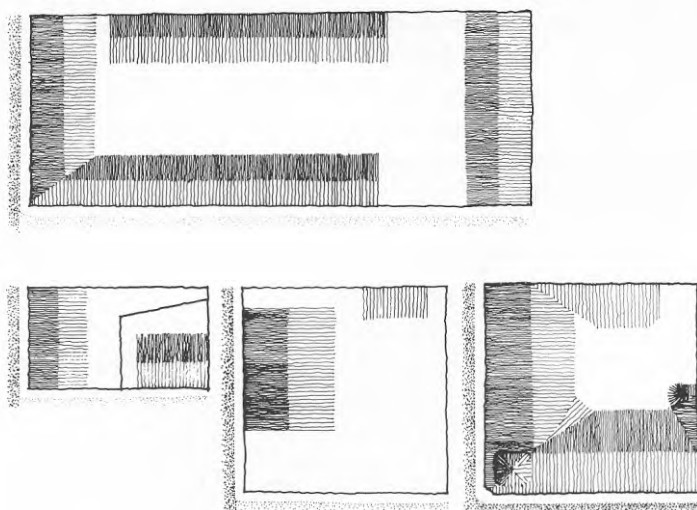
2.18. Portarnas läge hos två hörntomter mot Winstrupsgatan - Sankt Petri Kyrkogata, avslöjar att den förra gatan var underordnad den senare. Huset t.v. uppfördes 1883 och det t.h. 1912.

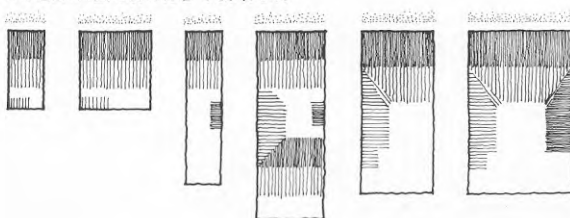
2.19. Tomt med två tvärbbyggda gårdshus från 1904 - 06 i Sankt Jakob 7. Figuren visar situationen 1973. Idag är de två inre gårdarna delvis gräsplanterade.

2.20. Principskisser på hur tomter bebyggts. Hörntomter överst. Huvudgatorna anges med mörkare gråtonad linje. Mot dessa placerades huvudbyggnaderna. När sidogatorna exploaterades mot slutet av 1800-talet bebyggdes hörntomterna allt mer likvärdigt mot de båda gatorna som i gården näst överst t.h. Mellanliggande tomter var ofta smalare och djupare. Den nedersta raden visar hur likstora tomter kunde byggas omkring 1875, 1910 och 1930.

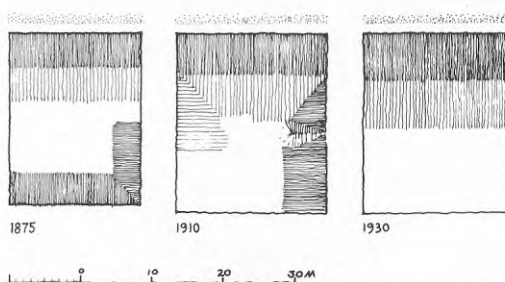
HÖRNTOMTER

MELLANLIGGANDE TOMTER

2.21. Hus med torn på hörntomt mot Bantorget - Bangatan. Byggnadsår 1886.

liknande tomtformer. De minsta tomterna förekom oftast utmed de minsta gatorna eller i utkanten av stadskärnan. Dessa kunde rymma en bostad av ett rums bredd mot gatan med kök och kammare mot en obetydlig gårdremsa på husets baksida. Sådana smala gatuhus kunde ibland förekomma på djupare tomter där plats för små odlingar lämnades, som i Svarvaren 3 fig. 6.17.

I många nya bostadsgårdar uppfördes vinklade tegelhus med L-formade lägenheter. Husen hade då en gårdslänga men kunde ibland även uppföras med två motstående längor. Mer sällan bebyggde man tomtens alla fyra sidor och på djupare tomter lämnades, som nämnts, ofta obebyggda utrymmen bakom gårdsplatserna som utnyttjades för odlingar eller trädgårdsanläggningar. Dessa vinklade hus på litet djupare tomter är mycket vanliga i Lund och byggdes ända in på 1920-talet i stadskärnan.⁹⁸ På 30-talet upphörde dock vanan att bygga hus med gårdsflyglar och husen gjordes i gengäld bredare och högre. På djupa tomter skapades då rymliga gröngårdar utan egentliga gårdsplatser. På grunda tomter kunde dock gårdarna bli smala skuggade bakgårdar.

Bilden t.h. visar hur likstora lundatomter bebyggdes vid två olika tillfällen. I Nödenområdet uppfördes låga gatuhus i 1 1/2 våningar på 1870-talet. På gårdarna placerades uthus och ibland ett extra gårdshus. När liknande tomter bebyggdes längs Stenbocksgatan 40 år senare, exploaterades de betydligt hårdare - med djupa 4 - 5-våningshus med gårdsflyglar. Själva tomtformen påverkade således endast till en liten del hur tomterna sedan kom att bebyggas.

UPPLÖSNINGEN AV TOMTGRÄNSERNA

Det kan icke nog framhåvas, att för bevarandet av en gammal stadsbilds karaktär betyder tomtindelningens huvudsakliga bibehållande i längden minst lika mycket som konserverandet av enstaka hus eller fasader. Det finns talrika exempel på det förhållandet, att en historisk stadskaraktär helt eller delvis bestått tack vare tomtindelningen, fastän av den ursprungliga bebyggelsen icke ett enda hus finns kvar i oförändrat skick.⁹⁹

Eskil Sundahl 1928

Detta skrev Eskil Sundahl endast två år innan den funktionalistiska rörelsen manifesterades i Stockholmsutställningen 1930. Sundahl var en av de drivande krafterna bakom utställningen och medförfattare till programskriften *Acceptera*. Sundahls stadsbevarande uttalande förvånar eftersom man i programskriften klart tog avstånd från "det slutna stadskvarterssystemet" till förmån för ett öppet byggnadssätt.¹⁰⁰ Påståendet är inte desto mindre tankeväckande, eftersom en äldre tomtbildning alltså bidrar till att stadsbild och stadsstruktur kan bevaras.

På 30-talet upprättades i Lund liksom i många andra städer kvartersstora saneringsplaner. Kvarterens heterogena bebyggelse med gårdslängor, uthus och småskaliga gårdsplatser tänktes ersättas med jämntjocka gatuhus och gårdshus som

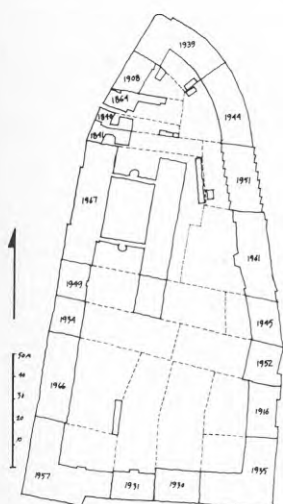
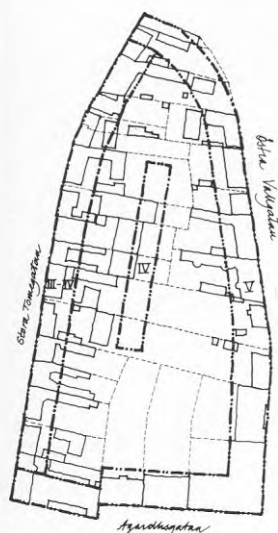

2.22. Hur likstora tomter bebyggts.

Överst: 1874 - 77 uppfördes 1 1/2-våningsbebyggelse i kv Bommen och Ripa i Nödenområdet.

Nederst: 1907 - 13 uppfördes 4- och 5-våningsbebyggelse längs Magnus Stenbocksgatan i kv Södertull och Gyllenkrok. Figuren visar förhållandena 1979.

2.23. Stadsplan för kv Sankt Thomas från 1934. Den övre bilden visar planen och den äldre bebyggelsen 1934. Den nedre bilden visar kvarterets bebyggelse 1988.

fick ljus från två håll. Dessa saneringsplaner kom dock att genomföras i mycket liten utsträckning i Lund. Enstaka brott i gatulinjen med indragna hus, påminner om planlagda gatubreddningar.¹⁰¹ Nya hus uppfördes tomtvis och försågs ännu med avskilda gårdar. T.o.m. funktionalismens yttre stildräkt kom att begränsas till några enstaka hus i stadskärnan. I stället uppfördes många höga tegelhus som i sina former och planlösningar alltjämt fogade sig efter äldre stadsgator och tomter.

I kvarteret Sankt Thomas har dock en saneringsplan från 1934 genomförts i stora delar, även om det har skett under en tidsrymd av tre decennier. Av de smala äldre gårdarna finns endast tre kvar i kvarterets nordvästra del. Flera gamla tomter har sammanslagits och många äldre långssmala och småskaliga gårdsplatser har raserats.

Ett annat främmande inslag i Lunds stadsbebyggelse utgör tre lamellhus som uppfördes 1936 - 38 i kv Hospitalsträdgården i stadens södra del. Två hus placerades här vinkelrätt mot gatan. Dessa lamellhus har ingång på sin östra sida och "trädgårdar" på sin västra. I det ena huset domineras trädgården av garageramper och i det andra huset kan trädgården endast nås genom att man går runt huset eller via källaren. Dessa hus har således inte endast placerats fritt i förhållande till äldre gator och tomtgränser, utan de hade även fjärmats från sina gårdssidor.

Den omvandling som många stadskärnor i landet övrigt genomgick under 1960-talet, med rivningar och storskalig förnyelse i stadskärnornas inre delar, kom i Lund endast att utföras i enstaka större komplex. 60-talets vidlyftiga genombrotsplaner med tre alternativa förslag på en öst-västlig genomfartsled genom södra delen av stadskärnan, kom efter en stormig debatt och ett brett folkligt motstånd att läggas på hyllan 1969. Men innan detta projekt skrinlades hade kommunen förvärvat fastigheter i två östvästliga bälten längs Stora och Lilla Tvärgatan. Det var sedan här som en stor del av 1970- och 80-talens stora projekt med förnyelse av bebyggelsen kom att genomföras.

I kv Billegården, Färgaren, Repslagaren, Gärdet och Östertull har öppna inre gårdssammanhang anordnats. I kv Sankt Mårten skapades en överbyggd gård och en tvärförbindelse genom kvarteret. Sist i raden uppfördes ett bostadshus på tvären i de inre delarna av kv Ugglan. I många kvarter har man skapat tillträde eller genomgångsmöjligheter för allmänheten. Man kan litet karikerat säga att genombrots-

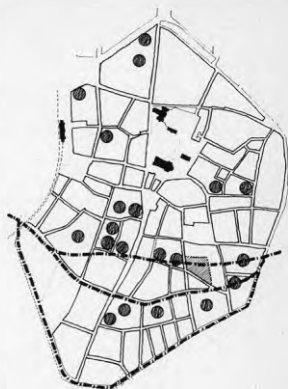
planerna visserligen inte genomfördes för bilar, men väl för allmänheten på gårds- och kvartersnivå.

I samband med att dessa stadskvarter förnyades har några äldre stora verksamhetstomter bebyggts och äldre tomter har ändrats och sammanslagits. Obebyggda trädgårdsdelar har på flera ställen införlivats i de nya områdena. Medan stadens bak- och sidogator bebyggdes under 1800-talets utbyggnadsperiod, har denna omgång inneburit att kvarterens obebyggda inre delar tas i anspråk.

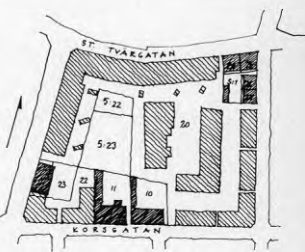
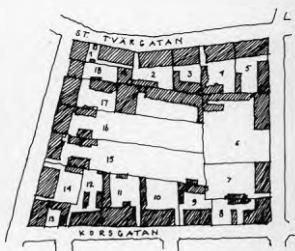
Betydelsen av äldre tomtbildning och tomtgränser. Att bevara äldre tomter innebär inte endast att en äldre fasadindelning mot gatorna bibehålls utan även att stadens karaktäristiska byggnadssätt med portar, gårdsplatser, gårdshus, gränser och trädgårdar på ett grundläggande sätt bevaras. När tomtgränser upplöses försvinner inte bara äldre gårdshus utan även gårdarnas skyddade hörnor och trädgårdsrum. I de större förnyelseprojekt som genomförts i Lund har man vanligen frångått den äldre tomten som utgångspunkt för att ordna bebyggelsen. Här skiljer sig också den nya bebyggelse sig i flera avseenden från den äldre.¹⁰² Den nya bebyggelsen har ofta entréer inne i kvarteren. Gårdarna har öppnats för allmänheten och gränserna mellan gator och skyddade gårdar har lösts upp.

Lund har idag med sin blandning små och stora kvarter, ett brett register av olika tomter. Vi har sett hur utbyggnadsperioden 1850 - 1930 rymmer en rad byggnads- och gårdsformer. Olika gårdstyper kan rymmas inom ramen för likadana tomtrutor. Många lundagårdar består dock ännu idag av vinkelhus som uppförts på djupa tomter. De fortsatta studierna visar dock att tomter med snarlika gårdar och byggnadsformer kan variera i disposition och uttryck sinsemellan. Att sortera fram gårdstyper har jag därför inte funnit vara meningsfullt. Jag kommer i de följande kapitlen därför att studera olika "gårdsdelar" var för sig och i avhandlingen avslutande del undersöka betydelsen av olika delrelationer i hela gårdsanläggningar.

Vad jag här emellertid vill lyfta fram hos lundagårdarna - trots likheter, olikheter, variationer och förändringar hos dem - är att de är byggda på *enskilda stadstomter* så att avskilda gårdar erhållits. Många lundatomter präglas dessutom av att inte vara fullbyggda varken på höjden eller på djupet. Härigenom lämnas obebyggda kanter och djupa delar som har kunnat tas i anspråk för planteringar och grönskande trädgårdar.

2.24. Kartan visar de tre alternativa sträckningarna för en ny centrumled som planerades genom södra delen av stadskärnan på 1960-talet. Bilden visar även var större förnyelseprojekt genomförts 1975 - 1992.

2.25. Tomtbildning och bebyggelse i kv Gärde. Överst på 1930-talet och nederst 1980. 5:22 och 5:23 utgörs idag av allmän parkmark.

Blandningen av hårdexploaterade centrumkvarter vid sidan om lägre utnyttjade stadspartier, hårdbebyggda tomter intill mer ofullständigt bebyggda tomter, bebyggda gårdsplatser invid inre uppvuxna trädgårdar har bidragit till att ge Lund en stadsmässig prägel men också dess karaktär av trädgårdsstad.

NOTER

1 *Kartornas Lund. 1580-talet till 1950*, Gamla Lund Årsskrift 72, Lund 1990, sid 15. Karta från omkring 1650.

2 Carlquist, Lund 1923, 1924.

3 Hellqvist 1922, sid 1233. Trädgård i betydelsen frukttädgård har rötter i fornsvenskan.

4 Karl XII var inkvarterad i Lund mellan 1716 och 1718. Invånarna hade inte bara belastats av danska och svenska inkvarteringar under krigsåren. Staden drabbades av en brand 1711 och av böldpest 1712.

5 Blomqvist 1978, sid 210. Lund hade 1720 680 mantalsskrivna och 1722 617 mantalsskrivna, vilket enl. B. skulle motsvara en befolkning på ungefär 1 200 respektive 1 090 personer.

6 Abraham Abrahamsson Hülphers, "Genom Sjuttonhundratalets Skåne", *Skåne genom två sekler*, red. Harald Schiller, Falköping 1934, sid 72ff.

7 O. G. A. Hahr, *Redogörelse för Stockholms samgymnasium samt professor C. F. Falléns Biografiska anteckningar*, red. H. Wijkmark, Stockholm 1914, sid 34. Skildringen är från 1790-talet.

8 Christian Molbech, *Breve fra Sverrige i Aaret 1812*, Kiøbenhavn 1814, sid 44. "Gaae vi rundt om Byen, i at følge Sporene af dens gamle Wolde, saa udgiør denne Wei en Strækning, neppe meget mindre end en halv dansk Miil. Men inden for denne vidtløftige Omkreds finde vi neppe den fierde Deel af Rummet, som den indeslutter bebygget."

9 *Kommunal självstyrelse i Lund*, Lund 1964, red. Krister Gierow, "Så var det då", sid 2. Gierow citerar här Mayers beskrivning ur "Reiseskizzen aus Deutschland, Dänemark und Schweden", tryckt 1835.

10 H. P. Klinghammer, *Minnen från åren 1829 - 1839*, Helsingborg 1841, sid 145f.

11 Fukten omtalas i många lundaskildringar på 1700- och 1800-talet, t.ex. av A. A. Hülphers; C. F. Fallén; H. P. Klinghammer; N. Lilja m.fl.

12 Elias Heyman, "Till helsovårdsnämnden i Lund", *Förslag till kloakledning i Lund, afgifvet 1886 af dertill utsedde komiterade* (med 11 plancher), Lund 1886, sid 111.

13 Blomqvist 1951, sid 38. Rekonstruktionen avser år 1050.

Hans Erlandsson, *Om vattendragen och den äldsta bebyggelsen i Lund*, Det gamla Lund, Årsbok XII, 1930, Lund 1932, sid 19. Erlandsson lokaliserar två stadsbäckar bl.a genom framgrävda flodbäddar av sand och rullsten.

14 Magnus Wennström, "Något om bostadsbebyggelsen i Lund", särtryck ur *Aktuellt*, Lund 1933, sid 43. Wennströms karta utgör delvis underlag för fig. 2.2. Wennström var stadsingenjör i Lund och blev sedermera stadsbyggnadsdirektör här.

Charles Ambts förslag till nytt kloaksystem 1886 redovisas på en karta med nivåkurvor, se fig. 5.6. Här kan man se att många gator följer sänkor och höjdryggar.

Erlandsson, 1932, sid 10. Hjortgatan och norra delen av Stora Tomegatan låg i svackor. "Vid Tomegatans norra del är här ännu en markerad sänka. Varje slagregn sköljer än massor av grus ned i Tomegatan."

15 a.a., sid 15.

16 Nils Petter Osberg, *Lundaminnen från 1820-, 30-, och 40-talen*, red. Gunnar Carlquist. Det gamla Lund VIII-IX, 1926-27, Lund 1927. Grönegatans lantliga prägel beskrivs, sid 66. "Grönegatan gjorde i förra dagar skäl för namnet. En gammal bödkermästare Andersson, i många år egare af en gård midt emot bröderne Dahlgrens, berättade mig, att i hans ungdom och ännu nära intill 1820-talet det vid sidorna af denna gata var en sådan yppig gräsvext, att husegarne der bredvid som hade kor, läto dem först om morgnarna gå en stund der i bet, innan de utsläppte dem på nummerjordarne. Sådana jordar hade för det mesta i bruk af egarne sjelfve."

Trädgården till Karl XII-huset gränsade till en bäck eller dike längs Grönegatan. Se Karthérns karta fig. 2.6.

17 Huruvida detta var ett sammanhängande stråk eller flera har inte studerats närmare i detta arbete.

18 Svenska Trädgårdsföreningens årsskrift 1836/1837, sid 75.

William Karlson, "Kulturens äldsta tomt", *Kulturen Årsbok* 1938, sid 172ff, 184. I Fru Anna Bergstedts beskrivning och skiss av trädgården anges att kanalen sprang ur en källa vid d, se fig. 6.5.

19 Blomqvist 1961, sid 87. Professor Nils Flensburgs berättelse från barndoms hemmet på Adelgatan 4, rivet 1858, citeras här av Blomqvist.

20 Löwegren 1953, sid 43. "Dammen, som låg i trädgården norr om boningshuset och som under årens lopp blivit fylld av jord och växtlighet, rensades. Härigenom hoppades man hindra det norrifrån kommande vattenflödet att skada residentsets fundament och fylla källrarna med vatten, ..."

21 Osberg 1927, sid 78.

22 Jonas Carl Linnerhjelm, *Brev under resor i Sverige*, red. Harald Schiller, Stockholm 1932, sid 88. "Vi besågo ... von Döbelnska trädgården, nu tillhörig hr professor *Lundblad*, där en klar vattengrav formerade en kringfluten ö, och fria planteringar skyggade en frodig ängsmark, som bägge speglade sig däri."

Eric O. Nilsson, "Mårtenstorget - Lunds centrum", *Arbetet* 7.3 1925. *Lundblads* trädgård anges här tidigare ha utgjorts av Svartbrödraklostret och en ö kringfluten av kanaler.

Cecilia Bååth - Holmberg, *Morfars bok*, Stockholm 1910, sid 199.

Carlquist 1924, sid 24. I beskrivningen till 1688 års karta kallas denna trädgård Doctor Berendts fruchtehage. Carlquist vänder sig dock mot den vanliga uppfattningen om att det här skulle ha legat ett kloster: "Något stöd för traditionen om att Svartbrödraklostret här skulle ha varit beläget, har däremot icke anträffats."

23 Valdemar Bülow, "En gammal professorsgård", *Lunds Dagblad* 5.3 1928. Den kooperativa föreningen Fenix öppnade 1907 en liten livsmedelsbutik mot Mårtenstorget, på den plats där Domus nu är belägen. Gården köptes 1821 av professor Jonas Brag. Gatuhuset mot Östra Mårtensgatan 3, finns ännu kvar i kvarterets södra del.

24 Anders Andrén, *Lund. Tomtindelning ägostruktur sockenbildning*, Rapport Medeltidsstaden 56, Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Stockholm 1984, sid 19, 67ff. Dammar fanns på tomterna 168/190 (i nuvarande kv Galten) samt invid tomterna 251-252 (i nuvarande kv Billegården).

25 Ek (1971) 1982, sid 36f. När området byggdes på 1870-talet stod det ännu vattensamlingar på tomterna. En otillräcklig dränering skapade här inledningsvis sanitära olägenheter de nybyggda husen.

- 26 Ebba Löwegren, "Hemmet i den gamla trädgården", *Från gamla skånska hem. Minnen upptecknade av fränder och vänner*, red. Pontus Sjöbeck, Lund 1926, sid 98f.
- Albert Broomé, "Gamla Lundaminnen", *Från skånska städer för ett par mansåldrar sedan*, red. Ludvig Larsson Lund 1932, sid 80ff.
- 27 Osberg 1927, sid 24.
- 28 Ragnar Blomqvist, *Fru Görvels gård*, Det gamla Lund Årsskrift XIX 1937, sid 19.
- 29 Carlquist 1923, sid 41. Dammarna omnämns i beskrivningen till 1688 års karta: "Derhos en stor trädgårdh medh 2 fiskedammar". Se även fig. 2.6.
- 30 Andrén 1984, sid 105.
- Mårtensson, Anders W, "Om fiskedammar i Skåne", *Kulturen Årsbok* 85, Lund 1985, sid 169.
- 31 Alant är den korgblommiga ålandsroten; skräp är pestskräp; hosta är den bladrika funkian som har flera fuktkrävande arter.
- 32 Gerda Bendz, "Den vänliga staden", *Vi minns om Lund vid sekelskiftet*, Gamla Lund Årsskrift L, 1968, Lund 1969, sid 108ff. Så sent som på slutet av 1800-talet tömdes nattkärl på gatan: "t.ex. i Grönegatan kunde man ofta få se hur ett "städ" hastade ner för en hög yttertrappa, med ett litet vitt kärl i handen, som hon helt behändigt tömde ut i rännstenen. Och det var ej den enda gatan där sådant hände." Beskrivningen avser 1890-talet.
- 33 Molbech, 1814, sid 34f. "Ogsaa Damerna finde sig i, at belæsse deres spæde Fødder med Oversko og Støvler; ... ." Uttalandet härrör från ett besök Molbech gjorde i Lund 1812.
- Blomqvist 1951, sid 340. Blomqvist skriver att sumpighet och orenlighet präglade gatorna redan på medeltiden.
- 34 Osberg 1927, sid 30. "I den tiden var villebrådet ymnigt, jägarnes antal ringa, träsk, torfmossar och ouppodlade fält många och stora."
- 35 Carlquist 1923, 1924. Gårdsregistreringarna på 1690-talet gjordes rotevis.
- 36 Osberg 1927, sid 51. Osberg nämner några innerstadstomter som hade betesmark under 1820 - 40.
- a.a., sid 85. I nuvarande kv Brunius norr om Domus vid Mårtenstorget låg i början av 1800-talet en stor jordlycka: "Prof. Brags stora, till en betydlig del af stengårde inhägnade jordlycka, numera bebyggd, var intill 1840 och längre ett mellanting af trädgård och åkerfält."
- 37 a.a., sid 51. Professorerna hade "part i Kanick".
- Gösta Johannesson, *Lunds universitets historia*, Del II, 1710-1789, Lund 1982, sid 89ff. Akademiens professorer hade s.k. lönejordar som en löneförmån. Dessa jordar var indelade i lotter. Det största området utgjordes av Kanikemarken väster om stadskärnan.
- Blomqvist 1978, sid 193ff, 252.
- 38 Carl v. Linnés *Skånska Resa*, Lund 1884. Linné beskrev dessa skånska fädrifter vid ett besök 1749 i Lund: "HYRARNE blåste vid alla byar och städer på slätten i horn bittida om morgonen och skramlade med sina ringstafrar; pigorna utsläpte boskapen, som på en gång mottogos vid husen och utfördes af hyrarna til fåladen i bet, så ordenteligen, at det var nöje at se." Hyra betyder herde.
- Hülphers (red. Schiller 1934), sid 82. Lika allmänt uttrycker sig Hülphers om 1750-talets Skåne och Lund: "Vid städerna och byarna i Skåne äro hyrar, som utföra boskapen i bete på fåladorna; mjölkningen sker ute på slätten ifrån maj till Mikaeli, 3:e gånger om dagen; ... hyrorna hava skramlor och kunna icke blåsa i horn."
- 39 Fallén, red. Wijkmark 1914, sid 34. C. F. Fallén 1764-1830, var professor i naturalhistoria.
- 40 I vissa gårdar avhände man sig dock sin lott.

41 Brunius (1854) citeras av Blomqvist. "Fäladslotterna äro alltför små för att kunna väl odlas. Dessa jordstycken inlocka i staden en hop invånare, hvilka hufvudsakligen deraf lifnära sig. ... Då dessa jordlappar icke bebyggas och alla uthus för en så ofantlig jordrymd uppföras inom vallarna, kan detta ingalunda bidraga till förbättring af staden, som derigenom liknar en bondby."

42 Blomqvist 1961, sid 74f. "... det kan på sextioalet inte ha varit någon ovanlig syn att se en piga driva några kor hem från fäladslotten".

Ström 1967, sid 3. I jordbruksarbetet användes 1856-60 t.ex. tjänstehjon och daglönare.

43 Hjalmar Ek, Hj. Eks levnadsteckning tillägnad barnen 1935, kopia manuskript, sid 6.

44 *Ordning huru med Gatorne och Theras Renhållande / samt Swinens inestängande / förhållas skal uthi i Staden Lund / Fattad Åhr 1734*, §15.

45 1807 års GO, §10.

46 1807 års BO, §7.

47 *Lundensisk vardag för 150 år sedan. Ur Petter Löwegrens minnesböcker*, Det gamla Lund Årsskrift XXXIII, Lund 1951, sid 28.

48 Sven Rydenfelt, "Lunds stad och kringliggande land omkring 1860", *Lund för hundra år sedan*, Lund 1961, sid 30f.

49 Ström 1967, sid 3. Av bevillningsberedningen i Lund betecknades 1865 268 av stadens 340 fastigheter som jordbruksfastigheter. Vad som menas med jordbruksfastighet redovisas dock ej.

Rydenfelt 1961, sid 31.

50 Ström 1967, sid 17.

51 1874 års HS, §18. "Ej må någon hålla svin i trångt bebyggd gård;..."

§19.1. "Fähus eller stall må icke inrättas i boningshus ..."

§19.2-5. Bestämmelser om gödselstackar.

52 Rydenfelt 1961, sid 30.

Ström, sid 21. Även Ström hänvisar till Rydenfelts uppgift.

I Rådhusrättens och Magistratens protokoll av Kungörelser i Lund från omkring 1880, finns detta förbud emellertid ej med och inte heller i "Särskild ordningsstadga" som godkändes av stadsfullmäktige 1880.

Ström 1967, karta 8, visar att det ännu fanns 23 stall för hornboskap i gårdarna 1886. 1879-80 registreras ännu enstaka svin i staden (Hälsövärdsnämndens arkiv, LSA).

53 Ström 1967, sid 26. Krav på köttbesiktning infördes 1881.

54 Mellan 1881-1885 inlöstes 53 1/24 fäladslotter och 1895 hade totalt 249 7/12 fäladslotter återsålts till staden.

55 Löwegren 1953, sid 41ff, 50ff. Gårdsbeskrivningen är från 1722.

56 *Lunds stadskärna* 1981, sid 119. Enl. brandförsäkringsbrev 1816.

Blomqvist 1978, sid 203. En karta från samma år redovisar även en bakgård norr om den nordligaste längan. Uppritad efter en ritning på SIK.

57 Erixon (1947) 1982, 686ff. Åtskilda man- och fägårdar förekom t.ex. i prästgårdar, herrgårdar och i den svenska allmogens bebyggelse, men inte i de enkla danskskånska fyrkantsgårdarna.

58 Blomqvist 1961, sid 74.

59 1807 BrO, 1 cap. §3.

60 1828 BO, §8. Kölnor är torkugnar för grön malt, lin mm.

61 Hälsövärdsnämndens arkiv, LSA. 1913 registrerades t.ex. ännu 97 stall i staden.

62 Inga Haraldson, *Från Mårtens Torg till Mårtens Tull*, stencil 1972, sid 44. *Kring en gård vid gamla "S:t Mårtens gata" (Novillagården = Östra Mårtensgatan 14, Lund)*, kopia manuskript 1976, sid 7. Till Sundevalls handelsbod hörde en gårdsplan som även betjänade Novilla ångbryggeri. Längst ner på gårdsplanen fanns ett uthus: "I detta ruckel hade vi dels tre

spiltor där våra bönder "stallade in", dels ett med en fin spontad trävägg avdelat utrymme för "vår" häst." Beskrivning är från omkring 1910.

63 Alfred Lundberg, "Köpmansgårdar, köpmän och köpenskap i Lund på 1860-80-talen", *Vår ungdoms Lund. Minnen nedtecknade av äldre lundensare*, Det gamla Lund Årsskrift XXXVI 1954, sid 19.

64 Göran Axel-Nilsson, "En gammal köpmansgård i Lund", *Kulturen* Årsbok 1935, Lund 1935, sid 106. Till gården hörde på 1790-talet drygt 17 tunnland åkerjord och äng utanför staden.

a.a. sid 103ff. Namnet fick gården efter handelsman Anders Magnus Wickman som övertog gården efter Paul Christian Isbergs död 1867.

65 *Lunds stadskärna* 1983, sid 104.

66 Bostadshuset från 1875 revs 1975.

67 Jonsson m.fl. 1976, sid 19.

68 a.a., sid 72, 76, 78.

69 Hans Erlandssons minnesanteckningar "Gårdens historia". (B. Erlandssons ägo.)

William Karlson, "Carl Wilhelm Stenebergs korgmakeriverkstad i Lund", *Kulturen* Årsbok 1945, Lund 1946, sid 84ff. På 1860-talet arbetade här mellan tio till femton gesäller och upp till sex lärgeossar. Enl. mantalslängden från 1870, bodde tre gesäller hos Steneberg, en hos Olsson.

Steneberg 1871 gifte om sig med målaremästare Sven Olssons dotter, efter sin hustrus död. Korgmakeriets verkstadslokaler var till att börja med inrymda i vindsvåningens västra del och flyttades sedan ner i en tillbyggd gårdslänga på gårdens östra sida. När verksamheten under den senare delen av Stenebergs liv minskades, flyttades verkstaden ned i husets västra källaravdelning.

70 Osberg 1927, sid 46. I Lund fanns t.ex. i början av 1800-talet ett härberge för timmer- och muragesäller: "Timmer- och murgesällerna hade der i många år sitt "herberge", hvarom ett på hakar å ändan af en blåmålad stång hängande skylt uppöfver värdshusdörren visste att förtälja ... i bjärta färger framställde conterfejer (*bilder*) af två män vederbörligen utstyrde i blå frackar, gula underkläder, stora halskrås och höga hattar samt å mittelfältet i förgyllning de de resp. yrkena tillhörige attributer s. s. yxa, såg, vinkel, vattenpass, murslef m. m."

71 Theodor Tufvesson, *Olof Lundbergsnämnden 1886-1836. Minnesanteckningar*, Lund 1940, sid 26. "Yrket krävde uthusutrymmen för kalkbodas o. dyl., ..." Sörensen blev murarmästare 1852.

72 *Lunds stadskärna* 1983, sid 99. Huset uppfördes 1878 och uthuset 1882.

73 Hans Erlandsson, "Livet i Tomegap vid sekelslutet", *Lundensia*, Stockholm 1949, sid 63. Föredrag hållet i föreningen Lundensare i Stockholm 1949.

74 Hans Erlandsson, "Den Forsbergska gården", *Kulturen* Årsbok 1963, Lund 1964, sid 106.

75 a.a., sid 110.

76 Karl Enghoff, *Fabriks- och handtverksföreningen i Lund 1847-1922*, Lund 1922, sid 6. 1846 års Fabriks- och Handtverksordning, §12.

77 a.a., sid 8.

78 a.a., sid 29. Hantverksföreningens roll blev nu obetydlig, men man utfärdade ännu gesällbrev.

79 Blomqvist 1961, sid 95.

Blomqvist 1978, sid 337. Enligt B. var antalet mästare 1875 270 och således mindre än 1868.

80 Blomqvist 1961, sid 95f.

En allmän uppfattning är att mästarna stod för mat och logi för lärlingar och gesäller före det att skratvånget upphävdes. (Liedgren 1961). Detta förhållande har dock varierat i olika yrkesgrupper och i olika städer.

Lars Edgren, *Lärling - gesäll - mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847*, Malmö 1987, sid 67f. Självständiga hushåll hos gesäller förekom t.ex. i Stockholm på 1600- och 1700-talet. Inom byggbranschen var gesällerna i högre grad än inom andra hantverksgränar gifta och hade egna hushåll. I Simrishamn däremot var gesälltäteten lägre och samtliga bodde på 1780-talet hos sina hantverkare. I vilken omfattning gesäller med egna hushåll förekom i Lund är oklart. Se även Osbergs beskrivning av ett härbärge för timmer- och murargesäller i Lund i fotnot ovan.

81 Elovson 1984, sid 51. Här beskrivs hur timmergesällen P. L. Lundegård byggde huset i Maria Magle 5, på Magle Stora Kyrkogata. Där bodde han en kort tid i en sidolägenhet och hyrde under tiden ut resten av huset till den kommande ägaren, professor Blomstrand.

82 Sven B. Ek, *Sydöstra stadskärnan i Lund*, Lund 1965, sid 9.

83 SFS nr 85, 1888. Ändring av 1874 års BS, §44. I Lund infördes kravet i 1899 års BO §17, Mom. 3.

Georg Hesselman, *Något om husbyggen i Stockholm 1860 - 1920*, Stockholm 1941, sid 25.

84 Paulsson (1950) 1979, sid 195.

85 Dessa stadskartor är dock inte helt tillförlitliga när det gäller att visa tomter och hus, men de ger ändå en god bild av hur tomtbildningen efterhand förändrades under andra hälften av 1800-talet.

86 Andrén 1984, sid 13. Den skånska alnen har under medeltiden antagits vara lika lång som den själländska alnen - 63,26 cm. Alnmåttet i Lund under senmedeltiden och i början av 1600-talet var dock ca 60 cm. Detta mått används här vid översättningar av alnmåtten.

87 Gränserna för de mindre tomterna redovisas varken i 1837 års eller 1866 års kartor. Först i 1875/76 års karta redovisas dessa. De små tomterna hade då bebyggts.

88 J. B. Fonnagraves, *Allmänna Helsovården i städer och medlen att göra dem sundare*, Stockholm 1876 (sv. övers. av Hygiène et assainment des villes, Paris 1874), sid 43f. "Det är ännu i minne hurudant det gamla helsovidriga Paris var, med sina irrgångar af små, trånga och osunda gator, der en usel och blodfattig befolkning krälade. - - Återvändsgränder äro gengångare i helsovårdens tidehvarf; tyvärr stöter man ofta på dem i folkrika städer, ... "

89 Framgår bl.a. av 1980 års stadskarta, stadsingenjör Erik Tengborg, kartograf Max Lasberg.

90 Befolkningsuppgifter från *Landshövdingens femårsberättelser*; Malmöhus län 1855-1905.

Kommunal självstyrelse i Lund, Lund 1964, sid 113.

91 Minnesskrift till 50-årsdagen av förordningens om kommunalstyrelse i stad utfärdande den 21 mars 1862, utg. Svenska stadsförbundets tidskrift, Stockholm 1912, sid 58. 1900 hade Malmö 3.415 inv/kvkm land; Helsingborg 3.159 inv/kvkm; Lund 1.379 inv/kvkm; Landskrona 1.362 inv/kvkm, Kristianstad 1.331 inv/kvkm land.

92 Byggnadsåren för enskilda hus har sammanställts utifrån uppgifter i *Lunds stadsbild*, Lund 1968. Ett stort antal byggnader är då rivna. Metoden är ungefärlig, men visar dock när de mest intensiva byggnadsperioderna infallit. Topparna är väl avslipade i förhållande till det antal hus som verkligen uppfördes. Uppgifterna om antalet nya hus 1860 - 1905 är hämtade från Landshövdingens femårsberättelser. Antalet nyproducerade lägenheter för perioden 1920-30 har hämtats från FoB 85 och 1930-1990 från FoB 90 och anges med en streckad linje. För att få staplarna jämförbara med dem som anges i antalet hus, har ett hus här antagits innehålla 10 lgh. FoB omfattar endast bostadsbyggandet.

93 Detta redovisas i kapitel 4.

94 Sven Tynelius, "Bygga och bevara i Lunds stadskärna", *Stadsbyggnad* 1965:1, sid 5ff. "Sedan 1945 har inte skett så mycket på byggnadsfronten inom Lunds stadskärna. Antalet nybyggen stannar vid 39, de flesta relativt små. De renoverade husens antal är 62 med ett inslag av inte mindre än 51 småhus."

95 Sankt Petri Kyrkogata räknades i 1876 och 1899 år byggnadsordningar till stadens större gator och Winstrupsgatan till de mindre.

96 Se kapitel 4, avsnittet Tvårumspanen, exemplet där Bytarebacken 6 och 7 försågs med nya gårdslängor och gårdshus.

97 Det äldre gatuhuset försågs med en ny kökslänga 1912.

98 Ett vinkelhus i Svartbröder 4 uppfördes så sent som 1927.

99 Eskil Sundahl, "Tomtens betydelse i stadsbyggandet", *Ett vårdat stadsbyggande*, Stockholm 1928, sid 18f. Som exempel på detta nämner Sundahl Visby, Sigtuna, Östhammar, Ystad, Staden mellan broarna.

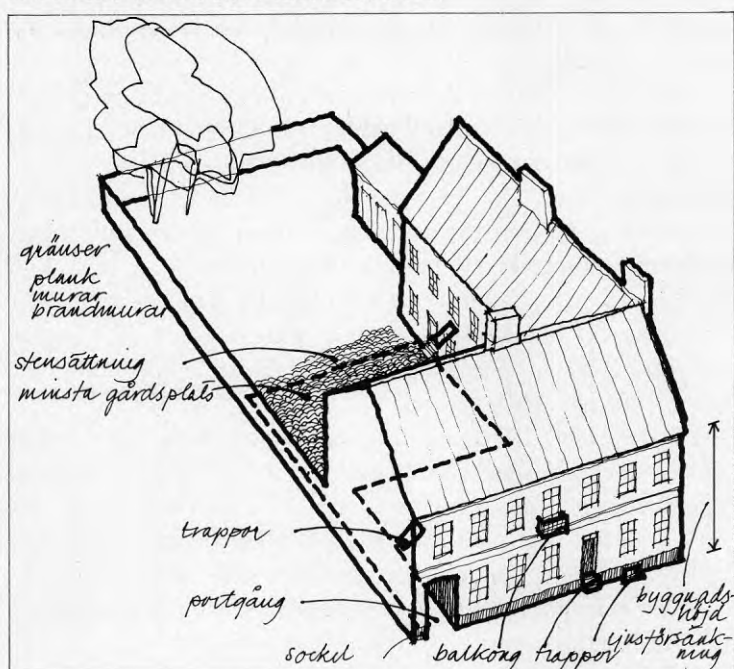
100 *Acceptera* (1931), facsimilutgåva Arlöv 1980, sid 50ff.

101 *Stadskärnans omvandling* 1976, sid 30. Här redovisas omfattningen av de stadsplaner upprättades 1930-49. Praktiskt taget hela sydöstra halvan av stadskärnan, stadsplanelades under denna period.

102 Miller, Turkienicz 1982. Studier har utförts av förnyelsen i kvarteren Gärdet, Repslagaren och S:t Peter. Se även kap 1, där resultatet i lundaundersökningen kortfattat sammanfattas.

KAPITEL 3

GÅRDARNA OCH DE LOKALA BYGGNADSORDNINGARNA

3.1. Bilden visar hur gårdar och hus reglerades av de lokala byggnadsordningarna.

Byggnadsstadgorna och de lokala byggnadsordningarna reglerade en rad grundläggande relationer mellan gator, hus, gårdar och tomter som gällde byggnadssättet. Vi kommer att följa hur sådana bestämmelser reglerade byggnadsmaterial och byggnadshöjder, portar, gårdsplatser och gårdsgränser samt slutligen socklar, trappor och balkonger.

I detta kapitel behandlas 1874 och 1931 års byggnadsstadgor, stadens lokala byggnadsordningar samt enstaka gatu- och brandordningar som rörde byggandet 1807 - 1936.¹ De bestämmelser ur de lokala byggnadsordningarna som nämns i texten finns sammanställda i en bilaga i slutet av avhandlingen.

BYGGNADSMATERIAL

Staden föreföll mig lik en af trädgårdarne i Athén. Ty de fleste kvarteren äro lundar, der tempelhvita hus skimra fram mellan de gröna, darande bladen, och landets vise bo i desse hus, spatsera i desse lundar.²

Peter Wieselgren 1823

1747 fanns 7 stenhus och 320 korsvirkeshus i Lund.³ Ännu i början av 1800-talet dominerades staden av ljusa korsvirkeshus i en och två våningar. En del hus hade väggfält av bränt

tegel som putsades. Andra hade fyllningar av lerkline eller av råsten som vitkalkades eller kalkavfärgades för att skydda mot väder och vind.⁴ Väggar med väggfält som klinats med lera och halm kring stakar och vidjor, kallades stundom för lerstakeväggar.⁵

1807 fick inte längre hus med lerstakeväggar uppföras annat än längs stadens mindre gator. 1828 förbjöd man allt bygande med sådana väggar. Veggfälten skulle hädanefter muras av sten, tegel eller lera eller så fick väggarna uppföras enbart med något av dessa material.⁶ Den tyngre fyllningen medförde sannolikt att många föredrog att mura sina hus heltigenom med något av dessa material. Från centralt håll ville man att hus skulle byggas i bränt tegel. I en kunglig skrivelse 1830 uppmanades länen att på olika sätt stödja att hus uppfördes i eldfast tegel.⁷

På 1840-talet lät C. G. Brunius bygga flera hus i bränt mörkt tegel i staden. Under samma period uppfördes även tegelhus som putsades vita i nyklassisk stildräkt. Men det var först 1868 som man krävde att alla gatubyggnader skulle uppföras i bränd, huggen eller sprängd sten. Detta krav gällde även husens gårdssidor. De tegelhus som uppfördes på 1870-talet lämnades ofta oputsade mot gårdarna.

Gårdshus fick 1868 ännu uppföras i korsvirke såvida de mellanmurades med bränd sten. Detta tilläts även i byggnadsordningarna 1876 och 1899. Små uthus fick 1868 även utföras i trä, såvida de lades på visst avstånd från byggnader som hade eldstäder. Att bygga uthus och småbodar i trä tilläts ännu i 1936 års byggnadsordning.

I 1868 års byggnadsordning förbjöds byggnader att ha vit färg, något som återkom i 1874 års byggnadsstadga, här med tillägget att "färgen lämpas så, att han icke blir för ögonen menlig eller beswärlig."⁸

Det gamla sättet att bygga korsvirkeshus med lerklinevägar frångicks således delvis 1807 och helt 1828.⁹ Det murade stenhuset fick sitt definitiva genombrott med 1868 års krav på grundmurar av bränt tegel.

BYGGNADSHÖJD

Överhuvudtaget kännetecknades stadens kontur av de allttjämt ganska låga husen, mestadels endast en våning höga; tvåvåningshus voro undantag och på 60-talet funnos visst endast fyra riktiga trevåningshus, därav tre vid Södergatan,...¹⁰

Albert Broomé om 1860-talets Lund

Lund var i början av 1800-talet en stad med envåningshus och enstaka hus i två våningar. Byggnadshöjderna reglera-

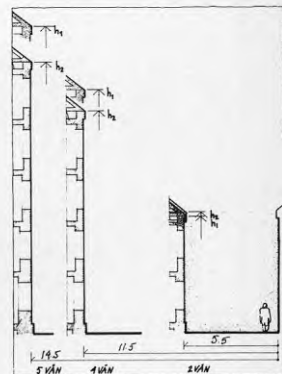
3.2. De tillåtna byggnadshöjderna längs Klostergatan enligt lokala bestämmelser 1868, 1876 och 1912. Byggnadsåren har angivits för husen. Vi ser att huset från 1909 t.v. och från 1903 längre bort i gatan, maximalt utnyttjar sina byggnadsrätter, innan bestämmelsen skärptes 1912. Huset i gathörnet från 1917-19 följer den senare bestämmelsen.

3.3. Nedan. Byggnadshöjden h_1 fick högst uppgå till $b+1/4b$ i 1876 års BO respektive $h_2 = b + 1.5$ m i 1974 års BS och 1899 års BO efter 1912, (b betecknar gatubredd).

Härigenom kunde 2-våningshus uppföras längs gator ner till 5,5 meters bredd medan 4- och 5-våningshus krävde ca 12 resp 15 meter breda gator.

des inte förrän i 1868 års byggnadsordning. Husen fick då byggas högst tre våningar höga. Redan åtta år senare tilläts de i 1874 års riksstadga, att uppgå till fem våningars höjd. I stadsplan förekom även en generellare lydelse, att byggnadshöjden högst fick uppgå till gatans bredd ökad med 5 fot. En liknande bestämmelse återkom i Lunds lokala byggnadsordningar. 1876 gällde att hus ej fick byggas högre än gatubredd, ökad med en fjärdedel.¹¹ För de smalare gatorna medgav den lokala bestämmelsen obetydligt lägre hus än riksstadgan, medan den för bredare gator tillät något högre hus.

Dessa bestämmelser gav gaturum som hade formen av en stående rektangel, vars sidor kunde bebyggas med allt högre hus ju bredare gatan var. För stadsplaner med smala gator, medförde den gaturelaterade regeln att husen inte kunde byggas högre än två våningar. Längs smågatorna begränsades sålunda exploateringsmöjligheterna. Men här var inte heller

3.4. Tillåten byggnadshöjd längs Hjordgatan enligt byggnadsordningarna 1876 och 1899.

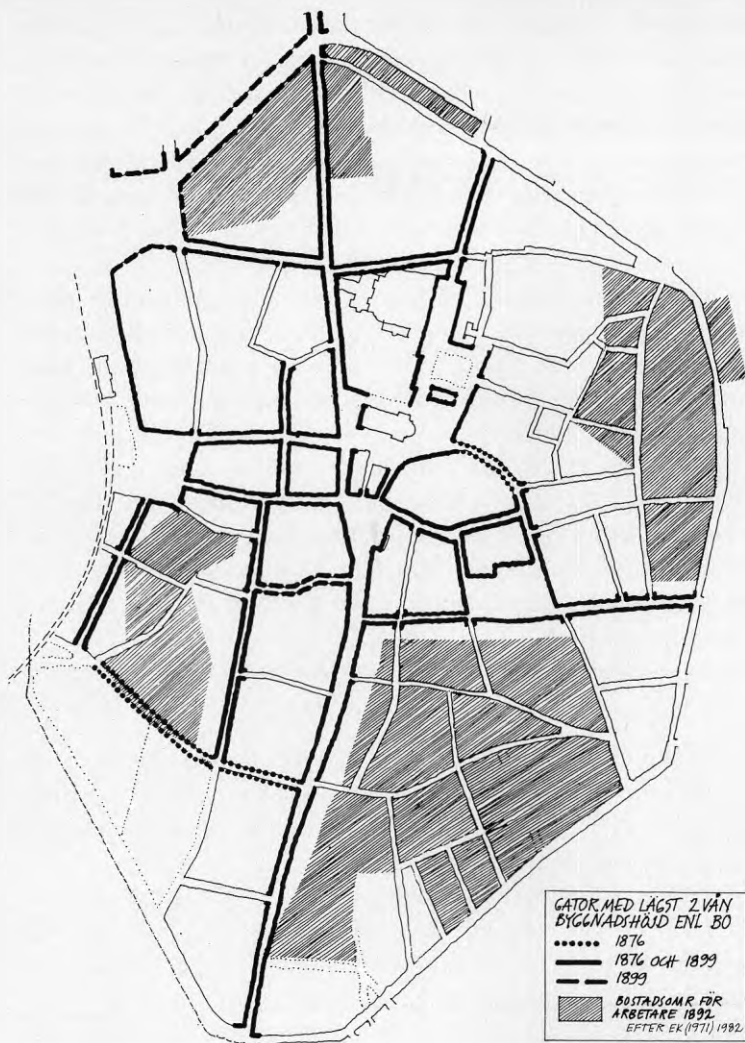
exploateringsviljan särskilt hög. Här utnyttjades vanligen inte ens de erbjudna byggnadsrätterna. Smågatorna i Lunds inre stadsdelar domineras därför ännu av en sammanhängande småskalig bebyggelse i en och två våningar.

I stadskärnan i övrigt medförde gatubredderna att husen kunde byggas högst fyra våningar höga. Vid stadens torg och öppna platser, längs omgivande gator och esplanader kunde man dock bygga högre. Men inte heller här utnyttjades byggnadsrätterna alltid fullt ut. Vid stadens torg kan man ännu se variationerna i exploateringsviljan i höga hus och exponerade brandgavlar som reser sig högt över betydligt lägre hus. Det var först efter sekelskiftet som högre hus började uppföras mot rymligare gator och platser.¹² De lokala reglerna skärptes då 1912, så att höjden ej fick överskrida gatubredder mer än 1,5 meter.¹³

I förarbetet till 1874 byggnadsstadga, diskuterades möjligheten att i stadsplaner anvisa mindre byggnadstomter för mindre bemedlade personer, i likhet med vad som tilläts i den finska byggnadsstadgan.¹⁴ Detta kom emellertid aldrig att införas i den svenska stadgan. Men i Lund rådde under hela 1800-talet skillnader i reglerna för byggandet utmed större och mindre gator. Enligt gatuordningen 1807 angavs att stadens större gator skulle försees med hel stenläggning medan dubbla stenrader räckte för de mindre gatorna.¹⁵ Utmed dessa mindre gator tillät man att enklare hus uppfördes.¹⁶ I 1876 års byggnadsordning gjordes en indelning av gatunätet i större och mindre gator. Man ville härigenom försäkra sig om att inte alltför låga hus uppfördes längs stadens viktigare gator och öppna platser. Här krävde man en *minsta* byggnadshöjd på två våningar. Bestämmelsen återkom även i 1899 års byggnadsordning.¹⁷ I Lund önskade man således inte endast förhindra att alltför höga hus uppfördes, utan även att inte alltför låga hus byggdes i stadens centrala delar.¹⁸

På slutet av 1800-talet var det mer eftertraktat att bo längs de större "realgatorna" än vid andra gator. Det var också utmed huvudgatorna som högre hus kom att uppföras. Även i stadsdelarnas inre delar byggdes det intensivt, men här uppfördes alltså enklare och lägre hus. Lund var vid slutet av 1800-talet en tvådelad stad. I de centrala delarna och längs de stora genomfartsgatorna låg högre hus som hade hög social status och i stadens ytterkanter och i de fyra stadsdelarnas inre delar fanns det lägre och enklare hus.

De gatubestämda byggnadshöjderna kom även att påverka gårdarna. På hörntomter fick t.ex. 1876 den bredaste gatan be-

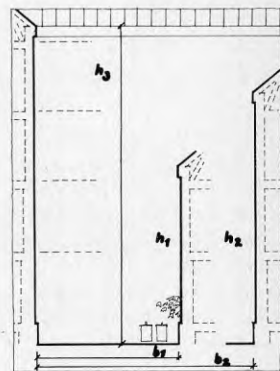

3.5. T.v. Gator som i 1876 och 1899 års byggnadsordningar räknades till de större och längs vilka byggnader skulle uppföras minst två våningar höga. De skrafferade delarna visar områden som dominerades av arbetarbostäder 1892.

stämman byggnadshöjden på tomten¹⁹. Gårdshusen fick uppföras lika höga som gatuhusen såvida inte höjden överskred gårdsrummets bredd ökad med 1,5 meter.²⁰ I Lund tycks riksstadgans strängare villkor att höjden skulle relateras till gårdsplatsens storlek endast ha tillämpats på tvärplacerade gårdshus inne på tomterna, medan gårdsflyglar och sidoplacerade gårdslängor uppfördes lika höga som gatuhusen, vilket visas i fig 3.6. Tomter vid breda gator kunde på detta sätt få mycket hårdexploaterade gårdar. Inne i stadsdelarna bidrog de smala gatorna och de lägre husen till att hålla gårdsrummen småskaliga och ljusa.

I 1936 års byggnadsordning saknas alla föreskrifter om byggnadshöjder eftersom dessa bestämdes i stadsplaner.²¹

3.6. Nedan. Den högsta tillåtna byggnadshöjden för gårdshus var $h = b + 1,5$ m enligt BS 1874. Denna bestämmelse tycks i Lund endast ha tillämpats på tvärplacerade gårdshus, vilkas höjder för gårdsdjupen b_1 och b_2 tilläts uppgå till h_1 och h_2 . Gatuhusens gårdsflyglar uppfördes däremot ofta lika höga som gatuhusen med höjden h_3 .

Rumshöjd. 1868 krävdes en minsta rumshöjd i Lund på åtta fot (2,4 m).²² I 1874 års byggnadsstadga föreskrevs en minsta rumshöjd på nio fot (2,7 m), vilket med sockeln även gav de lägsta husen en viss resning. Detta krav återkom i 1876 byggnadsordning. Efter två års diskussioner i stadsfullmäktige ändrades dock denna bestämmelse, så att även rum av sju fots höjd (2,1 m) fick inredas till boningsrum i den äldre bebyggelsen.²³

Detta är ett exempel på hur de lokala byggnadsordningarna successivt anpassades efter de lokala förhållandena. Grundkravet var här 2,7 meters höjd i boningsrum med möjligheter att i äldre hus inreda boningsrum med en minsta höjd på 2,1 meter.

Liknande regler om rumshöjder märks även i 1931 års riksstadga, där minsta höjden i boningsrum skulle vara 2,7 meter. 2,4 meter kunde dock tillåtas för bebyggelse med ett öppet byggnadssätt, något som kunde meddelas i bestämmelser i de lokala byggnadsordningarna. I intet fall fick höjden i boningsrum understiga 2,1 meter.²⁴

PORTGÅNG

1828 skulle tillräcklig plats till gårdarna lämnas för inkörsel av eldsprutor. Men de minsta husen saknade ibland portar. Gårdsplatserna kunde då anslutas till gatan via en granngård med öppningar mellan tomterna.²⁵

1868 var föreskrifterna mer precisa. En portgång eller infart till en gård skulle vara sju fot bred (2,1 m). För hus mindre än trettio fot (10 m) accepterades gångportar av fyra fots bredd (1,2 m). En port kunde även vara gemensam för två gårdar. Kravet på gårdsförbindelser med körportar eller gångportar återkom i byggnadsordningarna 1876 och 1899 med snarlika formuleringar.

Dessa förbindelser anordnades genom husen eller vid sidan av dem. När gatorna bebyggdes alltmer blev portgångar genom husen allt vanligare. Med de krav på våningshöjder och sockelhöjder som också fanns i förordningarna, blev dessa portgångar minst tre meter höga.

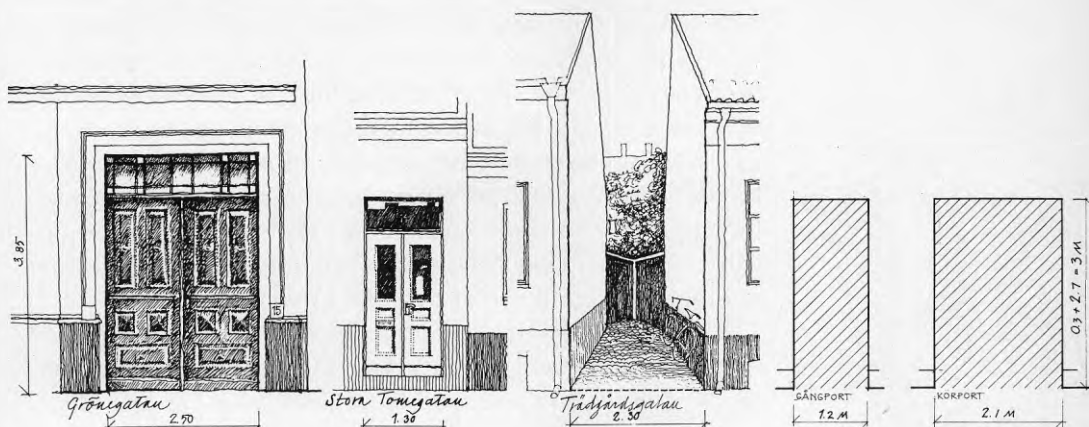
I 1936 års byggnadsordning hade breddmåttan på portar ökats obetydligt - till 2,2 m för port mot utfartsväg och 1,5 för gångport. Den fria höjden för dessa skulle vara minst 2,8 respektive 2,4 meter.

Tvärplacerade gårdshus skulle från och med 1868 på samma sätt som gatuhusen förses med portar. Dessa kör- och

3.7. Överst. Port mellan gårdsplatserna nr 15 och 17. Ovan. Plan över tre gårdar i Studenten 15-18 med en gemensam portgång mot Hjortgatan mellan 15 och 16. Gårdarna nr 17 och 18 ansluts till 15/16 via portar i planken.

gångportar var viktiga för att man även skulle kunna nå tomternas bakre gårdsutrymmen. Dessa innersta gårdsrum rymde ofta trädgårdar men kunde även utgöra bakgårdar.²⁶ När dessa extragårdar utgjorts av trädgårdar har de bakre portarna på flera ställen efterhand låsts eller t.o.m. byggts igen.²⁷ I bilden nedan ser vi en extra bakgård, bakom en planterad gårdsplats. I fig 2.21 i förra kapitlet visades en "berlinsk" hårdexploaterad flerstegsgård med flera körportar, som uppfördes vid sekelskiftet på en djup tomt vid Stora Gråbrödersgatan. På den innersta gården låg ursprungligen ett uthus med torrklosetter och en tvättstuga.

Inkörspportar krävdes i huvudstäder som Berlin och Köpenhamn. I Stockholm fanns däremot inte något krav på gårdsförbindelse förrän på 30-talet.²⁸

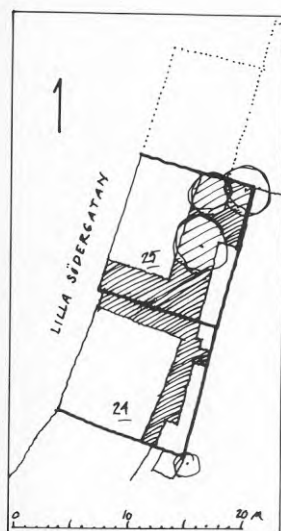
3.8. Ovan i tur och ordning från vänster: körport vid Grönegatan 15 (huset uppfört 1876); gångport vid Stora Tomegatan 14 (huset uppfört 1912); en gemensam gång till två gårdar vid Trädgårdsgatan 15 och 13 i Nödenkvarteren (båda husen uppförda 1877). Ovan: gångport och körport enligt bestämmelser i byggnadsordningarna 1868, 1876, och 1899.

3.9. Äldre gårdsplats med portgång till en extra bakgård i Svartbröder 4, 1926. Rivet 1927.

GÅRDSPLATS

3.10. Två 1 1/2-våningshus med mycket små gårdar vid Lilla Södergatan 13 och 11. I det södra gårdsrummet underskreds t.o.m. 1868 års krav på minsta gårdsmått. Det södra huset uppfördes 1852, medan byggnadsåret för det norra är obekant. Bilden visar förhållandena år 1972.

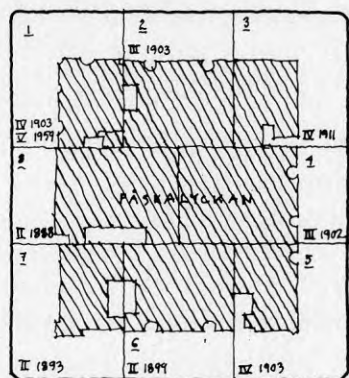
1868 fick gårdsplatsens storlek inte underskrida en fjärdedel av tomtens areal och inte vara mindre än 100 kvadratfot. Ingen sida fick vara kortare än åtta fot (2,4 m). Kraven säkrade således en mycket liten gårdsplats om ca nio kvadratmeter, vilket motsvarade ytan av ett mindre boningsrum. 1876 försvann de absoluta måtten på ett minsta gårdsrum, men i övrigt gällde fjärdedelskravet ännu i 1876 och 1899 års byggnadsordningar. Byggnadsnämnden kunde härutöver medge ytterligare inskränkningar av gårdsutrymmena.²⁹

Vid slutet av 1800-talet var gårdsplatsen i vissa smågårdar inte mer än en smal gångpassage. Många av Lunds minsta gårdar har rivits och de som ännu finns kvar har ofta blivit litet rymligare genom att gårdshus och uthus har rivits.

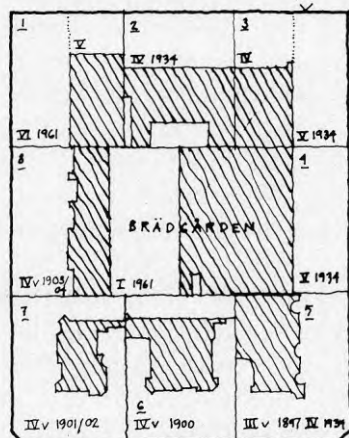
Byggnadsordningarnas föreskrifter om en minsta gårdsplats angiven som en obebyggd del av tomtytan var vanskelig. Små gårdar som gränsade till granngårdar med öppna gårdsplatser eller trädgårdar kunde ännu vara ljusa. Men när små gårdsrum bebyggdes med högre hus eller låg intill granntomter med höga brandmurar, kunde de bli mörka schakt. Möjligheten att bygga högre hus längs stadens bredare gator och öppna platser började att utnyttjas framemot sekelskiftet.

I och med 1936 års byggnadsordning försvann kraven på en minsta gårdsplats. Byggnadshöjder och gårdsstorlekar kom under 30-talet att bestämmas i stadsplaner.

1874 års byggnadsstadga. Enligt byggnadsstadgan 1874 skulle gårdsytan uppgå till minst hälften av tomtens bebyggda yta, vilket motsvarade en tredjedel av själva tomten. Gården skulle vara minst 2000 kvadratfot stor (180 m²) och inte ha någon sida som var mindre än 40 fot (12 meter). Detta motsvarades av ett rymligt gårdsrum med minsta mått på mellan 13,4 m x 13,4 m och 12 m x 15 m.³⁰ Sådana gårdar var nästan 20 ggr större än vad som krävdes i Lund 1868! Att gårdsytan i riksstadgan angavs i absoluta mått, kom att få avgörande betydelse för huslängder och tomtmått i nya kvarter. Gatubredder, byggnadshöjder och gårdsmått höll i byggnadsstadgan nästan samma mått. Även gårdarnas bredd- och djupmått låg nära varandra. Byggnadsstadgan sanktionerade på detta sätt ett storskaligt, kompakt och klotslikt byggnads-sätt. Stadgans gårdsmått ledde även till grundare och bredare tomter än vad som vanligen förekom i Lund. De äldre lun-

FREDSCATAN

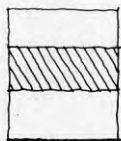

CLEMENSTORGET

1874 ÅRS BS

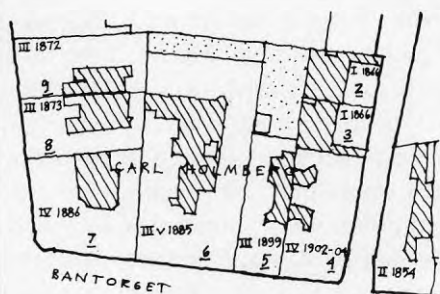
GÅRDSYTA =
1/3 AV TOMTYTA

MINSTA
GÅRDSYTA =
180 M²

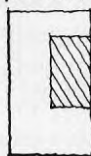

LUNDS BO 1868, 1876, 1899

BANTORGET

GÅRDSYTA = 1/4 AV TOMTYTA

≥ 2.4 M

3.11. Överst t.h. visas gårdsstorlekar enligt bestämmelser i 1874 års BS. T.v. visas gårdar i två kvarter norr om Clemenstorget i en s.k. ny stadsdel. Nere t.h. visas de lokala kraven på gårdar och t.v. exempel på gårdar i en s.k. äldre stadsdel, norr om Bantorget.

dagårdarna var i allmänhet mer långsträckta och hade avskilda inre trädgårdar. Men byggnadsstadgans föreskrifter kom nu inte annat än delvis att få inflytande över gårdarna i stadskärnan; de reglerade i första hand bebyggelsen i s.k. *nya stadsdelar*, som utlades norr om Clemenstorget och för en

mindre del av sydöstra stadskärnan. Men inte ens här utnyttjades stadgans exploateringsmöjligheter fullt ut. På tre tomter närmast Clemenstorget följer visserligen gårdsmåten byggnadsstadgans intentioner. Men byggnaderna uppfördes endast 3 - 4 våningar höga.³¹

I städernas äldre delar tillät ofta de lokala byggnadsordningarna betydligt mindre gårdsplatser än vad som krävdes i riksstadgan. Enligt de lokala byggnadsordningarna för Stockholms äldre stadsdelar skulle en tredjedel av byggnadsytan lämnas obebyggd (1876 års BO §18). Här fick dessutom en tredjedel av detta gårdsutrymme användas för uthus, vilket innebar att den fria gårdsytan endast behövde uppgå till en sjättedel av tomtytan. I Göteborg skulle minst en femtedel av tomten lämnas obebyggd (1874 års BO §25). Lundagårdarnas ytandel var visserligen liten men inte lika liten som i de två storstäderna.

I riksstadgan medgavs extra exploateringsmöjligheter i de fall som den egna gården vette mot en granntomts gårdsrum. Om man överenskom med grannen att utlägga en gård gemensamt räckte det med att den sammanlagt gavs en bredd på 12 meter, dvs inte bredare än vad som normalt krävdes för en enskild gård.³²

Efter 10 år ändrades riksstadgan så att ytterligare exploateringsmöjligheter gavs för hörntomter, där gårdarna inte behövde uppgå till mer än en tredjedel av den bebyggda ytan (dvs en fjärdedel av tomtytan). Men gårdsytan skulle alltså vara minst 180 m².³³ Men här gavs även möjligheter att genom bestämmelser i byggnadsordningarna tillåta att gårdsytan minskades till 135 m² och gårdsbredden till 9 meter om gården placerades mot ett annat öppet gårdsrum. Regeln finns t.ex. införd i Göteborgs byggnadsordning på 1890-talet.³⁴ Detta sanktionerade hårdexploaterade kvarter med parvis eller gruppvis sammanförda enskilda smågårdar.³⁵ Att gårdarna i praktiken var avskilda med stängsel innebar att dessa samverkansregler kom leda till mycket små gårdsutrymmen. T-formade hus med smala gårdsremсор på ömse sidor om husen kunde t.ex. uppföras inom ramen för byggnadsstadgans tolveterskrav, ifall gårdarna vette mot obebyggda gårdsdelar på granntomterna.³⁶ Sådana sönderstyckade och oanvändbara gårdar skapades på många tomter på söder i Stockholm efter sekelskiftet.³⁷ Vissa bestämmelser i byggnadsstadgan och i de lokala byggnadsordningarna gav således ökade exploateringsmöjligheter i de fall där gårdarna kunde "låna" ljus och luft av kvarterens granngårdar.

Stensättning. I 1868 års byggnadsordning för Lund föreskrevs att gårdsplatserna skulle stensättas eller makadamiseras. Kravet på stensättning återkom 1876 och 1899. 1936 räckte det med gårdarna dränerades och ytbehandlades så att de hölls torra och prydliga.

Många gårdsplatser var stensatta långt före 1868, medan enklare gårdsplatser var grusbelagda. På gårdar som var stensatta med fältsten eller s.k. rågskorpor, lades ofta, liksom på torgen, en eller flera rader av slätare huggen sten längs rörelselinjerna. Ett exempel på detta utgör Kjederqvistska gården som på 1920-talet var stensatt på följande sätt: "En tre stenar bred gångbana av tuktad gatsten fanns alltifrån porten i mitten av kullerstensplanen, ..." ³⁸ I Novillagården var en del av gårdsplatsen lagd med slätare plattor: "Den bit av gården vi måste passera från vår köksutgång var belagd med höganäsklinkers, hela gården i övrigt var kullerstenbelagd (s.k. rågskorpor)." ³⁹

Stensättningen bidrog till att gårdarnas regn- och avloppsvatten bortfördes mot diken och rännstenar i gatorna. På 1870-talet skötte vanligen husägarna underhållet och renhållningen av gatorna närmast det egna huset. ⁴⁰ Under 1870- och 80-talen uppmanades man dessutom att hålla gårdsplatserna fria från gräs. ⁴¹

Trädgårdsplaner. Att anlägga trädgårdsanläggningar "ware icke förbudna" enligt 1868 års byggnadsordning. ⁴² I riksstadgan fanns emellertid motsägelsefulla formuleringar om gårdsplatser och planteringar i §12 och §25. I den första paragrafen rekommenderade man att trädgårdsplaner skulle uppgöras i byggnadskvarteren och i den andra förbjöd man att sådana räknades gårdsytorna tillgodo. ⁴³ Mot detta opponerade sig Anna Lindhagen 1916. Hon citerar här Överintendentsämbetets uttalande om trädgårdsplaner i byggnadsstadgan:

Nu gällande B. S:s 12 § stadgar ... att, ... trädgårdsplaner må läggas genom byggnadskvarteren, ... att detsamma på ett olyckligt sätt motverkas av bestämmelsen i 25 § 2 mom., vari sägs, att en sådan trädgårdsplan eller någon del därav icke får inräknas i gårdsrummet. ⁴⁴

Anna Lindhagen konstaterar samtidigt att byggnadsstadgans gårdar var väl tilltagna och tillräckligt rymliga för att kunna planteras:

Nu för tiden och sedan flera tiotal år (sedan byggnadsstadgans av 1874 tillkomst) måste nämligen alla gårdar byggas så stora, att de med god vilja synnerligen väl kunna bära något växande, d.v.s. det som en mild försyn givit oss till glädje. Det är därför dessa gråa innanmäten, endast fyllda med nakna, fula skiljemurar, bekvämlighetslängor och soptunnor verka som helvetet självt. Människorna hava i sanning haft en förmåga att stäl-

la till det så otrevligt för sig som möjligt.⁴⁵ - - - Litet varstans, där sådana gårdar förekomma i kvarter som byggdes på 70- 80-talen och äro 120-286 kvm. stora, ha planteringar utförts redan från början. Det var snarare på 90-talet och i begynnelsen av vårt 1900-tal, som man lade bort att plantera.⁴⁶

Efter en motion i stadsfullmäktige i Stockholm 1911 - om att införa ett krav på planteringar i byggnadsordningarna - fick Anna Lindhagen så småningom gehör för sina idéer. I byggnadsstadgan 1931 gavs byggnadsnämnderna rätt att kunna förelägga tomtägare att anlägga och vidmakthålla prydliga planteringar i kvarterens obebyggda delar (45§). I 1934 års byggnadsordning i Stockholm återfinns en precisering av byggnadsstadgans krav:

Då byggnadsnämnden förelägger tomtägare att anlägga plantering å sådant område i kvarter, som undantagits från bebyggande, skall nämnden tillse, att jorden på lämpligt sätt beredes och att god helhetsverkan uppnås. (§ 52)

Utöver vad som allmänt angavs om trädgårdsplanteringar i byggnadsstadgan 1931 fanns dock inga ytterligare bestämmelser i Lunds byggnadsordning 1936.

Lundagårdarnas karaktäristiska gårdplatser och extra trädgårdar berördes endast delvis av 1874 års byggnadsstadga och dess stenstadsvisioner. Gårdsplatserna i Lunds äldre delar tilläts att vara mindre än vad som föreskrevs i byggnadsstadgan. Med de små gårdsutrymmena kom knappast heller den olyckliga formuleringen av §25 att inskränka möjligheterna att anlägga trädgårdar.

I lundagårdarna var gårdsplatsen ett och trädgården ett annat. Detta avspeglas bl.a. i den bestämmelse som inte tillät att gårdsplatserna fick växa igen med gräs på 1870-talet. Kanske kan man tolka byggnadsstadgans krav att trädgårdar inte fick inkräkta på gårdsutrymmet på liknande sätt - att gårdsplatsen hade uppgifter som förutsatte att den var hårdgjord. Anna Lindhagens sätt att se gårdsplatsen som en möjlig trädgårdsplats innebar i så fall ett radikalt nytt sätt att se på innerstadsgårdar.

GRÄNSER

Vid den fortlöpande förtätningen av bebyggelsen under 1800-talet utvecklades gårdarna allt mer till att bli oberoende enheter. Principen var att varje gård skulle vara "självdraubande" med avseende på brand, avlopp, avträden, regnvatten. Att grannarna inte skulle lida skada var en förutsättning för att man skulle kunna bebygga varje enskild tomt hårdare.

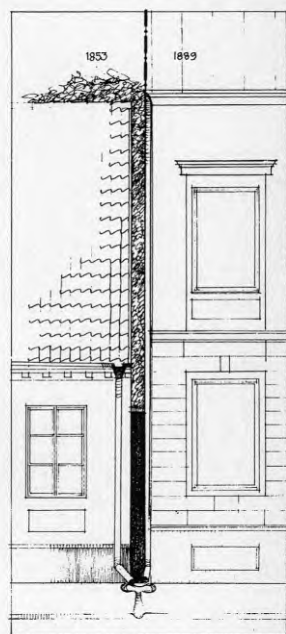

Brandmurar. Att en vägg var gemensam för två grannhus förbjöds 1807. 1828 krävdes att bakmurar av bränt tegel skulle uppföras mellan hus med eldstäder och uthus med eldfängt material. Byggnader skulle från och med 1868 även föras med brandmurar mot granntomter. Detta krav återkom även i de efterföljande byggnadsordningarna 1876 och 1899. Under vissa omständigheter kunde dock en brandmur vara gemensam för två grannhus.⁴⁷ 1936 krävdes att brandmur som var helt eller delvis fristående från annan byggnad skulle behandlas som fasad och avfärgas i lämplig färgton. Exponerade brandgavlar var typiska för Lund där låga och höga hus förekom sida vid sida. Flera arkitekturritade hus med höga brandgavlar hade redan på 1910-talet utförts med dekorativa putsningar och mönstermurningar.⁴⁸

Tomtgräns mot granne. Tomterna inhägnades bl.a. för att hålla djur inom och utom de egna gårdarna. Kringstrykande svin vållade stor skada. Staket eller stängsel skulle, enligt gatunordningen 1807, uppföras i tomtgränsen när någon av grannarna önskade det. Kravet på stängsel följde sedan som en röd tråd genom förordningarna under hela 1800-talet.⁴⁹ 1868 angavs att stängsel mellan grannar skulle utgöras av tätt brädplank eller mur av minst 6 fots höjd (1,8 meter). Detta kunde även utföras på annat sätt om man hade kommit överens därom med sin granne.⁵⁰ Detta innebar, såvida stängslen var utförda enligt stadens rekommendationer, att gårdsplatser och trädgårdar inte bara var åtskilda utan även var visuellt avskärmade från varandra.

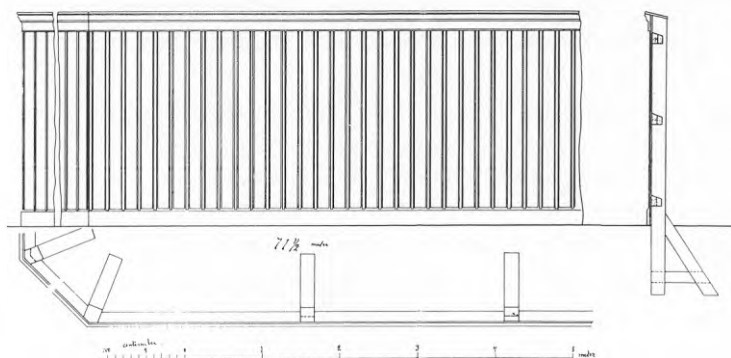
Flera korsvirkeshus hade stora brutna tak med fall mot angränsande tomter. Från och med 1868 fick man inte längre ordna takfall mot granntomt.⁵¹ 1876 fick man inte heller lämna smala obebyggda mellanrum mot tomtgränsen eftersom fukt och orenligheter lätt kunde samlas där.⁵² På detta sätt stimulerade man att gatuhusen byggdes intill varandra och att halvhus uppfördes rygg i rygg i tomtgränserna.

Tomtgräns mot gata. De delar av tomterna som var obebyggda mot gatan, skulle föras med prydliga staket, plank eller murar i gatulinjen. Bestämmelsen fanns 1868 och återkom sedan i alla efterföljande byggnadsordningar. Längs de obebyggda delarna av gatorna uppfördes vanligen täta plank, ibland murar eller trästängsel, som var huvudet högre än en fullvuxen människa. Bakom dessa plank låg ofta trädgårdar med träd och buskar som skänkte grönska åt gatorna.

3.12. Efter 1876 fick smala mellanrum ej lämnas mot granntomter som i detta exempel vid Drottensgatan 8 och 6. Det vänstra huset är uppfört 1853. Det högra huset är från 1889 och har uppförts i tomtgräns.

3.13. Ritning på 2,7 meter
högt plank för hörntomten
301V vid Clemenstorget -
Bangatan, 1891.

1936 fanns ännu krav på att stängsel skulle uppföras såvida byggnadsnämnden inte medgivit "befrielse från stängnings-skyldighet". Möjligheterna att kräva att tomt skulle inhägnas kvarstod emellertid och återkom senare med litet olika lydelse i 1947 och 1959 års riksstadgor.⁵³

Den skarpa gräns som fanns mellan gatans offentliga rum och de privata gårdarna vid slutet av 1800-talet åskådliggörs bl.a. av kravet på stängsel. Det gällde inte bara en inhägnad i största allmänhet, utan att gårdsägarna dessutom skulle visa en upp prydd sida mot stadens allmänna gator och torg. Pryddlighetskravet omfattade även de delar av stängslena mellan granntomter som var synliga från gatan.⁵⁴

SOCKLAR

I mitten av 1800-talet förekom olika slag av grundläggningar och bjälklag som återspeglades i husens socklar. I lägre hus förekom lergolv eller trägolv som lagts direkt på marken. Men här fanns även bjälklag som vilade på genomluftade stengrunder eller på väl tilltagna källare som reste sig en bra bit över markytan. Om de låga husen i kulturkvadranten i stadens nordöstra delar skriver Sven Tynelius på 1960-talet:

Redan en vandring i det labyrintartade gatunätet inom kulturkvadrantens småhusgytter ger vid handen, att det övervägande antalet hus saknar källare och har s.k. torpargrund d.v.s. en enkel stengrund nedförd till 50 à 75 cm:s djup. Många hus har luftat bottenbjälklag, men åtskilliga har golv direkt på marken. I det senare fallet måste man räkna med röta i golvbjälkarna, vilket också ofta konstaterats vid ombyggnader.⁵⁵

Lunds fuktiga mark orsakade problem i grunder och källare. En omsorgsfull grundläggning var viktig för att fukten ej skulle stiga upp i husen. I 1868 års byggnadsordning krävdes att bottenvåningens golvbjälklag skulle placeras lägst en fot över marken och genomluftas.⁵⁶

Stadens äldre stenhus hade ofta grunt liggande källare med höga socklar mot gator och gårdar. Några empirehus från mitten av 1800-talet uppfördes med höga socklar och källare som rymde boningsrum.⁵⁷ 1868 tillät man att källarna inrymde bostäder såvida de ej låg djupare än 1,2 meter under gatan och om de försågs med fönster och luftade golvbjälklag. Sådana bostäder fick dock ej förekomma längs gator som var smalare än 18 fot (5,4 m).⁵⁸ De förbjöds några år senare i 1874 års riksstadga, där man krävde att ett boningsrums golv skulle ligga minst 1 fot över marken.⁵⁹

Om källare skulle användas som försäljningsställe fick golvet 1876 inte ligga djupare än ca en meter under marken. 1899 släppte man denna begränsning så att butikslokaler kunde placeras i djupare källare. Dessa försågs då ofta med underjordiska skyltfönster med s.k. ljusförsänkningar.⁶⁰ Längs stadens gator finner man på vissa ställen djupa källarlokaler med ljusbrunnar från sekelskiftet som är skyddade med järnristar eller omgivna av utsirade järnräcken.

Bjälklagen vilade på en grund eller på en källarmur så att de i allmänhet sammanföll med överkanten på sockeln. De äldre bestämmelserna för husens grundläggning motsvarade härigenom en sockelhöjd på minst 30 cm. I hus med källare blev socklarna gärna litet högre. Ännu i 1936 års byggnadsordning krävdes att husen skulle ha en sockel på 25 cm i t.ex. granit eller betong för att skydda mot vattenuppslag.⁶¹ Denna "sockel" följde emellertid inte nödvändigtvis bjälklaget utan var ofta lägre än detta.

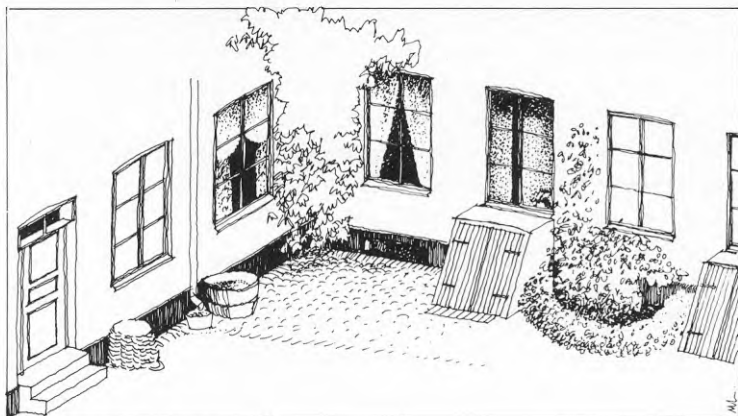
Riktigt höga socklar som förekom i äldre stenhus försvann bl.a. genom att källarbostäder förbjöds på 1870-talet, att djupare butikskällare tilläts och att källarna samtidigt verkligen kunde göras djupare sedan stadens dränering och kloakering förbättrats mot slutet av 1800-talet. Under denna period krävdes samtidigt att även de enklaste husen försågs med genomluftade bjälklag, vilket gav en liten sockel.

Under den senare delen av 1800-talet och en bit in på 1900-talet kan man finna olika exempel på hur socklarna överbryggades och husen länkades samman med trädgårdar och gator. Mot gårdarna anordnades verandor, burspråk eller terrasser. Utan att göra anspråk på en fullständig beskrivning, visar äldre planer att vissa hus försågs med glasade farstukvistar och verandor på 1890-talet medan burspråk blev vanliga på 1910-talet.⁶² Enstaka hus försågs med kalkstenstrasser under 1930-talet. Mot gatorna försågs butikerna med stora skyltfönster. När husens bottenvåningar byggdes om till moderna butiker, vilket skedde på många ställen i staden

3.14. De nya djupa källarbutikerna försågs med ljusförsänkningar efter 1899. Här i Theodor Wählin's hus i hörnet Kyrkogatan - Stortorget, uppfört 1915.

3.15. Sockeln bidrar tillsammans med källarnedgångar, husvinklar och kökstrappor till att användbara husnära kanter och nischer skapas i gårdarna.

under 30-talet, sänktes bjälklagen ofta mot gatorna. I många fall behöll man då de högre liggande bjälklagen mot gårdarna, vilket avspeglas i de trappsteg som ännu i vissa butiker leder upp till högre liggande utrymmen i lokalernas bakre regioner.

Socklarna var och är ännu viktiga för gårdarnas karaktär. Med sockeln lyftes bottenvåningens bostäder upp ett stycke från marken och blev därigenom i någon mån insynsskyddade från själva gårdsplatsen. Längs sockeln låg trappor till källare och husens bottenvåningar. Tillsammans med in- och utgångar, med kökstrappor och källartrappor bidrog socklarna till att användbara kanter och nischer skapades längs husen. I dessa kunde man finna vattenkar, tappställen, redskap eller planteringar och sittplatser. Ännu idag används sådana nischer bl.a. för planteringar och sittplatser.

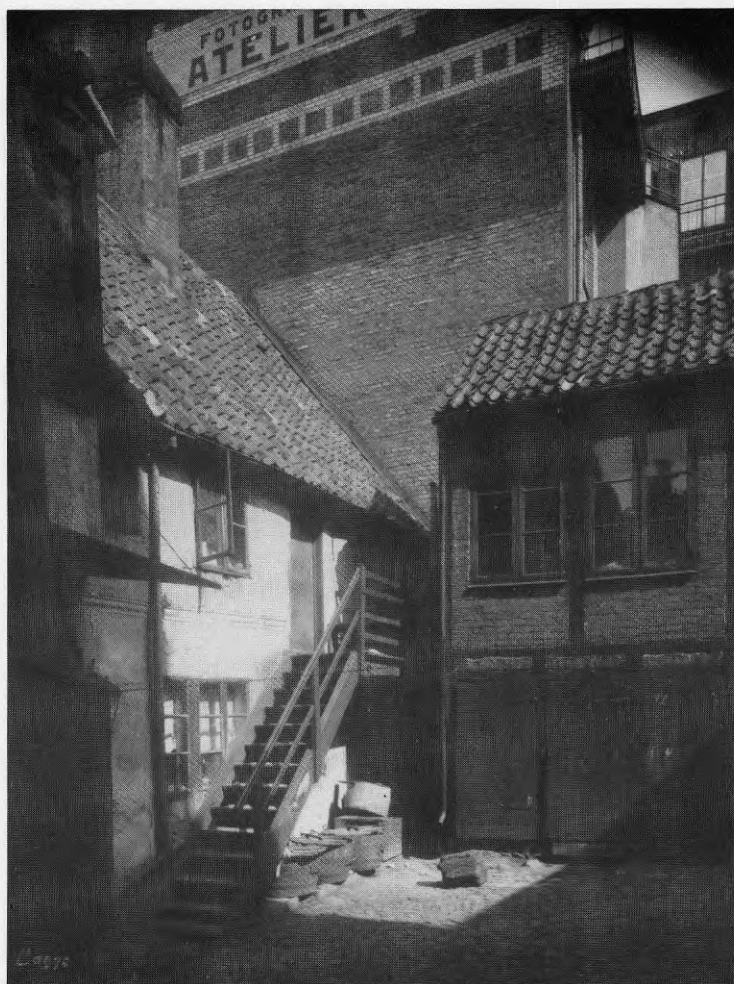
TRAPPOR

I början av 1800-talet låg många ingångstrappor en bit ut i gatan.⁶³ Ju högre socklarna var desto högre och längre blev trapporna. Men från och med 1868 fick trappor högst skjuta ut 45 centimeter i gatan.⁶⁴ Samtidigt förbjöd man att utvändiga trappor ledde från gata till ovanvåning.

Husens trappor speglar husens samband med gator och gårdar. På gårdarna fick 1868 ännu öppna trätrappor förekomma. Var trapporna inneslutna i träbyggnader skulle dessa kläs med brandskyddande material.⁶⁵ 1876 skulle utvändiga trappa vara innesluten i trapphus av sten eller korsvirke.

I Lund krävdes det inte, som i Köpenhamn under 1800-talet, att husen skulle ha särskilda utrymningstrappor. Men trapporna skulle göras brandsäkrare och fick inte ligga för långt ifrån varandra. Hus som var längre än 100 fot skulle

3.16. Interiör från gård i hörnet Stora Gråbrödersgatan - Klostergatan (Altona 7) med äldre fritrappa i trä. Rivet. Brandgaveln med mönstermurning i fonden tillhör ett hus som uppfördes 1908.

från och med 1868 ha mer än en trappa.⁶⁶ Inomhustrappor skulle 1876 vara omgivna av murade eller kalkputsade väggar.

Tillträdet till gårdarna var ett problem i de gamla låga husen, där raka trappor från vindar och svalar brukade leda ut på gatan. I 1876 års byggnadsordning krävdes emellertid att ingångsporten skulle ha förbindelse både med gården och med vinden.⁶⁷ Detta skulle underlätta för de boende att nå gårdarna där ju både avträden och vedbodas låg.

Under förarbetet till 1876 års byggnadsordning uppfördes stora delar av stadsdelen Nöden. Här byggdes hus med en rad olika trapplösningar. Vindsvåningarna anknöts i några hus, som tidigare, via trappor ut mot gatan. I längre gatuhus ledde ibland en korridor till en gatutrappa, som låg nära in-

gångsporten till gården. I andra hus mynnade trapporna i själva gångförbindelsen mot gården, på det sätt som 1876 kom att föreskrivas i byggnadsordningen. I något fall ledde en trappa rakt ut på gården. Under stadens mest byggintensiva och överbefolkade period utnyttjades således vindsvåningarna alltmer. En äldre byggnadstyp försågs här med nya trapplösningar så att vindsvåningarna erbjöds bättre förbindelser med gårdsplatserna än tidigare.⁶⁸

Redan 1876 angavs att trapporna borde göras ljusa och omges av murade eller putsade väggar.⁶⁹ Även detta pekade fram emot andra trapplösningar än de låga husens raka, branta och mörka trätrappor som ledde från vindar och svalar. Efter 1899 skulle boningshus i två våningar eller mer förse med trappor av sten.⁷⁰ Hittills hade många av Lunds nya hyreshus uppförts med ljusa och lätta trätrappor i flerbrutna lopp. Enstaka stentrappor förekom visserligen redan på 90-talet, men de höga hyreshus som byggdes vid sekelskiftet, försågs alla med trappor av sten.

Ju hårdare bebyggda gårdarna blev, desto mer smyckades portgångar och trappor. I flera tunga tegelhus avskärmades gårdarna visuellt från trapphusen med dekorativa infärgade eller etsade glasfönster.⁷¹

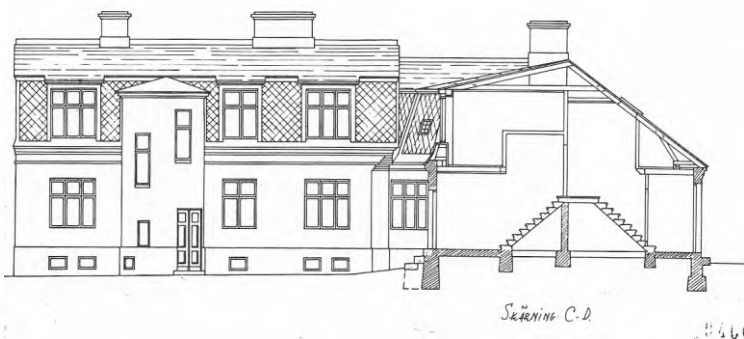
Behovet av att förbättra kontakterna med gårdarna kan illustreras av en ombyggnad som gjordes av ett envårigt gatuhus vid Östra Mårtensgatan 14 så sent som 1912. När huset byggdes på med ytterligare en bostadsvåning försågs det med en uppåtgående och en nedåtgående trappa i rak följd. Så här beskriver Inga Haraldson denna trappa:

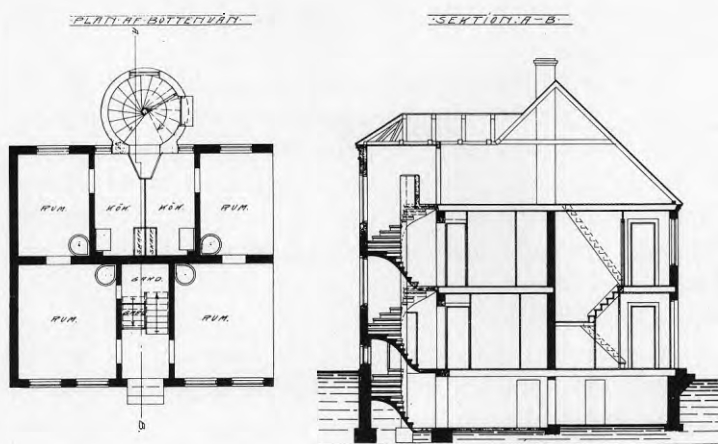
Det var ett något invecklat ingångssystem i huset, den tvåa vi bodde i först hade en finingång och en köksingång, men trean ovanpå hade endast en ingång, men trappan delade sig, så man fick en särskild kökstrappa och slapp gå utom gatan.⁷²

3.17. Trapphusfönster mot en hårt exploaterad hörngård i Sankt Peter 30. Byggnadsår 1893.

3.18. Östra Mårtensgatan 14. 1912 höjdes gatuhuset och försågs med en extra trappa så att man från den nya mansardvåningen kunde nå gårdsplatsen (via dubbeltrappan i sektion). Samtidigt uppfördes en ny gårdsplatta med ett karaktäristiskt runt trapptorn (rakt fram i bilden).

3.19. Ett tvåvåningshus vid Sigrïdsgatan 5 försågs 1915 med ett nytt trapphustorn.

Lägre äldre hus, som fick alltmer bebodda vindar eller byggdes till på höjden, fordrade ännu bekväma förbindelser med gårdarnas uthus och torrklosetter. Många hus försågs då med nya trapphustorn som sammanband husens källare, bostads- och vindsvåningar med gårdarna på ett brandsäkrare och effektivare sätt än tidigare.⁷³ Dessa nya trapphus blev således vanliga i den äldre och lägre stadsbebyggelsen där husen alljämt var funktionellt beroende av gårdarna.

I 1936 års BO räckte det med att en trappa antingen mynnade i gatan *eller* på gården *eller* var förbunden med gården via en förstuga eller portgång. Detta innebar att huvudtrappan i extremfall endast kunde nås från gatan. Möjligen kunde gårdarna nås via halvtrappor eller genom krångliga källarförbindelser.⁷⁴ Eller så fick man gå ut och runt om husen. Att husen inte längre behövde ha kontakt med både gården och gatan innebar att gårdskontakterna försämrades på många håll. Men ytterst innebar det även att den äldre tvåsidiga stadsbebyggelsen som hörde samman med ett gatu- och gårdsbaserat stadsplanemönster försvann.

BALKONGER

Balkonger hänfördes i bestämmelserna till kategorin bur-språk och utbyggda fönster. De fick inte ta överhanden över gatufasaderna eller utföras så att de skadade förbipasserande. 1868 föreskrevs att balkonger fick utföras lägst tio fot (3 m) över marken. 1876 sänktes måttet till 2,4 meter, vilket även

gällde i 1899 års BO. I ett tillägg till denna stadga 1911, hisades balkongerna åter upp, så att de lägst fick placeras 4 meter över gatan. 1936 fick de åter finnas lägst 3 meter över marken.

Balkongerna skulle efter 1911 dessutom hållas smala mot gatorna. Djupet fick inte överstiga 60 cm vid gator under 12 meters bredd respektive 1,2 meter vid gator som var 18 meter breda eller mer. Dessa tilläggskrav kan ha varit motiverade för att hålla tillbaka 10-talets fasadmode, där frontespiser, burspråk och balkonger tänjde fasaderna uppåt och utåt över tak- och gatulinjer.⁷⁵ Kravet på grunda balkonger fanns ännu kvar i 1936 års BO.

3.20. Balkong på C. G. Brunius hus vid Kiliansgatan. Huset uppfört 1840.

En av de första balkongerna i Lund finns på C. G. Brunius eget hus vid Kiliansgatan från 1840. Balkongen springer endast obetydligt ut från fasaden och är skodd med ett flackt smidesräcke. På 1850-talet försågs den Björckska empirebyggnaden vid Stora Kyrkogatan med en gjutjärnsbalkong. Fram emot sekelskiftet, efter en period med balkonglösa hus i nyklassisk stil och i nyrenässans mellan 1870-1880, utformades fasaderna friare med brutna taklinjer och varierade fasader. Balkongerna kunde understryka husens hörntorn och mittpartier. I jugendhusen användes balkongerna för att modulera fasaderna. Dessa balkonger hade en slags ceremoniell status. Genom att öppna bostadsvåningarnas sällskapsrum mot stadens offentliga rum underströks gatans dignitet och omvänt gav gatan offentlighet åt rummen.

När husen vid sekelskiftet blev högre och avståndet till marken ökade, blev vädringsbalkonger mot gårdarna vanliga. Tjugotalats klassiska strama tegelhus saknade ofta balkonger eller kunde möjligen förses med smala eller små halvrunda sådana. På 30-talet började långsmala solbalkonger att anordnas på husen, företrädesvis på gårdssidan. Ibland försågs husen med en terrass. Planerna kom nu att anpassas efter vädersträcken. När uppehållsrummen flyttades från gatsidan till solsidan försågs de ofta med balkonger.

Balkongerna användes inte längre för att understryka husens samhörighet med stadens offentliga rum eller att som vädringsutrymmen komplettera gårdens tjänande baksida. De lösgjordes långsamt från stadsrummet och fick friare och soligare placeringar. De utvecklades till små privata uteplatser som gjorde bostäderna mindre beroende av gårdarna.

Från brandsäkerhet till byggnadsideal. 1800-talets byggnadsordningar var av olika slag. 1807 och 1828 inriktades bestämmelserna på att öka brandsäkerheten. Flera svåra stadsbränder hade medfört att städernas brandföreskrifter skärptes. I en kunglig cirkulärskrivelse 1824 uppmanades städerna i landet att upprätta byggnadsordningar. Landshövdingarna ålades att tillse att städernas byggnadsordningar blev reviderade efter ett av Allmänna brandförsäkringsverket upprättat förslag - "Grunder för Byggnads- och Brandordningar".⁷⁶ 1828 omorganiserades Allmänna brandförsäkringsverket så att bl.a. Skånska Brandförsäkringsinrättningen bildades i sydsverige. Huvudmotivet för att bilda ett sydsvenskt försäkringsbolag var att man inte ville belastas av avgifter som i första hand gagnade landsdelar med mer eldfängd träbebyggelse.⁷⁷

Villkoret för att brandförsäkra byggnader var att de var uppförda enligt städernas byggnadsordningar.⁷⁸ 1830 uppmanades länen att stödja att husen byggdes i bränt tegel. 1862 omorganiserades städerna och blev självstyrande enheter. 1868 infördes i Lund en komplett byggnadsordning som reglerade bebyggelsen på ett mer genomgripande sätt än tidigare. Här krävdes för första gången att gatuhusen heltigenom skulle uppföras i bränt tegel. Här fanns även krav på hörnavskärningar och byggnadshöjder, dvs detaljerade bestämmelser som några år senare skulle återkomma i 1874 års riksstadga.

Byggnadsstadgan från 1874 gav ramar för ett storstadsmäsig byggnad med bredare gator och högre hus. Äldre stadsdelar reglerades dock även av bestämmelser i lokala byggnadsordningar. Byggnadssättet i Lunds stadskärna kom härigenom på många viktiga punkter att styras av lokala regler. Byggnadsordningarna levde kvar ännu till mitten av detta sekel och avvecklades först i och med 1959 års byggnadsstadga.⁷⁹

Byggnadsordningarna och Lunds stadsbild. Trots den omfattande byggnadsverksamheten i staden vid slutet av 1800-talet utnyttjades inte alltid de byggnadsrätter som medgavs i de lokala byggnadsordningarna eller i byggnadsstadgan. Gatubredderna bidrog delvis till att hålla byggnadshöjderna nere. Men inte ens mot de öppna platserna utnyttjades möjligheterna att bygga högre hus annat än punktvis. Först omkring sekelskiftet byggdes husen högre och tomterna exploaterades hårdare. Många gårdar utmed stadens större gator och platser

kom då att bli trånga och mörka bakgårdar. Lunds karaktäristiska "hoppande" gatubild med höga exponerade brandgavlar vid sidan om lägre byggnader längs stadens större gator och platser vittnar fortfarande om endast delvis utnyttjade byggnadsrätter.

Genom att exploateringsmöjligheterna sällan utnyttjades fullt ut, har Lund i stora delar fortfarande en vänlig småstadskaraktär. 1950 hade många kvarter en finskalig djupskuren bebyggelse med gårdsplatser och trädgårdar. Staden dominerades ännu på 1970-talet av en låg bebyggelse i 1 - 2 våningar. Längs stadens huvudstråk uppgick den dock till 3 - 4 våningars höjd.⁸⁰

De lokala byggnadsordningarna omfattade generella men lokalt formulerade bestämmelser, som jämte byggnadsstadgan reglerade den äldre stadsbebyggelsen. Förutom hygieniska krav, vilka behandlas vidare i kapitlet om sekundärfunktioner, fanns här en rad konkreta krav som stimulerade ett stadsmässigt byggande med gator och gårdar. Dessa lokala byggnadsordningar kan jämföras med dagens centralt och för byggnadssättet ofta indirekt formulerade föreskrifter, som får uttolkas i samband med varje enskilt byggnadsprojekt.

Gårdens tema och variationer. De äldre byggnadsordningarna reglerade några grundläggande förhållanden i stadsbebyggelsen. Vissa bestämmelser återkom i nästan alla byggnadsordningarna. Dessa regler gällde *porten, gårdsrummet och tomtgränserna*. Byggnadsordningarna säkrade att varje gård hade ett minsta gårdsutrymme och att detta hade förbindelse med gatan. Tomtgränserna skulle i de delar som ej var bebyggda inhägnas med stängsel.

Portkravet fanns med från 1828 fram till och med 1936 års byggnadsordning. Krav på en minsta gårdsyta infördes 1868. På trettioalet reglerades gårdsstorlekar och byggnadshöjder i stadsplaner.⁸¹ Stängsel mellan grannar reglerades i 1807 års gatuordning och mot gatan i 1868 års byggnadsordning. Från och med 1936 kunde kommunerna både begära att inhägnader skulle uppföras och att de skulle tas bort. Ännu i de centrala byggnadsstadgorna 1947 och 1959 gavs kommunerna möjligheter att kunna föreskriva att tomt skulle inhägnas.

Vidare fanns det regler som *förändrades* med tiden. Reglerna påverkade eller lät sig påverkas av tidens stilideal och av aktuella hus- och bostadstyper. Dessa regler gällde t.ex. byggnadsmaterial, byggnadshöjder, socklar, trappor och balkonger, av vilka flera var byggnadselement som påverkade husens relationer till marken.

Man skulle således kunna säga att de återkommande reglerna vidmakthöll ett *stadsmässigt grundtema* som gällde gatan, porten och den avskilda gården, dvs en rad *horisontala* stadsrumsliga samband hos stadsbebyggelsen. De förändrade reglerna däremot gällde trappor och socklar mm, vilka påverkade de *vertikala* sambanden mellan husen och marken.

NOTER

1 De lokala förordningarna var: 1734 års gatuordning, 1807 års gatu-, brand- och byggnadsordningar, 1828 års byggnadsordning, 1868 års byggnadsordning, 1876 års byggnadsordning med ändring 1878, 1899 års byggnadsordning med ändringar 1911, 1912 samt 1936 års byggnadsordning.

2 *Lunds Akademi på 1820-talet. Personskildringar i brevform av Peter Wieselgren*, red. E. Newman, Föreningen Det gamla Lund 11. 1929, Lund 1929, sid 5.

3 Blomqvist 1961, sid 53.

4 Erlandsson 1949, sid 66. "Förr kunde folk i små omständigheter bygga hus billigt. I de till staden hörande lergravarna fick vem som vill själv "stryka sten" och torka den i solen till så kallad råsten, som användes i stor utsträckning. (Inom parantes kan sägas, att den ståtliga Akademiska Föreningen är blott till yttermurarna av bränd tegel av en stens tjocklek, allt innanför är byggt av soltorkad råsten.)"

5 Förutom tunnare flätverk av halm eller ris kunde vissa väggfält förses med vertikala käppar innan de klinades, vilket kan förklara beteckningen lerstakeväggar. Samtal med Nils Nilsson, 1:e intendent vid Kulturen, hösten 1992.

6 1807 års BO §1, 1828 års BO §6.

7 30/1 1830, nr 4. "Kongl. Maj:ts Nådiga Circulaire till Konungens Befattningshafwande i länen, med förständigande att göra wederbörande uppmärksamme på nyttan och säkerheten af eldfasta tegels användande, samt att widtaga lämpliga åtgärder, hwarigenom ett allmännare bruk deraf wid så wäl publika som enskilda byggnader må kunna befordras."

8 1874 års BS, §30.

9 Blomqvist 1961, sid 54. Ett av de senast uppförda gatuhusen i korsvirke i Lund, ligger vid Stora Södergatan 35, Murgrönan 14. Huset är byggt i två etapper 1835 och 1837. Huset har väggfält med bränt tegel.

10 Broomé 1932, sid 78.

11 I 1876 BO, §37 b).

12 T.ex. det 5 våningar höga huset som i uppfördes i hörnet Svanegatan, Gyllenkroks allé 1910, (Gyllenkrok 1). Huset är 18 meter högt 32 meter in i den smalare Svanegatan.

13 Ändring 1912 av 1899 års BO §37 b).

14 *Mönsterstäder. Stadsplanering i 1800-talets Sverige och i kejsarnas Ryssland och Finland*. Utställningskatalog, Sveriges arkitekturmuseum, Stockholm 1974, sid 22. Finska byggnadsstadgan 1856, §2 och §4.

15 1807 års GO, §1.

16 1807 års BO, §1.

17 1876 års BO, §37 a) samt 1899 års BO, §37 a). 1899 har antalet större gator utökats något. Bl.a. har Katisundsgatan och S:t Laurentiigatan tillkommit medan Svanegatan och Lilla Kungsgatan (nuvarande Kiliansgatan) fallit bort.

18 Krav på en lägsta byggnadshöjd mot gatorna förekom även i andra städer som t.ex. Landskrona och Göteborg. I Landskrona gällde bestämmelsen samtliga gator.

19 1876 års BO, §37 c). Ändring 1912 av 1899 års BO §37 c). Den bredaste gatans hushöjd fick nu endast tillämpas 20 meter in på den anslutande smalare gatan.

20 1874 års BS, §28. 2. 1876 och 1899 års byggnadsordningar §37 d) och e).

21 1931 års BS, §36. 1 mom.

22 Fotmåttet avvecklades 1879-89 när metersystemet infördes. Detta byte märks bl.a. i en ändring som gjordes i 1874 års BS 1884. En svensk fot uppgick till 0,2969 meter. I översättningen från fot till meter har jag som i stadgan, utgått från att en fot utgör 0,3 meter.

23 Detta skedde efter beslut i stadsfullmäktige den 5 april 1878. Bestämmelsen fastställdes av Konungens befallningshavare i Malmö den 24 juli samma år: "Den i Kongl. Byggnadsstadgan för boningsrum, hwilka hädanefter inrättas, i allmänhet stadgade höjd av nio fot från golf till tak må inskränkas i fråga om windsrum till åtta fot och beträffande boningsrum, som i gamla byggnader i äldre stadsdel inredas, till sju fot."

24 1931 års BS, §51.

25 Vilken spridning och omfattning sådana gemensamma gårdar har emellertid inte närmare studerats. Förhållandena i exemplet från Studenten 15 - 18 finns dokumenterade 1963 och 1991. Sådana gemensamma gårdsutrymmen förekom i smågårdar i kv Kulturen vid Tomegapsgatan. Grindar förekommer ännu mellan gårdar i Nöden.

Bager 1936, sid 54. I Malmö kunde enskilda smågårdar vara gemensamma. En körport kunde då betjäna flera gårdsplatser, liksom brunnen kunde vara gemensam för flera tomter eller ligga mellan två tomter i tomtgränsen. Osämja och konflikter satte dock sådana gemensamma lösningar ur spel.

26 Svartbröder 4 hade en extra bakgård innan husen revs på 1920-talet. Nuvarande hus är byggt 1927 och har på liknande sätt en extra bakgård med sopkärl.

27 I Bytarebacken 7 rymde den bakre bakgården ursprungligen torrklosett. Portgången är idag igenbyggd. I Gyllenkrok nr 29 (f.d. nr 7 nu rivet) byggdes en öppen förbindelsegång till trädgården igen 1909. Se Jermiasons trädgård, fig. 6.11.

28 Gejvall 1954, sid 81f. Här utfördes dock körportar där de behövdes.

I 1934 års BO i Stockholm, §51. 3, krävde man förbindelse mellan gata och gård för tyngre brandredskap.

29 1876 och 1899 års BO, §10. Mom 1.

30 1874 års BS, §23. 1.

31 Exploateringen av tomterna i norra delen av kv Brädgården lät dröja på sig p.g.a. att en brädgård låg där.

32 1874 års BS, §23. 2.

33 SFS nr 26, 1884. Ändring av 1874 års BS, §23.

Sundahl 1928, sid 26ff.

34 1895 års BO i Göteborg, med ändring 1899.

35 Jonas Göransson m.fl. *Stadsbildens förändringar*, Göteborg 1985, sid 125ff.

36 *Stenstadens formspråk. Bostadsarkitektur på Södermalm 1870-1930*, Konsthögskolans Arkitekturskola, Stockholm 1987, sid 56ff. Här visas två T-hus från 1920-talet i kv Plogen som omges av smala sidoremsor, men som vetter mot rymliga gårdsplatser på granntomterna.

37 Mats Franzén, *Centrala Katarina mellan depression och världskrig. Bebyggelsens struktur och historia*, Uppsala 1987, sid 118. Här visas exempel på T-hus, där ett enda trapphus betjänar 8 lägenheter på varje våning. Huset och gården visas i fig. 4.21.

38 Jonsson m.fl. 1976, sid 72. Se även Kjederqvistska gården i fig. 2.9.

- 39 Haraldson, *Kring en gård ...*, 1976, sid 6. Beskrivningen är från 1910-talet.
- 40 Framgår t.ex. av 1870 års GO §1; §11.
- 41 Rådhusrätten och Magistraten i Lund, LA. Kungörelser 1877 och 1882 där man hänvisar till att Magistraten förnyat 1868 års Ordningsstadga.
- 42 1868 BO, §91.
- 43 Föreskriften avsåg bl. a. att avskilda gårdsdelar och förgårdar, trädgårdsplaner inte skulle räknas gårdsplatsen tillgodo, men fick även konsekvensen att man ej kunde anordna planteringar i små gårdsutrymmen.
- 44 Anna Lindhagen, *Koloniträdgårdar och planterade gårdar*, Stockholm 1916, sid 43. Överintendentämbetets uttalande var remissvar på ett förslag till ny byggnadsstadga 1912.
- A. Lindhagen (1879-1941) var bl.a. politiker och red. för *Morgonbris* 1911-16 samt ordf. i Föreningen Koloniträdgårdar 1906-21.
- 45 a.a., sid 40.
- 46 a.a., sid 45f.
- 47 Enligt 1868 års BO, §30. I 1876 och 1899 års byggnadsordningar, §22.
- 48 1936 års BO par. 17. 11).
- Mönstermurade brandgavlar förekom t.ex. på Alfred Hellerströms höga fyravåningshus i tegel mot Stortorget byggt 1913-14 (Sankt Clemens 22), och Carl Bergstens fyra och fem våningar höga hus vid Stortorget byggt 1910-12 (Apotekaren 12), Henrik Sjöströms trevåningshus i Kiliansgatan 9, uppfört 1906 (Sankt Mikael 7).
- 49 1807 års GO, §7. Föreskriften saknas i 1828 års BO, men då gällde ännu 1807 års GO.
- 50 1868 års BO, §7.
- 51 1868 års BO, §57.
- 52 1876 och 1899 års BO, §12.
- 53 1947 års BS, §55: "På byggnadsnämnden ankommer också att föreskriva, om marken skall lämnas öppen eller inhägnas på visst sätt."
- 1959 års BS, §53: "Nämnden äger ock föreskriva, att stängsel skall hållas mot gata."
- 54 1876 och 1899 års byggnadsordningar, §5. Mom 2.
- 55 Sven Tynelius, "Kulturkvadranten i Lund - ett säreget husgrytt som får nytt liv", *Skånsk Stad*, Skånes hembygdsförbund, Årsbok 1965, Lund 1965, sid 53.
- 56 1868 års BO, §51. I 1874 års BS, §32.
- När trapporna inte fick skjuta ut i gångbanan mer än 45 centimeter kunde ibland några extra trappsteg placeras innanför ytterdörrarna.
- 57 Detta gäller t.ex. Brooméska huset, Bytarebacken 30 (byggt 1859). I Myntet 10 fanns 1848 en kammare och kök i källaren (byggt 1847).
- 58 1868 års BO, §18.
- 59 1874 års BS, §32.
- 60 1899 års BO, §12. Mom 2. Sådana ljusförsänkningar fick högst springa ut 45 centimeter i gatan.
- 61 I 1936 års BO, par. 16 c).
- 62 Detta har iakttagits i samband med studierna av gårdarna i kv Billegården och i kvarteren kring Clemenstorget.
- Elisabet Stavenow-Hidemark, *Villabebyggelse i Sverige 1900-1925*, Lund 1971, sid 184. En liknande utveckling förekom i villabebyggelse.
- 63 Detta framgår t.ex. av en oljemålning av Kyrkogatan av Elias Martin från 1792.
- 64 1868 års BO, §60. 1899 års BO, §12. Mom 2.
- 65 1868 års BO, §62.
- 66 1868 års BO, §61.
- 67 1876 års BO, §29. Mom 1.

- 68 Byggnadstypen beskrivs i kap 4, avsnittet Tvårumspanen och visas i fig. 4.1 och 4.5.
- 69 1876 års BO, §30. Mom 1.
- 70 1899 års BO, §30. Mom 1.
- 71 Infärgade och etsade trapphusfönster finns t. ex. även i hörnhusen i Gyllenkrok 1, byggt 1910 och Sankt Mårten 21, byggt 1916.
- 72 Haraldson, *Kring en gård ...*, 1976, sid 6.
- 73 Haraldson 1972, sid 44. H. beskriver gårdens ombyggnad 1912 i Östertull 30: "Inåt gården tillbyggdes huset med en tvåvåningslänga, ... och det gjordes ett tidstypiskt yttre trapptorn, där två av lägenheterna hade köksingång och där det också fanns nergång till källarna."
- 74 Se t.ex. planen på Svarvaren 33, fig. 4.22.
- 75 1899 års BO, (tillägg 1911) §12. Mom. 4.
- 76 Rentzhog 1967, sid 40.
- Granberg 1984, sid 44.
- 77 Stora stadsbränder hade då bl.a. drabbat Borås och Åbo.
- 78 Kravet finns i Reglementet för Skånska Brandförsäkrings-Inrättningen 1828, §5; 1847, §2; 1872, §16.
- 79 Erik Wannfors, "Nya lagar för planläggning och bygghänsyn", *Hundra år under kommunalförvaltningarna 1862-1962*, Stockholm 1962, sid 413.
- 1959 års BS, §77: "Genom denna stadga upphäves, med nedan uppgivna undantag, byggnadsstadgan den 30 juni 1947 (nr 390) ävensom de byggnadsordningar, som antagits med stöd av nämnda stadga eller motsvarande äldre bestämmelser."
- 80 *Stadskärnans omvandling* 1976, sid 24, 25.
- 81 Vissa delar av innerstadskvarteren saknade dock länge stadsplaner.

KAPITEL 4

GATUHUSEN - ÅTERKOMMANDE DRAG OCH FÖRÄNDRINGAR

Av gårdarnas bebyggelse studeras här gatuhusen. Undersökningen omfattar 34 gatuhus kring Clemenstorget. För detta område har jag gått igenom drygt 800 planer. Härvid har återkommande *plantyper* kunnat urskiljas. Planernas uppbyggnad beskrivs och deras förekomst på andra ställen i och utanför Lund berörs även.

För gårdarna är det särskilt intressant hur bostäderna anknyts till marken. Studien behandlar därför hur husen förbinds med gator och gårdar. Här uppmärksammas även när återkommande *förändringar* hos gatuhusen skett, som har haft betydelse relationerna till gårdarna, nämligen:

- när lägenheter har delats eller sammanslagits;
- när portar, trapphus eller entréer har förändrats;
- när bad eller wc har installerats i husen.

Avvecklingen av avträdena var en betydelsefull *funktionell* förändring som innebar att de boendes kontakter med gårdarna minskade. Ombyggnader i form av delningar av lägenheter och förändringar av trappor innebar dessutom *strukturella* förändringar som bl.a. påverkade gårdarnas kommunikativa uppgifter och deras roll som husens baksida.

Planstudien baseras på va-lov före 1971 samt på byggnadslov fram till 1987. Va-loven är beviljade ansökningar om att få installera vatten och avlopp i husen. I de fall flera byggnadslov förelegat i tät följd har det senaste antagits gälla. Här har va-loven ibland fungerat bekräftande. Outnyttjade byggnadslov har bortsorterats när planerna inte har kunnat bekräftas via brandförsäkringshandlingar eller genom besök på platsen.¹ Men studien omfattar inte en systematisk genomgång av huruvida planerna genomförts eller ej. Trots detta förbehåll har dock planstudien givit tydliga anvisningar om när viktiga strukturella och funktionella förändringar skett hos nya och äldre hus.

Byggnadsåren har hämtats från inventeringarna i *Lunds bevaringsprogram*.² Tidpunkten för de redovisade föränd-

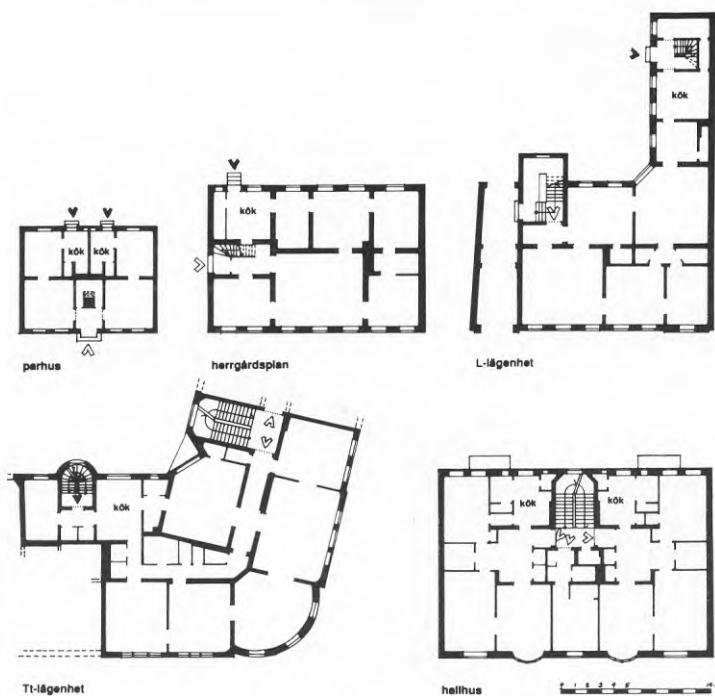
ringarna utgår från när byggnadslovsritningarna är daterade eller då lov har beviljats.³

PLANTYPER

De fem plan- respektive hustyper som kan urskiljas inom området är:

Plantyp	Hustyp
P tvårumslägenheter	"parhus"
H herrgårdsplaner	-
L L-lägenheter	"vinkelhus"
Tt "Tt-lägenheter"	-
H halllägenheter"	"hallhus".

Beteckningarna tvårumsplan, herrgårdsplan, L-lägenhet förekommer i andra bebyggelsehistoriska arbeten. I övrigt har jag använt icke vedertagna beteckningar för att sammanföra planer med likartade planmönster. Dessa har markerats med citationstecken i tabellen ovan. Hallbostad har stundom använts för att beteckna ett äldre engelskt herresäte, vars rum grupperades kring en centralt belägen hall.⁴ Halllägenhet får här beteckna en stadsvåning, vars rum ordnas kring en centralt belägen mörk hall. I Tt-lägenheten representerar stora T

4.1. Områdets fem hus- eller plantyper utgörs av: parhus med två lägenheter med tvårumsplaner; lägenheter med herrgårdsplaner; L-lägenheter; Tt-lägenheter; hallhus med halllägenheter. Huvudingångar har markerats med ofyllda pilar och köksingångar med fyllda pilar.

en huvudtrappa och lilla t en kökstrappa. Tt-beteckningen är generellare än de övriga och omfattar planer som inte kan hänföras till någon av de tre övriga plantyperna. Parhus brukar ibland användas för att beteckna parvis sammanbyggda hus som tillhör olika fastigheter eller dubbelhus med separata entréer.⁵ I denna studie använder jag parhus för att beteckna hus med parvis sammankopplade tvårumslägenheter.⁶ Hallhus betecknar hus med hallägenheter och vinkelhus består av L-lägenheter med kökslängor mot gården.

Det studerade området omfattar delar av kvarteren kring Clemenstorget samt byggnader längs Bytaregatan, Sankt Petri Kyrkogata och Winstrupsgatan. Områdets byggnader har huvudsakligen uppförts mellan 1859 - 1934 och representerar därigenom den period under vilken Lund förvandlades från en lågt och glest bebyggd korsvirkesstad, till stenstad med hårdare exploaterade gårdar och gator.

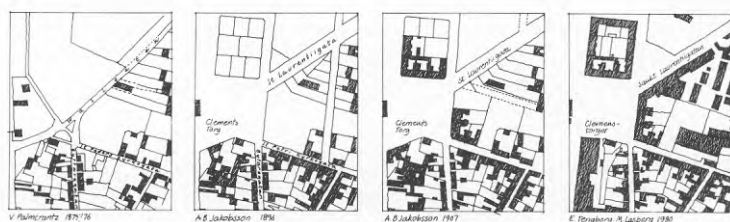

4.2. Husens ursprungliga plantyper inom området kring Clemenstorget. Ursprungliga lägen av trappor och kök redovisas här i ännu befintliga hus 1988. Beteckningar för hus- och plantyper följer tabellen på föregående sida.

Spridningen av de fem plantyperna inom området redovisas i fig 4.2 på förra sidan. Av de 29 hus som uppfördes mellan 1859 och 1912 hade lägenheterna, med två undantag, dubbla entréer och en inre sekvens av genomgångsrum mellan huvudentré och kökstrappa.⁷ I samtliga hus låg större rum mot gatan och mindre rum och kök mot gården. Detta gällde dock inte vindsrum eller takvåningar. Även de få gårdshus som ännu finns kvar inom området, hade ursprungligen en huvudtrappa och en kökstrappa, som båda mynnade i en och samma gård. Fyra hus med hallägenheter från 30-talet saknar däremot kökstrappor.

UTBYGGNADSPERIODER

4.3. Bebyggelseutveckling inom det studerade området enligt stadskartor från 1875/76, 1896, 1907 och 1980.

1860. Innan järnvägen kom till Lund 1856 var den västra stadsdelen nästan obebyggd. Bytaregatan var inte stort mer än en gångstig.⁸ Vid nuvarande Clemenstorget låg flera stora trädgårdar. E. W. Berling skildrar 1868 hur denna del av staden efter hand bebyggdes:

Liksom påverkad af ångans drifwande kraft har den med ens skjutit fart och stadsdelens hela utseende blifwit förändradt. Huru oigenkänlig har ej t. ex. den nu tätt bebyggda och nästan reguliera Bytaregatan blifwit, hwilken för några få år tillbaka, saknade stensläggnings och derföre tidtals ofarbar för fotgängare, krumbugtade sig fram emellan de å ömse sidor befintliga trädgårdarnes omhågnader, blott afbrutna af ett enda litet hus (det s.k. "fyrkappa").⁹

Den första utbyggnadsperioden omfattar bl.a. fem låga vita empirehus i en och två våningar längs Bytaregatan. Husen är byggda med herrgårdsplaner och tidiga L-planer. Under denna period uppfördes troligen även två små parhus med tvårumslägenheter.

1880. I byggnadsordningarna 1876 och 1899 räknades Sankt Petri Kyrkogata till en av stadens större gator, längs vilken hus skulle uppföras minst två våningar höga. Gatan förvandlades under denna period från en i det närmaste obebyggd tvärgata till en enhetligt bebyggd stadsgata med en rad vita hus i klassisk stildräkt. Husen uppfördes med stora L-formade kontinentallägenheter.

1900. Under den tredje perioden bebyggdes Clemenstorgets sidor. Norr om torget gällde en stadsplan för Spoletorp, som upprättades 1880 i enlighet med 1874 års byggnadsstadga.¹⁰ Torgets östra sida bebyggdes med enhetligt utformade jugendhus. Dessa är fyra till fem våningar höga och består av Tt-lägenheter och L-lägenheter.

1930. Den fjärde perioden domineras av ett nytt slags hus i fyra till fem våningar utan gårdsflyglar och utan kökstrappor. Lägenheterna samlas här kring ett trapphus och lägenhetens rum samlas kring en central hall.

Sammanställningen visar att en plantyp kan förekomma under längre eller kortare tidsperioder. Inom ett skede kan också flera plantyper förekomma parallellt. De olika utbyggnadsperioderna domineras dock i allmänhet av en eller av några plantyper, som ofta uppträder i vissa likartade kombinationer.

Byggnadsverksamheten inom området var som mest intensiv under fyra perioder: den första inföll omkring 1860 med en- och tvåvåningsbyggnader längs Bytaregatan, den andra inträffade fram emot 1880 med två- och trevånings hyreshus med stora L-lägenheter längs Sankt Petri Kyrkogata, den tredje uppträdde straxt efter sekelskiftet med höga jugendhus och sammansatta lägenheter vid Clemenstorget och den fjärde slutligen inföll i början av 1930 med halllägenheter i hus i fyra och fem våningar längs Sankt Laurentiigatan och Karl XI-gatan.

I jämförelse med byggnadsverksamheten i staden i övrigt byggdes det i området förhållandevis många hus på 1860-talet eftersom kvarteren kring Bytaregatan just hade tomtindelats. Även jugendperioden straxt efter sekelskiftet är väl företrädd inom området.¹¹

TVÅRUMSPLANEN

Tvårumspanen har ett rum mot gatan och en kammare och ett litet kök mot gården, det senare med direkt utgång till gården. Två tvårumslägenheter var ofta sammanbyggda

4.4. Här sammanfattas förekomsten av plantyper tidsmässigt inom området.

P parhus med tvårumslägenheter

H herrgårdshus

L L-lägenhet

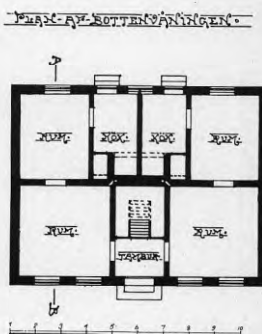
Tt lägenhet med dubbla trappor

h halllägenhet

LT^t och 2L är kombinationer.

Byggnadsverksamheten i området var som störst kring åren 1862, 1878, 1904 och 1933.

4.5. Nedan. Parhus med två tvårumslägenheter i Bytarebacken 7, 1910.

kring en gemensam farstu med ingång från gatan. Härifrån ledde ofta en rak trappa till vinden där några extra boningsrum kunde ligga. Dessa vindsrum hade då endast utgång mot gatan varigenom gården fick nås med omväg via gatan. I undersökningsområdet finns två hus med tvårumslägenheter.

Förekomst utanför Lund. Under 1800-talet förekom planen i sydsvenska fiskelägen och städer. I städerna utgjorde de bostäder för arbetsfolk utan burskap. I svensk bebyggelselitteratur brukar hus med sådana planer kallas för småfolksbostäder.¹² I Sölvesborg hänför Rut Liedgren plantypen till en grupp av "symmetriska hus" med lägenheter om två rum och ett litet kök strängt ordnade kring en hjärtmur och förstuga.¹³

Plantypen förekom redan i senmedeltida bebyggelse i Malmö. Einar Bager har vid sina uppmätningar och rekonstruktioner av medeltida gårdar funnit en rad snarlika smala rektangulära gatuhus av ett rums bredd mot gatan:

Husens främre del har här rymt en stuga med ingång från gatan, och i den bakre hälften har legat ett kök och en kammare bredvid varandra. Stugan har värmts genom en sättugn som stått i förbindelse med köksskorstenen.¹⁴

Efter den stora branden i Köpenhamn 1728 uppfördes nya hus med tvårumslägenheter i två och tre våningar vid Nørreport.¹⁵ Denna byggnadstyp med enkla bostäder för arbetare och lägre tjänstemän var vanlig i Köpenhamn under hela 1800-talet. Under århundradets senare del gynnades plantypen av brandföreskrifter, i vilka det krävdes att lägenheter skulle ha åtskilda dubbla trappor. Härigenom kom planen även att användas i högre hus.¹⁶ Dessa "to-værelseslejligheder" hörde dock inte till de allra enklaste bostäderna. Dem hittade man i bostadskällare och i gårdshus, ibland med rum utan fönster.

I Norge förekom både tidiga och senare varianter på samma plantema, fast här kallades plantypen "treromsplan".¹⁷ I Bergen antar man att plantypen förekom redan före en stor stadsbrand 1702. Här hittar man planen i små gavelhus i trä med plats för ljusa vindsrum. Husen var från 1700-talet och beboddes av sjöfolk. Tomterna var små och bakom husen låg en "plass", som var en liten gårdsplats med vedskjul, eld- och brygghus:

Den ene av de to typene har gjennomgående gang med dør både til gaten og til plassen, oppstått som innlemmelse av en sval. En stue vender mot gaten, et minimalt kjøkken og et ikke stort større kammers den andre veien. Det är den gode gamle treromsplan som stadig går igjen.¹⁸

I Stockholm bodde 1895 42,2% av befolkningen i bostäder om högst ett rum och kök. Ett småfolkshus på Yttersta Tvärgatan 10 hade en planfigur som liknade de sydsvenska husen. Men här var planen delad på fyra enrumslägenheter.¹⁹

Förekomst i Lund. Plantypen var vanlig i små hus som låg utmed stadens mindre gator. De minsta husen rymde endast en lägenhet och var därigenom bara ett rumsfack brett, som t.ex. i Grynmalaren 13, Sankt Mårten 12, 14 och 18, Svarvarren 3 och 9, Billegården 47. (Samtliga hus är nu rivna).²⁰

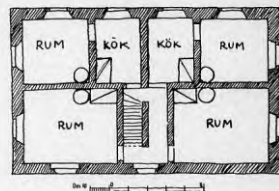
Dessa småfolkshus uppfördes både på djupa tomter och på mycket grunda "kanttomter". Gårdarna kunde på vissa ställen inskränkas till att vara en gångpassage av några meters bredd.²¹ Plantypen förekom även i sammansatta gårdskomplex. Sådana gårdar fanns t.ex. vid Stora Fiskaregatan och Sankt Månsgratan. (Båda rivna).²² Ett småfolkshus med inredning från 1920-talet finns iordningsställt på Kulturen vid Adelgatan.

I Nödenområdet uppfördes 1875 - 77 olika varianter av hus med tvårumslägenheter. Gatuhuset rymde här vanligen flera smålägenheter i rad och utfördes med olika trapplösningar, för att de som bodde på vindsvåningarna lättare skulle nå gårdsrummen där bl.a. avträden och vedbodlar låg. I gårdshuset fanns det dessutom småbostäder med ett rum, ett halvmörkt kök och en trappa, efter samma modell som förekom i enkla bostäder i Köpenhamn. Tvårumslägenheterna utgjorde för svenska förhållanden rymliga arbetarebostäder. I Nödenområdet var det inte ovanligt att gaturummen hyrdes ut:

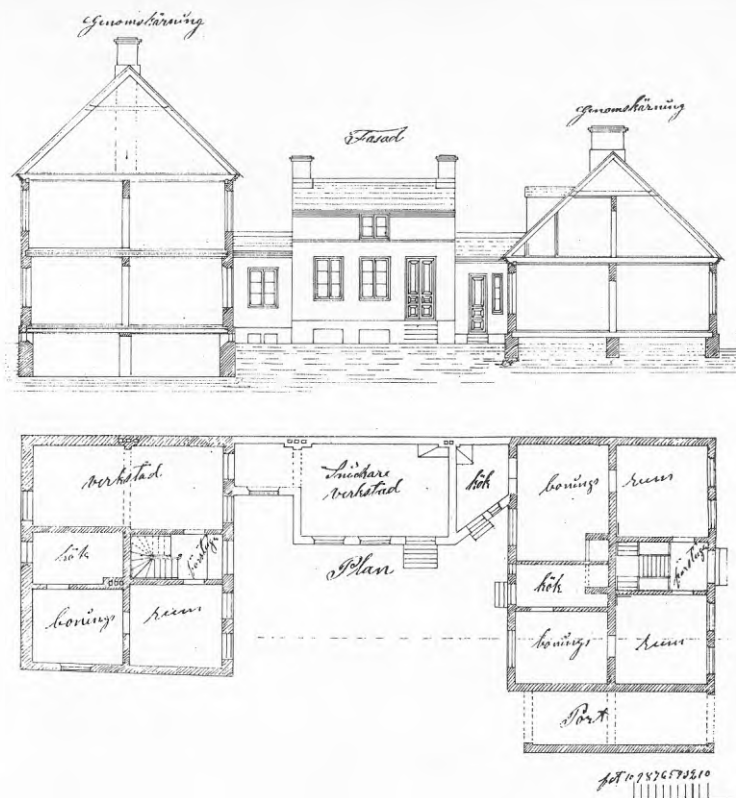
Tvårummaren med kök var den förnämsta normallägenheten i Nöden. Det framkommer stundom i traditionsmaterial att denna hade en viss social nimbus, ehuru det ena rummet många gånger måste hyras ut. - "Endast fast anställda kunde ha tvårummare, det ansågs fint att ha. Oftast hyrde även de ut ytterrummet. Nygifta bodde ofta i ett rum ovanpå". - I detta hus - Prennegatan 23 - bodde vid sekelskiftet 11 hushåll, två i varje tvårumslägenhet av vilka en del vid denna tid var uppdelade på så sätt att den förbindande dörren hade spikats igen och tapetserats över.

I de tvårumslägenheter som disponerades av en familj ensam kan iakttagas en klar tendens till finrumsbildning, givetvis i gaturummet. Detta framkommer även då meddelarna direkt förnekar att något finrum fanns; den bättre möbleringen i gaturummet avslöjar ändå strävan efter ett prestigerum.²³

I Lund uppfördes även tvårumslägenheter i enstaka högre hus. I Påskalyckan 2 vid Nils Bjelkegatan norr om Clemens-torget, byggdes ett trevåningshus 1903 efter köpenhamnsk modell med kökstrappor i två trappsteg mot gården. På gården uppfördes samtidigt torrklosetter.²⁴

4.6. Parhusliknande plan hos hus uppfört 1854 på Yttersta Tvärgatan 10 på söder i Stockholm.

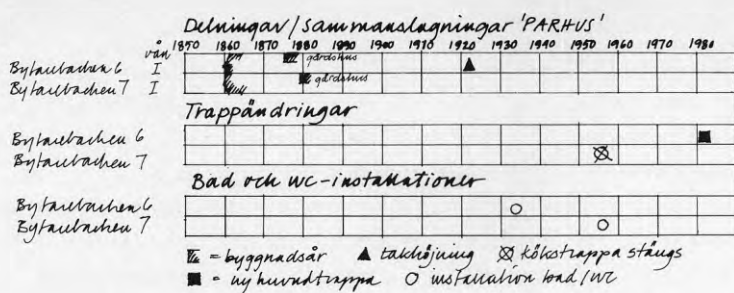

4.7. Bytarebacken 6 med ny gårdslänga 1890.

Bytaregatans hus med tvårumslägenheter. I undersökningsområdet finns två parhus. Byggnadsåren är okända men torde ligga omkring 1860 då gatan i övrigt bebyggdes. Det södra huset i Bytarebacken 7 har enligt ett brandförsäkringsbrev från 1861 en förstuga, fyra boningsrum, 2 kök samt en kammare på vinden. En plan över huset från 1910 i fig. 4.5 visar två parvis sammanbyggda tvårumslägenheter med små kök.

Förändringar. I Bytarebacken 6 byggdes ett extra tvärhus i två våningar inne på gården 1875.²⁵ 1890 kompletterades detta med en gårdslänga med snickeriverkstad som förenade de båda husen enligt figur 4.7 ovan. Gården blev då en hantverksgård. Gatuhuset byggdes på med ytterligare en bostadsvåning 1922, samtidigt som butiker inreddes i hela bottenvåningen.²⁶ Idag är Bytarebacken 6 kraftigt ombyggd med en ny loftgång för bostäder på andra våningen och med en bostadslägenhet, kontor och butiker på bottenvåningen. Gården är ett intensivt utnyttjat litet entrérum.

I Bytarebacken 7 uppfördes 1879 ett vinklat gårdshus i två

4.8. Ombyggnadsår för delningar / sammanslagningar, trappändringar och installationer av bad och wc.

våningar. Huset försågs med en mittplacerad huvudtrappa och två kökstrappor i vardera ände. 1956 byggdes gårdshuset om, då bl.a. kökstrapporna och en portgång till den bakre gården togs bort. Till skillnad från granngården minskades här antalet gårdsentréer och trappor. Gatuhuset däremot är oförändrat. Wc installerades 1935 i Bytarebacken 6 men först 1956 i Bytarebacken 7.

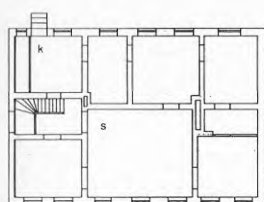
Bytaregatans parhus har således tidigt kompletterats med extra gårdsbyggnader så att långsmala och intensivt utnyttjade gårdsplatser skapades. Bakom de tvärande gårdshusen låg små extra gårdsutrymmen.

Förändringar hos andra småfolkshus i Lund. Bytarebackens två parhus kan inte ensamma ge besked om några allmänna förändringstendenser hos småfolkshus. I Lund har stort antal sådana hus rivits. Men många har även bevarats och byggts om. I kv Billegården har flera tvårumslägenheter sammanslagits eller utvidgats till större lägenheter.²⁷ På flera ställen i staden har parhus byggts om till enfamiljshus genom att t.ex. två tvårumslägenheter sammanslagits.

Huset och gårdsrummet. Bottenvåningen har i de låga småfolkshusen goda gatu- och gårdskontakter. Gårdarna påverkas i hög grad av om de är gemensam ingångsplats till andra gårdshus eller inte. Utan bebodda gårdshus blir gårdarna ofta mer trädgårdslika. Omvandlingen till enfamiljshus innebär att många äldre gårdsplatser har förvandlats till privata trädgårdar. Vindsrummens raka trappor mot gatorna har i dessa hus på ett naturligt sätt bidragit till att leda hyresgästerna bort från trädgårdarna.

I många fall har bottenvåningarnas lägenheter ännu kvar entréer både mot gatan och gården. I flera sådana fall tycks gården användas som den vardagliga ingångsplatsen.

HERRGÅRDSPLANEN

4.9. Ett envåningshus med herrgårdsplan i Winst-rup 17 vid Bytaregatan 24. Huset är uppfört 1866. Planen är från 1911. Entrén ligger i husets öppna gavel t.v., köket (k) och köks-trappan ligger mot gården och salongen (s) mot gatan. Se även planen för tvåvåningshuset i Winstrup 18, fig. 4.24.

Planerna kännetecknas av en rumssekvens av minst tre stora rum mot gatan, varav det mittersta är det största. Sigurd Erixon sammanför varianter av hus med detta planschema till vad han kallar salsbyggnader.²⁸ Plantypen är av fransklassiskt ursprung och har i bebyggelsehistoriska arbeten kallats sexdelad slottsplan, karolinskt hus eller herrgårdsplan.²⁹ Erik Lundberg beskriver ett karolinskt hus på följande sätt:

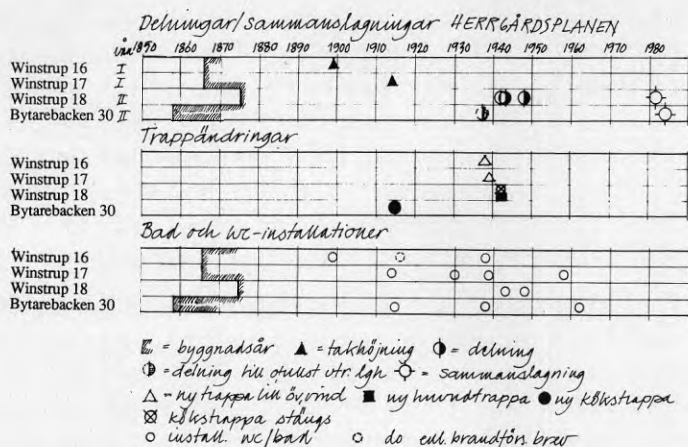
Se vi till den minst komplicerade och mest spridda varianten av karolinskt hus, kan rumsgrupperingen beskrivas sålunda: Husets planruta är den korta, breda rektangelns. Tvenne tvärväggar dela rutan i tre fack, av vilka det mellersta är bredast. Vardera facket delas i husets längdriktning genom mellanväggar, de yttre facken i regel på sådant sätt att tvenne likstora rum erhållas, det mellersta facket så att en stor sal uppstår samt en smalare avdelning, förstugan. - - - Den mittaxel, som betecknas av husets ingångsdörr och salens mittelfönster, blir den fasta ryggraden för hela gården. Kring denna axels förlängning grupperas å den ena sidan trädgård, å den andra gårdsplan och uppfartsvägen, vilken gärna göres såsom allé.³⁰

Beskrivningen avser här en fristående byggnad, där uppfarten, den mittplacerade entrén, salen och utblicken mot en bakomliggande park utgör en sammanhängande ankomstsekvens. När plantypen uppträdde i förnämre stadsbebyggelse kom emellertid ingångsförhållandena av naturliga skäl att bli annorlunda. Stadsvåningarna hade dock stora likheter med slottsplanerna, vars svit av stora ljusa gaturum Birgit Gejvall beskriver så här:

De långa, svepande genomblickarna, man fick av rumsraderna genom dörröppningarna i den borgerliga 1800-talsvåningen, förstärktes ofta av tras-mattornas långa rad.³¹

I Lund uppfördes från och med omkring 1850 en rad stenhus med herrgårdsplaner i en till tre våningar. Byggnaderna gavs distinkta volymer och avslutades vanligen med en fri gavel som var synlig från gatan. Husen vilade ofta på en mörk sockel och hade vitputsade fasader i fint profilerad empire.

Herrgårdsplaner inom området. Inom området finns fyra hus som byggdes med herrgårdsplaner. Av dessa var två envåningshus och två uppförda i två våningar. Brooméska huset var fristående och låg ursprungligen verkligen i "infartsläge" med byggnad och trädgård i den forna Wallgatans fond - innan gatan flyttades ut i nuvarande Sankt Laurentiigatans läge. Förplatsen till huset lades därvid ut som en del av Cle-menstorget.³² Övriga herrgårdshus befann sig i trängre gatulägen. De försågs antingen med en entré från den öppna gaveln eller från gatan i ett extra rumsfack mellan det stora mittrummet och husets gavelrum.

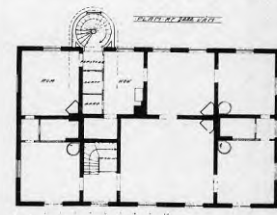
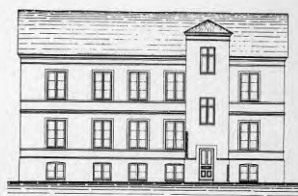
Förändringar. Huset har förändrats efter två olika utvecklingslinjer. De *envåninga* husen byggdes om och till för att utnyttjas effektivare. Detta kunde ske genom att *taken höjdes* mot gårdssidan: i Winstrup 16 genomfördes detta 1899 och i Winstrup 17 1914. *Nya trappor* byggdes vid sidan om köken och förband vindsrum och vindslägenheter med köksfarstu och gård. Detta skedde 1938 i Winstrup 16 respektive 1939 i Winstrup 17. Uthyrningsrummen försågs på detta sätt med egna ingångar och avskildes därigenom entrémässigt från huvudbostaden.³³

De *tvåvåninga* husen däremot *delades* efter hand i mindre lägenheter. Exakt hur och när Brooméska huset uppdelades är oklart. Huset hade t.ex. under slutet av 1800-talet flera hushåll än det fanns lägenheter.³⁴ 1937 - 38 hade de stora lägenheterna delats, men endast två av de nybildade lägenheterna var utrustade med kök och wc.³⁵ Huset hade således under lång tid ofullständigt utrustade uthyrningsrum och bostäder.

1915 försågs Brooméska huset med en ny kökstrappa på gårdssidan. Trappan förband därvid fyra våningsplan med gården, källar- och vindsvåning inräknad, enligt figur 4.11.

I det tvåvåninga huset i Winstrup 18 delades de stora våningarna 1942 - 48 i två lägenheter per våningsplan. Kökstrappan togs bort och ersattes med en ny huvudtrappa i den gamla kökstrappans läge. Huset fick därmed en ny huvudingång från gården. På 1980-talet sammanslog man åter de delade lägenheterna till större enheter. I Bytarebacken 30 sammanbyggdes 1984 två delade lägenheter på andra våningen med vindsvåningen så att två större tvåplanslägenheter skapades.

4.10. Ombyggnadsår för delningar / sammanslagningar, trappändringar samt för installationer av bad och wc i herrgårdshuset. Byggnadsåren redovisas med skrädderad linje i diagrammets vänstra del.

4.11. Brooméska huset med nytt trapporn mot gården 1915.

Även när det gäller installationer av *bad och wc* märks vissa skillnader mellan envånings- respektive flervåningshusen. Bad och wc installerades tidigt i de stora enfamiljshusen. Winstrup 16 försågs med bad redan 1899 och med wc 1916. Winstrup 17 fick bad och wc 1914. I tvåvåningshuset i Winstrup 18 installerades bad först i samband med ombyggnaden 1942. I Bytarebacken 30 installerades *ett* bad i huset 1915 och samma år uppfördes dessutom nya torrklsetter på gården. 1938 försågs några av husets lägenheter med wc.³⁶

Två utvecklingsvägar. Utvecklingsvägarna var olika för lägenheter som utgjorde huvudbostad i enfamiljshus och för lägenheter som ingick i flerfamiljshus. De stora husen utvidgades efter hand genom att taken höjdes så att vindarna kunde inredas som uthyrningsrum och till alltmer självständiga bostadslägenheter. De stora hyresvåningarna i tvåvåningshusen däremot delades på 1930- och 40-talen så att mindre lägenheter bildades. Brooméska husets ingångstrappa mellan några gavelrum och resten av lägenhetens rum, gav förutsättningar för att man lätt skulle kunna avskilja separata gavellägenheter. Installationer av wc skedde tidigast i enfamiljshusen, senare i de större hyreslägenheterna och allra sist i de nybildade smålägenheterna. Flerfamiljshusens mindre lägenheter utvidgades åter till större lägenheter på 1980-talet.

Huset och marken. Herrgårdsplanerna har öppna och vackra rumssamband. Enfamiljshusen har med sina köksutgångar goda kontakter med gårdarna. Gårdsplatserna har i dessa hus varit mindre kommunikativa än invid flerfamiljshusen. Detta har givit förutsättningar för att trädgårdar skall kunna anläggas nära husen. I Winstrup 16 fanns en storslagen trädgård som ursprungligen tillhörde professor V. E. Lidforss. På en bild från 1920-talet framgår att denna avskildes från huset med ett staket.³⁷ Idag går trädgårdarna i Winstrup 16 och 17 ända fram till husen och länkas samman med dessa med små uppbyggda terrasser.

Mindre vindslägenheter i Winstrup 16 och 17 försågs med nya trappor mot gårdarna 1938 resp 1939. Av detta kan man anta att gatuentréerna i dessa hus ännu så sent som på 30-talet hade högre social status än gårdsentréerna. I det tvåvåninga Brooméska huset uppfördes ett nytt trapphus mot gården 1915.

Brooméska husets tomt och trädgård ändrades flera gånger under 1900-talet. På 10-talet låg här en trädgård öster om huset i hörnet mot Clemenstorget och Bytaregatan. På

20-talet var träden borta.³⁸ På 30-talet ingick huset i ett större tomtsammanhang med garage och verkstäder söder om torget.³⁹ Sedan 1976 ligger Brooméska huset ensamt på en förminskad tomt och en ny trädgård har anlagts på husets södra sida. Från husets lägenheter når man fortfarande marken både via gatutrappan och gårdstrappan.

Gårdsplatsen i Winstrup 18 var tidigare ett intensivt utnyttjat gårdsutrymme med garage, bostadsentréer och köstrappor. Gården var belagd med singel och kantades av träd och rabatter. Efter det att garaget och gårdshuset rivits har gården utvecklats till en gemensam gräsplanterad "entréträdgård".⁴⁰

Enfamiljshusen i området har sedan länge haft stora trädgårdar men även flerfamiljshusen har således efterhand försetts med nya trädgårdsanläggningar.

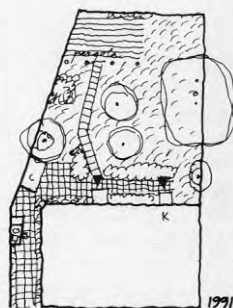
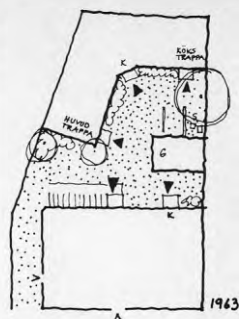
L-LÄGENHETEN

Under slutet av 1800-talet uppfördes många hus med L-formade lägenheter. I en flygel mot gården placerades kök och kökstrappor. Var flyglarna långa kunde de rymma bl.a. jungfrukammare, sovrum och i sent uppförda hus även badrum. Birgit Gejvall kallar denna plantyp "L-formad lägenhet med kontinentalplan".⁴¹ I *Svensk Stad* används plantypen för att exemplifiera framväxten hyresbostäder och hyreshus i städerna.⁴² I Konsthögskolans studier av Helsingborg beskrivs plantypen under rubrikerna "tidigt hyreshus" respektive "borgerligt hyreshus från sekelskiftet".⁴³

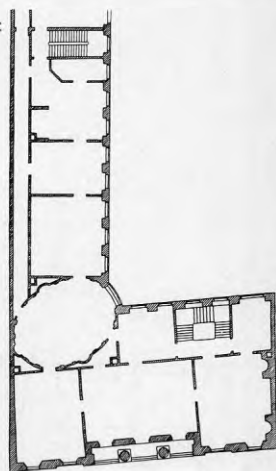
I Köpenhamn förekom plantypen redan under 1700-talet och var här vanlig under hela 1800-talet ända in på 1910-talet. L-lägenheter förekom även i Paris, Berlin och Stockholm under 1800-talet.⁴⁴ I Lund växte plantypen fram först på 1860-talet, där tidiga L-lägenheter kunde utgöras av en herrgårdsplan mot gatan med en kökslänga mot gården.⁴⁵

L-lägenheterna inom området. De envåningshus som uppfördes i Bytarebacken 8 och 9 hade planer längs gatan, som i det närmaste var likadant uppbyggda som herrgårdsplanen hos det friliggande Brooméska huset i samma kvarter, se fig. 4.11. Men i Bytarebackens hus uppfördes även kökslängor mot gårdarna. Dessa var ännu arkitektoniskt självständiga gentemot gatuhusens byggnadskroppar, trots att de uppfördes samtidigt med dessa.⁴⁶

De vinkelhus som senare uppfördes längs Sankt Petri Kyrkogata och Winstrupsgatan var minst två våningar höga. Gårdslängorna infogades under samma taklinje och inne-

4.12. Winstrup 18 1963 och 1991. 1963 fanns ännu ett gårdshus och ett garage (G) på gården. 1991 har gårdsbyggnaderna rivits och gårdsplatsen försetts med gräsmatta och nya planteringar. En pergola har uppförts i hörnet. Ett sophus har placerats i gängen mot gården.

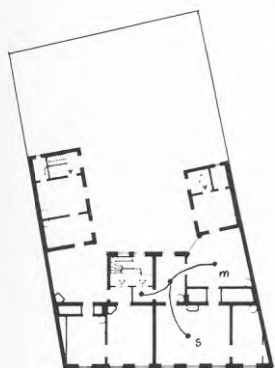
4.13. Ved Stranden 14, Köpenhamn 1796.

4.14. Bytarebacken 9, uppmättningsritning från 1893. Huset är uppbyggt som en herrgårdsplan mot gatan och har dessutom en kökslänga mot gården. Denna gårdslänga rymde förstuga, spiskammare, kök, boningsrum, brygghus samt källare.

4.15. Två vinkelhus uppförda 1878 vid Sankt Petri Kyrkogata 11 och 9. Det högra huset har en extra lägenhet bortom kökstrappan.

4.16. Två motstående vinkellägenheter i Glädjen 14 på Winstrupsgatan 12. Huset är uppfört 1882.

höll kök, kökstrappa och ibland något extra rum. Detta gav en sammanhängande vinklad huskropp med likvärdiga hyreslägenheter i flera våningsplan. Matsalen placerades mot gården i vinkeln mellan gatuhuset och gårdslängan, där ofta ett snett fönster i husvinkeln erbjöd utblick över gården.

I områdets tidiga vinkelhus rymdes endast en stor L-lägenhet i varje våningsplan. Gatuhuset hade ännu herrgårdshusets enfild med minst tre stora rum längs gatan. I husets ena sida låg en inkörsport eller öppen förbindelsegång till gården.

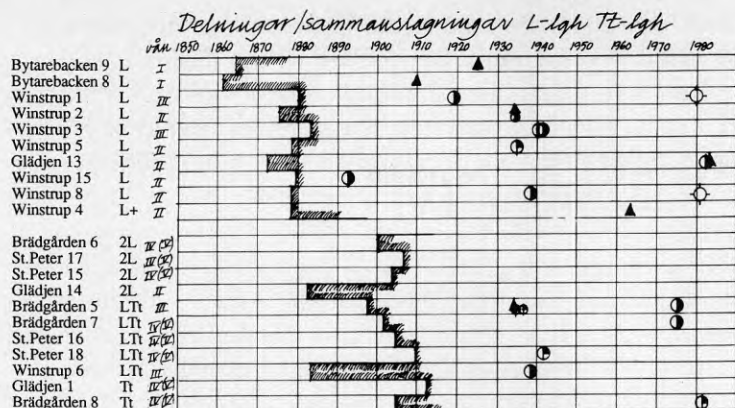
I senare byggda hus hade L-lägenheterna ofta färre rum mot gatan. Husen kring Clemenstorget var i allmänhet 4 - 5 våningar höga och hade mer än en lägenhet på varje våningsplan. Trapphusen var här effektivare utnyttjade i höjd- och sidled.

I Sverige rekommenderades 1865 att "Förmak eller salong, herrns rum och en passage från ekonomi- eller domestikrummen böra ega dörrar till tamburen och, om möjligt, ännu ett eller några rum."⁴⁷ Birgit Gejvall konstaterar att rekommendationen inte bara följdes utan även utvecklades så att tamburerna kom att förlängas till korridorer och serveringsgångar mot vilka fem till sex rum kunde vetta.⁴⁸

I Lunds tidiga L-lägenheter kom man, liksom i herrgårdsplanerna, direkt eller via ett ingångsrum in i matsalen och salongen.⁴⁹ I Bytarebacken 9 inträdde man från förstugan i salongen, vilket framgår av fig 4.14. I Glädjen 14 ledde ett ingångsrum både till en salong (s) mot gatan och till en matsal (m) mot gården (i lägenheten t.h. i fig. 4.16). Senare byggdes lägenheter med mörka ingångskorridorer. Vid Clemenstorget försågs L-lägenheterna dessutom med serveringsgångar i kökslängornas bakkant, (fig 4.18 b). Med långa tamburer och korridorer blev lägenhetens olika delar mer avskilda från varandra än tidigare. De sena L-lägenheterna är mycket tudelade med en grupp sällskapsrum mot gatan och en väl avskild köksdel mot gården.

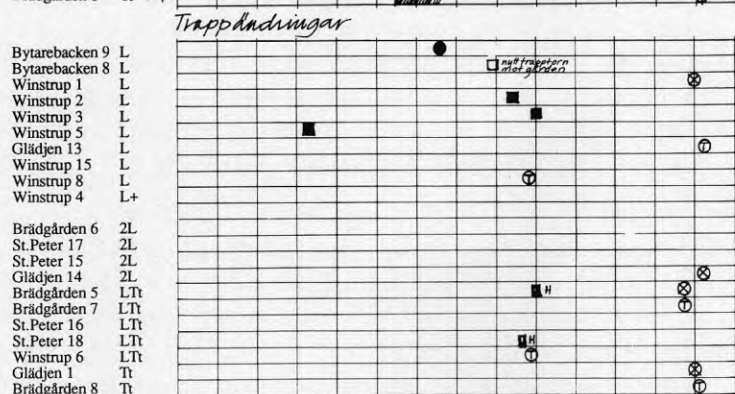
Förändringar. Tabellen visar hur områdets L- och Tt-lägenheter har förändrats. Förändringarna hos Tt-lägenheterna tas upp i nästa avsnitt. Hos L-lägenheterna kan man urskilja två tydliga förändringsperioder, en första på 1930-talet och en andra omkring 1980.

Taken höjdes vid flera tillfällen. De låga husen höjdes tidigt mot gårdarna: 1910 och 1925 i de envåninga husen vid Bytaregatan; 1934 i det tvåvåninga huset i Winstrup 2. Men taken lyftes även mot gatorna: i Brädgården 5 på 1930-talet; i

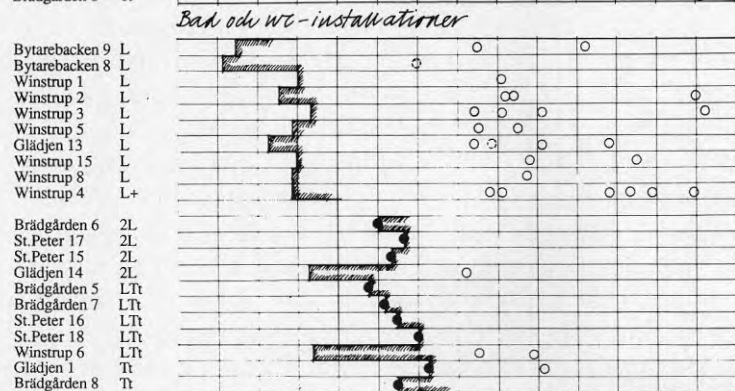
4.17. Ombyggnadsår hos L-lägenheter och Tt-lägenheter för delningar / sammanslagningar:

- byggnadsår
- ▲ takhöjning
- delning
- ⊕ avsnörning av mindre lgh
- ◇ sammanslagning

Trappändringar:

- ny huvudtrappa
- nytt trapptorn
- H ny hiss
- ny kökstrappa
- ⊗ kökstrappa stängs
- ⊙ kökstrappa blir ny huvudtrappa

Bad och wc-installationer:

- installation av bad/wc
- ◉ dito enl. brandförs. brev

Winstrup 4 på 60-talet och i Glädjen 13 på 80-talet. Vindsrum med takkupor tillkom i flera omgångar på olika hus, varvid vindarna blev alltmer bebodda.

I flerfamiljshusen delades ett stort antal L-lägenheter mot slutet av 30-talet. När lägenheterna delades, förvandlades en del kökstrappor till huvudtrappor för mindre gårdslägenheter. Portar och huvudtrappor flyttades t.o.m. i nya lägen för att man därigenom skulle nå fler smålägenheter och uthyrningsrum, som i t.ex. Winstrup 2 och 3. De mer tekniskt väl-

utrustade L-lägenheterna kring Clemenstorget har däremot i stort sett förblivit oförändrade sedan de uppfördes.

Den sista förändringsperioden inföll omkring 1980 då många kvarvarande kökstrappor stängdes. Dessa införlivades i lägenheterna eller omvandlades till huvudingångar för ännu en omgång nybildade smålägenheter.

Bad och wc installerades i de stora nya lägenheterna kring Clemenstorget vid sekelskiftet. I några gårdar fanns samtidigt även torrklosetter.⁵⁰ I de äldre låga husen installerades *bad och wc* på 1910- och 20-talen. På 20-talet försågs även de stora vinkelhusen med vattenklosetter i enstaka lägenheter, i källare eller i anslutning till trapporna. Mot slutet av 30-talet installerades många badrum och wc, ofta i samband med att husen byggdes om och delades i mindre enheter.

Delningarna av de stora L-lägenheterna och installationerna av bad och wc var stora och genomgripande förändringar som även kom att få betydelse för gårdarna.

L-lägenheten och gårdsrummet. Hus med L-lägenheter är vinkelformade. Med kökstrappor och källarnedgångar bildades ofta en kommunikativ och hårdgjord gårdsplats i husvinkeln. Själva lägenhetstypen var på detta sätt gårdsplatsbildande.

Parvis sammanbyggda L-lägenheter har givit u-formade hus, som i Glädjen 14, Sankt Peter 15 och Brädgården 6. På små tomter med höga hus har gårdsrummen blivit mörka bakgårdar, som t.ex. i Brädgården 7. På djupare tomter har o-bebyggda inre delar givit plats för trädgårdar. Detta gäller Winstrup 3, 4, 5, 8, Glädjen 13, 14 samt Sankt Peter 15, 17, 18. På tomter med låga hus som i Bytarebacken 8 och 9, går trädgårdarna idag nära intill husen i husvinkeln. I Winstrup 15 har gatuhuset placerats en bit in på tomten, så att en förplats mot gatan har erhållits. Här har en liten lustträdgård anlagts. På baksidan däremot finner man en grusad gårdsplats.

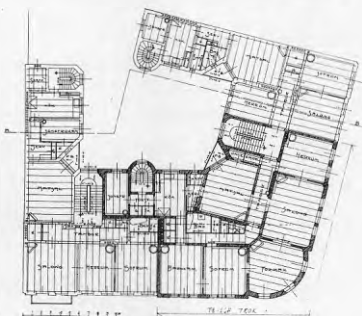
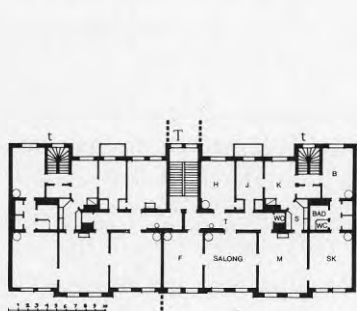
Hus med L-lägenheter gav ursprungligen mer eller mindre hårdgjorda gårdsplatser närmast husen. De ombyggnader av L-lägenheterna som företogs på slutet av 1930 och på 80-talet innebar att avträden och vedbodar försvann, att vissa kökstrappor togs bort eller omvandlades till huvudentréer. Vissa gårdar blev då mindre kommunikativa, andra blev nya entréplatser för mindre lägenheter. Detta har sannolikt bidragit till att hårdgjorda gårdsplatser efterhand har planterats som t.ex. i Winstrup 3, 8 och Glädjen 13, att gårdsfasaden har putsats i Winstrup 2 och att kanterna har planterats i de sammanslagna gårdarna i Brädgården 5 - 7.

Tt-LÄGENHETEN

I hus utan köksflyglar förekommer även s.k. Tt-lägenheter med en huvudtrappa T och en kökstrappa t. Dessa lägenheter går inte att hänföra till någon av de tre tidigare beskrivna plantyperna. Birgit Gejvall har i sin avhandling urskilt en grupp med "hörnlägenheter" som på liknande sätt faller utanför hennes grupperingar av herrgårds- respektive L-lägenheter. Dessa hörnlägenheter har vissa likheter med de här beskrivna Tt-lägenheterna.

Tt-lägenheter inom området. Tt-planerna förekommer antingen i hörnlägenheter eller i lägenheter som ryms inom rektangulära planrutor.⁵¹ I undersökningsområdet finns sex hörntomter och det är här man återfinner de flesta av områdets Tt-lägenheter. Lägenheterna har en köksdel mot gården och en sällskapsdel mot gatan och är minst lika komplext ordnade som L-lägenheter från samma tid.

4.18 a och b. T.v.: två Tt-lägenheter i Brädgården 8 från 1903-04.

T tambur
H herrum
F förmak
M matsal
S serveringsgång
J jungfrukammare
K kök
SK sängkammare
B barnkammare
T.h.: en hörnlägenhet i Sankt Peter 16 från 1906.

Trots den till synes enkla planformen, har de båda lägenheterna i Brädgården 8, i bilden ovan t.v., en grupp sällskapsrum utmed en lång tambur närmast husets mittrappa och en grupp domestikrum med kök, jungfrukammare och barnkammare närmast kökstrappan (t) mot gården. Köket avskiljs från den övriga lägenheten genom tvärförbindelser via en jungfrukammare och en serveringsgång. Sängkammaren ligger visserligen i raden sällskapsrum mot gatan, men vid sidan av siktlinjen genom dessa.

En hörnlägenhet i Sankt Peter 16 är tvådelad på ett likartat sätt (gråtonad i planen t.h.). Ett sovrum ligger även här tillgängligt i raden av gaturum men osynligt placerad i förhållande till dem. Siktlinjen bryts i det runda förmaket. Serveringsgången mot köksregionen är vinklad och kan stängas till. Lägenhetens olika delar skiljs således åt med avstånd, dörrar och brutna siktlinjer.⁵²

Förändringar. (Redovisas i fig 4.17 i föregående avsnitt). De flesta Tt-lägenheterna återfinns i höga hus som uppfördes kring sekelskiftet. Dessa utrustades med wc och bad redan när husen byggdes.⁵³ Några hus försågs med hissar på 30-talet. Husen hade många trappor. Ofta betjänade kökstrappan endast en lägenhet per våningsplan, vilket t.ex. gällde de ovan beskrivna Tt-lägenheterna. De tätt placerade trapporna har inneburit att de stora lägenheterna lätt har kunnat delas. Av en större hörnlägenhet avsnördes t.ex. en mindre lägenhet på 30-talet (Brädgården 5); en annan stor lägenhet delades i mindre lägenheter 1976 (Brädgården 7). På 70-talet byggdes flera kökstrappor bort. I ett fall gjordes kökstrappan om till klädkammare (Brädgården 5), i ett annat hus byggdes den om till bastu (Glädjen 1).⁵⁴ I Brädgården 8 blev kökstrappan huvudtrappa för en avdelad mindre lägenhet.

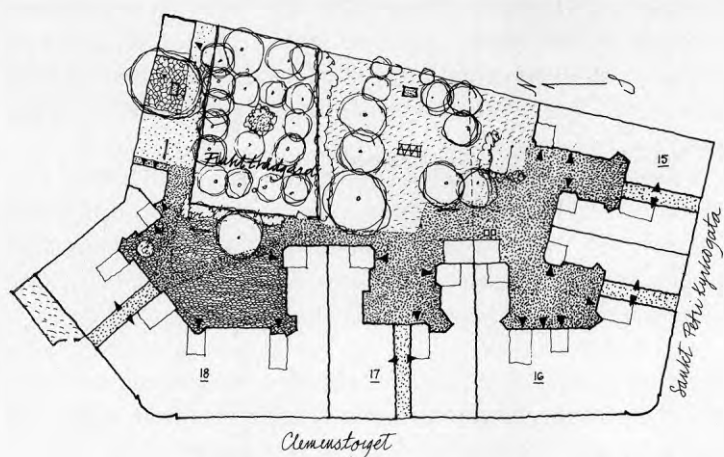
Flera kökstrappor har på detta sätt försvunnit eller omvandlats. På vissa ställen finns emellertid kökstrapporna kvar i ursprungligt skick. De används då som groventréer eller som utgångar när man slänger sopor. Kökstrapporna används ibland också som extra kallförråd till köken.

Huset och marken. Ursprungligen hade samtliga Tt-lägenheter per definition dubbla trappor. Tt-lägenheterna förekom ofta i höga hus på hårdbebyggda hörntomter. Se översiktsbilden i fig 4.2 i början av kapitlet.

I ett fall (Brädgården 8) har Tt-lägenheter uppförts i ett rektangulärt gatuhus utan gårdsflyglar. Här ger själva husformen förutsättningar för att en trädgård skulle kunna anläggas nära gatuhuset. Men här används gården som inkörsplats till ett långsträckt garage som ligger i tomtgränsen mitt för portgången.

Egentligen säger inte Tt-lägenheten något annat om gårdsförhållandena än att husen länkas till gårdsrummet med extra kökstrappor. Plantypen skulle därför likaväl kunnat ha ingått ett lågt herrgårdshus med trädgård. Men som fogbit i områdets stora och höga hus med gårdsflyglar ingår den i sammanhang där hårdutnyttjade gårdsplatser skapats. Hörntomterna erbjuder dessutom attraktiva butikslägen vilket innebär att gårdsplatserna här i olika grad har tagits i anspråk av olika verksamheter.

Trots att vissa kökstrappor har byggts bort och att några tomter har sanerats har dessa gårdar bibehållit sin karaktär av hårt utnyttjade gårdsplatser och baksidor.⁵⁵ Ett viktigt komplement till denna typ av hårdbebyggda gårdsplatser utgör därför de trädgårdar som ligger bakom de höga jugend-

4.19. Fyra sammanhängande gårdar med Tt- och L-lägenheter vid Clemensstorget 1991. I Sankt Peter 16 finns en Tt-lägenhet och i nr 18 finns tre Tt-lägenheter per plan på mellanvåningarna.

hus som uppfördes i östra kanten av Clemensstorget straxt efter sekelskiftet. Fyra gårdar är här förenade med varandra. Husen är höga och uppbyggda av Tt- och L-lägenheter. Mot gårdarna är gårdsflyglar och äldre kökstrappor bevarade. Tre av gårdsplatserna är mörka och asfalterade bakgårdar. Den nordligaste är öppnare och kullerstensbelagd. Gårdarna kunde ursprungligen passeras via grindar på tvären. Denna smitväg kallades i folkmun "teologgången" därför att man osedd kunde komma och gå till Clemenskällaren i norra hörnet Clemensstorget - Sankt Laurentiigatan, utan att passera torget.

Till gårdsplatserna hörde även några "trädgårdar", som från början avskildes från varandra med stängsel. Dessa trädgårdar hade tidigare ingått i den Löwegrenska trädgården och bar därför redan från början en del uppvuxna träd. När metallstängslena hade rostat sönder på 30-talet togs de bort, så att de tre södra gårdarna kom att bilda en sammanhängande trädgård, vilket de gör ännu idag. Den norra gården däremot upptogs av en fruktträdgård som anlades omkring 1915.⁵⁶ Denna trädgård hade fyra kvarter med fruktträd, en korsgång med en rosenrundel och buxbomskanter, som kan anas ännu idag. Fruktträdgården är fortfarande inhägnad och omedelbart norr om denna ligger en grusad gårdsremsa med redskapsbod och ett väldigt valnötsträd.

HALLÄGENHETEN OCH HALLHUSET

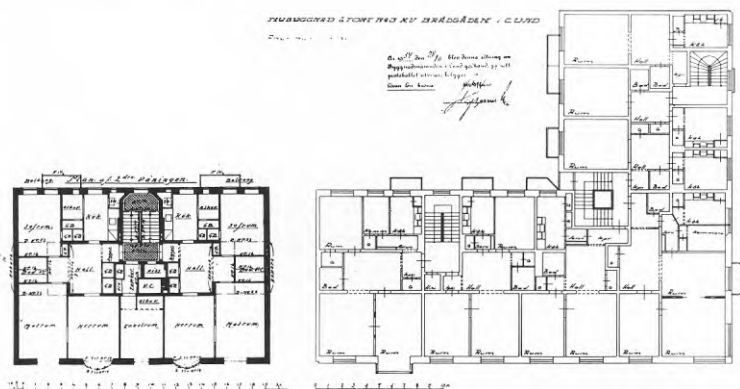
Under perioden 1900-1920 byggde man i Stockholm en del stora stadslägenheter med ljusa hallar mot gårdarna.⁵⁷ På 1920- och 30-talen kom hallen i allmänt bruk även i enklare

bostadshus. På Söder i Stockholm uppfördes en del hårdexploaterade T-formade hus med mittplacerade flyglar mot gårdarna. Från ett centralt trapphus nådde man ett stort antal lägenheter. Lägenheternas rum grupperades i sin tur kring stora hallar. (Se fig 4.21.)

I Lund utnyttjades inte trapphus och tomter lika hårt. Färdigbildade hallägenheter fanns i de tegelhus som uppfördes omkring 1930 längs Södra Esplanaden, utmed Agardhsgatan samt i stenstadskvarteren mellan Clemenstorget och Kung Oskars väg.

I Så byggdes husen 1880 - 1980 beskrivs sydsvenska hallägenheter från 1920-1930 under rubriken "Tegelhus, sydsverige".⁵⁸ Dessa tegelhus uppfördes vanligen i mörkt tegel med burspråk och vita fönstersnickerier mot gatorna.

4.20 a och b. Hallhus i Sankt Peter 36 från 1930 t.v. och i Brädgården 3 från 1934 t.h.

Hallägenheter i området. I området finns fyra hallhus. I Sankt Peter 36 nås två stora lägenheter och ett enkelrum från husets trappa. I Brädgården 2 och 3 betjänar trapphusen tre eller fyra lägenheter, av vilka några är mindre. Gatufasaden i Brädgården 2 är vitputsad och antyder försiktigt nya stilideal, medan gårdsfasaden ännu utförd i enkelt rött tegel. Huset uppfördes 1934 - samma år som grannhusen i Brädgården 3 och 4. Men dessa var ännu oputsade.

I de större lägenheterna leder ett kapprum in till en stor möblerbar hall, kring vilken lägenhetens alla rum är grupperade. Badrummet ligger i allmänhet i hallens fond. Sällskapsrummen, oftast två stycken, ligger i en öppen fil mot gatan. Köken ligger ännu mot gården. I den högra planen (Brädgården 3) har de större lägenheterna försetts med serveringsgångar in till köken. Detta arrangemang får ses som en kvarleva från 1800-talets borgerliga lägenheter som hade serveringsgångar mot köksavdelningarna.

I Brädgården 2 och 3 finns även "enrummiga" hallägenheter, där köken har placerats mot gatan. Lägenhetens enda rum har då placerats mot söder och försetts med en balkong.

Förändringar. Husen är så gott som oförändrade sedan de uppfördes på 30-talet. Detta framgår av sammanställningen i fig. 4.25.

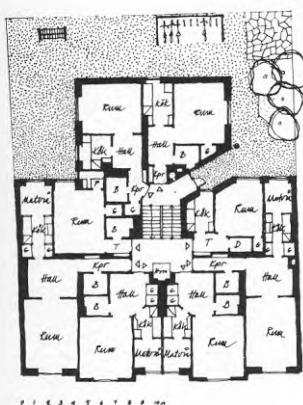
Hallhusen och gårdarna. Husens planer är rektangulära utan köksflyglar och kökstrappor mot gårdarna. Husen är 12 - 13 meter djupa och fyra till fem våningar höga. Lägenheterna är grupperade kring ett trapphus som oftast har en hiss. Gårdarna i området nås via portgångar. De långa husen har dessutom extra gårdsförbindelser via halvtrappor vid sidan om trapphusen.⁵⁹

Husen underordnar sig ännu det äldre stadsmönstret med gator och gårdar. Husens gårdsflyglar är visserligen borta men gårdsfasaderna är på flera ställen ännu murade i enkla tegel. I de stora lägenheterna ligger köken mot gården och två uppehållsrum mot gatan. Men denna koppling är endast interiör. Bostäderna har inte längre åtskilda förbindelser med gatan och gården. Gården behövs inte heller längre för att bostäderna skall fungera, eftersom bad och wc finns i huset. Tvättstugor och förrådsutrymmen har placerats i källare och på vindar. Kvar på gårdarna finns soputrymmen och cykelställ. I Sankt Peter 36 nås dock husets tvättstuga från gården. Alla hallhus i området har gröna gårdar med en gräsmatta en bit ifrån själva huset. Sankt Peter 36 har dessutom en förgård mot Sankt Laurentiigatan. Här minskades en djup trädgårdstomt i samband med att ny bebyggelse uppfördes i kvarteret 1979 - 80.

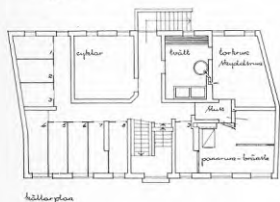
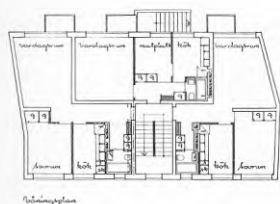
Hallhuset är således en kommunikationssnål hustyp, där de funktionella och rumsliga sambanden med marken har minskats. Huset och lägenheterna har, jämfört med tidigare plantyper, en ny trädlik rumslig uppbyggnad.

Hallhusens gårdar saknar utpräglade gårdplatser och frekvent använda uthus. De har därigenom förutsättningar att kunna anläggas som gröna gårdar. Men i Lund varierar dock gårdarnas karaktär i hög grad med tomtförhållandena. Eftersom husen är höga och kan skugga gårdarna, blir tomternas orientering viktig. En grund och bred tomt kan, om den ligger i södra delen av ett kvarter, få en skuggad smal bakgård med plats endast för sopkärl och cyklar, som i Bommen 7 i hörnet Södra Esplanaden - Prennegatan. På en de djupa tomterna i Sankt Thomas 13, 14 och Ugglan 13 - 15 däremot, har stora trädgårdar anlagts som indelats i bersåer eller od-

4.21. Hallägenheter i ett T-format hus på söder i Stockholm från 1932. Huset är 15 meter djupt, gårdsflygeln oräknad. Sex lägenheter nås från trappans övre plan och två från ett mellanliggande vilplan.

4.22. I Svarvaren 33 från 1945, nås gården via en källarförbindelse.

lingslotter för de boende i husen.⁶⁰ Trädgården i Sankt Thomas 13 visas i fig. 6.28.

Avvecklingen av hallhusen. Parallellt med att man ännu uppförde hallhus i Lund var redan nya idéer på väg. I Stockholms hårdexploaterade hallhus nåddes ett stort antal lägenheter från ett enda trapphus. De mittplacerade gårdsflyglarna delade gårdarna i två smala sidoremsor.

Lägenheterna hade en stor andel svärmöblerade och mörka sekundärytor. Kritiska röster mot dessa hus hördes nu på flera håll.⁶¹ I ett nummer av *Byggmästaren* 1929 ägnade sig flera arkitekter åt självkritik av egna arbeten och man tog avstånd från de djupa husen och skrymmande hallarna.⁶² I *Acceptera* 1931 dömde man särskilt ut de mörka hallarna:

Den s. k. hallen är väl ett utrymme, som man bör kunna offra, när det gäller att vinna ökad golvyta åt vardagsrum och sovrum ... Erfarenheten visar även, att om hall anordnas i dessa bostäder, så blir den ofelbart tagen i anspråk som sovplats, så snart det finns någon möjlighet att placera en soffa där, en anordning som ej nog kraftigt kan fördömas.⁶³

Hallhusens tid var förbi. De nya husen försågs med trappor som ofta endast mynnade på ena sidan om husen. Körförbindelser mellan gator och gårdar krävdes fortfarande, men själva husen kunde tidvis sakna enkla förbindelser med gårdarna.⁶⁴ Efter 1930 har en del "moderna" hus uppförts på spridda ställen i Lunds stadskärna. Vissa av dessa hus fick portgångar medan andra anknöts till gårdarna på annat sätt. Ett hus i Svarvaren 33 byggdes 1945 med gårdskontakt via källaren.⁶⁵ I Hospitalsträdgården 2, 3 och 7 uppfördes långa lamellhus 1938 där man enklast når gårdarna genom att gå runt husen. Inom undersökningsområdet har dock ett 60-talshus i Brädgården 1 försetts med portgång. Flera äldre hus i området har fått försämrade gårdskontakter när kökstrappor har tagits bort. I Glädjen 1 får man idag t.o.m. gå utom gatan eller via källaren för att nå gården.

ÅTERKOMMANDE DRAG HOS PLANERNA

Urskiljbara plantyper. Stadsbebyggelsens minsta byggstenar utgörs således inte av fixerade hustyper utan snarare av bostäder, som har planer med liknande planfigurer. Dessa kan sammanföras till några olika plantyper. I husen fogas bostäder med olika plantyper samman kring trapphus i sidled längs gatan, i höjddled och i vissa fall även i djupled in på gårdarna. Plantyperna kan i olika sammansättningar ge mer eller mindre frekvent förekommande husformer eller byggnadstyper som t.ex. vinkelhus, hallhus eller parhus.

I undersökningsområdet framträder fem olika plantyper. Fyra av dessa hade dubbla trappor, alla fem hade sällskapsrum mot gatan och kök mot gården. Tvådelningen av lägenheterna innebar att stadens gator och gårdar s.a.s. var inbyggda i husen. Dessa plantyper, finner man även på andra ställen i Lund, i andra städer och i andra länder. *Tvårumslägenheten* förekom i Danmark och Norge under 1700- och 1800-talen. I Köpenhamn levde plantypen kvar i flervåningshus ända in på 1900-talet. I Lund hittar man dem företrädesvis i låga envåningshus men också i två- och i enstaka fall även i trevåningshus. *Herrgårdslägenheten* har en sexdelad plan med en fil av sällskapsrum mot gatan, samlade kring en mittplacerad salong. *L-lägenheten* har en gårdsflygel med en matsal i hörnrummet och kök och köksentré mot gården. De tidiga *L-lägenheterna* uppvisar i Lund släktskap med herrgårdsplanerna och förekom parallellt med dessa under 1860-talet. *L-lägenheternas* rum differentierades alltmer med korridorer och serveringsgångar framemot sekelskiftet. Lägenheter med *Tt-planer* var tvådelade och hade en inre rumsdifferentiering, som hade likheter med sent uppförda *L-lägenheter*.

Halllägenheten var den sista urbana plantypen där sällskapsrummen ännu placerades mot gatorna. Hallhusets lägenheter samlades kring ett gemensamt trapphus och saknade således de äldre husens kökstrappor. Bostäderna hade här blivit rumsligt och funktionellt oberoende av gården. Denna hustyp förebådade en frigörelse från marken. I de 'moderna' husen eliminerades slutligen husens stadsmässiga tvåsidighet. Trapporna förband husen enkelsidigt med marken och bostädernas uppehållsrum och balkonger förlades i soliga vädersträck.

Rumsordnande faktorer hos äldre plantyper. Uppbyggnaden av äldre plan- och hustyper hade ofta en grund i rumsekonomiska faktorer. I parhuset samlades lägenheter och vindsrum kring en gemensam farstu och en vindstrappa. Boningsrummen grupperades kring en gemensam skorstensstock. Halllägenhetens rum ordnades runt en hall och lägenheterna i sin tur samlades kring effektivt utnyttjade trapphus.

Bostädernas större och mer representativa rum placerades mot gatorna, medan enklare bonings- och betjäningsrum förlades mot gårdarna. Gårdens nära knytning till de boendes dagliga liv var av praktisk och funktionell art men följdes även av sociala värderingar. Separeringen av bostäder-

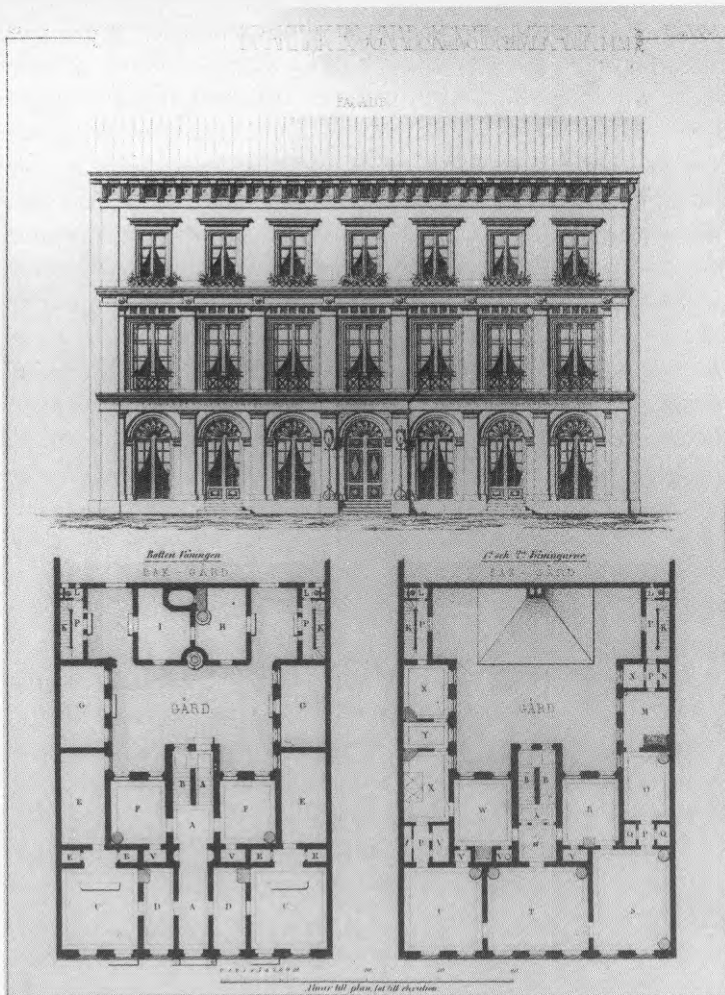
nas två delar ökade fram emot sekelskiftet och åstadkoms med hjälp av korridorer, dörrar och brutna siktlinjer. Barren hänvisades till bostädernas mest undanskymda delar. Bostädernas tvådelning kom även till uttryck i 1870-talets påkostade gatufasader medan gårdssidorna lämnades obehandlade och oputsade. De gatuorienterade portgångarna och huvudtrapporna utsmyckades alltmer ju mer gårdarna exploaterades framemot sekelskiftet.

PLANERNAS BETYDELSE FÖR UTVECKLINGEN AV HYRESHUSEN

I beskrivningar av tidiga hyreshus och hyresvåningar brukar en typritning till boningshus från 1851 av J. F. Åbom anföras som exempel.⁶⁶ I detta idéprojekt visar Åbom ett praktiskt ordnat hyreshus i tre våningar, med moderna lösningar för uthus och sekundärfunktioner, i fig. 4.23. Här finns inte längre några utrymmen för jordbruk eller hantverk. I gårdens fond ligger ett hus med en ugn för tvätt och bakning. Vedbodarna G anges även kunna placeras på en bakgård som ligger bakom tvätthuset. I husets bottenvåning inryms boutique C mot gatan och några boningsrum F mot gården. De två övre våningarna rymmer en stor bostadslägenhet på vardera planet. "Matlukt och buller" från köket förhindras att tränga in i matsalen S genom att en passage P och ett serveringsrum O, som tillika är pigkammare, ligger mellan kök och matsal. Köken M har avlopp och vattenklosetter L finns vid kökstrapporna på varje våningsplan.⁶⁷

Projektet visar således en ny slags bostadsanläggning med för tiden avancerade tekniska lösningar. Men framväxten av hyreshus och hyreslägenheter i Lund var i praktiken en långsam och verklighetsnära process. Enstaka hyresvåningar, enklare uthyrningsrum och hyresbostäder hade funnits sedan länge.⁶⁸ Uthyrningsförhållandena var mångskiftande under den tid som bostadsgårdar och hyreshus utvecklades. Vindarna togs efterhand i anspråk för uthyrningsrum och för allt mer fullständiga lägenheter. I äldre gårdar uppfördes nya gårdshus och äldre uthus byggdes om till bostäder.

I *Lunds Weckoblad* efterfrågades 1879 - 80 en mängd olika slags bostäder: stora våningar om 5, 6, 7 rum, lägenheter om två rum och kök, stora möblerade uthyrningsrum, ungarlarum, "ofvanrum" och inackorderingsrum. Mat kunde tillagas i ofullständigt utrustade bostäder på fotogenkök och värmekaminer. Mot betalning erbjöds passning, spisning eller frukost av olika damer staden och man kunde köpa abonnemang på måltider i olika "matlag".⁶⁹ Denna mathållning var

4.23. "Projekt till ett privat boningshus" av J. F. Åbom i *Tidskrift för praktisk byggnadskonst och mekanik* 1851.

nödvändig för existensen av uthyrningsrum och ofullständiga lägenheter, vilka kanske var fler i en studentstad som Lund, än i andra städer.

I Lund utvecklades hyresboendet i hus som hade inbyggda möjligheter att lätt indelas i mindre eller större bostäder. En annons 1879 lyder:

En nyinredd och väl konditionerad våning med centralt läge samt bestående af 6 rum jemte tambur och kök är nu genast att hyra för billigt pris, och kan densamma uthyras antingen i sin helhet eller styckad i 3 dubletter, af hvilka sålunda den ena blir försedd med kök. Tryckeriet ansvarar. (Lunds Weckoblad 8 april 1879)

Plantyperna utgjorde planfigurer, där väggarna skapade återkommande planmönster och bestämda planformer. I beteckningar som den "sexdelade herrgårdsplanen" eller "L-lägenheten" betonas planformens betydelse. Erik Lundbergs beskrivning av den karolinska planen präglas av dess plangeo-

metri. Dessa planer hade genom det stora antalet trappor ett stort förändringsutrymme för olika rumssamband. Studien visar att både delningar och sammanslagningar förekom inom ramen för en och samma plantyp. Hus med herrgårdsplaner kunde t.ex. bebos av en familj i flera våningar, som t.ex. i biskop Thomanders gård vid Paradisgatan.⁷⁰ Hus kunde även rymma flera hushåll än vad antalet kök anvisade, som i Brooméska huset. Hushållsgränserna var således inte fastlåsta av fixerade bostadsplaner. Tvårumslägenheterna kunde delas och bebos av två hushåll endast genom att en dörr spikades igen och tapetserades över.⁷¹ Omvänt kunde parhusplanen stundom i stället för två små tvårumslägenheter rymma en större. Dessa äldre plantyper med dubbla trappor möjliggjorde således att mindre och större lägenheter enkelt kunde skapas utan stora ombyggnadsinsatser.⁷² Med gårdens torrklsetter kunde vindsrum och enkelrum dessutom hyras ut utan att dyrbara installationer av vatten och avlopp behövde göras.

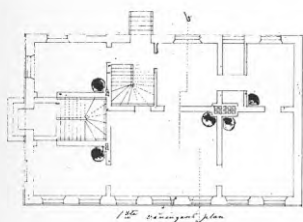
Många planer från tiden före 1890-talet är svårlästa. Dörrar och väggar är ofta otydligt redovisade och rumsbeteckningar saknas i allmänhet. Frammot sekelskiftet började dörrar, väggar och rumsfunktioner att anges tydligare i planritningarna. Samtidigt differentierades rummen i bostadsplanerna alltmer. Hyreshusen fick efterhand fastare konturer, med mer urskiljbara, fullständigt utrustade och likvärdiga lägenheter i flera våningar och med tydligt anvisade rum, väggar och dörrar.

Man kan således säga att boendet i staden, under en dynamisk samhällelig omvandlingsprocess, klarades av inom ramen av ett byggnadssätt som omfattade gårdar, uthus och föränderliga plantyper.

PLANTYPERNAS BETYDELSE FÖR GÅRDARNA

Plantyperna ger i olika sammansättningar olika slags hus. Husen har i sin tur olika gårdsmiljöer beroende på i vilket sammanhang de befinner sig i. Tvårumspanen i små norska träpanelerade gavelhus hade exempelvis helt andra gårdsmiljöer än när den förekom i Köpenhamns höga hyreshus.

En gårds karaktär påverkas i hög grad av husens entréförhållanden och om det finns andra hus på tomten. Dessa tankegångar utvecklas mer i detalj i de gårdsanalyser som presenteras i kapitel 9 och 10. Själva plantypen säger därför en-

4.24. Tvetydig ritning för gatuhus i Winstrup 18, 1875. Tydligare ritningar blev vanliga vid sekelskiftet, vilket bl.a. framgår av planen på en Tt-lägenhet i Sankt Peter 16 i fig 4.18 b ovan.

dast delvis något om gården. Men några slutsatser kan man dock dra av planmaterialet kring Clemenstorget. De äldre plantypernas tvåsidiga uppbyggnad hade t.ex. gårdsplatsbildande förutsättningar i sig, genom att köksdörrar och trappor ledde ner på gården och till källarutrymmen, torrklosetter och uthus. Omvänt fungerade gården som husets groventré för leverenser av varor, för inlastning av ved och kol.

L-lägenheten gav vinklade husformer och Tt-lägenheterna förekom ofta i höga hörnhus där mer eller mindre kringbyggda gårdsplatser skapats. När gatuhusen var uppbyggda av rektangulära herrgårdsplaner, tvårumsplaner eller Tt-lägenheter bildades enklare byggnadsvolymer. Men så länge som bostäderna var funktionellt knutna till vedbodas, avträden och källarutrymmen utvecklades ändå "gårdsplatser" på husens baksida. I några herrgårdshus har trädgårdarna idag förts närmare husen än tidigare. Även i hallhusen där gårdsflyglar och viktiga gårdsfunktioner hade eliminerats kunde gårdsplatserna minskas och trädgårdarna föras närmare husen än i de äldre gårdarna.

Förutom gatuhusen bidrar gårdshusen och uthusen till att påverka gårdarnas karaktär. Gårdshus och gårdslängor är tillsammans med gatuhusen kommunikationsskapande och gårdsplatsbildande. Detta märks särskilt när gårdshus placeras mitt för ett gatuhus. Tvärhusen i Bytarebacken 7 och 8 samt gårdshuset i norra gränsen av Brädgården 6 har bidragit till att extra kommunikationer skapas på gårdarna.⁷³ Dessa gårdsplatser är grusade, stensatta eller asfalterade. Omvänt kan man se att kommunikationerna minskar när gårdshus eller uthus rivs. Detta har i flera gårdar lett till att gårdsplatserna har planterats.⁷⁴

En fullbyggd tomt är väsentligt annorlunda än en delvis obebyggd. Obebyggda tomtgränser och gårdsdelar finns i olika omfattning i alla de studerade gårdarna. Det är i dessa delar man finner gårdarnas planteringar och trädgårdar.

PLANTYPERNAS FÖRÄNDRINGAR OCH GÅRDSRUMMEN

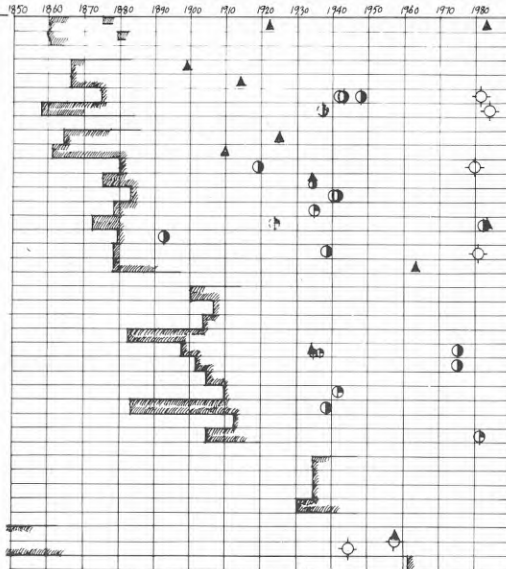
De förändringar som plantyperna genomgått ställer egentligen deras betydelse som stadsbebyggelsens grundenheter på ända. Men plantyperna ger samtidigt underlag för att kunna diskutera grundläggande egenskaper hos stadsbebyggelsen och att se variationer och förändringar hos den.⁷⁵

Gatuhusens anknytningar till marken är särskilt viktiga för gårdarnas karaktär. De förändringar som berör husens

Fastighet Plan- Byggn- vån-
typ år antal

DELNING / SAMMANSLAGNING AV LGH

Bytarebacken 6	p	~1860	1(vh)
Bytarebacken 7	p	~1860	1
Winstrup 16	H	1866	1
Winstrup 17	H	1866	1
Winstrup 18	H	1875	2
Bytarebacken 30H	H	1859	2
Bytarebacken 9	L	1864	1
Bytarebacken 8	L	1861	1
Winstrup 1	L	1979/80	2
Winstrup 2	L	~1875	2
Winstrup 3	L	1882	3
Winstrup 5	L	1878	2
Glädjen 13	L	1872	2(vh)
Winstrup 15	L	1979	2(v)
Winstrup 8	L	1878	2
Winstrup 4	L+	1878	2(vh)
Brädgården 6	2L	1900	4(5)
St.Peter 17	2L	1906	4(5)
St.Peter 15	2L	1903	4(5)
Glädjen 14	2L	1882	2
Brädgården 5	L+T	1897	3(vh)
Brädgården 7	L+T	1901/02	4(5)
St.Peter 16	L+T	1904	4(5)
St.Peter 18	L+T	1909	4(5)
Winstrup 6	L+T	1883	3(v)
Glädjen 1	T	1912	4(5)
Brädgården 8	T	1903/04	4(5)
Brädgården 2	hall	1934	4
Brädgården 3	hall	1934	4,5
Brädgården 4	hall	1934	5
St.Peter 36	hall	1930	5
Winstrup 7	spec	1779	1
Winstrup 9	spec	odat	1
Brädgården 1	mod	1961	5,6

- ▲ takhöjning
- delning stor lgh
- ◻ avsnörning av mindre lgh
- ◇ sammanslagning till större lgh

4.25 a.

Sammanställning av förändringar hos samtliga hus inom det studerade området som gäller delningar och sammanslagningar av lägenheter.

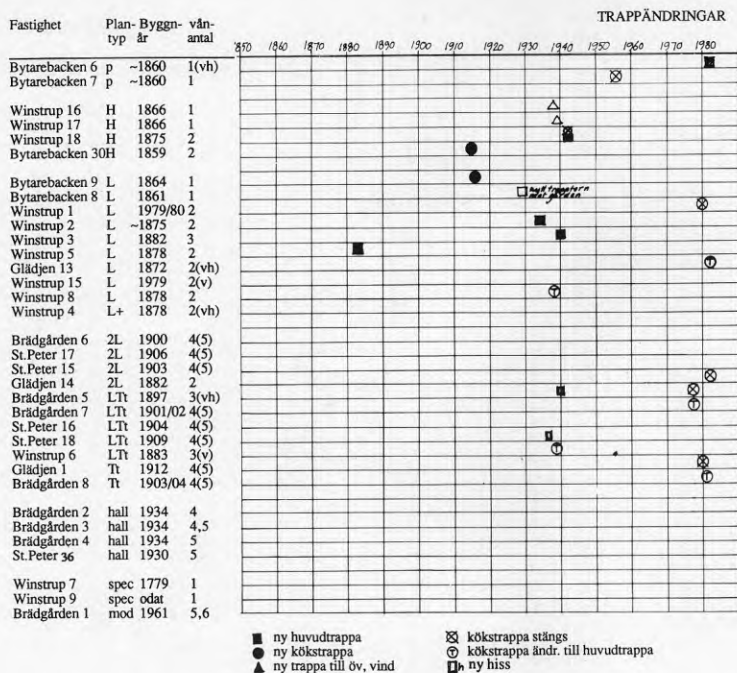
Här redovisas byggnadsår, plantyper samt ombyggnadsår. De viktigaste förändringsperioderna inträffade omkring 1940 och 1980.

samband med gårdarna och som framkommit i studien är:

- delningar, sammanslagningar av lägenheter;
- förändringar av trappor, entréer;
- installationer av wc och bad.

De minst ombyggda plantyperna i det studerade området är herrgårdsplanerna och halllägenheterna, medan L-lägenheterna och tvårumslägenheterna har genomgått de största förändringarna. Ombyggnaderna av de äldre husen följer i viss mån samma utveckling som nya bostadsplaner genomgick under samma tid. När den äldre bebyggelsen byggdes om på 30-talet och förlorade sina kökstrappor, fick den, liksom hallhusen från samma tid, en mer trädlik uppbyggnad. När bad och wc byggdes in i de nya husen försågs även de äldre husen successivt med bad och wc.

Förändringarna har dels varit av funktionell art (installation av wc och bad) och dels av rumslig strukturell art (förändring av trappor, delning av lägenheterna, ökad rumsdifferentering, höjning av tak). Förändringarna har både påverkat sambanden vertikalt mellan hus och mark (då vissa sekundärutrymmen försvann från gårdarna) och horisontalt mellan gata och gård (när gårdarnas roll som försörjande baksida efter hand upphörde).

4.25 b.

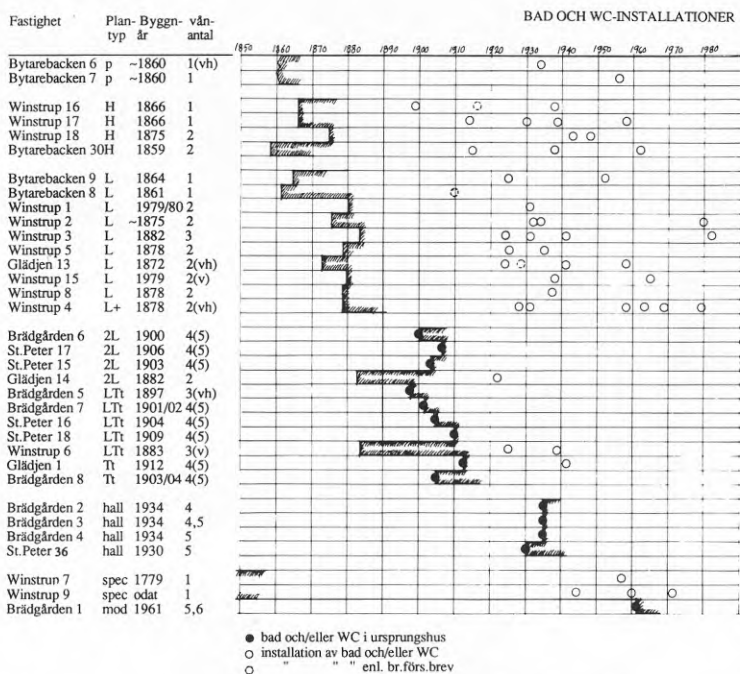
Delningarna. Många stora lägenheter delades på 1930- och 40-talen.

Trappor och entréer. När husen försågs med nya trappor och trapptorn fick hyresrum och vindsvåningar bättre kontakt med gårdarna.⁷⁶ Gatan tycks ännu så sent som på 30-talet ha haft ett högre värde som ingångsplats än gårdarna.

När de stora lägenheterna delades på 1930- och 40-talen blev många kökstrappor huvudentréer för mindre lägenheter. På 1980-talet försvann ytterligare en del kökstrappor genom att de byggdes in i lägenheterna eller blev huvudtrappor för en ny omgång avsnörda smålägenheter. I samband härmed blev några gårdar renodlade entrégårdar, utan kökstrappor. I vissa gårdar fick lägenheterna därvid försämrade gårdskontakter. Överlag har antalet trappor minskat i gårdarna.

Wc och bad. Installationsperioderna har varit flera och av olika slag. Den första perioden omfattade de exklusivare bostäderna som försågs med badrum och vattenklosetter vid sekelskiftet. Under 20-talet installerades enstaka vattenklosetter i trappor och källare. Under ett övergångsskede kunde det förekomma både gårdsklosetter och moderna vattenklosetter i en och samma gård.⁷⁷

Sammanställning av förändringar hos samtliga hus inom det studerade området som gäller trapporna. De viktigaste förändrings-skedena finner man mot slutet av 1930-talet och omkring 1980.

4.25 c.

Sammanställning av förändringar hos samtliga hus inom det studerade området som gällde installationer av bad och wc.

Här redovisas byggnadsår, plantyper samt ombyggnadsår. Installationerna är mer spridda över tiden men intensifierades på 1930-talet.

Det största antalet installationer skedde när många stora stadsvåningar byggdes om på 30- och 40-talen. Bad eller wc byggdes då in både i större och i nybildade mindre lägenheter. Detta är kanske den förändring som kom att få den mest avgörande betydelsen för gårdsplatsernas fortsatta roll och utformning.

Nya entréer, minskningen av antalet kökstrappor, bytet från torrklosetter till vattenklosetter samt rivningar av uthus och gårdshus, har sammantaget bidragit till att kommunikationerna i gårdarna har minskat. Några gårdar i området har härvid behandlats som en ny finsida genom att enkla gårdsfasader putsats.⁷⁸ I några fall har hårdgjorda gårdsplatser förvandlats till gröna trädgårdsrum.⁷⁹

Med de förändringar som äldre bostäder och hus genomgick omkring 1930 kom även de äldre stadsplanepinciperna att ordna bebyggelsen efter gator och gårdar att förlora sin mening. Man kan därför anta att 30-talets nya och öppna stadsplaner fick sin genomslagskraft och spridning i hög grad genom att *husen* vid denna tidpunkt hade förändrats så mycket att de inte längre var bundna till marken och till de gårdsbundna funktionerna.

NOTER

1 Efter 1971 är va-loven knutna till byggloven.

Va-loven är alla beviljade. Enligt samtal med ingenjör Bertil Larsson på Gatukontoret våren 1990, kan ritningarna även förmodas ha genomförts.

För vissa hus byggda före 1875 saknas ritningar helt eller delvis, (dvs för tiden före det att BN:s ritningsarkiv inrättades). För Bytarebacken 8, saknas t.ex. byggnads- och va-ritningar helt.

2 *Lunds stadskärna* 1981.

3 I BN:s arkiv förekommer ett stort antal äldre bygglovsritningar som ej är daterade.

4 Erik Lundberg, *Svensk Bostad* (1942), 2:a omarb. uppl. Stockholm 1978, sid 259.

5 Samtal med representant för *Lundamäklarna* vintern 1992.

6 Erixon (1947) 1982, sid 286ff. Beteckningen "parhus" skall ej förväxlas med Erixons parstuga som betecknar en låg symmetrisk bostadslänga med en mittfarstu och ett på vardera sidan liggande bostadsrum - en hustyp som förekom i olika former på svenska landsbygden.

7 Av de äldre husen kan möjligen det Brooméska huset (Bytarebacken 30) ursprungligen ha saknat kökstrappa till andra våningen. I Winstrup 9 nåddes halva husets lägenheter endast från gården. Av de resterande 5 husen som är uppförda efter 1912, hade 4 hallhus från 30-talet samt ett 'modern' hus från 1961 enbart ingång från en huvudtrappa.

8 Carl Sjöström, "Lundaminnen", *Minnesbilder från Lund*, Gamla Lund Årskrift 64, Lund 1982, sid 38. "Jag kommer ihåg Bytaregatan som en grönskande äng med en slingrande gångstig i midten." Citatet är hämtat ur *Lunds Dagblad* 5.4.1916.

9 E. W. Berling. *Lund. Öfversigt af stadens historia och öfriga märkvärdigheter*. Med tillägg. Lund 1859-1868, sid 3.

10 Tomtbredden är i kv Brädgården större än hos andra innerstadstomter, vilket delvis kan bero på 1874 års BS, men också på att här låg en brädgård när kvarteret tomtindelades.

11 Jämför med fig. 2.15 som visar byggnadsverksamheten för hela stadskärnan.

12 Beteckningen förekommer t.ex. hos Bager 1936, sid 50ff; hos Paulsson i *Svensk Stad* (1950) 1979, sid 44, 104ff; hos Blomqvist 1961, sid 96ff.

13 Rut Liedgren, *I Sölvesborg på 1800-talet*, Stockholm 1974, sid 72ff.

14 Einar Bager, *Gamla gårdar i Malmö*, Del I, Malmö 1936, sid 50ff. Här anges att städernas storborgare uppförde småfolksbostäder för uthyrning. "Dessa småhus synas i äldre tid ha bestått av endast en stuga och en förstuga, som även fick tjänstgöra som kök. Rätt snart började man emellertid avskilja köket från förstugan. År 1624 hade sålunda Lauritz Olsön, som hyrde en "bolig"... "for stor farligheds skyld ladet opsette en mellomweg i forstufven till it stegers" (kök). Även från stugan avdelade man snart en mindre kammare åt gårdssidan."

Nils Nilsson, "Skorstenen i Östarps Gamlegård", *Kulturen Årsbok* 1984, sid 40ff. Här beskrivs sättugnens betydelse för att kunna avskilja en finare stuga från köken.

Sandblad 1949, sid 198ff.

15 Strømstad red. 1966, sid 85. Lägenheterna i hus som uppfördes 1729 - 1756 beskrivs sålunda: "De fleste af lejlighederne i forhusene bestod af et eller to værelser til gaden samt et kammer og køkken til gården. - - - Beboelserummenes og køkkenernes størrelse og placering afhang, foruden af husets størrelse også af skorstenens placering i huset, idet opvarmning af alle rummene var knyttet till lejlighedens eneste fyringssted, køkkenets store, åbne ildsted. ... Lejlighedens værelser lå rundt om skorstenen, og skillevæggene mellem rummene fulgte skorstenens bag- og sidevanger.

Hvert opholdsrum skulle nemlig have et stykke skorstensvæg af hensyn till bilæggerovnen." Många av dess hus byggdes på med ytterligare bostadsvåningar under 1800-talet.

16 Millech (1951) 1977, sid 251. "To-værelses lejligheder med trappetårn" kallades de tvårumspaner med kökstrappor och wc, som uppfördes i femvåningsbebyggelse i det s.k. Alladinkomplexet av i "redekamstyp" i Köpenhamn 1900-1901.

Torben Rønne Petersen m. fl., *Tre boligbebyggelser set i historisk sammenhæng med økonomiske, politiske og arkitektoniske forhold*, København odat. Förord från 1976, sid 40.

Millech (1951) 1977, sid 194. 1889 kom en bygglag som krävde att trapporna skulle vara åtskilda från varandra.

17 Odd Brochmann, *Bygget i Norge*, Bind 1, Oslo 1979, sid 204ff.

18 a.a. sid 206.

19 *Hur vi bodd i hundra år 1848 - 1948*, Stockholms Stadsmuseum, Stockholm 1948, sid 17.

20 Härutöver förekom i Lund även trerumsplaner med två rum mot gatan och med kammare, kök och kökstrappa mot gården.

21 Se t.ex. figur 3.10 som visar gårdsplatser i Grynmalaren 24 och 25 vid Lilla Södergatan.

22 Blomqvist 1861, sid 96ff. Gården vid Stora Fiskaregatan 9 och vid Sankt Mångsgatan 19 uppmättes 1957 resp 1937 av Blomqvist.

23 Ek (1971) 1982, sid 44.

24 Cecilia Björk m.fl. *Så byggdes husen 1880 - 1980*, Stockholms stadsbyggnadskontor och Statens råd för byggnadsforskning T1:1984, Stockholm 1983, sid 46. Här redovisas ett typkvarter med ett hus efter denna modell.

25 Även det tvärställda gårdshuset är uppbyggt som en parhusplan.

26 Här bodde ingenjör A. Persson, även kallad Millimetern, med sin stora familj. Persson har signerat ett stort antal ombyggnadsritningar för hus i området under 1930-talet, efter vilka de stora lägenheterna delades och bad och wc installerades.

27 I kv Billegården har tre hus med tvårumslägenheter rivits medan fem byggts om. Av dessa fem har två sammanbyggts och påbyggts med nya extravåningar. Två hus har förvandlats till enfamiljshus. I ett hus med tre enheter har dessa sammanslagits till två större lägenheter.

28 Erixon, (1947) 1982, sid 506ff.

29 Lundberg(1942)1978, sid 162ff, 195ff. Lundberg använder beteckningen karolinskt hus. Gejvall 1954, sid 89ff, använder beteckningarna herrgårdsplan och herrgårdslägenhet därför att planen är vanlig i herrgårdar.

30 Lundberg (1942) 1978, sid 162f.

31 Gejvall 1954, sid 90.

32 Broomé 1932, sid 82. Huset finns avbildat från slutet av 1870-talet i fig. 6.4. Huset hade då ännu en trädgård mot norr.

33 På senare år har man i Lund kunnat iaktta en 'omvänd' utveckling hos herrgårdshus eller enfamiljshus. Ingångar till uthyrningsrum eller mindre lägenheter har förlagts så att de inte kolliderar med den egna ingången eller stör den egna trädgården, i t.ex. Billegården 17, Sigrid 2, 4, Svartbröder 5. I dessa fall har gatan och inte som tidigare, gården, använts som ingångsplatser för extra hyresgäster.

34 Enl. brandförsäkringsbrev från 1858, 1861, 1919 har huset tre kök. Mantalslängderna visar att huset 1877 och 1895, rymde sex hushåll, varav två var större med tjänstefolk. 1900 fanns här sju hushåll.

35 Brandförsäkringsbrev från 1937. Va-lov 1938. Huset rymde då 2 enkelrum, 2 2-rumslgh, 2 4-rumslgh med tillhörande kök och ekonomiutrymmen. På vinden fanns 2 enkelrum.

36 Enligt brandförsäkringsbrev 1919 hade nya torrklsetter uppförts. Enligt ett va-lov 1938, hade wc installerats i de större delade lägenheterna medan de mindre gavellägenheterna ännu saknade wc.

37 Trädgården finns beskriven på sid 168f. Staketet finns på foto omkring 1920 (Kulturen), men har förmodligen funnits även tidigare.

38 Detta framgår av svit oljemålningar som Johan Johansson gjort över Clemensstorget. På två målningar från 1915 är trädgården ännu kvar, men på målningen "Vårmarknad i Lund" från 1920 är den borta. Träden har här ersatts med skjul.

39 I brandförsäkringsbrev från 1936 anges att huset ingår i Bytarebacken nr 3.

40 Eva Tufvesson som bott i gårdshuset berättar hur gården då såg ut på 1970-talet: "Invid den norra muren fanns det ett stenparti med blommor och ett finare träd (som väl står där ännu). Längs gårdshuset fanns rabatter med skära och röda klätterrosor och vid stupröret växte en *Bergenia*. Vid huvudingången fanns en syrén. En lönn stod invid södra gårdsmuren. Mellan garaget och gatuhusets källartrappa låg en liten gräsmatta med hortensior. Själva gården var belagd med singel som var nedtrampat i jorden." Samtal 1991.

41 Gejvall 1954, sid 95.

42 Paulsson, (1950) 1979, sid 325ff.

43 *Hus i Helsingborg 1850 - 1920* 1983, sid 112ff. Exempler är från 1883 och 1899.

44 Gejvall 1954, sid 102.

45 Planer och brandförsäkringsbrev för andra hus med herrgårdsplaner i staden visar att kökslängorna ännu var självständiga i förhållande till gatuhuset: Ett tre våningar högt gatuhus i Svartbröder 5 försågs med en kökslänga i två våningar när det uppfördes 1852-54. 1873 utrustades även gatuhusets tredje våning med kök. I ett tvåvåningat gatuhus i Sankt Jakob 7 fanns det på 1850-talet två kök. 1901 flyttades ett kök ut i ett uthus som sammanbyggs med gatuhuset. 1912 ersattes detta med en ny köksflygel med kök i båda våningarna, (br.förs. 1912 och b.lov. 1911).

46 I Bytarebacken 8 fanns 1861 en gårdslänga med en ovälvd källare, en förstuga, ett boningsrum, en spiskammare, ett kök, ett brygghus samt två utvändiga trappor av sten. Bytarebacken 9 hade 1864 en gårdslänga med ovälvd källare, en förstuga med trappa, ett mindre boningsrum, en spiskammare med skafferier, ett kök med järnspis. Se fig. 4.14.

47 Gejvall 1954, sid 152. Citatet hämtat ur *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap*.

48 a.a., sid 153. "Genom denna mer eller mindre starka centralisering av rummen kring entrén och dess eventuella bihang hade tamburen utvecklats till en lägenhetens trafikknut, varifrån vägarna utstrålade, och därmed hade salen delvis förlorat denna funktion, som den tidigare jämte förstugan innehåft."

49 a.a., sid 148.

50 T.ex. i Sankt Peter 18, Brädgården 7. I Sankt Peter var gårdsklosetterna avsedda för dem som arbetade i husets butiker. Samtal med Einar Paulsson hösten 1989.

51 Se översiktsskissen 4.2.

52 Gejvall 1954, sid 120f. Här diskuteras hörnrummets läge och roll i bostäderna. Rummet kunde t.ex. vara ett avsides placerat sovrum eller samlingsrum för två gatuenvilander.

53 Ett undantag utgör hörnhuset i Winstrup 6 som uppfördes 1883.

54 Se kapitel 9, avsnittet om två hörngårdar.

55 Brädgården nr 5, 6 och 7 gårdssanerades och sammanslogs 1976-77. Ett gårdshus i nr 6 bevarades medan en köksflygel i Brädgården 7 revs (streckad i fig. 4.2). De sammanslagna gårdarna består ännu idag av hårdgjorda

gårdsplatser, som kantas av ny växtlighet. I norra kanten av nr 5 har en lekplats anordnats. I nr 6 har ett cykelställ och piskställ placerats på den plats där gårdsflygeln tidigare låg.

56 Efter C. A. Larssons död anlades i nr 18, en fruktträdgård på en plats som använts som upplagsplats för byggnadsmaterial. I de övriga gårdarna fanns utländsk hassel, valnötsträd och fruktträd kvar från Löwegrenska trädgården. Samtal med Einar Paulson, Sankt Peter 18, nov 1990.

57 Hesselman 1941, sid 77.

Gejvall 1954, 155f. I enstaka borgerliga hyresvåningar förekom ljusa möblerbara hallar redan på 1890-talet.

58 Björk m.fl. 1983, sid 62.

59 På andra ställen i staden har hallhus uppförts utan portgångar, t.ex. i Sankt Thomas 13, 14. Gårdarna nås här via halvtrappor.

60 Lena Jarlöv, Charlotte Horgby, *Lägenhetsträdgårdar*, T1:1991, Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm 1991. En trädgårdsanläggning med lotter eller "lusthus" som hyresgästerna kallar dem, visas här från Södra Esplanaden i Lund, Ugglan 14. En liknande trädgård från Agardhsgatan, St Thomas 13, redovisas i fig. 6.28.

61 Gotthard Johansson, *Funktionalismen i verkligheten*, Stockholm 1931, sid 264. J. kritiserar här ett hårdexploaterat hallhus. Han anmärker särskilt på en enrummare med en planlösning som är snarlik den som visas längst till höger i fig. 2.21: "där sekundärutrymmen upptaga 40, hall och kapprum ensamma 30% av golvytan. Om en sådan planlösning är ekonomisk, så inte är det för hyresgästen."

62 Byggmästaren 1929:1, sid 62f. Paul Hedqvist kritiserar här egna planer.

Per G. Råberg, *Funktionalistiskt genombrott. Radikal miljö och miljödebatt i Sverige 1925 - 1931*, (1970) 2:a omarb. uppl., Stockholm 1972, sid 118. Sigurd Westholm, "Smålägenheter i hyreshus inom Stockholm", *Byggnadsvärlden* 17/1937, sid 173ff.

63 *Acceptera* (1931), facsimilutgåva Arlöv 1980, sid 69.

64 1936 års BO, Par. 23.1) i Lund. 1934 års BO § 51.3. i Stockholm.

65 Gården nås här via ett grannhus söder om gården.

66 Hesselman 1945, sid 63; Gejvall 1954, sid 143; Paulsson (1950) 1979, sid 326; Anna-Lis Eronn, "J. F. Åbom och bostadsarkitekturen i Stockholm 1850-1875", *Stenstadens arkitekter. Sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850 - 1930*, Stockholm 1981, sid 52. Åbom ritade ett stort antal hyreshus i Stockholm mellan 1850-1875.

67 *Tidskrift för praktisk byggnadskonst och mekanik* 1851, sid 129.

Georg Hesselman, *Från skråhantverk till byggnadsindustri. Om husbyggen i Stockholm 1840 - 1940*, Stockholm 1945, sid 64.

68 Osberg, red. Carlquist 1927. Osberg beskriver några olika hyreslägenheter i Lund från början av 1800-talet, sid 71: "... professor J. W. Zetterstedt, som dittills och i många år bott i öfra våningen af gamla mamsell Lindskogs gård vid (S:t Petri kyrkogata)."

a.a., sid 78, "Till venster i nedre farstun bodde länge en temligen gammal man, Retzius, ... och hade der sitt antiquariat, en samling till ej liten del defecte arbeten, ... På högra sidan i sagde farstu bodde värden sjelf, allmänt känd under namnet "Mäster Ulltrå ... ."

69 Inez Leander, *I Lund på den tiden*, Malmö 1957, sid 56. Det Callmerska matlagat drevs i början av 1900-talet av Hulda Callmer som bodde på Tommegapsgatan 18.

70 *Kulturen runt*, Höganäs 1977, sid 192. Professor Thomander bodde i huset med sin familj 1834 - 1851. Huset är återuppfört på Kulturen.

71 Ek (1971) 1982, sid 44.

72 I hallhusen däremot var rummen svårare att avdela och hyra ut, men detta förekom även här. Samtal med Gunnar Bergsten 1988 i Billegården 55.

73 När ett nytt gårdshus uppfördes i Winstrup 9, togs dessutom delar av en äldre trädgård i anspråk för det nya huset.

74 Se t.ex. fig. 4.12. I kapitel 10, visas en liknande utveckling i Billegården 15, 25, när gårdshus rivits.

75 Julianne Hanson, Bill Hillier "Domestic Space Organisation, Two Contemporary Space-codes Compared", *Architecture & Behavior* 2, Schweiz 1982. I artikeln visas hur ett engelskt radhus förändras rumsligt och socialt när det byggs om.

76 T.ex. i Bytarebacken 30. Detta gällde även om det fanns trädgårdar som i t.ex. Winstrup 16, 17.

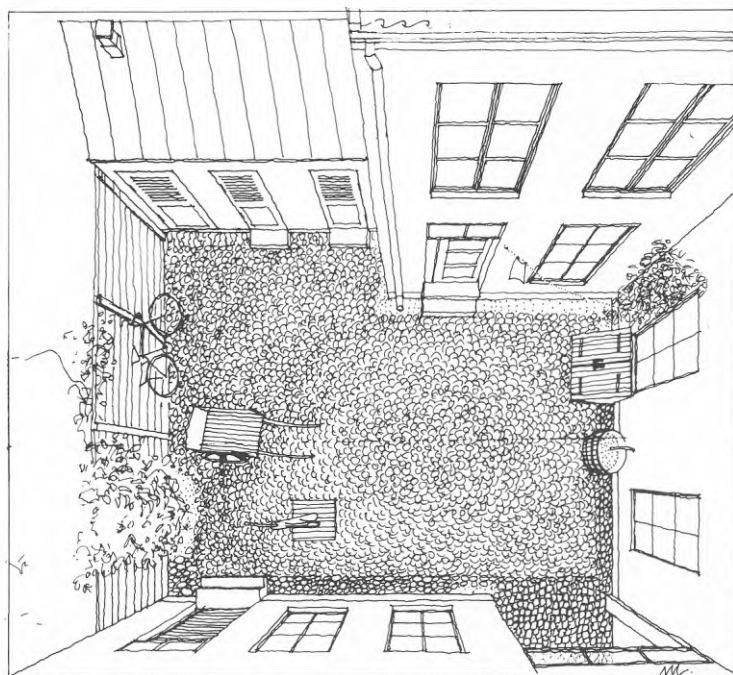
77 I Brädgården 8, Sankt Peter 16, 17, 18 och i Bytarebacken 30.

78 Winstrup 1 och 2.

79 Winstrup 3, 8, 18, Glädjen 13 och Bytarebacken 30.

KAPITEL 5 SEKUNDÄRFUNKTIONERNA OCH UTHUSEN

5.1. Principbild av en gård med några vanliga sekundärutrymmen och gårdsfunktioner som t.ex. vedbod, avträde, källare, pump, tappkran, plats för cyklar och vagnar mm.

På gården fanns vedbodar, där man fick hugga veden till köksspisnen. - I rummen ersattes kakelugnarna med koksugnar av skilda slag. - Veden lagrades i familjernas separata utrymmen. I gårdens ekonomibyggnad eller i källaren fanns tvättstugan som dessutom ofta - jämte köket för de mindre barnen - fungerade som badrum. Källare och garderober hörde vanligen till lägenheterna på bottenvåningen och mindre skrubbar och kontor till rummen och lägenheterna på svalen. I gårdens ekonomilänga låg också husets avträden.¹

Nödenområdet på 1920-talet

Förråd, brygghus, vedbodar, källare och avträden hörde till bostädernas biutrymmen som förr hade sina platser på gårdarna. Med dessa hade de boende mer eller mindre dagliga kontakter. Vissa uthus och sekundärfunktioner hade dessutom anknäpningar till yttervärlden. Det kunde vara stallar och garage eller anordningar som var knutna till hushållens bortförsel avlopp, latrin och sopor. Vissa utrymmen och funktioner har idag helt försvunnit från gårdarna. Detta gäller t.ex. vedbodar, stall och avträden, även om de byggnader vari de inrymdes ännu kan finnas kvar. I dagens hus och gårdar förekommer fortfarande utrymmen för sopor, tvätt, förvaring, cyklar och för parkerade bilar.

Beskrivningen av sekundärfunktionerna i detta kapitel omfattar tiden fram till omkring 1940. De gårdsfunktioner

som förekommer i dagens hus och gårdar behandlas vidare i kapitel 8 - "Moderna föreskrifter och lösningsmodeller".

VATTENFÖRSÖRJNING

Enskilda brunnar har förekommit på stadens bebyggda tomter sedan medeltiden.² På 1800-talet fick man vatten från både privata och offentliga brunnar. Som mest fanns det fem publika brunnar i Lund. Brunnen i domkyrkans krypta hade ett omtalat friskt vatten, medan brunnsvattnet i staden i övrigt var av dålig beskaffenhet.³ Som i många andra städer ansågs avloppen och avträdena bidra till att vattnet förorenades. I 1868 års byggnadsordning stadgades att alla gårdar skulle ha en egen brunn och att vattnet skulle uppföras med pump.⁴ På gårdarna samlade man även regnvatten i kar invid husen.⁵

Nya lösningar för vattenförsörjningen diskuterades. Redan 1871 beslutades att staden skulle få en kommunal vattenledning från Röggle, något som var genomfört 1874. Två år senare krävdes att varje tomt, där det var möjligt, skulle anslutas till det nya ledningsnätet.⁶ Gårdarna försågs nu med tappkranar. Efter hand installerades vattenledningar och enkla gjutjärnvaskar i husen.⁷ I Nödens bebyggelse fanns vatten i början av 1900-talet:

Vask tycks dock också ha varit det normala vid seklets början. Standarden var i detta avseende högre i bottenvåningen än på svalen, som också har

5.2. Gårdsinteriör från Grönegatan på 1890-talet. Här finner man en pump, ett vattenkar, några vedkorgar, en såg invid stupröret t.h. och en källarnedgång nära in till en dörr som förmodligen ledde till köket.

uppfattats som något i socialt hänseende mindre fint. Vatten hämtades ursprungligen på gården, men rinnande kallt vatten lades allmänt in i bottenvåningarna. Gemensamt vatten och gemensam vask har däremot varit gängse på svalarna, ett förhållande som ännu kan iakttagas.⁸

AVTRÄDEN

I 1734 års gatuordning krävde man att avträden som låg mot gatorna skulle rivas eller förbättras: "Börandes alla hemliga hus som äro bygde åth gator eller gränder nederrivas, eller tillstoppas, at orenligheten icke utflyter."⁹ 1807 fick avträdena inte läggas så att gatorna gjordes osnygga. De fick inte heller placeras alltför nära granntomternas väggar eller plank.¹⁰

Avträdena placerades vanligen ett stycke bort från boningshusen invid gårdarnas stall, fä-, svin- eller hönshus och deras gödselstäder.¹¹ I en historia från 1840-talet beskrivs drastiskt vad placeringen invid en öppen gödselgrav kunde föra med sig. En yngling hade tagit sig för, att gratis se en föreställning av konstridare på en gårdsplan:

En ung man hade vid detta tillfälle på en bakväg smugit sig upp på taket af ett temligt högt afträdeshus, skiljdt från gårdsplanen medelst ett plank, ... en af rytterne riktar åt honom ett slag med sin långa ridpiska. Han ryggar tillbaka, men faller dervid olyckligtvis ner och sjunker nästan till midjan i den upplösta orenligheten nedanför.¹²

Bostadsbebyggelsen tätnade efter hand. Nya gårdshus och köksflyglar, vedbodars och avträden uppfördes i gårdarna. Olika funktioner fick samsas sida vid sida i de allt mer tätbefolkade gårdarna. Avträden uppfördes ofta i eller bakom gårdslängorna mot de obebbyggda delarna av gårdarna. I vissa gårdar var det trångt. Avträden, svinstior och stallar fick t.ex. 1868 inte ligga närmare bostadshus eller gata än sexton fot (4,8 m). Risken för att vattnet förorenades skulle minskas genom att gödselgroparna murades i bränt tegel. Dessa fick inte placeras närmare brunn eller vattenledning än sex fot (1,8 m!).¹³ Men detta var inte tillräckligt. I den allmänna hälsövnadsstadgan 1874 skärptes kraven ytterligare. Här infördes bl.a. krav på att avståndet till brunnarna ökades och att avträdena försågs med flyttbara tunnor:

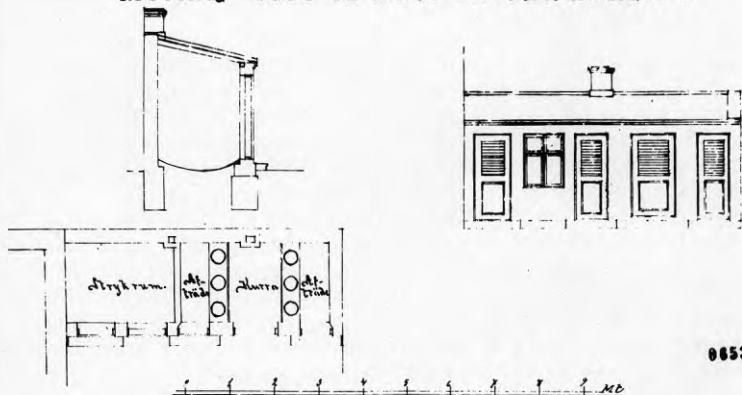
1. I hvarje bebodd gård skall lämpligt antal afträden finnas.

2. Utom boningshus må afträden icke läggas på mindre afstånd än tjugo fot från gata eller annan allmän plats, källa, brunn eller annat vattenhemsställs. De skola förses med täta underlag, som ligga högre än angränsande markens yta, och för öfrigt vara så beskaffade, att orenlighet från dem icke nedtränger i marken eller utflyter till gård, gata eller annat ställe, och att allmänheten eller närboende icke besväras af afdunstningen från dem. Der ej annorlunda är bestämdt i den ordning, som i §24 föreskrives, skola de vara så inrättade, att orenligheten emottages i täta och lätt flyttbara kärl.¹⁴

1875 beslöt emellertid Lunds stadsfullmäktige - efter rekommendationer av hälsovårdsnämnden - att göra avsteg från riksstadgans krav på flyttbara tunnor:

(Orenligheterna)... finge i stället uppsamlas uti en öfwer angränsande markens yta liggande, i cement murad och i botten skålförmig, samt öfvertäckt och med lämplig ventil försedd, fast behållare, hvilken inrättning, enligt Helsowårds Nämndens förmenande, blefwe beqvämare och mera ändamålsenlig, än de i Helsowårds Stadgan föreskrifna flyttbara kär-
len.¹⁵

RITNING TILL AVTRÄDE PÅ TOMTEN KV. SIGRID 3. N:o 1034.

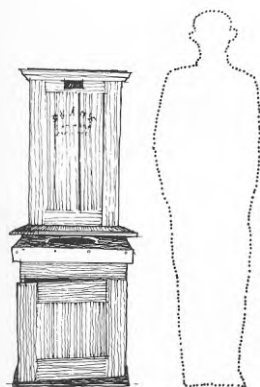
5.3. Bygglövsritning på avtråde i Sigrid 3, där delen mellan avträdena benämns "kurra". Märk den rundade botten.

När kontroller av avträdena förtogs under de närmaste följande åren kunde ibland både de föreskrivna ventilationsrören och de murade bottenarna saknas.¹⁶ De öppna avträdesgroparna eller gödselstäderna kallades i folkmun "kurra" eller "korra". På 1880-talet var förhållandena ännu mycket primitiva:

Med hygienien var det så och så. På många gårdar hade man svin, men ännu mera osnyggt var den öppna "kurran", som tillhörde avträdena. Den tömdes en gång i veckan av bönder från "Sjüngatorn" och den odör den spred var förskräcklig, men man fann det helt naturligt, eftersom man inte visste av något annat.¹⁷

De hygieniska anordningarna i staden voro av enklaste slag. Vattenklosetter saknades helt, torvmullsklosetter funnos i ett fåtal lägenheter. De vanliga avträdena voro anordnade på gårdarna och bestodo av en murad gödselstad och över denna två eller flera rum med sittplatser, runda hål utskurna i en bräda, i exklusiva fall med lock att lägga över. Från de murade gödselstäderna som visserligen voro under tak, men vars dörrar oftast stodo öppna, sökte sig myriader flugor in till kök och matrum. Gödseln bortforslades i öppna vagnar, "antingen före kl. 7 på morgonen eller efter kl. 6 på kvällen" som det hette i förordningen. Det var de kringboende lantbrukarna som mot ersättning bortförde den.¹⁸

1888 krävdes att transporterarna skulle ske i kärror med slutna brädlock.¹⁹ Inför hotet av en analkande koleraepidemi före-

5.4. Torvmullsklosett. Texten på ryggdelen lyder: Skåne patent 9499 Malmö. Ryggen innehöll torvmull som portionerades ut i kärlet, när man reste sig från sitsen. Ett ventilationsrör kunde anslutas i ett hål på sidan om stolen.²⁴

tog 1892 medicinalstyrelsen en inspektion av hälsoförhållandena i Lund. De lokala hälsovårdsföreskrifterna befanns vara olagliga och det öppna gropsystemet dömdes ut.²⁰ Detta bidrog 1893 till att ett kommunalt renhållningsverk bildades för att sköta stadens sop- och latrintömning. Förhållandena kom nu avsevärt att förbättras. Samtliga avträden skulle för-ses med "sjelfverkande torfmullsklosetter" och staden skulle ansvara för bortforsling och tömning av orenligheterna och även för att torvmull anskaffades.²¹ Hälsovårdsnämnden såg till att en klosett inte betjänade mer än 8-10 personer.²² De nya torvmullsklosettarna var så prydliga att de till och med kunde placeras inomhus:

Baljan för latrinet stod i en stor tråpjäs, kanske lite svår att beskriva, men principen var att då man satte sig sjönk övre delen av klosettstolen ner samtidigt som en "skoffa" dök in i ryggdelen, där det var fyllt med torvströ, då man reste sig tömdes torvströn ut över det presterade i och med att "sitsen" återtog rent horisontalläge. Renhållningsgubbarna fyllde i ryggdelen med torvströ, då de kom och tömde. Det var en enkel procedur, men ett sinnrikt patent. Och om dessa klosetter sköttes rätt hade man aldrig obehag av illalukt därifrån. De kunde t.o.m. användas inomhus om det var sörjt för ventilationen. Det hela var mycket propert och hygieniskt. Baljorna tog visserligen gubbarna på axeln, ... , de bars ut till den stora lådliknande renhållningsvagnen. Naturligtvis drogs den av hästar, som hade en ganska fridfull tillvaro, de gick ju endast de korta bitarna mellan fastigheterna och "vilade" medan gubbarna jobbade och bar.²³

Med torvmullen tillvaratogs de värdefulla kvävehaltiga gödningsämnen bättre än tidigare. I den kostnads kalkyl som gjordes inför inrättandet av det kommunala renhållningsverket på 1890-talet vägdes utgifterna för torvmull, hästar och manskap mot de inkomster man räknade med att få från sopor och avträdesgödsel. På så sätt skulle verksamheten nära nog bli självbärande.

DRÄNERING

Lund sluttar från norr till söder. På 1800-talet låg grundvatten-nivån högt i Lund och gick på flera ställen i dagen, särskilt i stadens södra och lägre belägna delar. I början av århundradet avvattnades tomterna genom de öppna diken som löpte i gatorna. Även stadens omgivande vallgravar tog emot stadens vatten. Gårdarnas smuts- och grundvatten leddes ofta mot närmsta gata men kunde ibland på grund av tomternas lutning även ledas i rännor över granntomterna innan de anslöts till gatudikena.²⁵

Byggbar mark erövrades genom dikning och kanalisering. 1864 beslutade stadsfullmäktige att Lund skulle dräneras.²⁶ Tomterna fick inte bebyggas, med mindre än att de hade an-

slutits till stadens dräneringssystem där detta var utbyggt.²⁷ Ledningarna var dock redan från början delvis underdimensionerade och vissa hus drabbades snart åter av vatten i källarna. 1878 inkom t.ex. anmärkningar på rören i Bangatan, Nygatan, Bytaregatan och Stora och Lilla Tomegatorna. I rören hade en sådan svampbildning utvecklats, att de inte längre kunde avleda grundvattnet. Tretumrören byttes här ut mot sextumrör och fogarna ombands med halm.²⁸

I 1874 års byggnadsstadga angavs att tomternas vatten om möjligt ej skulle ledas över annans tomt.²⁹ Om detta skulle uppfyllas måste de tidigare mer topografiskt följsamma dräneringsstråken kompletteras, så att varje gata i princip tog hand om det vatten som kom från de närmast liggande gårdarna.

AVLOPP

Avloppet bestod efter hand av en allt större mängd förorenat hushållsvatten. Detta leddes sedan gammalt över gårdsplatserna ut genom portar och öppningar till öppna diken i stadens gator.³⁰ Det växande antalet boende och de nya vattenledningarna bidrog till att förbrukningen av vatten och utsläppet av slaskvatten ökade. Under 1870- och 80-talen utgick flera kungörelser om att rännstenarna skulle rengöras och att gårdsplatser och gator skulle hållas rena från gräs. S.k. förskämt vatten fick endast släppas ut om nätterna och skulle eftersköljars med rent vatten.³¹

På 1880-talet påbörjades projekteringen av ett nytt rörsystem som inte bara skulle bortföra gårdarnas regn- och grundvatten utan även hushållens förorenade tvätt- och kloakvatten. För uppgiften inkallades en dansk expert - ingenjören

5.5. Gårdsinteriör från Grönegatan på 1890-talet. Observera utsläppet i vägen t.v., rännstenen samt tappkranen över träkaret.

Pl. 5

134

gårdsbrunnarna placerades så nära tomtgränsen som möjligt och att spillvattnet fortsatte att ledas i öppna rännstenar över gårdarna. Bristfälliga rännor med små lutningar gjorde att smutsvattnet kunde bli stående i ojämnheter och gropar:

Det är nog svårt att nu tänka sig att i köken till avlopp var bara en tegelsten utslagen så att från vasken rann det rakt ut på gården (,) 2 meter från huset var ett avlopp en rännesten, den gick längs med huset och den var lite nersänkt och med tuktad sten (,) minns ännu hur det kunne lukta varma sommarkvar.³⁴

De öppna gårdsrännorna förbjöds först 1917. Ägarna av äldre hus och avlopp gavs en tidsfrist på fem år att ändra på detta.³⁵

Stadens avlopp fördes ut från stadskärnan mot öster och väster. Mot söder leddes det ut i två huvudgrenar, den ena mot en dräneringsbassäng invid nuvarande Mejeriet vid stadens södra infart, den andra mot sydost över sumpmarkerna i Nilstorp och vidare ner mot Höje å.³⁶

WC-INSTALLATIONER

För oss som måste springa tvärs över en i barnaögon lång gård, var ju en storartad bekvämlighet att bara behöva gå ut på kökssvalen. ... Ett doftminne som sitter kvar är däremot lukten på det första wc jag besökte, ... Det var ohyggligt spännande att gå på klo hos dem och "dra i strängen" till den högt uppe nästan under taket sittande lådan från vilken vattnet med dån och brus störtade ner i vattenklosetten.³⁷

Inga Haraldson 1910-talet

1903 - 1908 registrerades nära 150 badrum med gasugnar i Lund, varav många förekom i husen kring Clemenstorget.³⁸ 1913 fanns det 305 våningstormullsklosetter samt 1471 vattenklosetter totalt i staden. Grovt räknat motsvarade detta ett wc per var fjortonde invånare.³⁹

För- och nackdelarna med vattenklosetter diskuterades runt om i landet på 1910-talet. Efter det att man konstaterat att vattendragen förorenats av de första utsläppen rådde en viss skepsis mot vattenklosetter.⁴⁰ Det var först på 20- och 30-talen som man accepterade de moderna anordningarna och som bad och wc mer allmänt kom att installeras i husen.⁴¹

Ännu på 1960-talet fanns 470 torrdass kvar i Lund.⁴² De flesta låg i Nödenområdet och resten var spridda över stan. Idag är torrklosetterna borta från innerstaden med ett undantag.⁴³

De primitiva förhållandena med avseende på gårdarnas vatten, avlopp och avträden började således att successivt förbättras genom kommunens försorg på slutet av 1800-talet.

Genom resolution den 13 juli 1922 har Kungl. Maj:ts befallningshavande fastställt följande fördelning av sopor att tillämpas från den 13 juli 1923.

Gödselsopor

såsom sopor från bostad, butik, gård och gata, mindre kvantiteter hästspilling, aska och trädgårdsavfall samt andra till gödsling användbara ämnen, ävensom köksavfall i de fastigheter, där renhållningsverket ej uppställt särskilt uppsamlingskärl för sådant avfall.

Skräpsopor

såsom förstörda husgeråd, klädespersedlar och skodon, papper, blecksaker, glas, porslän och dylikt.

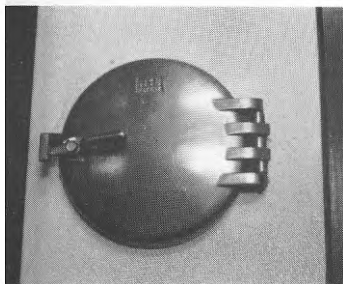
Svinfoder

såsom matrester och köksavfall.

Vederbörande, som icke ställer sig till efterrättelse dessa föreskrifter, vare därigenom förfallen till böter från 5 till och med 1,000 kronor.

Renhållningsverket.

5.7. Renhållningsverkets skylt med krav på sopsortering 1923.

5.8. HSB:s patenterade in-kastlucka i ett hus på Gyllenkroks allé 5 uppfört 1935.

Med de installationer av vattenklosetter som gjordes i husen under första hälften av 1900-talet upphörde efterhand de boendes mest frekventa kontakter med gårdarna.

SOPKÄRL OCH SOPHÄMTNING

1734 skulle gatorna rensopas varje lördag förmiddag och avskredet borttransporteras.⁴⁴ I 1807 års gatuordning stadgades att ifall gödsel- och smutshögar låg kvar på rensopade gator och torg, fick de borttagas av vem som helst "och till sin serkildta nytta använda".⁴⁵ Här antyds att sop- och latrinhanteringen under 1800-talet och ända in på 1900-talet var nyttig och ibland även inkomstbringande. Medan latrinet användes som gödsel brukades köksavfallet som svinföda.

Varje gård hade sin "kökkenmödding". När svinen försvann från gårdarna ökade sannolikt mängden hushållssopor.⁴⁶ När renhållningsverket bildats, stadgades 1893 att soporna skulle samlas i flyttbara kärl med lock om högst högst en hektoliters rymd.⁴⁷ Hur detta efterlevdes är dock oklart. I Nödenområdet uppges att soporna förvarades i öppna kar på gårdarna eller i bästa fall i något skjul. Och det var gott om råttor!⁴⁸

1923 skulle olika slags sopor - gödselsopor, skräpsopor och svinfoder - fördelas i skilda kärl.⁴⁹ 1917 - 1943 drev staden en egen svingård. Matavfallet kokades till foder av den ånga som bildades när skräpsoporna brändes. Under andra världskriget fick de lundabor som hade lämnat avfall till denna svingård en extra tilldelning av fläskkött.⁵⁰

Soptunnorna tömdes och transporterades ursprungligen i hästdragna vagnar. Frammot 40-talet hade dessa ersatts av lastbilar.

Sopnedkassen utvecklades bl.a. av HSB i Stockholm. Här blev det 1935 obligatoriskt med sopnedkast för hus i två våningar eller mer.⁵¹ En sådan bestämmelse infördes dock aldrig i Lund.⁵² Men sopnedkast anordnades ändå som en bekvämlighet i vissa högre hus på 30-talet, t.ex. i Gyllenkrok 27 och 28 på Gyllenkroks allé. Härigenom hamnade sopkärnen i husen och gårdarna befriades från de kommunikationer som var förknippade med sopslängning och sophämtning.

UPPVÄRMNING OCH VEDBODAR

I 1800-talets byggnadsordningar gjorde man av brandskäl skillnad mellan hus med och utan eldstäder. Bostadsrummen organiserades kring husens skorstensstockar och värm-

des av köksspisar och kakelugnar. Enklare rum hade järnkaminer. Eldstäderna eldades med ved och på gårdarna låg enskilda vedbodas och ibland en liten "vedbacke". Veden kunde sågas på sågebock och klyvas på en huggkubbe i vedboden.

Ett nyanlagt gasverk togs i bruk i Lund 1863. Inledningsvis levererades lysgas till gatu- och trappbelysning och någon gång även till inomhusbelysning. Samtidigt introducerades ved- och koleldade järnspisar som ersatte de öppna härdarna i köken. 1870-talet anses vara den tid då järnspisen hade sitt genombrott i svenska kök.⁵³ Försäljning av ved och kol annonserades tätt i Lunds Weckoblad. I en annons från den 25 jan 1879 kan man läsa:

Torr, Storslagen Bok- Björk- och Furuved billigt hos C.A. Persson Klostergratan.
1:a Eng. Hushållskol till dagens lägsta notering hos C.A. Persson Klostergratan.

Bränslet transporterades in på gårdarna och placerades i vedbodas och kolkällare innan det bars vidare in i köken. Så här beskrivs bränslesituationen i ett borgerligt hem vid sekelskiftet av en lundabo:

Från bakgården ledde köksingången och den vägen levererades alla varor, liksom också bränsle, kol, koks och ved. Kolet tömdes i regel i ett avskilt rum i källaren ... I köket hade man ved för närmaste tiden i en vedlår och det omedelbara behovet av kol behölls i en kolbox, som tömdes genom en lucka nertill ... Uppvärmningen under den mörka årstiden skedde genom en kamin som stod i tamburen och eldades med en särskild fin sorts kol, som kallades antracit, köksspisen eldades med ved eller vanlig kol. Sovrummen eldades varje morgon i den kakelugn som fanns ... För tillfälliga kok i köket användes fotogenkök.⁵⁴

I uthyrningsrum saknades spisar och i enklare bostäder var köksförhållandena ofta primitiva. Att värma upp ett vindsrum i Nöden var på 1910-talet förknippat med vissa vedermodor:

När vi kom hem på eftermiddagen skulle vi skynda oss att elda så det var varmt när mor kom hem. Spisen stod på tre ben och så hade den ringar, den var sådär en halv meter hög och eldades med stenkol, det fick vi köpa billigt på Bindgarnet. ... Och så fick man lov att plocka spillkol på järnvägen. ... Det var just mest stenkol, men man kunde elda med koks också, men det kom senare. Och så hade vi torvbricketter, för det var ont om stenkol. - - Vi bodde ju i en sån där kupa, vi bodde i ett rum och mormor i ett, på samma svalt. Inget kök, men ett så kallat kontor, då fick man gå tvärs över svalen så var där en liten skrub, där hade vi primuskök som stod på en låga. Där kunde vi laga mat, men de flesta eldade inne i rummet ändå, där fanns ju spis. Så ute på svalen var det en vask man fick dela. Där bodde fyra familjer med ett rum var.⁵⁵

En rad vedbesparande åtgärder vidtogs i början av 1900-talet. På 1920-talet kom gasspisar allmänt i bruk.⁵⁶ Med gasen kom även koksen, som var en biprodukt vid gasframställningen. Många kakelugnar försågs med bränslebesparande kakelugnsinsatser eller med järnkaminer som placerades framför

ugnarna. Inga Haraldson berättar hur en ny koksugn placerats framför en äldre kakelugn:

I det största uthyrningsrummet fanns en pottugn, alltså för vedbrasor, men den var alltför oekonomisk, så framför den hade installerats en emaljerad vikingugn, som eldades med koks, ...⁵⁷

Många vedeldade kakelugnar eller pottugnar, som de också kallades, byttes ut på 20- och 30-talen.⁵⁸ I stället installerades järnkaminer med en platta på vilken man kunde värma vatten.⁵⁹ Dessa eldades med torv- och brunkålsbricketter som var billiga och glödde hela natten eller med koks, som gav mer värme.

Skåne led brist på ved. Under andra världskriget fick hushållen ransonera med ved och koks. Värmepannor för centralvärme installerades i källarna. Från början eldades de med kol eller koks.⁶⁰ Kokspannorna krävde daglig passning. De oljeeldade pannorna var bekvämare och blev allt vanligare på 50-talet.⁶¹ Påfyllning av olja kunde ske antingen ske från direkt gatan eller via gårdarna.

Gasspisarna förenklade matlagningen. Med gasspisar och centralvärme försvann inte bara vedeldade spisar, järnkaminer och kakelugnar utan också gårdarnas uthus med vedupplag och källarnas bränslefföråd. Gården hade tillsammans med köksingången och köket haft ett grovköks uppgift att sörja för bostadens behov av ved- och kol. Denna uppgift upphörde efter hand. Även i detta avseende kom således gårdarnas roll som förbindelselänk mellan omvärld och enskilda hushåll att förändras.

Med centralvärmens upphörde behovet att organisera bostadsrummen kring husens skorstensstockar. Med värmepannorna övergick ansvaret för uppvärmningen av bostadsrum och bostäder från de enskilda hushållen till att bli en fastighetsfråga. Med de senaste årtiondenas omläggning till fjärrvärme har värmeansvaret övertagits av samhället.⁶²

TVÄTT OCH BRYGGHUS

Att tvätta var en tung och tidsödande syssla på 1800-talet. Man tvättade sällan och mycket åt gången. I en av Lunds stora köpmansgårdar tvättade man två gånger om året under andra hälften av 1800-talet:

Till tvätten, stortvätten, som skulle göras tvenne gånger om året, lejdades extra hjälp, två eller tre tvättgummor. Tvätten började kl. 2 på natten och fortsatte ofta 2 à 3 dagar. Bokaska från eldstäderna brukade användas som tvättmedel och plaggen skrubbadades på räfflade tvättbräder samt vredos för hand; vridmaskinerna voro icke uppfunna.⁶³

Tvätten hade sitt särskilda utrymme i brygghuset.⁶⁴ Större lägenheter hyrdes ofta ut med rätt att disponera gårdens brygghus. Detta angavs särskilt i hyresannonser på 1880-talet och antyder samtidigt att vissa lägenheter och uthyrningsrum saknade tvättmöjligheter. I de nya arbetaregårdarna uppfördes dock brygghus. Dessa användes även som bad- och tvättplats, särskilt för barnen, medan den dagliga hygienien skötes i köken.⁶⁵

I gårdar med L-formade vinkelhus kunde brygghuset vara inrymt i köksflygeln eller ligga bakom den tillsammans med avträdena i en lägre byggnad. Många av de nya köksflyglar som byggdes till på äldre gatuhus under slutet av 1800-talet försågs även med brygghus. I större gårdskomplex eller hyreshus förekom även mangelbodar eller mangelrum.⁶⁶ Gårdsplatsen passerades många gånger under de dagar man tvättade. Inga Haraldson berättar hur man tvättade i hennes barndomsgård på 1910-talet :

Då jag var barn hade man stortvätt en gång i kvartalet. Senare tvättade vi något oftare. ... Mor Henrikson var alltid hos oss två dagar vid varje tvätt, ... Tvättstugan var utrustad med stora laggade träkar, mitt itusågade tunnor, ... Längst in i hörnet fanns "pannan", ett stort kopparkar inmurat i en tegelhäll och med eldstad under. Där kokades all vittvätt. ... Vi la alltid tvätten i blöt i soda kvällen före och alla fläckar såpades in noga, liksom skjortlinningar och dylikt. På tvättdagen började man med att fila det vita i varm lut på den tidens "filebräda", sen las den över i grytan och koktes i ren lut. Och sen la man den tillbaka i karet framme vid fönstret och hällde över kokluten och då den svalnat något filades den en gång till. Och sen sköljde m(a)n i flera vatten, och i det sista hade vi blåelse för att den skulle bli riktigt vit. ... Sommartid drogs sedan massor av "streck" tvärs över gården längst ner åt söder ... Vintertid bars tvätten i "mangelkorgen" över gården upp till den ovanpå inkörsporten belägna stora torkvinden.⁶⁷

Tvätten torkades ibland i de otäta och kalla rum som fanns över portgångarna i gatuhusen. Trots att byggnadshöjderna ökade användes ännu vindarna för att torka tvätt. På 1910- och 20-talen uppfördes flera höga hyreshus med torkvindar. I ett fyravåningshus som byggdes 1907 vid Skolgatan 5 hissades tvätten upp till torkvinden i korgar:

Det fanns en hissanordning däruppiifrån och i dem dinglade tvättkorgarna äventyrligt då de hissades från gården - tvättstugorna fanns ju alltid i källarplanet.⁶⁸

Traditionerna att stortvätta levde kvar i Sverige ännu på 30-talet.⁶⁹ Många stadsbor saknade dock fortfarande tvättmöjligheter i husen. Men medicinalstyrelsen rekommenderade nu att alla lägenheter skulle ha tillgång till en gemensam tvättstuga. I Lunds lokala byggnadsordning från 1936 föreskrevs också att alla bostadslägenheter med kök eller kokvrå skulle ha tillgång till tvättstuga och torkrum.⁷⁰ De tvättstugor som

tvättstugor som uppfördes på 1930- och 40-talen placerades för det mesta i bostadshusens källare.

KÄLLAR- OCH FÖRRÅDSUTRYMMEN

I de gamla gårdarna fanns förvaringsutrymmen i gårdarnas uthus, i källarna och på de oinredda delarna av vindarna. Med växande antal smålägenheter och uthyrningsrum och en ökande bostadsstandard blev vissa av dessa utrymmen efterhand otidsenliga eller otillräckliga.

Under 1800-talet uppfördes många mindre hus utan källare. Det förekom även hus med grunt placerade källare med höga socklar. Det var först med en bättre dränering mot slutet av 1800-talet som djupare källare mer allmänt kunde anordnas under husen. På 1860-talet byggdes stadens dräneringssystem ut. Men Lunds mark var ännu inte tillfredsställande torrlagd. I 1874 års byggnadsstadga angavs att källarna i möjligaste mån skulle göras vattenfria och i 1876 års lokala byggnadsordning krävde man att murarna ovan jord skulle isoleras från fukt från underliggande murar.⁷¹ Men det var först efter det att stadens kloaksystem hade byggts ut på 1890-talet som man kan anta att marken blev någorlunda torrlagd. Men fuktiga källare förekom ännu på 1920-talet. Evert Nilsson ger t.ex. en bild av hur fukten drabbat en källare i ett hus vid S:t Månsgratan:

Till vår lägenhet hörde en källare under bostaden, ... Jag skrapade bort stora svampar som var som en och två handflator, i hela taket och i väggarna som var fulla av svampen.⁷²

De nya köksflyglar och gårdshus som uppfördes bakom äldre gatuhus under slutet av 1800-talet, försågs ofta med källare. En sval förvaringsplats för maten var viktig. Med ökande hushöjder och djupare grundläggningar blev det naturligare att bygga källare. När t.ex. ett hus byggdes på med en extra våning kunde motsvarande del under det grävas ur och förses med källare.⁷³ I de gamla husen nåddes källarna ofta via snedluckor eller trälämmar från gårdarna.⁷⁴ Inga Haraldson berättar hur en gård vid Norrtull ännu på 1940-talet fungerade obekvämt och gammaldags:

Men då jag tänker på källaren till min bostad här i stan på 40-talet, då vi skulle ner för en brant kökstrappa, passera gården och sedan lyfta upp en tun(g) svarttjärad källarläm innan vi kunde ta oss ner för trappan till det kolsvarta utrymme med stampat jordgolv, som då var vårt enda förvaringsrum för mjölk och andra färskvaror och alla "inläggningar" man höll sig med på den tiden, ...⁷⁵

Den stora skålen med mjölk fick bäras ner för kökstrappan vidare över gården och ner i källaren när mjölken köpts på eftermiddagen och hämtas upp

på morgonen, - - - hela mitt liv har nästan varit fullt av trappor och trappsteg i synnerhet den del därav jag bott i Lund.⁷⁶

Under senare delen av 1800-talet låg ofta en trappa till källaren under gatuhusets huvudtrappa. Men nedgången till denna låg som regel på gården. Från kökstrapporna däremot nåddes källarna direkt, utan omväg över gården. På detta sätt hade källarna goda förbindelser med köken och gårdarna medan de avskildes från de mer offentliga huvudtrapporna och portgångarna.

På 1920- och 30-talen började husen förses med källare som nåddes via trappor inne i husen. Trots att det fanns extra källartrappor mot gården, nådde källarna enklast inifrån huset och kom därigenom kommunikationsmässigt att knytas närmare husen än till gårdarna.

I Lunds byggnadsordning från 1936 stadgades att en bostadslägenhet skulle ha förrådsrum och källare.⁷⁷ Förråden skulle i första hand placeras på vindarna eller undantagsvis på något annat ställe i husen.⁷⁸ Under 30- och 40-talen byggdes ofta hyreshus med välutrustade källare med soprum, tvättstugor, torkrum, ibland med strykrum, kol- eller koks-förråd och pannrum. Även matförråden hade sin plats i källarna. Men lägenhetsförråden förlades reglementsenligt till vindarna. 1940 infördes krav på att skyddsrum skulle anordnas i varje nybyggt hus. Dessa stora källarrum kom i praktiken att användas som förvaringsplats för cyklar mm.

Många av de gamla uthusfunktionerna förlades på detta sätt efterhand i husens källare och på vindar. För att nå dessa utrymmen behövde man inte längre gå utomhus. Trapphusen hade övertagit den sammanbindande uppgift som gårdsplatserna tidigare haft.

CYKELSTÄLL

Vid sekelskiftet kungjorde man att velocipeder skulle framföras varsamt på gatorna - särskilt i gatuhörnen och vid möten med oroliga hästar.⁷⁹ På fotografen Per Bagges lundabilder från 10- och 20-talen var det vanligt med hästar och träkärror men även enstaka cyklar förekom på gatorna. När staden växte över sina gränser fick cyklarna en ökad betydelse. Inga Haraldson skriver om sin första cykel som hon delade med sin syster i början av 1920-talet:

Detta var under en tidsålder, då välståndet började utvecklas i Sverige, ... Cykeln var för de flesta något eftersträfvansvärt. I vår familj hade då Far cykel och när min äldre syster läste för prästen i Knästorp fick vi en damcykel, som vi var två om ända tills jag tagit studenten och köpte en egen.⁸⁰

5.9. Järnvägsövergången vid Bantorget mot väster 1929.

Mellankrigstiden var en genombrottstid för cyklarna.⁸¹ Cykelförsäljningen i Sverige hade ett uppsving mellan 1934 - 41 och en andra uppgång efter krigsslutet. På 50-talet däremot var försäljningen låg för att åter öka kraftigt mot slutet av 60-talet.⁸² I Lund medförde portarna att cyklar lätt kunde ledas in på gårdarna. På 1960- och 70-talen fanns det i många gårdar enkla cykelskjul längs staket och murar i tomtgränserna.⁸³

STALL, PARKERINGSPLATSER OCH GARAGE

Tyvärr är det ju nu också "oändligt" länge sedan Ringens typiska hästanspända vagnar körde omkring på våra gator och det såldes färskt härligt doftande bröd direkt till hushållen.⁸⁴

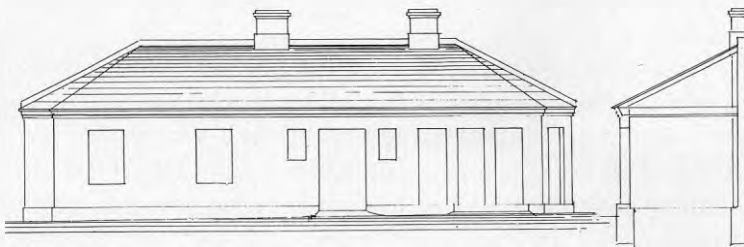
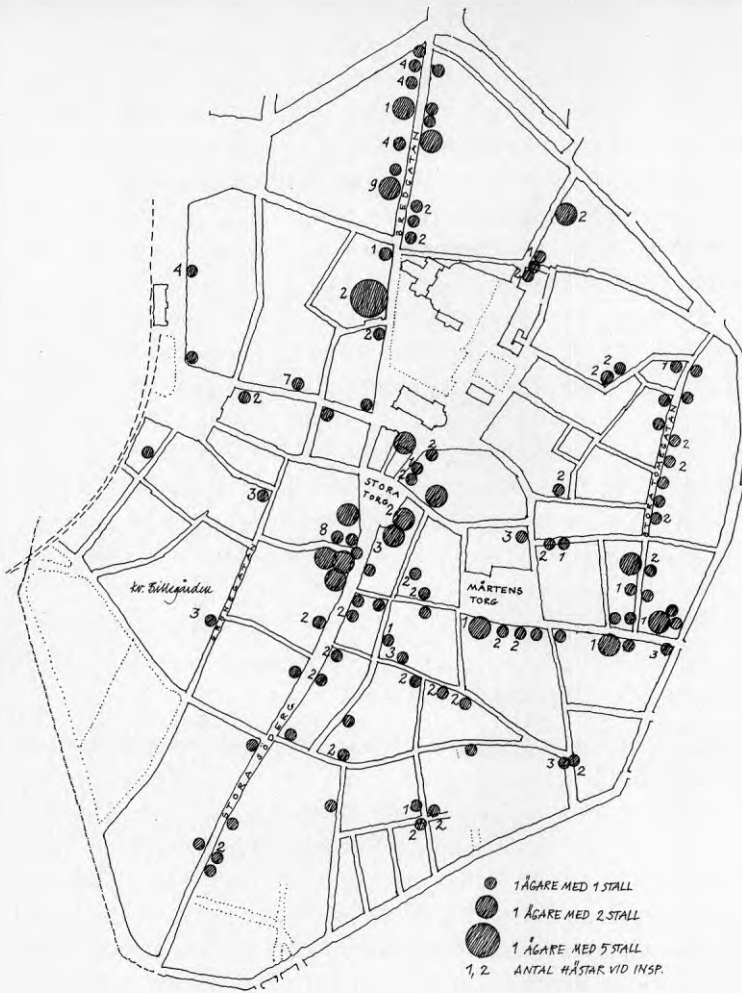
Inga Haraldson på 1910-talet.

På 1860-talet fanns omkring 300 hästar i Lund. Vid sekelskiftet hade antalet hästar sjunkit till ca 200.⁸⁵ På gårdarna fanns det stall för hästar. Dessa var spridda längs vissa stråk i staden, vilket framgår av kartan t.h. Men de flesta var små med några få hästar som i en gård vid Gröne-gatan i fig 5.11.⁸⁶

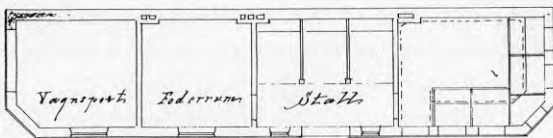
Hästarna ersattes efterhand av bilar. De tyngsta transporterna övertogs tidigast av motorfordon medan lättare transporter ännu utfördes med hjälp av hästar. Under mellankrigstiden fanns det ännu hästar i Lund och de förekom i staden ända in på 50-talet.⁸⁷

Med bilarna uppstod ett nytt behov av uppställningsplatser och garage. Stortorget blev en trafikplats med parkerade bilar och man uppförde några stora garageanläggningar i

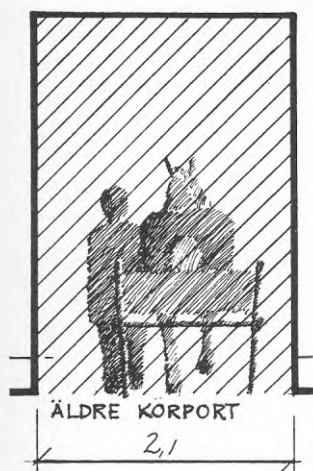
5.10. Ägare med stall i stadskärnan 1886. Siffran anger antalet hästar vid inspektionstillfället.

5.11. T.v. Stallbyggnad för tre hästar samt vagnsport, foderrum och torrklosetter i kv Billegården vid Grönegatan 1883. Stallet för tre hästar finns även angivet i i kartan ovan. Byggnaden är riven.

5.12. Minsta mått på körport enligt 1800-talets byggnadsordningar.

staden på slutet av 20-talet. I kv Billegården uppfördes t.ex. en stor anläggning med garagelängor 1927 och 1929 byggdes ett centralgarage i kv Sankt Peter. På 30-talet uppfördes även en del smågarage i äldre gårdar. Vissa saneringsplaner från denna tid tillät att garagebyggnader uppfördes i gårdarna.⁸⁸ Under mellankrigstiden ökade antalet bilar sakta i Sverige för att gå tillbaka något under själva krigsåren och åren därefter. Sedan ökade innehavet åter.⁸⁹

De gamla portgångarna var bättre anpassade för hästar än för bilar. Den minsta bredden på körportar skulle enligt de äldre byggnadsordningarna vara 2,1 meter, vilket var något smalare än de 2,5 meter som sedan länge anses vara en lämplig bredd för en parkeringsplats.⁹⁰ I 1936 års byggnadsordning ökades minsta bredden för körport obetydligt, till 2,2 meter. Dessa äldre körportar medger dock, trots de är smala, att bilar fortfarande kan köras in på gårdarna och i vissa fall även parkeras i själva portgångarna.

SEKUNDÄRFUNKTIONERNAS FÖRÄNDRINGAR OCH BETYDELSE FÖR GÅRDAR OCH BOSTÄDER

Många av husens sekundärfunktioner hade sina platser på gårdarna. Gårdsplatsen kom därigenom att utgöra ett viktigt förbindelserum mellan bostäder och biutrymmen. Den var nödvändig för att det dagliga livet skulle fungera. Med brunnar och tappkranar, kol- och matkällare, uthus och kökstrappor kan gårdsplatsen liknas vid ett slags grovkök till bostäderna. Genom kökstrapporna avlastades bostädernas finingångar från dagligt spring. Med avträden, gödselgropar och förorenat vatten som släpptes ut i öppna rännstenar, fungerade gårdsplatsen även som en slags "mottagningsplatta" för hushållens latrin och avlopp.

I och med att vissa gårdsuppgifter successivt övertogs av samhället försvann också gårdarnas roll som husens baksidor. Gårdar och hushåll anslöts till stadens kommunala försörjningsnät för el och gas, vatten och avlopp. Den första anslutningen gällde markens dränering. Ett kommunalt elverk byggdes vid Winstrupsgatan i Lund 1907. 1912 samlades elverk, gasverk, vattenverk och kloakverk under en gemensam styrelse. Installationerna av wc i husen pågick under ett drygt halvsekel. Centralvärme började på allvar installeras på 30-talet.

De kommunala ledningssystemen innebar att vissa tekniska installationer gjordes i husen i form av t.ex. vatten- och avloppsledningar. Vattenklosetterna bidrog till att det

mest frekventa beroendet av gårdarna upphörde. 30-talets krav på en förbättrad bostadsstandard innebar även att husen och bostäderna blev mer "självförsörjande" och oberoende av gårdsplatserna i andra avseenden. Förråden skulle t.ex. förläggas på husens vindar. Tvättstugor skulle finnas i husen. Bränseförråden placerades i källarna. Sopnedkast infördes i högre hus. När gårdsplatsernas uppgift som kommunikationsrum upphörde kunde de få nya rekreativa uppgifter, vilket bl.a. betonades i de nya trädgårdsidéer som framväxte i början av seklet.

Vissa sekundärfunktioner har emellertid levt kvar och t.o.m. ökat i betydelse under de senaste decennierna. Detta gäller t.ex. tvättstugor, soputrymmen, förråd och parkeringsplatser, vilka kommer att behandlas vidare i kapitel 8 - "Moderna föreskrifter och lösningsmodeller".

NOTER

1 Ek (1971) 1982, sid 45f.

2 Andrén 1984, sid 31; sid 33, karta 7. Medeltida och eftermedeltida brunnar anges här. Flera äldre brunnar förekommer i följd på samma tomt, vilket enligt Andrén tyder på en stabil tomtbildning.

3 Ragnar Blomqvist, "Brunnar och vattenledningar i Lund under äldre tider", *Kulturen Årsbok* 1935. Vattnets dåliga beskaffenhet omtalas av här och på andra ställen av Blomqvist.

4 1868 års BO, §100: "Å hvarje bebyggd tomt skall, dererst icke, i följd af särskilda förhållanden, Drätselkammaren finner lämligt derifrån medgifwa undantag, vattenbrunn anbringas; börande brunn wara täckt samt med pump försedd."

5 Blomqvist 1935, sid 206. "endast en mindre del erhöles genom direkt uppsamling av regnvatten." Regnvattnet användes bl.a. för att vattna gårdens odlingar.

6 1876 års BO, §10 Mom. 4: "I hvarje tomt bör, så vidt ske kan, beredas vattentillgång, helst genom inledande af vatten från stadens allmänna vattenverk, eller ock genom annan vattenledning eller brunn, hvilken senare skall vara försedd med pump, ändamålsenligt öfverbyggd samt i öfrigt så inrättad, att orenlighet ej i brunnen intränger".

7 Förekomsten av vattenledning angavs i uthyrningsannonser i *Lunds Weekblad* 1879.

Håkan Mattisson m.fl., *S:t Måns gatan*, Lund 1978, tvåpoängsuppsats, sid 18. 1890 installerades vattenledning i Sankt Måns gatan 19.

8 Ek (1971) 1982, sid 45.

9 1734 års GO, pkt nr 10.

10 1807 års GO, §7.

11 Sander Rosén, Bertil Wetter, "Ett bidrag till hemlighusets historia", *Fataburen Nordiska museets Årsbok* 1970, sid 169ff. I herrgårdarna placerades avträdena i början av 1800 ofta i nära anslutning till fähusens göd-

selstäder, men fick under senare delen av 1800-talet mer avlägsna och undanskymda placeringar.

Avträdena i Kjederqvistska gården låg 1875 invid en gödselgrav. I ett en våningshus vid Kiliansgatan låg avträdet sammanbyggt med ett stall.

Axel-Nilsson 1935, sid 111. I Wickmanska gården uppfördes en ny stalllänga 1853 på gårdens norra sida. "Denna nya stalllänga upptog numera två stallar och spiltor för sex hästar och båsar för åtta kor. Här voro också inrymda tvenne avträdeshus samt ett hönshus".

Löwegren 1953, sid 41. På en sidoordnad gårdsplats på 1690-talet "fanns ett par smärre byggnader nämligen ett hönshus och sammanbyggt med detta, en gås- och svinstia samt ett hemlighus."

Elisabeth de Vylder, "Ur minnenas bilderbok", *Lunds Dagblad*, 23.12 1950.

"Till höger på gården var ett hemlighus i 4 avdelningar, från varje dörr ledde en trappa upp till sitsen och där var två håll, ett för äldre, ett mindre för barn! Familjerna hade vardera sitt 'hus'. De var sammanbyggt med ett stall, som låg på den stora med kullerstenar belagda innergården."

12 Osberg, sid 83.

13 1868 års BO, §85-88.

§87: "Dylika gödselstäder böra wara både i botten och å alla sidorna, dessa senare till minst en fot öfwer jord, försedde med hel stens mur af brändt tegel, murad antingen med cement eller kalk och deri blandadt skiffermjöl; bottenmuren bör hwila på underlag af blålera."

14 1874 års HS, §17. I §24 gavs anvisningar om avsteg från normalstadgan.

15 Stadsfullmäktiges protokoll. Beslutet togs 20 maj 1875, men långt ifrån enhälligt "då blandade ja och nejrop hördes, begärdes och företogs voting". Hälsovårdsnämndens förslag gick igenom med 14 röster mot 11.

16 Kontroll av huruvida avträdena utförts i enlighet med de lokala reglerna, företogs under 1870-talets senare hälft. Hälsovårdsnämndens arkiv, LSA.

17 Alma Olsson, "Norrevall på 1880-talet," 1940, *Vi minns om Lund vid seleskiftet*, Gamla Lund Årsskrift L 1977, Lund 1969, sid 40.

I Hans Erlandssons anteckningar "Gårdens historia" berättas en liknande historia om hur en "korreman" från landsbygden skötte latrintömningen i gården vid Tomegapsgatan på 1880-talet. I vederlag fick han en rågad sup med socker eller en ostbit som tilltugg. Här finns en sång nedtecknad av Petter från Sjingatorn (Östra Torn) som visar att korremannen kunde få betala för ett lass eller få det gratis eller ännu bättre få betalt för att hämta det.

18 Alfred Lundberg, *När velocipeden var ung i Lund*, Gamla Lund Årsskrift 59, Lund 1976, sid 64.

19 Rådhusrätten och Magistraten i Lund. Kungörelse 13 sept 1888. LA. Här anges helt andra hämtningstider än i citatet ovan.

20 Medicinalstyrelsens skrivelse till Kungl. Majts befallningshavare i Malmöhus län, finns som bilaga i stadsfullmäktiges protokoll 1892, §35. Konungens befallningshavare fick här en anmärkning för att ha fastställt stadgan. I stadsfullmäktiges protokoll 1892, §192 redovisar emellertid hälsovårdsnämnden en annan bakgrund till beslutet. Det påpekades att den lokala stadgan genomförts med Medicinalstyrelsens goda minne. Styrelsen hade trots sitt ogillande 1876 aldrig begärt att få stadgan upphävd. Inte heller styrelsens inspektörer hade annat än stött gropar framför tunn-systemet.

21 *Stadga rörande uppsamling och bortforsling af afträdesorenlighet, soppor och afskräden från Lunds stad*, §1, §5. Fastställd 1893. Lund var jämte Helsingborg tidigt ute med att införa torvströklosetter.

22 Detta framgår av de förelägganden som vissa gårdsägare fick 1895 för att alltför många boende eller anställda använde samma klosett. Hälsovårdsnämndens arkiv, LSA.

23 Haraldson, *Kring en gård ...*, 1976, sid 8.

Torvmullsklosetter förekom på vindar och bakom kök.

24 Stolen tillhör Inez Svensson i Höör, som uppger att den kommer från en prästgård i trakten. Klosetten är omålad. På en järnskylt upptill står: Stenströms bosättningsmagasin i Malmö. Ryggen är 128 cm hög och sitsen 50 cm bred. Pjäsen är publicerad i *Antik Auktion* 1992 nr 2. En liknande klosett finns på Malmö Museum. Samtal hösten 1992.

25 Detta reglerades i BO års 1807, §6; BO års 1828, §23 I föreskrifterna krävdes att rännorna över granntomterna skulle hållas rena. I BO års 1868, §98, §99 anges hur grundvattnet skall ledas över granntomt till gatas rännsten.

26 *Minnesskrift med anledning av stadsfullmäktigeinstitutionens i Lund femtioåriga tillvaro*, Lund 1913, sid XIX.

27 1868 år BO, §12.

1876 års BO, §9 mom 3: "Innan tomt får bebyggas, skall den genom rörledning till stadens allmänna drainering torrläggas."

28 Drätselkontorets protokoll 1878, §59. Stadsfullmäktiges protokoll 1892, §143. I Hälsovårdsnämndens skrivelse framgår att rören "under årens lopp fördärfades" så att vissa hus åter besvärades av vatten i källarna.

29 1874 års BS, §22. 3.

30 A. Olsson 1969, sid 40. "Allt spillvatten rann i rännstenarna, och i synnerhet när någon hade stortvätt såg man fullt med barbenta ungar vadande i flödet, där det alltid fanns något att plocka upp." Beskrivningen gäller 1880-talet.

31 Rådhusrätten och Magistraten i Lund. Kungörelse 1877. LA.

I 1876 års BO §9 mom 1 förbjöds avloppsrör från kök eller uthus att mynna åt gata eller allmän plats. Men enligt §9 mom 2 skulle spillvattnet från tomt skulle utföras till de allmänna rännstenarna. Gårdarna fick härigenom motta det mest förorenade vattnet innan det släpptes ut i rännstenarna.

32 *Förslag till kloakledning i Lund*, 1886. Boken innehåller Ambts förslag på tre alternativa kloaksystem: ett kombinerat, ett delvis separerat och ett fullständigt separerat system för dag- respektive spillvattnet. Här finns även detaljritningar över nedstigningsbrunnar, avloppsbrunnar och anslutningar av husens avlopp mot gatan, mm.

Tim Knudsen, *Storbyen støbes*, København 1988, sid 120, 129. Här beskrivs Georg Christian Charles Ambts verksamhet med kloakering av danska städer. Ambt var starkt influerad av tysk anläggningsteknik och stadsbyggnadskonst. Ambt var med om att kloakera Nakskov 1883-84, vilket blev den första staden i Danmark med wc-installationer. Ambt blev stadsingenjör i Köpenhamn 1886. Först 1897 fick Köpenhamn och Fredriksberg en samlad kloakplan antagen, som var genomförd 1903.

33 *Reglemente för enskilda kloakledningar i staden Lund* 1891, §6.

Elias Heyman 1886, sid 117. Här beskriver Heyman de öppna avloppen på gårdarna: "Beträffande punkten 7 af de uppställda fordringarna (obligatorisk anslutning till den allmänna ledningen från hvarje bebodt hus), så är det åliggande för hvarje husegare ... att smutsvatten ej bör tillåtas få rinna i öppna rännstenar på gatan. Önskeligt är äfven, att husegarne åläggas att afleda spillvatten underjordiskt äfven i gårdarna, och att det ej här flyter till brunnen i öppna rännstenar. Bristfälliga, som dessa ofta äro, stensatta med kullersten och utan att hafva tillräckligt lutning, blir smutsvattnet stående, hvaraf följer luftförsämning i gården och grundens förorening."

- 34 Evert Nilsson, *Från min barndoms Lund*, kopia manuskript, år ej angivet.
E. Nilsson f. 1914, bodde på 1920-talet på S:t Måns gatan i den ännu bevarade småfolksgården Billegården 58.
- 35 *Reglemente för Lunds Stads kloakverk 1917*: §8 2): "Spillvatten, som från fastighet skall tillföras stadens i gata eller väg befintliga underjordiska avloppsledningar, skall även å tomt avledas i underjordisk ledning, ..."
- I §6 tilläts hus med befintliga avlopp ännu under en femårsperiod att begagna öppna rännstenar över gårdarna.
- 36 Blomqvist 1978, sid 310. Ett reningsverk byggdes här på 1930-talet.
- 37 Haraldson, *Tidigt 1900-tal ...*, 1976, sid 6. I. H. berättar om sina första intryck från en vattenklosett hos plåtslagare Sörensson på 1910-talet.
- Haraldson, *Kring en gård ...*, 1976, sid 7. Hon fann torrklosettarna välskötta och ofta mer luktfria och hygieniska än de första vattenklosettarna.
- 38 Hälsovårdsnämndens arkiv, LSA.
- 39 Detta baseras på att Lund 1910 hade en befolkning på 20.139 och 1920 23.183 personer. Ur SCB: *Historisk statistik för Sverige*, Del I, Stockholm 1969.
- Lars Lundgren, *Vattenföroreningsdebatten i Sverige 1890-1921*, Lund 1974, sid 148, 161. Lund hade 1915 1.666 och 1921 2.145 vattenklosetter.
- 40 a.a., sid 145ff. Förorenade vattendrag och förlusten av gödningsämnen ställdes mot den bekvämlighet och effektivitet som moderna kloaksystem och vattenklosetter medförde.
- Elias Heyman, 1886. Förespråkarna för ett nytt kloaksystem i Lund 1886 fick bemöta motståndarnas argument om förorenat vatten, förlusten av viktiga gödningsämnen, komplicerade wc-konstruktioner och ökad vattenförbrukning.
- Millech m.fl. 1954, sid 68. Enstaka vattenklosetter hade installerats i t.ex. Köpenhamn och Stockholm innan städerna mer sammanhängande kloakerades.
- En bok om avträden*, AB Ferrosan, red. Christer Strandberg m.fl., Malmö 1984, sid 59. I Stockholm upphävdes förbudet mot wc-installationer 1904.
- 41 Enligt samtal med ingenjör Per Nilsson, Gatukontoret i Lund, är systemet delvis fortfarande i bruk. Ritningarna används ännu av Gatukontoret i samband med att ledningsarbeten utförs i stadskärnan.
- 42 Ernst Foisack, "Lunds nya renhållningssystem", *Lundapegeln* 1967:1, *Renhållningsverket 75 år*, sid 8.
- 43 Enligt samtal med Helena Cervin, Renhållningsverket, hösten 1992. Torrklösetten ligger på Biskopsgatan.
- 44 1734 års GO, pkt 3.
- 45 1807 års GO, §9.
- 46 Ström 1967, sid 14.
- 47 *Stadga rörande uppsamling och bortforsling af afträdesorenlighet, sopor och afskräden från Lunds stad*, 1893, §4.
- 48 Ek (1971) 1982, sid 41.
- 49 *Renhållningsstadga för Lunds stad*, 1922, §5.
- På Renhållningsverkets skylt anges: "Genom resolution den 13 juli 1922 har Kungl. Maj:ts befallningshavande fastställt följande fördelning av sopor att tillämpas från den 13 juli 1923."
- 50 Bertil Paulsson, "Kommunal renhållning i Lund", *Stadsbyggnad* 48, 1982:2, sid 14f.
- Foisack 1967, sid 7.
- 51 Krav på sopnedkast i boningshus med fler än två våningar finns i 1934 års BO i Stockholm, §32.

Hesselman 1941, sid 75: "De första sopnedkasterna från kök anordnades år 1903 i Kv. Bodarna vid Strandvägen. 1908 och 1910 gjordes i ett par hus sopnedkast från balkonger."

HSB, red. Lennart Holm, Stockholm 1954, sid 222. "Sopnedkastet är en uppfinning av arkitekt Sven Wallander. Det accepterades snabbt av allmänheten och redan 1930 blev det obligatoriskt i Stockholm vid mer än 4 lägenheter per trappplan, senare vid alla flerfamiljshus med mer än två våningar."

52 1936 års BO i Lund, par. 35. Byggnadsnämnden kunde dock kräva sopnedkast.

53 Nils Nilsson, "Köksspisar", *Kulturen Årsbok* 1984, sid 47ff. Spisar tillverkades i de nya mekaniska verkstäder som växte fram i Sverige under mitten av 1800-talet. Kockumsverkstäderna etablerades på 1840-talet. Carl Holmberg startade sin verksamhet i Lund 1864, bl.a. med spistillverkning. 1870-talet var den tid då bruket av fotogenlampor hade sitt genombrott, vilket tidsmässigt anses kunna förknippas med att ljuset från den öppna spishärden försvann. Två typer av spisar var vanliga - antingen en spishäll som murades in över en öppen hård eller en fristående järnspis.

54 Eva Kjerström-Sjölin, "Kakelugnsinsatser", *Kulturen Årsbok* 1984, sid 146.

55 Ek (1971) 1982, sid 70ff.

56 Blomqvist, 1978, sid 310.

57 Inga Haraldson, *Strövtag i och kring Sankt Tomas trakter i Lund på 1920- och 30-talet*, kopia manuskript 1976, sid 20. Vikingugnarna tillverkades av Ankarsrums bruk.

58 1938 anges i ett brandförsäkringsbrev att centralvärme installerats i Brooméska huset.

59 I Bagaren 5, installerades järnkaminer på 40-talet. Samtidigt byttes vedspisarna till gasspisar. Centralvärme och wc installerades först på 60-talet. Samtal med Elna Eskilsson 1991, som bott i gården sedan 1928.

60 Övergången till kokseldning i landet märks även i artiklar om den kalirika koksaskan, som inte lämpade sig för kompostering och gödning utan som växtbekämpningsmedel i grusgångar eller under stenläggningar. AST 1930, sid 698; AST 1932, sid 89. Koksaska användes även som fyllning i bjälklag. Samtal med ingenjör Lennart Klarin, hösten 1989.

61 Haraldson, *Strövtag ...*, 1976, sid 21.

62 Fjärrvärme började installeras 1964 i Lunds innerstad. Samtal med Jan-Olov Palm, Lunds Energiverk 1992.

63 Lundberg 1954, sid 30. Beskrivningen gäller 1860 -80-talen.

64 I bryggghuset tvättade man och bryggde ursprungligen även öl. Ugnar som tidigare haft betydelse för maltberedning, torkning av säd och malt etc, fick troligen efter förbudet mot kölnor 1828 en inskränkt användning.

65 Anna Steen, *Arbetarebostaden från 1930 - en ny utställning på Kulturen i Lund*, duplicat, uppsats på kulturvetarlinjen vid Göteborgs universitet 1984, sid 27.

Ek (1971) 1982, sid 46.

66 I några gårdar kring Clemenstorget uppfördes vid sekelskiftet både mangelbodar och strykrum.

Haraldson 1972, sid 42a, b. Familjen Sundevall hyrde t.ex. in sig i makarnas Hanssons mangelrum.

67 Haraldson, *Kring en gård ...*, 1976, sid 8f.

68 a.a., sid 7. Detta hus uppfördes av byggmästare Wahldén.

69 Brita Åkerman, *Familjen som växte ur sitt hem*, Stockholm 1941, sid 78ff. I en undersökning som gjordes av 214 stockholmsfamiljer framkom att man stortvättade var tionde eller elfte vecka. Sådana stortvättar tog flera dagar i anspråk, ibland en hel vecka med alla arbetmoment inräknade.

- Småtvätt däremot sköttes i bostäderna. Kvinnorna tyckte att tvätt hörde till de roligare hushållsgöromålen.
- 70 1936 års BO, par. 36. 5.
- 71 1874 års BS, §31; 1876 års BO §23 mom 4.
- 72 Evert Nilsson, sid 26.
- 73 T.ex. i Winstrup 16, 17.
- 74 Källarna hade ibland nedgångar även från gatan. Källarbutiker nåddes t.ex. från gatan. I byggnadsordningen från 1868 förbjöds särskilda utbyggnader över källarnedgångar att uppföras mot gata.
- 75 Haraldson, *Kring en gård ...*, 1976, sid 6.
- 76 Inga Haraldson, *När vi bodde i kvarteret Kråkelyckan med adress (Norra el Bred(a) gatan i Lund*, kopia manuskript 1983, sid 51f.
- 77 1936 års BO, par. 36. 1)
- 78 1936 års BO, par. 42. 1).
- HSB 1954, sid 221. HSB satsade på 20-talet på att ordna förrådsutrymmen på vindarna. Vid en undersökning framkom emellertid bostadsinnehavarna hade behov av fler och olika slag av förrådsutrymmen, bl.a. även källarkontor.
- 79 Rådhusrätten och Magistraten i Lund. Kungörelse om särskild ordningsstadga för velociped 1900, LA.
- 80 Haraldson 1972, sid 34. I. H. tog studenten 1927.
- 81 "Förkrigstiden var cykelns storhetstid" lyder en rubrik i SDS 1981, där cykelhandlaren Thure Andersson på Lilla Fiskaregatan intervjuas.
- 82 Staffan Skott, *Tidens cykelbok. En handbok för all sorters cyklister*, Kristianstad, u.å., sid 36. Cykel- och mopedfrämjandets uppgifter. DN 31.8 1988.
- 83 Kommunens inventeringar av Lunds gårdar som gjordes i flera omgångar under 1960- och 70-talen.
- 84 Haraldson 1972, sid 4.
- 85 Ström 1967, sid 22f.
- 86 Ström 1967, karta 5. Många stall fanns 1868 utmed stadens nordsydliga huvudgata och även längs Mårtensgatorna och Stora Tomegatan.
- 87 Foisack 1967, sid 7. Mellan 1924 till 1942 byttes t.ex. Renhållningsverkets hästar successivt ut mot lastbilar.
- SDS 1.10 1989. Här anges att stadsbudens sista häst såldes 1959.
- 88 T.ex. i kv Leksaken norr om Clemenstorget.
- 89 Anders Nordberg, Bo Wijkmark, "Stadstrafiken i bilismens genombrottsskede", *Hundra år under kommunalförvaltningarna 1862-1962*, utg. Svenska Landskommunernas Förbund m.fl., Stockholm 1962, sid 399.
- 90 Ernst Neufert, *Beu-entwurfslehre*, Berlin 1938, sid 205. Här anges lämpligt mått på parkeringsplats på 2,5x5 meter - ett mått som används för platser ännu idag.

KAPITEL 6

TRÄDGÅRDARNA

6.1. Kiliansgatan mot domkyrkan 1923.

Från gårdarnas uthus och gårdsplatser skall vi nu vända blicken mot trädgårdarna. Dessa satte inte endast sin prägel på enskilda gårdar och kvarterens inre, utan skänkte även grönska åt gator och offentliga platser. Trädens kronor kunde sträcka sig långt över gårdarnas stängsel och plank. Lund var tidigt omtalad för sina trädgårdar, som ännu i början av 1800-talet mestadels bestod av fruktträdgårdar, enklare nyttoodlingar och tobaksplantager. Vi skall se hur växtintresset och nya trädgårdsideal utvecklades under mitten av 1800-talet. Under senare hälften av 1800-talet började ett nytt slag av trädgårdar anläggas i staden.

Trädgårdarna hade stor betydelse för umgänget och det sociala livet. I flera skildringar beskriver lundabor sina intryck från trädgårdar och personligheter man mött i dessa. Detaljerade beskrivningar av själva anläggningarna är dock mer sällsynta. Någon samlad allmän beskrivning av äldre innerstadsträdgårdar finns inte heller. Enstaka lundaträdgårdar finns omnämnda i brandförsäkringshandlingar och i gårdsmonografier. I tomtkartor från slutet av 1800-talet antyds vilka delar av tomtarna som var planterade.¹ Men ritningar över trädgårdarna saknas allmänt, med undantag för några av de största anläggningarna. För att få en bild av hur äldre trädgårdsideal utvecklades mellan 1850-1930 har jag studerat äldre trädgårdshandböcker och tidskrifter.

Lundaträdgårdarna har ofta utgjort avskilda "gårdar" i gårdarna. Dessa hörde till den privata sfären och är därför

dåligt dokumenterade i stadens bildarkiv. Här finns visserligen enstaka fotografier av trädgårdar från slutet av 1800-talet, men i övrigt får man söka bilder av äldre trädgårdar i privata fotosamlingar. I några gårdar har jag fått ta del av gamla fotografier. I detta kapitel presenteras en gård med foton ur en privat fotosamling.

Trots bristen på såväl allmänt som lokalt material kommer jag här lyfta fram några allmänna stildrag hos äldre trädgårdsanläggningar och visa hur dessa eventuellt kommit till uttryck i olika lundagårdar. Trädgårdarnas sociala roll kommer även att beröras med stöd av vad som framkommit i olika lundaskildringar.

ÄLDRE TRÄDGÅRDSIDEAL

Carl W. Schnitler anger i *Trädgårdskonstens historia i Europa* 1917 att den senmedeltida europeiska trädgården kännetecknades av tre karaktäristiska delar:

- den gräsbevuxna blomsterängen;
- den trädplanterade trädgården;
- blomsterträdgården eller örtagården.

Blomsterängen bestod ofta av en rektangulär öppen plats, där det kunde finnas en bäck eller kanal, en gräsbänk och ett stenbord. Det var här man hade fester och roade sig. I dess närhet låg en trädgård, där vanligen fruktträd hade planterats i snörräta rader. I en mindre kringgårdad örtagård (*hortus conclusus*) odlades blommor, läkeörter och grönsaker i kvadratiska eller rektangulära sängar.² De olika trädgårdspartierna låg ofta skilda från varandra. Sten Karling nämner exempel på anläggningar där frukt- och köksträdgårdarna hade friare konturer medan örtagårdarna hade mer fasta fyrkantsformer.³

Renässansens trädgårdar var betydligt mer strängt ordnade med raka gångar och strama kvarter. En renässansanläggning utgjorde en samlad helhet med urskiljbara delar. Den avgränsades ofta mot omgivningen med murar eller häckar. Kvarteren avskiljdes från gångarna genom nivåskillnader eller med staket, träkanter eller buxbomshäckar. Vanliga inslag i renässansens trädgårdar var lusthus, valvgångar, fontäner och kanaler.⁴ I de nordiska renässanssträdgårdarna finner man ofta rätlinjiga bassängar.⁵ Vi skall här se hur Schnitler beskriver några tyska renässanssträdgårdar från 1500- och 1600-talet:

På typiskt renässanssätt äro sirliga blomster- och örtsängar grupperade kring en mittelgång eller korsgång, som delar trädgården i rätvinkliga fält. Huvudkvarteren äro stundom skilda av höga häckar eller lövtäckta valvgångar, som ofta omge hela trädgården.⁶

Läkaren Scholz's trädgård i Breslau på 1580-talet utgjorde en välkomponerad helhet:

Scholz's trädgård var en typiskt borgerlig anläggning, medelst korsväg delad i fyra partier. I vägkorsningen stod ett till alla fyra sidorna öppet lusthus, invändigt prytt med konstsaker och musikinstrument. Det ena kvarteret inrymde blomstersängarna, som omgävos av små staket och innehöllo snödroppar, violer, krokus, primula, akleja, blåklint, vallmo, lilja, tulpan o.s.v. Det andra kvarteret räknade 385 medicinalörter, ... Den tredje avdelningen var träd-gården (viridarium) med både frukt- och prydnadsträd samt täckta valvgångar. Det fjärde kvarteret inrymde rosengården och en labyrint, vars väggar utgjordes av spaljéer med slingerväxter. Trädgården hade också en grotta, ... och mitt i vart kvarter en fontän.⁷

I Italien och Frankrike blev barockens scenografiskt uppbyggda trädgårdsanläggningar på modet under 1600- och 1700-talet, medan de stramare renässansidealen dröjde sig kvar i Tyskland och Holland. I Norge och Danmark påverkades trädgårdarna av enkla tyska och holländska borgerliga anläggningar. Trånga gårdsmått och en viss konservatism anses här ha bidragit till att de franska barockidealen med stor-slagna centralaxlar, utblickar och fondmotiv fick ett begränsat genomslag.⁸

LUNDS STORA TRÄDGÅRDAR

Ända in på början av 1800-talet var många av Lunds trädgårdar ännu obetydliga lyckor och täppor. Anders Nilsson ger en bild av stadens lantliga ängslyckor och dammar omkring 1840:

Dessa stora inhägnader kunde ingalunda få namn af trädgårdar, utan voro riktiga ängslyckor, merändels med ett grönsaksland närmast gården. De egdes i allmänhet af kyrkans herdar och akademiens lärare, och flera voro omgifna af grädda kanaler med stillastående grönt vatten innanför gårdesgårdarne - troligen qvarlevor från klostertiden.⁹

Saknades då europeiska influenser i Lunds äldre trädgårdar? Anlagda trädgårdar fanns i några av stadens större gårdar. De två mest framträdande husen i Lund på 1600- och 1700-talen var Lundagårdshuset norr om domkyrkan och Karl XII-huset vid Södergatan.¹⁰ Båda hade ansenliga trädgårdar.

Trädgården invid Lundagårdshuset. När den nybildade akademien övertog området kring Lundagårdshuset 1688 ingick här en stor inhägnad trädgård, som sträckte sig ända upp till Paradisgatan, norr om nuvarande universitetsplatsen. Träd-

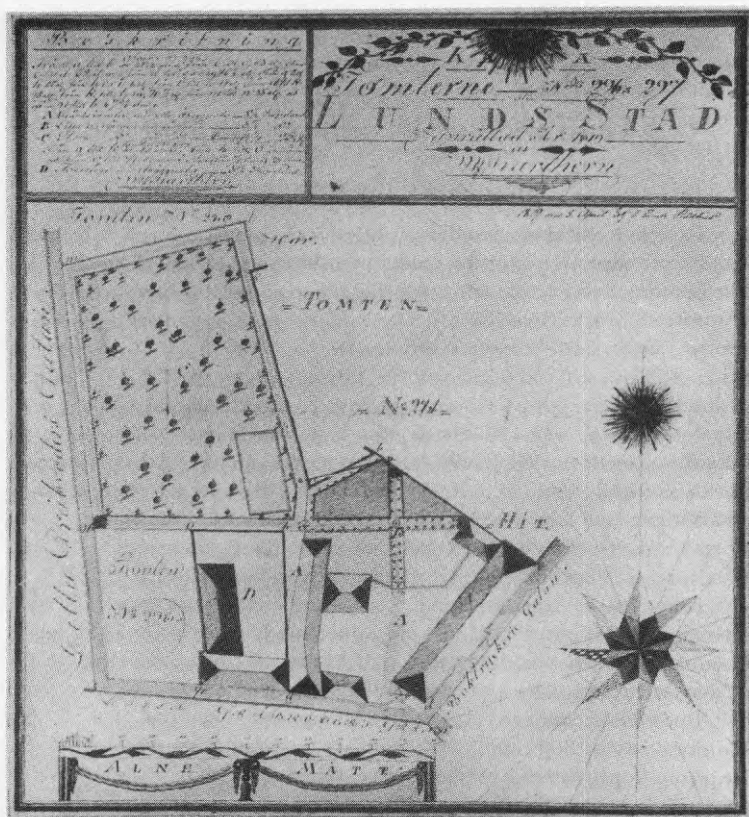

gården var indelad i olika kvarter med gångar och här fanns en korsgång, ett lusthus och två dammar. I ett syneprotokoll från 1703 beskrivs de växter som fanns i de olika kvarteren. Trädgården var vid detta tillfälle vanskött och hade hunnit genomgå ett visst förfall. Kvarteren innehöll allahanda träd, fruktträd, bärbuskar och blommor. Här fanns syrener, almar och ett valnötsträd. Här nämns kriska (sura) och söta körsbär och äppelträd, plommonträd med sviskon och krikon, päron- och pergamotteträd (päron), vinbärs-, stickelsbärs- (krusbär) och solbärsbuskar (vinbär). Här fanns ett förfallet krydd- och örtkvarter med "peon, ackeleija, alant" (alant är ålandsrot, en gul korgblommig fuktväxt) och solrosor. Vid synetillfället förekom gräs, hassel och vilda hyllebärsbuskar och här och var hade gropar grävts av svin. Vilken form kvarteren hade anges emellertid inte.¹¹

Hårlemans förslag till förnyelse av området 1744 - 1748 omfattade Lundagård och en ny botanisk trädgård i den gamla trädgårdens läge, samt en ridbana norr om nuvarande Paradisgatan. Hårlemans planförslag präglades av den franska barocken och hade mittaxlar, diagonaler och fondmotiv. Av detta genomfördes Lundagårds gräsplaner och trädalléer söder om huset. Här anlades gräsmattorna med utskurna styc-ken av grästorv som fästes i marken med små träpinnar.¹² Norr härom anlades en botanisk trädgård med spegeldamm, blomsterkvarter och ett orangeri. Här anlades även gräsmattor eller gazoner som de också kallades.¹³

Karl XII-huset vid Stora Södergatan. Till den gård där Karl XII residerat hörde 1866 en stor trädgård med två dammar. Stadens största privata trädgårdar dokumenterades dock först under första hälften av 1800-talet. På tomten fanns då en stor kvartersindelad renässansträdgård. Se Karthérns karta från 1826, figur 2.6. Det är dock oklart när denna anlades. Trädgården nåddes via två ingångar från gårdsplatsen. I den södra delen ledde en planterad gång in mot trädgårdens mittaxel och dess två dammar. Från den norra ingången nåddes trädgården mer sidoordnat. Trädgården innehöll 1816 två lusthus, det ena i korsvirke och det andra i timmer. Trädgården omgärdades av ett tre meter högt plank och omfattade:

2ne Tunne, 26 Geometriske Kappeland, deri planterade 300 större och mindre fruktbärande Träd, med en mängd krusbärs- och hallonbuskar omkring de regelbundet indelte sjutton fyrkanter med gångar skiljde, som i yttre sidorne försedd med häckar av hassel och avenbok, har i mitten 2ne vattenrika Dammar.¹⁴

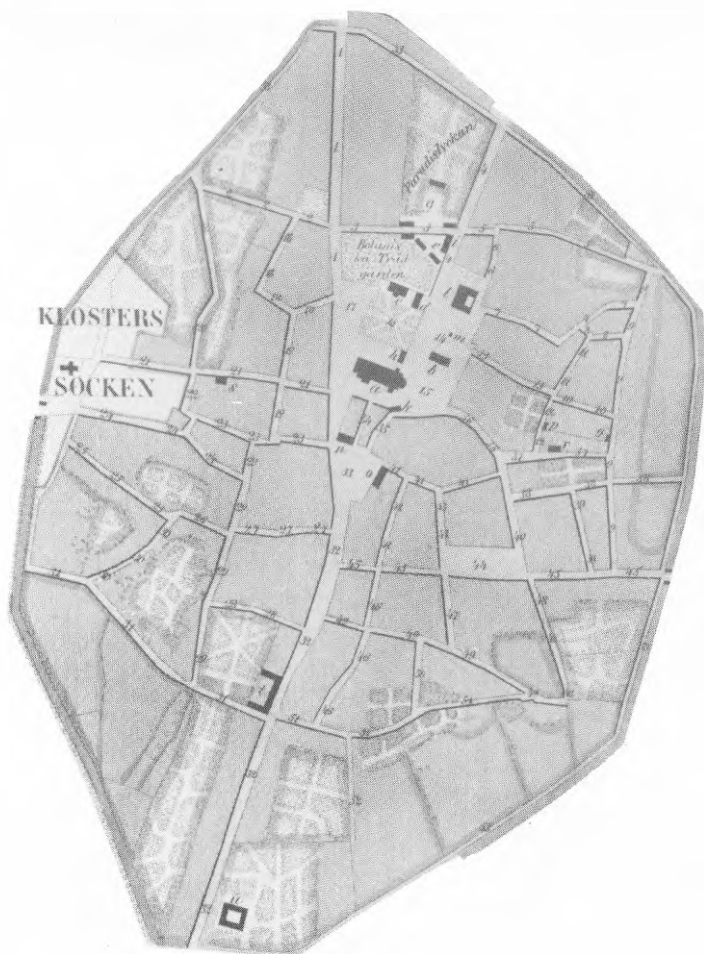
6.2. Akadmiräntmästare Carl Fredrik Berlings stora tomt 1819 vid Lilla Gråbrödersgatan på den tomt där Televerket nu ligger. På kartan visas här en liten trädgård med fyra kvarter och korsgång till höger vid B och en stor trädgård uppe till vänster vid C.

Den Berlingska trädgården. En annan tidig plan över en lundaträdgård utgör en karta från 1819 över den Berlingska tomten vid Lilla Gråbrödersgatan, även den upprättad av den ovan nämnde lantmätaren Karthérn.

Tomten rymde två gårdskomplex med en liten och en stor trädgård bakom gårdsplatserna. Renässanstädgårdens uppläggning med en korsgång återfinns här. I fonden av varje korsgång låg ett lusthus.¹⁵

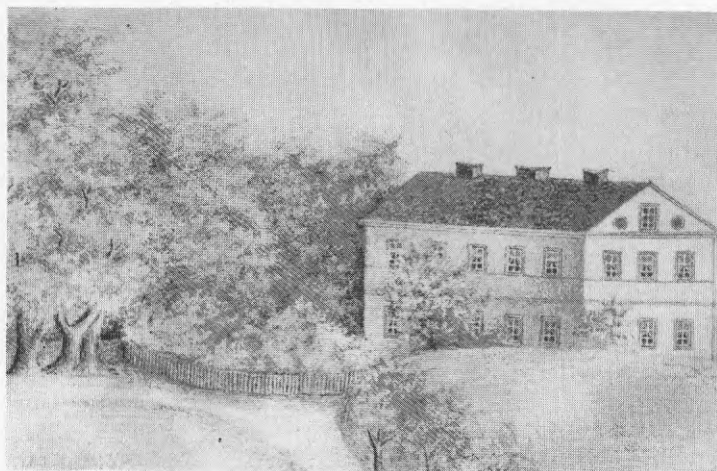
De Löwegrenska, Ekströmska och Siemerska trädgårdarna. I början av 1800-talet låg flera stora trädgårdar i stadens nordvästra del invid den plats där nu Clemenstorget är beläget. De upptog stora delar av tre kvarter som låg nordost om Klosterkyrkan, vilka redovisats i Liunggrens karta på nästa sida. Albert Broomé beskriver tre av dessa trädgårdar innan de indelades i mindre byggnadstomter under andra hälften av 1800-talet:

6.3. Utsnitt ur Gustaf Liungrens karta över Lund från 1853, där stadens obebyggda kvartersdelar redovisas. Norr om Klosterkyrkan ligger tre kvarter vars obebyggda delar möter varandra mot den plats där Clemenstorget nu är beläget. Här låg den Löwegrenska trädgården längst norrut, den Siemerska sydväst och den Ekströmska söder här-
om.

I dessa åkerfält, som lågo ganska mycket högre i plan än nämnda inåt staden ledande gator, fanns god tegellera, och för att göra sig denna tillgodo och samtidigt sänka markens yta till gatuplanet bedrevs här under många år tegeltillverkning. Vid östra sidan av dessa åkerfält, där en landsväg gick från godsmagasinet mot - ungefär - Allhelgonakyrkans nuvarande läge, låg den Lundbergska (sedermera Löwegrenska) trädgården, vilken omfattade hela arealen från nuvarande Clemenstorget i väster och S:t Petri kyrkogata förbi Löwegrenska huset i söder, i sina inre delar mötande tomter med framsida åt Bredgatan. I denna stora trädgård hade den kände ögonläkaren, då för tiden akademiadjunkten, sedermera professorn Mikael Kolmodin Löwegren sin glädje åt ett otal örter och blommor, som han själv till stor del planterat dit och som bildade en i ordets egentliga betydelse storartad örtagård.¹⁶

I den Ekströmska trädgården, i kvarteret mittemot nuvarande biblioteket, fanns det kanaler. Den Siemerska trädgården,

6.4. Brooméska huset mot norr på 1870-talet. Träd och trädgård fick senare ge plats för nuvarande Clemenstorget.

som låg ytterligare ett stycke längre västerut, var indelad i flera kvarter med olika slags växter och träd. När den stora trädgården styckades fanns de gamla kvarteren med olika trädslag ännu kvar på de nybildade tomterna:

Mitt emot denna trädgård, på andra (södra) sidan av S:t Petri kyrkogata, låg en annan, lika stor trädgård, vilken på 60- till 70-talen ägdes av bryggaren J. M. Ekström. ... I denna trädgård funnos kanaler med svanor och den sträckte sig från den s.k. Winstrupsgatan till nuvarande Bytaregatan. Väster om denna senare låg en tredje stor trädgård, den Siemerska, som sträckte sig västerut - före järnvägens tillkomst - utöver både nuvarande Bangatan och åtminstone en del av bangården. Den Siemerska trädgården, som tidigast av de nu nämnda stora trädgårdarna styckades till tomter, hade varit handelsträdgård och indelad i kvarter för olika fruktträd och bärslag. Då nu trädgården inlades i stadsplanen och uppdelades till byggnadstomter, kommo vissa av dessa att vara bevuxna med enbart eller huvudsakligen ett slags träd, andra med ett annat, och så kom det sig att - såsom ännu är fallet - en av dessa tomter, den s.k. Brooméska tomten vid Clemenstorget, bar ända till ett tiotal valnötsträd. Långt in på 80-talet låg boninghuset, ännu befintligt och i huvudsak oförändrat, omgivet av trädgård även på norra sidan; denna fastighetens del av trädgården har numera ingått i Clemenstorget.¹⁷

Ebba Löwegren beskriver sina upplevelser från den stora Löwegrenska trädgården. Skildringen är från omkring 1860:

Inom dess grindar fanns en liten värld för sig - vi tyckte, att där fanns allting: massor af blommor, både in- och utländska, alla de gamla roliga "örterna", som doftade så godt, mossrosen och "förklädesrosen", hvilken senare jag aldrig sett någon annanstädes. På "berget" ... växte rariteterna. Och på ängarna - vi hade just inga gräsplaner - tyckte blomstren om att hålla till. Scilla, Corydalis, primulor och sippor, för att inte tala om fars älskling svalörten (Ficaria), lyste och lekte på ängarna, men Eranthis - den ville inte ha sällskap med andra, den ville promenera på gångarna, och delvis fick den det också. - - Ja, och så var det ju köksträdgården med dess härligheter. Den jättestora vinbärsbusken t.ex., i hvars inre var ett ljusgrönt rum, där man så skönt kunde sitta och läsa, osedd af alla.¹⁸

I denna skildring av Löwegrenska trädgården från 1860-talet anar vi en friare komponerad trädgård med blomsterängar och stenberg. Blommorna tilläts här att växa även på gångarna. Detta utesluter dock inte att trädgården kan ha varit kvartersindelad.

I andra skildringar framgår det att många äldre trädgårdar var kvartersindelade ännu i början 1800-talet.¹⁹ Även mindre trädgårdar var indelade i odlingskvarter. Fru Görvels gård innehöll 1816 bl.a. "ett litet quarter af hallonbuskar och några fruktträd".²⁰

I stadens större trädgårdar fanns således ännu under första hälften av 1800-talet stildrag från både medeltidens och renässansens trädgårdar.²¹ I Lundagård däremot anlades en ny modern universitetspark med gräsplaner och trädalléer efter förebilder från den franska barockens trädgårdar.

ETT FRAMVÄXANDE INTRESSE FÖR NYA VÄXTER OCH SKÖN TRÄDGÅRDSKONST

I merparten av Lunds gårdar bedrev man i början av 1800-talet jordbruk utanför vallarna. Även inne i staden var många tomter stora och lantliga och kunde ibland användes som betesmark, åkermark eller kåltäppor. I Lund förekom även tobaksplantager. Några ganska centralt belägna lunda-trädgårdar, den ena i kv Brunius vid nuvarande Mårtenstorget och den andra invid Sandgatan, var ännu i början av 1800-talet lantliga och bar enligt Nils Petter Osberg en prägel av "l'air rustique":

Prof. Brags stora, till en betydlig del af stengärde inhägnade jordlycka, numera bebyggd, var intill 1840 och längre ett mellanting af trädgård och åkerfält. - - Den till denne gård hörande vidlyftige, äfven denne till en stor del med stengärde försedde, trädgård hade redan under min skoltid en viss l'air rustique och som den behöll länge. Vilda tulpaner, snödroppar, väfferdagslök och blådrufvor hade der goda dagar.²²

Den fyrkantiga jordlycka, hvars ena hörn upptogs af nämnde Föreningsbyggnad och innefattade hela den nuvarande "Tegnérplatsen" och mer, omgafs af ett stengärde, som rikt smyckadt med svalört hägnade odlingar af säd och grönsaker samt någon betesmark, på hvilken några getter under den vackra årstiden vanligtvis underhölls, hvilka härigenom åt det hela förlänade något ytterligare rustikt.²³

I allmogens gårdar fanns det kålhagar och täppor med odlingar av mycket enkelt slag.²⁴ Genom 1800-talets skiftesförordningar kom byar successivt att skiftas och betesmark att uppodlas.²⁵ De nyinrättade hushållningssällskapen fick därvid en viktig roll för att utveckla lantbruket och trädgårdsskötseln. Hushållningssällskapet i Malmöhus län bildades 1814 och hade till uppgift att "genom upplysning, efterdöme,

uppmuntran eller belöning söka bidraga till Landthushållningens förbättring i alla dess serskilta delar".²⁶ Under det första skedet av sällskapets verksamhet var flera medlemmar godsägare från den omgivande landsbygden eller framstående stadsbor med goda kunskaper om natur och jordbruk.²⁷

Hand i hand med utvecklingen av åkerbruket framväxte även ett nytt intresse för trädgårdar. Skånska trädgårdsföreningen bildades 1833 på initiativ av professor C. A. Agardh i Lund. Flera medlemmar var namnkunniga präster och professorer med stora trädgårdar i staden. Föreningen blev dock kortlivad, men hann under 1835 - 36 utkomma med nio nummer av tidskriften *Flora*.²⁸ I dessa häften presenterades nya växter, uppvärmda växthus och vintillverkning. Här beskrevs antik och romersk trädgårdskultur och fröer och plantor utlottades till medlemmarna. Den "sköna trädgårdskonsten" betraktades inte här som en särskild odlingsform utan något som stod åkerbruket nära:

Ekonomisk Trädgårdsskötsel är således ingenting annat än en del af åkerbruket. Åkerbruket söker att närma sig Trädgårdskonsten genom odlingens fullkomlighet och Trädgårdskonsten söker att närma sig Åkerbruket genom odlingens utvidgning. ... Trädgårdskonsten, sådan vi här taga den, såsom *Skön Trädgårdskonst*, ... var hos de gamla mera ett naturbegrepp, eller en instinct, än en konst.²⁹

I början av 1800-talet var banden således starka mellan åkerbruk och trädgårdsodling. Men trädgårdskonsten utvecklades efter hand efter egna vägar. Att Lunds trädgårdar ännu dominerades av enkla odlingar ifrågasattes bl.a. av botanisten och skriftställaren Nils Lilja. I sin trädgårdstidning *Tidning för trädgårdsskötsel och allmän Wextkultur* 1842 presenterade Lilja nya växter och trädgårdsidéer. Att det var en brytningstid där nya stilideal var under utveckling märks i artikeln "Om hortikulturen i Lund" där Lilja beskriver trädgårdarna i 1840-talets Lund:

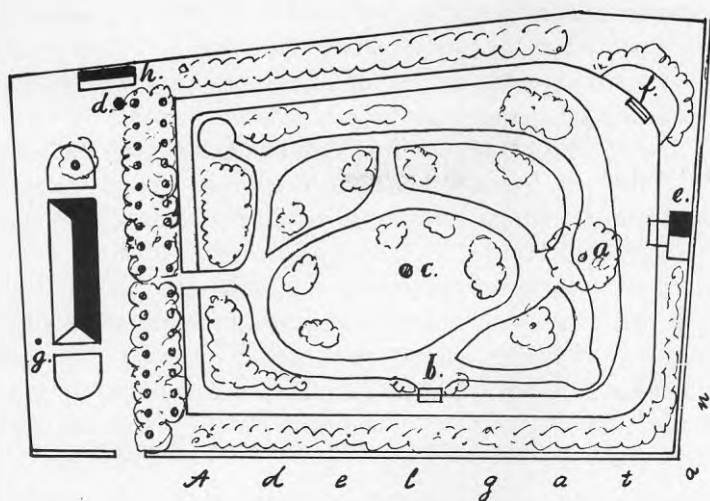
Lund har som bekant en mängd trädgårdar och nästan en wid hwarje hus-tomt, whilket, såsom förskönande staden och gifwande den en slags landtligt utseende, öfverraskar hwarje resande, som annars har något sinne för skönheten och naturen, ehuru större delen af dessa trädgårdar ännu till en stor del wanwårdas och en mängd fertila platser användas till tobaksplantager eller kål- och cichorietäppor, utan att dock afkastningen deraf är betydlig. Nu kan man lägga härtill, att oaktadt jordmånen är i goda år mycket fruktbar och gifwande, såsom bestående af en djup och oupphörligt gödslad, något lerblandad swartmylla, så hafwa Lunds trädgårdar liksom hela staden ett något sankt och sumpigt läge, att man om våren icke på långt när kan deri bearbeta jorden så tidigt som t.ex. wid Malmö eller Landskrona. Derföre hafwa wi också sällan tidiga grönsaker härstädes, om icke drifna i bänk, wharmed få dock befatta sig. I följd af denna sum-pighet och om våren klubbiga mylla lyckas också sällan wårblommande

liljewexter, tulpaner, hyacinter etc. i denna jord, såwida den ej prepareras. Deremot trifwas de flesta wexter här förträffligt och antaga en frodighet, som man knappt ser på något annat ställe i Sverige och wharöfwer mången i utg. trädgård förundrat sig. Äfwen georginer blifwa här icke blott utmärkt frodiga, utan äfwen i de flesta år eleganta, synnerligast i de trädgårdar hwarest de stå fredade för windarna. Som vår trädgårdsjord har brist på sand och är på de flesta ställen hwad man kallar något sur, så är lätt att inse det åtskilliga buskwexter, helst bland dem som fordra något ljungjord eller wexa i bergstrakter, lida här betydligt mera icke av vinterkölden utan af wintrens wäta än i närgränsande länder, Köpenhamn, Hamburg etc. oaktadt klimatet här är föga hårdare, då deremot de buskwexter som trifwas på fuktiga ställen lättare öfwerwintra här. Så lider t.ex. *Ribes sanguineum* stundom af våra regnwintrar, äfvensom *Rhododendra*, då deremot *Salix babylonica* går här nästan bättre än i Köpenhamn och förliden winter hade utg. en *Pyrethrum sinense* (*Chrysanth. indicum*), som stod äfwen på fritt och som nu frodas präktigt. Till *Rhododendra* är dock vår jord ej så dålig, då den prepareras med ljungjord, emedan den är i sig sjelf ofta torfblandad. - - - Wi hafwa härstädes åtminstone flera goda frukt- och köksträdgårdar och bland dem intager H:r Prof. Sönnnerbergs owilkorligen första rummet, icke allenast bland Lunds, utan snart sagt bland Skånes fruktträdgårdar, och wharest endast finnas utwalda frukt- och bärsorter, till storre delen hämtade utifrån. Bland de i nyare tider anlagda fruktträdgårdar må wi nämna H:r Domprosten Helstenii, Trädgårdsmästaren Siemers's och H:r Körners, i whilken senare goda trädskoler börjat anläggas och hwilket är så mycket intressantare, som inga dugliga och säkra fruktträd kunna fås i orten, utan måste de hämtas från Köpenhamn eller Tyskland. Bland utmärkta köksträdgårdar märka wi utom de tre sistnämde äfwen H:r Biskop Faxes, Trädgårdsm. Gernandts, m. fl. och i den första häraf drifwes odlingen av finare kökswexter mera än i de flesta andra. - - - Herr Öfwerstekammarjunkaren Baron Gyllenkroo(k)s lilla wackra trädgårdsanläggning är mycket smakfull och är jemte utg:s den enda af Lunds trädgårdar som har gräsplaner. Därstädes finnes åtskilliga wackra buskar och en täck samling af Törnrosor.³⁰

Lilja gör således gällande att det vid detta tillfälle endast fanns två trädgårdar med gräsmattor i Lund. Som vi tidigare sett, fanns i den Löwegrenska trädgården på 1860-talet inga gräsplaner utan blomsterrika ängar. Den Engeströmska trädgården, hörande till nuvarande herrehuset på Kulturen, utgör ett tidigt exempel på en trädgård med friare utlagda gångar, kanaler, gräsplaner och lusthus. Ling lät här, enligt en berättelse, sina studenter gräva dammar som man kunde simma i.³¹ Så här beskriver Anna Bergstedt denna gård från 1860- och 70-talen:

I väster var längs kanalen en allé av lönnar. Boningshuset, detsamma som nu är "herrehuset" i Kulturhistoriska museet ... - låg med södra gaveln mot gatan, ett bra stycke in på tomten, omgivet i norr och söder av gräsplaner, och framför av en stor grusbelagd gårdsplan och bakom av en smalare d:o med en pump (g). - - - Norr ut låg på tvären ett korsvirkeshus, med mangelbod, stall, vagnsbod m.m. (h).

Om den något vildvuxna trädgården har hon även berättat:

6.5. Planskiss över tomten 35C, som Anna Bergstedt mindes den på 1860- och 70-talen. Den stora 'Ön' omgavs av en kanal och här fanns gångar, gräsplaner, planteringar, en hög häck kring en sittplats (b). På utsidan av kanalen fanns en gräsoffa (f) och ett lusthus (e).

Den egentliga inre trädgården var omgiven av en kanal. I trädgården fanns bland annat (a) ett stort valnötsträd, sin fällde sina nötter om hösten ... Ett litet 'lusthus', d.v.s. en hög häck omkring bänkar och ett bord med stenski-va, fanns vid b, och en gipsstaty, föreställande Flora (vid c). I öfrigt en mängd fruktträd, men egentligen buro endast en del vid västra och södra kanterna stående plommonträd rikligt med frukt, s.k. Larmsäseplommon. ... Bakom 'lusthuset' var en trappa ned till vattnet och där låg en eka, illa skapad, men mycket stadig, en ständig källa till glädje, i synnerhet då rodden skedde på 'det breda', d.v.s. östliga delen. --- På östra sidans kant mot kanalen växte rätt stora träd, en ask var särdeles ståtlig. Den stod vid ena hörnet av ett större lusthus av trä (e), bestående av ett rum med väggfasta soffor och mytologiska målningar på väggarna, kulörta glasrutor i dörrarna och över vattnet en balkong, som var en särdeles angenäm plats. ... Hörnet längre fram var särdeles tilltalande genom sina stora träd, en stor, halvrund gräsoffa och nedanför en stentrappa ner till vattnet (f), 'det breda'. Största trädet, en svartpoppel, hette Karolina och syntes långt utanför staden. På norra sidan låg köksträdgården.³²

I denna skildring ger gräsoffan medeltida associationer. Samtidigt fanns det här, liksom i andra större lundaträdgårdar - stenberget, lusthus och fritt ordnade gångar - arrangemang som även återkom i de nya lustträdgårdar som började anläggas runtom i staden under slutet av 1800-talet.

LUSTTRÄDGÅRDARNA

Med avvecklingen av skråsamhället och stadsjordbruken upplöstes efterhand storhushållen och de gårdsknutna verksamheterna. Gårdarna blev tätare befolkade och utvecklades på många ställen till renodlade bostadsgårdar. Den större sociala rörligheten skapade behov av mötesplatser i städerna. Offentliga promenadplatser och torgplatser anlades och ga-

torna rustades upp. Ibland anordnades nöjesetablissemang och mötesställen i trädgårdarna. Även de privata trädgårdarna blev viktiga umgängesplatser. Ett nytt slag av prydnads- eller lustträdgårdar började anläggas med promenadgångar, konstfullt planterade rabatter och gräsbevuxna ytor.

Daniel Müller, bördig från Stralsund, kallades 1841 som "Gartner" till Svenska trädgårdsföreningen i Stockholm där han kom att arbeta som lärare vid dess Gartner-läroanstalt. Müller publicerade 1848 boken *Theoretisk-praktisk anvisning att anlägga och underhålla trädgårdar*. Müller var troligen den förste som sammanhängande presenterade ett nytt slag av prydnads- eller lustträdgårdar i Sverige. Att trädgårdskonsten nu utgjorde ett särskilt kunskapsfält inom trädgårdsskötselns område betonade Müller på bokens första sida:

Bildande trädgårdskonst kallas den del af hortikulturen, som sysselsätter sig med lust- och större blomster-trädgårdars anläggande, förskönande och underhållande. Bland alla hortikulturens grenar är det hufvudsakligen denna, som kan göra anspråk på namnet *skön konst*, ty skönhet är dess hufvudändamål, hvilket den, liksom alla andra sköna konst, uppnår genom naturens efterbildande.³³

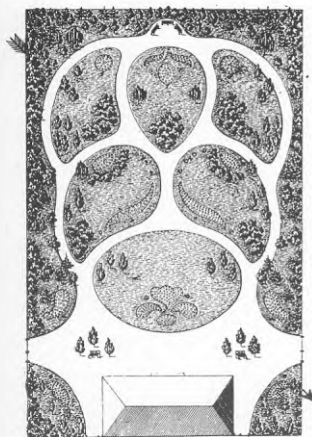
Trädgårdarna skulle inte längre ordnas efter raka linjer med kvarter, gångar och dammar. Müller uttrycker här sina anti-patier för dessa äldre trädgårdsideal :

En lustträdgård bör hafva *enhet* och *sammanhang*. Delar, som tyckas höra tillsammans, men ändå äro åtskiljda, göra ett oangenämt intryck, t.ex. tvenne eller flera vattendammar, åtskiljda endast af en gräsplan, som föga höjer sig öfver vattnets yta. ... Vidare räknar jag hit gångar, som länge följäs åt utan att förenas, eller gångar, som alldeles upphöra.³⁴

I stället skulle trädgårdarna arrangeras så att de erbjöd varierade och upplevelserika vandringar. Müller presenterade här den franska, engelska och tyska trädgårdsstilen, av vilka han ägnade den engelska störst utrymme.³⁵ Lustträdgårdarna skulle anläggas så att omväxlande naturupplevelser erbjöds från dess olika delar. Den sceniska uppbyggnaden var särskilt viktig i en liten trädgård:

Att alla scener böra ordnas så, att man ifrån de flesta ställen kan öfverskåda mycket, men aldrig allt på en gång, äfven om lustträdgården icke skulle vara stor. Njutningen af det som finnes i närheten, måste åtföljas af en glad förväntan på aflägsnare eller gömda skönheter.³⁶

Människan var trädgårdens ordnande mästare som kunde förädla naturen och välja vad som skulle döljas eller framhävas. Ett berg behövde t.ex. inte vara ett berg utan kunde skapas med hjälp av stenar och jord.³⁷ Trädgårdsgångarna var visserligen inte hämtade från naturen, men ansågs vara nödvändiga för att erbjuda tillträde till "trädgårdens alla be-

6.6. Lustträdgård i tysk stil i Daniel Müllers handböcker.

hag". Den tyska trädgården skiljde sig från den engelska enligt Müller genom dess symmetriska uppbyggnad och dess cirkelrunda eller elliptiska gräsplaner.³⁸ Den hade den engelska stilens gräsplaner med slingrande gångar men den franska stilens symmetri.³⁹

Lustträdgårdar presenterades under flera decennier i olika handböcker som skrevs av Müller. Ännu så sent som 1925 fanns i Böttners och Blomgrens handbok *Trädgårdsmästaren* detaljerade beskrivningar och regler för hur sådana prydnadsträdgårdar skulle utformas.⁴⁰

Dessa lustträdgårdar hade ofta slingrande gångar mellan små välklippta gräsytor, färgrika blomsterrabatter och fantasifullt arrangerade krukväxter, sittplatser, stengrottor och lövsalar.⁴¹ Friheten till utsmyckning var stor och gränsen mellan vad som kunde betraktas som dålig och god smak var hårfin och behövde ibland preciseras. När det gällde blomstergrupper skulle man enligt Müller inte hemfalla till den "förderfvande smak, som bildar grupper till stjernor, hjertan, ymnighetshorn o.d."⁴²

Gräsmattorna. I tidningen *Flora* orienterade man 1835 litet tafatt om vad gräs var:

Graminéerna, eller Gräsväxterne äro de, hvaraf både det fina eller smaltbladiga gräset på våra ängar, och sädesarterne på våra åkrar utgöras. De igenkännas lätt på deras ihologa och knutiga stjelkar, hvilka man kallar *strån*; ...⁴³

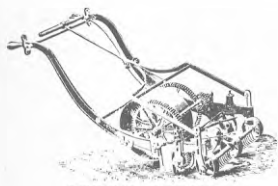
Intresset för en ny slags kortklippt gräsmatta utvecklades fram emot mitten av 1800-talet. Lågskurna gräsmattor eller gräsrabatter kom att utgöra viktiga inslag i de nya lustträdgårdar som anlades vid slutet av århundradet.⁴⁴ Daniel Müller rekommenderade 1848 att mindre gräsplaner anlades med utstuckna stycken av grästorv, medan större lämpligen anlades genom frösådd.⁴⁵ Enligt Nils Lilja skulle ju sådana endast ha funnits i friherre Gyllenkroks och i hans egen trädgård på 1840-talet. 1842 beskrev Lilja hur man anlade en sådan gräsmatta:

Anläggandet af wackra gräsplaner är det simplaste i werlden, så wida man i sin trädgård har någorlunda dräglig jord, ... Likwäl är det skrifwet både mycket och widlöftigt, icke så mycket öfwer sättet att anlägga dylika planer, som mera öfwer hwilka grässlåg man dertill bör wälja, och dock har erfarenheten i sjelfwa trädgårdskonstens hem, England, tillräckligt wisat whilket gräs som härtill är det bästa. Detta är det såkallade *Engelska Rajgräset*, *Lolium Perenne* L., som är både tillräckligt fint och waraktigt samt tufwar sig mera än de flesta gräs och lemnar en den tätaste och wackraste gräsmatta, om den nemligen skötes riktigt. - - - Gräset bör aldrig få wara öfwer 2 tum högt och måsta skäras eller slås åtminstone hos utgifwaren hwar 14 - 21 dag, whilket sker behändigast med en smal och skarp lie.⁴⁶

När gräset kommit upp kunde man enligt Lilja skära ut blomsterringar eller sirater (utsirningar), för att där plantera blommor. För att få blommorna att växa bra skulle kanterna skäras rena och rabatterna hållas fria från gräs.

I *Illustrerad trädgårdstidning* anmäldes 1857 att två moderna grässkärningsmaskiner införskaffats i Göteborg:

6.7. Engelsk gräsklippare i *Illustrerad trädgårdstidning* 1857.

Uppfinningen skedde redan för omkring 20 år sedan, men den har sedan undergått många förbättringar, så att den nu framstår i fulländadt skick.

Hit till Göteborg, hvarest flera trädgårdsegare intressera sig för att hafva vackra gräsplaner, ankommo i början af förliden sommar tvenne sådane maskiner; den ena till Trädgårdsföreningen, den andra till Kommercerådinnan Fru E. Dicksons landställe Öfverås.⁴⁷

Lusthusen. I de kungliga och furstliga trädgårdarna började en ny slags grundmurade trädgårdspaviljonger att växa fram under 1550-talet. Det tyska benämningen *Lusthaus* överfördes till Norden.⁴⁸

I Lundagårds trädgård omnämns ett lusthus redan på 1680-talet.⁴⁹ I den Berlingska gården och i Karl XII-husets trädgård fanns det lusthus i början av 1800-talet. Lusthusen blev nu vanliga i trädgårdarna.⁵⁰ De kunde tjäna som utsiktspunkt från någon del av trädgården, utgöra blickfång i fonden av en trädgårdsgång eller ligga inbäddad i grönska i trädgårdens utkant. I sydsverige kallades även bersåer med höga häckar stundom för lusthus.⁵¹

Ett lusthus i kv Östertull hörde på 1860-talet till "nöjesetablissemangen" Novilla och kom senare att ingå i en privat trädgård. Lusthuset finns ännu bevarat, men ligger idag i ett öppet gårdssammanhang. Inga Haraldson ger en bild av detta lusthus från 1910-talet:

6.8. Nöjesetablissemangets Novillas lusthus i kv Östertull finns ännu bevarat. Foto 1992.

I trädgården finns ännu den gamla paviljongen kvar, som säges vara kvar från den tiden man roade sig här. Ett rart litet hus med ganska höga smårutade fönster, väggarna är rappade och vitmålade men på framsidan har den ett litet frontespisartat parti av stående bräder. Förr i tiden fortsatte den i en framförliggande berså.⁵²

I en granngård vid Mårtenstorget låg en trädgård med ett större lusthus:

Men hos Lundströms fanns något som var mycket finare än de vanliga lusthusen, det fanns en stor paviljong. Det var inte bara sommarens kafferep som försiggick där, man hade också stora fina bjudningar i paviljongen. Det stod ett stort bord i mitten och på detta dukades maten, som bars ner i trädgården av jungfrurna, fram och så satt gästerna vid småbord runt om. Naturligtvis har jag aldrig upplevat något kalas, barn fick inte vara med på kalasen då för tiden, jag känner det bara från dem som varit med där. Det berättades också om hur gubbarna, Lundström själv, hans svåger Axel Sörensson och andra krutnaturer satt här och spelade sin vira och drack toddy på sommarkvällarna. Ja man sa, att de ofta satt där hela nätterna igenom.⁵³

6.9. Nyanlagd lustträdgård i hörnet Grönegatan - Kattsundsgatan på 1860-talet. Stålbrogatan syns i bakgrunden. Jämför med Jeremiasons trädgårdsanläggning i fig. 6.11 nedan.

Lusthusen hade således betydelse för umgänget i trädgårdarna. Lusthusen, promenadgångarna och de nya planterade gräsmattorna blev under senare hälften av 1800-talet vanliga inslag i de nya lustträdgårdarna.

Lustträdgårdar i Lund. Det tycks närmast ha varit den tyska stilen som fick fotfäste i de lundensiska trädgårdarna mot slutet av 1800-talet.⁵⁴ Symmetriska gräsmedaljonger, svängda grusgångar kantade med låga buxbomshäckar eller snäckskal, blomsterrabatter, sittplatser invid husen eller planken en bit bort i trädgården och ett "stenberg" i borte delen av trädgården återkommer i en rad trädgårdar från denna tid. Symmetrin förstärktes ofta av en mittplacerad cementdamm, ett brunnskar eller liknande. Centralt i många trädgårdar placerades även en flaggstång.

Lundaträdgårdarna låg ofta en bit in på tomterna avskilda från gårdsplatserna med ett staket eller bakom ett gårdshus. Den privata karaktären och den avsides placeringen beskrivs här av Inga Haraldson när hon som barn tillsammans med sin mor bjöds på kaffekalas i en trädgård vid Mårtenstorget:

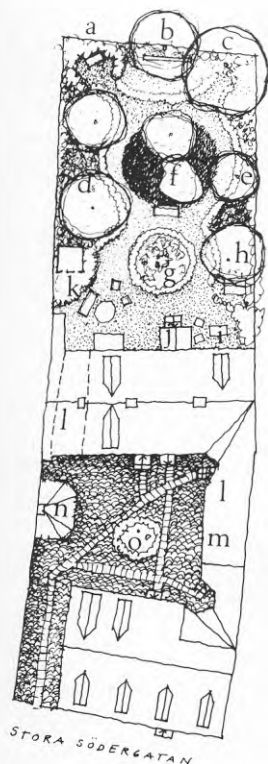
Någon högtidlig gång fick man från den lilla gården gå genom en smal passage in till trädgården i sällskap med Mor, som var bjuden på kaffekalas där. Vi små fick förstås saft och kakor. Det var en lummig härlig trädgård med berså och valnötsträd och av typisk lundamodell.⁵⁵

Målaremästare E. Jeremiasons gård. Einar Jeremiason bodde i början av 1900-talet vid Södergatan tillsammans med sin familj, sin syster och några andra familjer med barn. Här fanns även vindsrum som hyrdes ut till studenter. 1920 bodde här sammanlagt 25 personer, av vilka 10 var barn under

6.10. Midsommarförberedelser 1924. Karin Jeremiason står i bakre raden nr 3 från vänster och Britta Jeremiason i samma rad nr 2 från höger. I bakgrunden ser man gårdens norra gårdslänga med ingång till målarverkstaden t.v.

15 år. Gården bestod av ett gatuhus i en våning, ett gårdshus och en målarverkstad i en mellanliggande gårdslänga. Härvid bildades en yttre gårdsplats och en inre trädgård som kunde nås via en gång i målarverkstadens förråd.

6.11. T.v. plan över målarmästare Einar Jeremiasons gård vid Stora Södergatan 30 på 1920-talet.

Trädgården

- a. "Lusthus" av jasminhäckar
- b. Sittbänk, tillika gungbräde, invid hög poppel
- c. Stenberg med snödroppar
- d. Rabatt med buxbomshäck och perenna växter: löjtnantshjärtan, vallmo, blå iris, staket mot grannen
- e. Rabatt med buxbomshäck, jordgubbar, äppelträd (Sävestaholm)
- f. Mittrundel av gräs med kant av stålågar, några blomstergrupper, Cox pomona och ett päronträd. I kanten mot huset en flaggstång och bänk
- g. Mittrundel: den s.k. "Rosenkullen" med buxbomskant, rosor och kruka på pedistal
- h. Lekstuga och björk
- i. Sittgrupp för familjen
- j. Veranda
- k. Soffgrupp

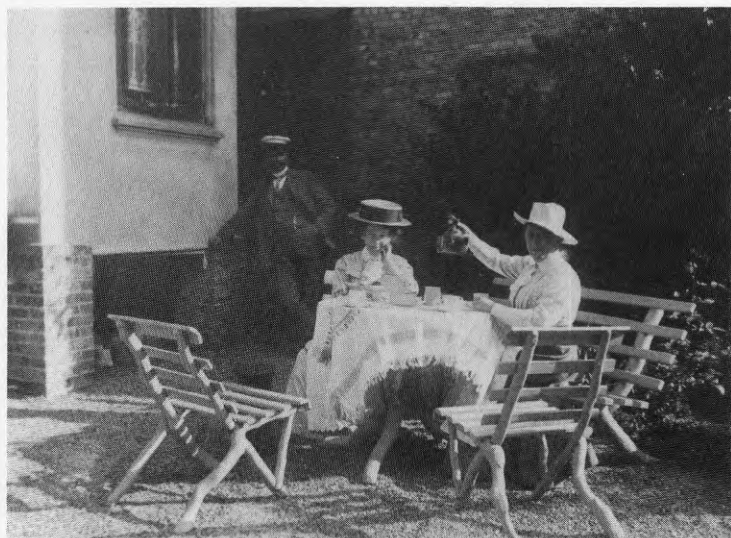
Gårdsplatsen

- l. Verkstad (förråd i gängen)
- m. Brygghus
- n. TC
- o. Blomsterrundel och betongplattor i stenläggningen anordnades på 20-talet.

6.12. T.v., trädgården bakom gårdshuset.

6.13. Nedan t.v., målarmästaren med hustru och syster i trädgården på 1910-talet.

En av Jeremiasons döttrar Karin Lanthén berättar om gården från sin barndom. Beteckningarna från planen i fig. 6.11. har fogats in i hennes berättelse:

Först var gårdsplatsen alldeles kal, sen blev här en rabatt (o). På midsommaren ordnade man fest och reste majstång på gården. Det måste ha varit innan rabatten kom dit. Vi plockade blommor bortåt Källby, där det fanns åkrar och ängar med blåklint och vallmo. Löv och pioner tog vi från trädgården. Pappa hade en trattgrammofon, som han ställde i verkstaden inne i huset med dörrarna öppna.

Vi hade huset mot trädgården. Mitt i trädgården fanns en rundel med pärlhyacinter. Och på sommaren tog rosorna över. I rundelen stod det nån

slags kruka på fot med blommor i (g). I trädgården fanns scilla och tulpaner. Och mycket rosor. På sidorna var det fruktträd och jordgubbar. Man fick kliva över en buxbomshäck för att komma till dessa planteringar.

Det var fyra sittplatser i trädgården, en berså med syrener till vänster (k). Där stod de trädgårdsmöbler som syns på bilden. Dem hade pappa gjort. En sittplats fanns vid sidan om verandan, invid barnens lekstuga till höger (i). Och en sittplats (b) fanns borta vid stenberget vid kastanjen en bit bort i trädgården (c). Där växte det violer och snödroppar. Och så var det bänken mot grannen. I lusthuset (en jasminberså) hände det att vi hade kalas med hyresgästerna (a).

Vi barn var mycket i trädgården. När vi kom från skolan tog vi ofta med oss klasskamrater. Bänken längst bort i trädgården var gjord av en bräda som låg på två bockar (b). Om söndagarna tog vi bort den ena och så gungade pappa med oss. Då fick det vara många barn i andra änden för att tynga ner.

Mellan krigen anlade pappa en köksodling i trädgården. Han hade lärlingar och gesäller att sysselsätta och det var ont om jobb. Så då odlade vi köksväxter. Han grävde upp gräsmattan och satte potatis. Det var verkligen misslyckat och fult. Det fick han odla igen sen.⁵⁶

Professor Lidforss' trädgård. Vid Bytaregatan låg en trädgård, som omtalas i flera lundaskildringar. Här bodde professor V.E. Lidforss med sin familj från 1860- till 1890-talet. Karin Jensens beskriver sina barndomsupplevelser från trädgården på 1870- och 80-talen. I trädgården fanns en Ornäsbjörk som Lidforss hade hämtat från sin hemtrakt i Dalarna. Här fanns en gräsplan med en rund rabatt med majs och tobak. "Vår far brukade gärna om vårmorgnarna i sin nattrock med pipan i munnen gå ut för att se efter, hur hans *Lilium auratum* och *Lilium longifolium* i det soliga, skyddade hörnet till vänster om lindbersån hade vuxit under natten."⁵⁷

Utifrån tiden för inflyttningen, beskrivningen av trädgårdens gräsplaner och grusgångar samt av familjens växtintresse kan man anta att det var Lidforss lät anlägga en trädgård efter modeller, som liknade dem som Müller lanseerat i Sverige. Barnen hade odlingar på egna rundlar. Här fanns flera skogsträd, bl.a. en "skyhög alm", flera avenbokar och en del äldre fruktträd av ovanliga sorter. Med tanke på den ansenliga höjd som skogsträden hade på 1870-talet kan man anta att de härrörde från den äldre Ekströmska trädgården från vilken tomten hade avstyckats.

På 1920-talet hade denna anläggning hunnit utvecklas till en storslagen trädgård.⁵⁸ I bilden t.h. ser vi skogsträd i förgrunden, en björk på en gräsplan i bakgrunden t.v. I mitten står en skulptur i en rosenrundel omgiven av funkia och bakom denna en flaggstång. Trädgården avskildes från bostadshuset med ett vitt staket och en grind.

I Lund hade många av dessa prydnadsträdgårdar hunnit bli uppvuxna i början av 1900-talet. De stränga grundformer-

6.14. *Lilium auratum*. Guld-bandslilja.

na hade då ofta mjuknat av växtligheten. Idag är de flesta av dessa lustträdgårdar försvunna, med några få undantag. En plan över en ännu bevarad prydnadsträdgård i Glädjen 14 visas i fig. 9.14. Annars har trädgårdsgångar och planteringar efter hand lagts igen. Lidforss' trädgård har t.ex. ersatts av en öppen gräsplan.⁵⁹ Inga Haraldson beskriver 1973 hur en liten prydnadsträdgård långsamt förfallit vid Västra Mårtensgatan i kv Sankt Mårten:

Ännu grönskar visserligen vindruvsrankan på söderväggen och päronträdet bär riklig frukt, men de stora snäckorna som man så gärna prydde sina trädgårdar med ... har inte tvättats på många år och rosor och rododendron är vanskötta och det mullbärsträd som skall ha funnits här är borta. Och det gamla vackra brunnskaret där det förr i tiden plaskade springvatten och jag tror också simmade guldfiskar, håller på att vittra sönder.⁶⁰

1989 var denna trädgård förfallen, brunnskaret hade fallit ner, men rododendronbuskarna blommade ännu. Mot söder hade trädgården öppnats mot en parkeringsplats och mot nybyggda hus.

6.16. T.h. Trädgården kv Sankt Mårten hörde till en av de sista lustträdgårdarna i Lund.

6.15. En uppvoxen lustträdgård vid Bytaregatan 22 med promenadgångar, gräsmattor och planteringar som påminner om Müllers trädgårdsmodell i fig. 6.6. Lusthuset är uppfört 1906. Bilden är sannolikt tagen omkring 1920.

6.17. Bönodling i Svarva-
ren 3 bakom ett gatuhus vid
Lilla Tvärgatan 1909.
Huset är rivet.

Nyttodlingarna. I anlagda prydnadsträdgårdar begränsades nyttoväxterna vanligen till att vara bärbuskar, fruktträd och köksväxter i mindre land. I vissa gårdar odlades dock nyttoväxter ända in på 1900-talet, särskilt i bristtider under och mellan de två krigen.⁶¹

LIVET I 1800-TALET'S BOSTADSGÅRDAR OCH TRÄDGÅRDAR

Antalet boende i gårdarna ökade starkt mot slutet av 1880- och 90-talen. På mindre och grundare tomter fanns det ofta bara utrymme för mer eller mindre bebyggda gårdsplatser. I Nödenområdet kunde gårdarna utgöras av enkla grusade eller stensatta gårdsplaner men de kunde även rymma vissa planteringar. De ovan beskrivna lustträdgårdarna däremot

anlades i allmänhet på djupare tomter där de fick avskilda och skyddade placeringar.

Medan gårdsplatsernas storlek reglerades av byggnadsstadgan och lokala byggnadsordningar, hörde trädgårdarna liksom bostadsbyggandet till det privata ansvarsområdet. Tidsskrifter, handböcker och trädgårdsföreningar hade därvid en viktig uppgift att sprida nya trädgårdsidéer. Ägarna bestämde inte endast hur anläggningarna skulle utföras utan även hur de skulle användas. Var man hyresgäst i en sådan gård varierade möjligheterna att få tillträde till trädgården. Ibland hyrdes en hel gård ut, i vilken även en trädgård ingick, ibland hyrdes en våning ut med rätt att använda trädgården mot att den underhölls och sköttes.⁶² Inez Leander bodde i sin barndom på 1880-talet i den Ekska gården. Här hyrde familjen en bostad och man hade även tillgång till en trädgård med grönsaksland:

Vi hade en trädgård, som Signe och jag släpptes ner att leka i. Det fanns gott om trädgårdar i 1800-talets Lund. D.v.s trädgården var inte vår, utan den tillhörde gamla professorskan Ek, som vi hyrde hos i S:t Petri Kyrkogata i ett åldrigt korsvirkeshus. När jag tänker på den trädgården är det alltid vår. Solen skiner varmt och ljuvligt, bin och humlor surrar, krusbärsbuskarna har börjat veckla ut sina späda ljusgröna, krusiga blad och fruktämnet sväller. Det doftar av liljekonvalj och viol och spenatens blanka och kraftigt gröna blad sticker upp i den feta, svartbruna myllan.⁶³ - - - När jag fyllt fem år, flyttade vi från Ekska gården till Stora Algatan, ävenledes till ett hus med trädgård. Den ägdes av akademiräntmästare Robert Eklund. I den trädgården fanns också krusbärsbuskar och en del fruktträd och blommor, men inga grönsaksland.⁶⁴

Men det vanliga var dock att hyresgästerna ej hade tillträde till trädgårdarna.⁶⁵ Gårdsplatsen blev då den enda uppehållsplatsen för dem som bodde i gården. Inga Haraldson berättar hur hon som barn på 1910-talet var utestängd från en trädgård vid Östra Mårtensgatan 14:

Tyvärr rädde det på "vår gård" ovänliga personliga motsättningar mellan värdfolket och mina föräldrar ... Vi fick t.ex. inte gå ner i trädgården utan fick hålla till på kullerstensgården med våra lekar, trots att vi verkligen voro både väluppfostrade och snälla, och även om gården var mycket rymlig och innehöll åtskilligt som var spännande för oss barn, så var det inte alltid så roligt.⁶⁶

Vid Kiliansgatan 3 låg en gårdsplats som var planterad med träd, buskar och hade en blomsterrundel på mitten. Men bakom ett staket låg även en inre trädgård som verkade lockande på gårdens barn. Elisabeth de Vylder beskriver hur hon som barn var utestängd från denna:

Rätt fram på vår gårdsplan låg en stor trädgård inom ett högt staket (för att ej pojkar skulle kunna klättra över!). Grinden var alltid låst av den storvuxne, rödbrusige, skräckinjagande trädgårdskarlen Fridell, som ständigt röt åt oss barn. - Där stod vi framför grinden och såg in på blommor,

6.18. Perspektiv över gården vid Östra Mårtensgatan 14, 1952. Nedanför den långsträckt gårdsplannen låg trädgården med lusthuset Novilla. (Se fig. 6.8.)

6.19. "Kattvila". Inga Haraldsons teckning av sig själv där hon på 1910-talet sitter med en katt på en fotogenlåda på gårdsplatsen vid sidan om portgången.

bärbuskar och fruktträd, som mot höstsidan lyste så grant av mogna frukt och såg lockande ut. Det vattnades i munnen, men vi fick aldrig smaka ett enda bär eller äpple. Det var bittert för ett stadsbarn!⁶⁷

6.20. Professor Christian Blomstrand i den stensatta delen av gården. Mot husväggen växer murgröna, löjtnantshjärta, rosor, clematis och ett spaljerat fruktträd.

Generösare var det hos professor C. W. Blomstrand som hade en gård på Magle Stora Kyrkogata 10. Till gården hörde även en obebyggd trädgårdstomt mot Magle Lilla Kyrkogata. Här bodde Blomstrand från det att huset uppfördes 1875 till sin död 1897. Huset var en våning högt och byggt i vinkel. Hos Blomstrand bodde även studenter och släktingar. Ett gavelrum på bottenvåningen hyrdes ofta ut till någon yngre kemist. I tre vindsrum hystes studenter och i två kamrar på gårdslängans vind bodde Blomstrands tjänsteflickor som vanligen var två till antalet. Även Blomstrands mor och syster ingick i hushållet.⁶⁸

Trädgården fortsatte över i den stensatta gårdsplatsen, där Blomstrand även hade blommor, träd och buskar. Trädgården utgjorde en samlingsplats för studenter och vänner. Hjalmar Löndahl återger här sina intryck från ett besök i den:

Å denna minnesrika jord hade Blomstrand inrett sitt hem med lantlig enkelhet och planterat en trädgård, som fram på 90-talet hunnit att växa upp till ett förtjusande snår, genomskuret av snirklande gångar, där professorerna planterat in litet av varje från skog och mark. ... På gaveln av halvlängan växte vindruvor. Trädgården fortsatte in på den stensatta gården, på vilken en gång brunnen legat. Här växte murgröna och clematis och päronträdet och rosenbuskarna och löjtnantshjärtan och allt det andra, som för alla, som umgingos i huset, voro välkända prydnader. Men över det hela tronade den stora acasian, som jämte mycket annat ännu finnes kvar i den nuvarande ägarens pietetsfulla vård.⁶⁹

De stora trädgårdarna förknippades således med växtrikedom, välstånd och gästfrihet, liksom dess motsats kunde erfaras av dem som var utestängda från dem.

Vissa gårdar saknade egentliga trädgårdar och bestod endast av en gårdsplats som många hyresgäster fick samsas om. Gårdarna var som mest befolkade på 1880- och 90-talen. De var inte bara folkrika utan även barnrika. Barnens bristande lekmöjligheter behandlades då vid några tillfällen i stadsfullmäktige, vilket 1886 resulterade i att en lekplats iordningställdes på Östra promenaden (platsen ingår numer i den södra delen av Botaniska trädgården). Efter livliga diskussioner i stadsfullmäktige 1894 anordnades nya lekplatser på två stadstomter - den ena vid Mårtenstorget och den andra omedelbart norr om stadskärnan. För ändamålet togs buskar bort och tomterna grusades på mitten.⁷⁰

Längs de mindre gatorna låg småfolksgårdar, ibland med mycket små gårdsrum, ibland ordnade i större gårdskomplex. I en gård på Sankt Måns gatan 19 bodde det under åren 1892 - 1897 som mest 52 personer av vilka 32 var barn. (Gården är ännu bevarad. Gårdens utseende år 1967 (Billegården 29) framgår av fig. 10.2.

1920 hade antalet sjunkit till 27 personer och det fanns vid detta tillfälle 6 barn på gården. Evert Nilsson var en av dem. Han berättar om den gemenskap som rådde där och hur man lekte på gården och gatan:

På gården fanns det en stor gemenskap barn kunde leka på den tiden. --- Vi gjorde stora skottebackar på gården som vi slog vatten på och sedan åkte vi kälke för glatta livet. ... Dassen hade vi tvärs över gården så det gällde att se upp när kälkarna kom susande i full fart ... Alla gårdens folk stod vid våra lekar och var med på det hela var och en på sin trapp. Till varje lägenhet var det en fyra fem trappsteg av trä så där var goda möjligheter att iakttaga allt som föregick på gården. På kvällarna flyttade vi som var lite större ut på gatan, då hade gatans andra ungar kommit hem från jobb. Då sysslade vi ofta med trestegshopp över gatan, ...⁷¹

I Nödenområdet utgjorde gårdarna under den varma årstiden ett viktigt extrautrymme för vardagsliv och umgänge. Midsommarfesterna utgjorde kulmen på det öppna umgängeslivet i området. Fram till 1930-talet hade dessa karaktär av grannfester. Folket på gården hjälptes åt att klä en majstång som restes på gårdsplatsen. Man spelade och dansade. Under kvällens lopp brukade man även besöka andra gårdar i den närmaste omgivningen.⁷²

På gårdsplatserna låg utedass och uthus. Barnen lekte ibland i vedbodarna och uppehöll sig kring trapporna. Gårdstrapporna var mötesplatser för kvinnorna. Vissa gårdar var planterade som på bilden i fig 6.20. Andra igen var

6.20. Bokbindare H. med
maka, barn och barnbarn
utanför ett "lusthus" i tyg
1914, Ripa 6 i Nödenområ-
det.

mycket enkla: "På 5:ans gård var det bara jord, ingen plantering, så stod där en liten öppen dörr, där stod ett par träbaljor, utan lock. Också dass, kallade vi det, låg i ett."⁷³

Frammot kvällarna brukade husens invånare samlas kring yttertrapporna mot gatorna:

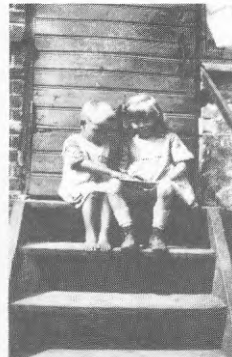
Om kvällarna satt de på trappor alltid, så satt vi och lyddes på om händelserna som hade hänt. För de hade ju inte så mycket tidningar. ... Där satt hela byket, och så sprang ungarna och lekte på gatan. Och de som inte satt på trappan satt i fönstren.⁷⁴

Gatorna användes för lekar långt in på 1900-talet:

När vi lekte hemma var det mest att vi lekte "byta träd" på Esplanaden. Det var vår lekplats. Där var ju bara trädgårdar längs med då. Och "tutta över gatan" hette en, då sprang vi över gatan. Där var ju mycket barn och vi kom överens. Men ibland så krigade vi ju, gatorna med varandra. Så skulle vi springa om kvarteret, den ena på ena hållet, och den ena på andra, så skulle vi se vem som kom först.⁷⁵

6.22. T.v. samlingsplats
kring yttertrappan mot ga-
tan.

6.23. T.h. de mindre barnen
uppehöll sig ofta på går-
darna och dess olika utrym-
men.

Längre ner på Prennegatan låg ett koloniområde i kv Germandtska lyckan innan det bebyggdes på 1920-talet. Om samhörigheten och umgänget i området sammanfattar Sven B. Ek:

Det externa umgängets betydelse för trivseln och sammanhållningen i Nöden har varit stor.⁷⁶ - - - Nära samhörigt med själva bostaden får både gården och kolonin sägas vara. Eftersom de inre utrymmena inte räckte till för ett vidare umgänge spelade dessa utomhusplatser en omvittnat viktig roll för umgängeslivet. Med en generell gränsdragning kan sägas att gården, som kunde vara försedd med ett litet lusthus, var platsen för det exterafamiljära umgänget - inte minst med husets folk - och kolonin för det familjära. Därtill vore att nämna för barnens del förstugor, vedbodar, gator och trottoarer samt för de vuxna - mest kvinnorna - husens inner- och yttertrappor.⁷⁷

Nödens positiva värden låg paradoxalt nog delvis i yttre omständigheter: gårdarna med deras trädgårdstäppor, de stora handelsträdgårdarna i området - jfr uttrycket "Gröna Nöden" - och lågbebyggelsens intima karaktär.⁷⁸

Gårdsplatserna, gatorna och områdena i den närmaste omgivningen kom således bl.a. genom trångboddheten, att få stor betydelse för det grannskapliga umgänget i Nödens arbetarekvarter. Dessa förhållanden sammanfattas av Mats Franzén och Eva Sandstedt i avhandlingen *Grannskap och stadsplanering* 1981:

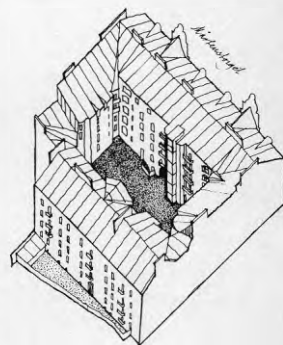
Trångboddheten bidrog till att bostaden inte var någon plats för umgänge; det förlades "till trappor, bakgårdar, grönområden och offentliga lokaler." - - - I Sven B. Eks studie av arbetarstadsdelen Nöden i Lund ... framträder *avsaknaden av familism till grannskapets fördel*, - - - Avsaknaden av familism till grannskapets fördel beror till stor del på, som Daun visat i sin studie av Reymersholme på 1920-talet, att en stor del av de dagliga, praktiska göromålen inte ägde rum i bostaden utan utanför denna, vilket var avhängigt trångboddheten och bostadens låga utrustningsstandard. Det var "avsaknaden av vatten och avlopp, vedeldningen, avträdena utomhus, mangelbodarna, badhusen, likaså trädgårdsländan och veckotvätten vid stränderna" som bidrog till många möten utanför bostaden.⁷⁹

Ökande exploatering. Mot slutet av 1800-talet var Lund visserligen en tätbefolkad men alltså grön stad. Bebyggelsen var ganska låg och här fanns många stora trädgårdar, även om dessa inte kunde användas av alla. Efter sekelskiftet bebyggdes tomterna allt hårdare så att mörka bakgårdar skapades på många håll.

Inga Haraldson berättar om sina intryck från en nybyggd gård vid Mårtenstorget 10 på 1910-talet:

På oss gjorde just den trånga cementerade gården ett beklämmande intryck i jämförelse med både vår egen stora ljusa gård och alla de kringliggande lummiga trädgårdarna. Min syster hade en klasskamrat, som var inackorderad hos handl. Jacobssons där och vi tyckte naturligtvis deras lägenhet var flott i jämförelse med vår gamla obekväma, men just för gårdens skull ville vi inte byta.⁸⁰

6.24. En gårdsplats kringbyggd av höga hus vid Mårtenstorget 10, 1991. Den smala obebyggda tomtremsan bakom gårdshuset var ursprungligen något djupare och rymde bl.a. vedbodar. Huset försågs med bad och wc när det uppfördes 1906.

På 1920-talet konstaterar Valdemar Bülow, när han ser tillbaka på 1870-talets Lund, att den äldre småskaliga lundabebyggelsen på många ställen fått ge vika för nya tyngre byggnadskomplex:

Men det jag mest gömmer i hjärtat är i alla fall staden själv: de trånga gatorna och de grönskande torgen; de små hemtrevliga husen med de många svalbona under takskägget, sladderspeglarna, pelargonierna och fuchsiorna i de trånga fönstren samt sand och enkvistar utanför ingången när det var helg och högtid; och de många och stora trädgårdarna, från vilka det i de underbara majkvällarna doftade av syrén och schersmin medan näktargalarna från dem fyllde trakten med välljud. Det mesta av detta tillhör det Lund, som gått. Ingalunda är det nya Lund sämre; tvärtom. Men det är helt naturligt att den gamla idyllen fått göra åt sig; de få resterna av den tillhöra vår stads kulturminnen. Stora stenpalats och brunnsliknande gårdar ge i själva verket mager stämning.⁸¹

1900-TALET IDÉER OM GRÖNARE OCH ÖPPNARE GÅRDSRUM

Han släpptes nu ner att leka på gården. Det var en stenlagd brunn som vanligt, dit solen aldrig nådde ner. Skuggorna stannade över första våningen, längre nådde de ej. En stor soplår, liknande en gammal dragkista med klaff, tjärad men sprucken, stod utmed en vägg, på fyra fötter. Här slogos diskämbare och sopor, och ur remnorna rann en svart sås utåt gården. Stora rättor höllo till under lären och tittade då och då fram för att fly ner i källaren. Vedbodarna och avträden begränsade ena gårdssidan. Där var dålig luft, fukt och intet ljus.⁸²

August Strindberg ur *Tjänstekvinnans son* 1886

I de stora städerna var gårdarna små, trånga och överbefolkade mot slutet av 1800-talet. I början av seklet växte reaktionen mot hårdexploaterade innerstadsmiljöer och en bred rörelse verkade pådrivande för att nya trädgårdsstäder, egna hems- och koloniområden skapades. Många ur de övre samhällsskikten flyttade ut från stadskärnorna och bosatte sig i nya stadsdelar och i villaförstäder.

I 1900-talets början anlades bl.a. en del nya parker. Här fanns även personer som verkade för att öppnare och gröna innerstadsgårdar skapades. De idéer som gällde gårdar och trädgårdar under 1920- och 30-talen hade litet olika inriktningar. Här fanns både grupper som verkade för att skapa rofyllda skyddade trädgårdar och de som ville åstadkomma öppnare bostadsparker.

Storgårdar och gröna gårdarum. I Stockholms innerstad förordade Per Hallman 1916 att vissa gårdsfunktioner skulle läggas inne i husen och att skiljande gårdsplank och murar skulle tas bort så att man skulle kunna skapa sammanhängande trädgårdsrum: "Förlägg de lokaler som hygienens fordrar in i husen, och låt gårdarna samverka med varandra till

helheter." Hallman ansåg att bakgårdarna kunde få en ny roll som bostadskvarterens framsida, något som bl.a. kom till uttryck i hans inställning till hur ingångsportarna kunde utformas:

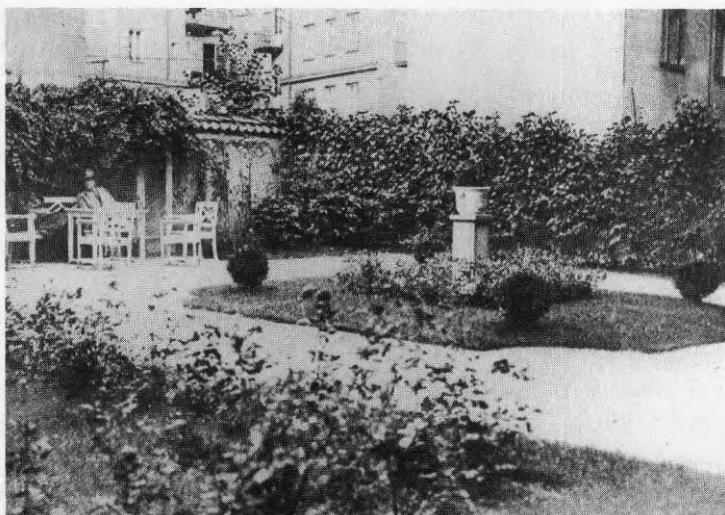
Gör husporten åt gården, åt den samfällda, stora, trevliga, planterade gården jämställd med porten mot gatan! - En enkel åtgärd, som varje arkitekt kan lösa. För hyreshuset blir bostadslägenheten mot gården då mera värd än den mot gatan etc., etc., etc.⁸³

Utvecklingen talade för detta synsätt eftersom vattenklosetter, tvättstugor och förrådsutrymmen i allt högre grad hade börjat att placeras i husen. Att wc-installationerna emellertid endast delvis medförde förbättringar för gårdarna framhöll Martin Krook i en artikel "Storstadsgårdar" 1930, där han även diskuterade tomtgränsernas betydelse för att åstadkomma sammanhängande gröna gårdsrum:

Genom tvånget att inleda W. C.-anläggningar försvinna nu uthusbyggnaderna från gården, vilket ju alltid är ett plus, om också intet annat än större luftutrymme erhålles, men förrän alla, synliga och osynliga skiljeväggar försvinna, finnes ingen möjlighet att åstadkomma en idealgård.⁸⁴

Innerstadsträdgårdens möjligheter att skänka ro, understryks i bildtexten till nedanstående bild.⁸⁵ I denna gård framhövdes dock ännu tomtgränsens betydelse för att skapa en skyddad sittplats. Bildtexten från 1932 lyder:

Vid muren, som utgör gränsen till granntomten, har man anordnat en trevlig sittplats, skyddad av kaprifol. Denna lilla gård torde verkligen vara värd att se. I all sin anspråklöshet giver den en känsla av lugn och ro, och det är detta, som den planterade storstadsgården skall giva.

6.25. Gård vid Torsgatan 54 i Stockholm 1932. Typisk 20-talsanläggning med stram uppbyggnad och vita trädgårdsmöbler.

Trädgårdarnas och grönskans rekreativa roll framhålls i flera artiklar under 20- och 30-talen. Så här uttrycker t.ex. trädgårdskonsumenten John Arnell detta:

Den enskilde individen måste få möjligheter att i den egna lustgården kunna glömma vardagslivets sorger. Men då måste denna lustgård vara så utformad, att intet däri påminner om det alldagliga. För att nå detta mål, bör man sträva efter, ... att få bort grusplaner och grusgångar och skyla varje synligt stycke jord med blommor och grönska ... - vi måste skapa en till 100 procent grön trädgård. ... De viktigaste stråken i trädgården få beläggas med stenplattor ... och i övrigt får trafiken ledas över gräsmattorna.⁸⁶

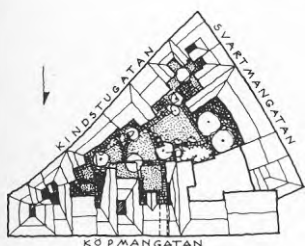
Intresset för grönnare innerstadsgårdar hade ökat. Georg Hesselman konstaterar att gårdarna i Stockholm under perioden 1900 - 1920 även i praktiken hade genomgått avsevärda förbättringar:

De förut så tillbakasatta gårdarna börja nu gå en ljusare framtid till mötes. Gårdsbeläggningen med cement och asfalt börjar allt mer utbytas mot gräsmattor och blommor.⁸⁷

Anna Lindhagens engagerade artiklar och aktioner för grönnare gårdsrum på 1910- och 20-talen, bidrog till att den lokala byggnadsordningen i Stockholm och till att byggnadsstadgan ändrades på 30-talet, varigenom kommunen gavs möjligheter att kunna förelägga tomtägare att anordna planteringar i innerstadsgårdar.⁸⁸ Detta var ett viktigt steg i riktning mot ett kommunalt inflytande över gårdarna.

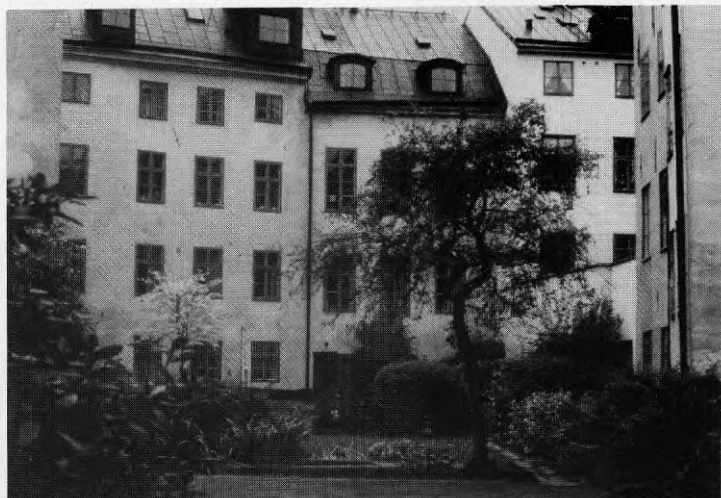
I trädgårdstidskrifter presenterades exempel på storgårdar och innerstadsgårdar med hela grönytor, gångar, kalkstensterrasser, vårdträd och skyddade sitthörnor med vita trädgårdsmöbler. Man rekommenderade att växtmaterialet sovrades.⁸⁹ Den obrutna slitstarka gräsmattans värde som vistelseytor framhölls sedan under hela 40-talet ända in på 1950-talet.⁹⁰

Ett tidigt och omskrivet exempel på en gårdssanering utgör kv Cepheus i Gamla Stan i Stockholm. I en stadsplane-tävling som arrangerades för Gamla stan 1923 var förutsättningarna att man skulle bevara de kulturhistoriskt värdefulla gatuhusen medan gårdshusen ansågs kunna offras för att ge mer sol och ljus i kvarteren.⁹¹ Efter debatter och utredningar påbörjades saneringen av kv Cepheus 1936.⁹² Äldre tomtgränser och gårdshus avlägsnades så att man fick en öppen inre gård. I den anda av ro och grönska, som förordades i trädgårdstidskrifter vid denna tid, skapades här en anläggning av Sven A. Hermelin och Inger Wedborn med sammanhängande gräsytor, planteringar, kalkstensgångar, en lekplats och en liten vattendamm.

6.26. Kv Cepheus i Gamla Stan i Stockholm efter gårdssanering 1943.

Idag finns ännu många vackra övergångar mellan skyddade husnära partier och det öppna gårdsrummet. Byggnaderna och gården har förts samman genom att trädgården går nära intill husen och att dörrar vetter mot småskaliga husnära platser i gårdsrummet. Gården hålls samman av hela grönytor där stensättningar, stödmurar, välskötta blom- och buskplanteringar skapar varierade kanter i rummet. Allmänheten har haft tillträde till gården via en port från Köpmangatan. Men denna hålls numera tidvis stängd.⁹³ Genom att gården varken erbjuder genomgångsmöjligheter för besökare eller belastas av kommunikationsskapande sekundärfunktioner har man skapat rumsliga och kommunikativa förutsättningar för att få en rofylld och grönskande trädgård.

Några av kvarterets smågårdar är ännu idag inte anslutna till den gemensamma anläggningen. Hermelin sammanfattade på 40-talet de svårigheter han mött i saneringsarbetet bl.a. med denna gård:

De kringbyggda kvarteren skola helt röjas ur, och kvarterens inre skall bli en grön oas. Arbetet sker emellertid ej revolutionsartat, men varje hus, som skall byggas om, måste byggas enligt den nya planen, och gården skall planeras i samband härmed. Tyvärr blir detta i viss mån ett lappverk. Man river ej gärna ned muren eller tar bort stängslet till grannens cementgård, och det kan dröja länge, innan denna blir planterad.⁹⁴

På 30-talet strävade man efter att förbättra sambanden mellan byggnader och trädgårdar. Hermelin och andra träd-

6.27 a och b. Kv Cepheus 1986. T.v. trädgården mot sydväst.

Övan. Vacker övergång mellan ett husnära parti och det öppna trädgårdsrummet.

gårdsskribenter återkommer till detta i flera artiklar: "Vi sträva efter att få byggnad och trädgård att organiskt gripa in i varandra."⁹⁵ Härvid blev husens trappor, glasdörrar, verandor och terrasser betydelsefulla. Loggior användes för att binda samman inre och yttre rum; gräsmattan skulle nås direkt från bostaden utan hindrande socklar eller nivåskillnader.⁹⁶

Vad som försvårar en god lösning äro de särskilt på äldre byggnader vanliga, höga socklarna, de på grund därav erforderliga höga och i vissa fall allt för stora trapporna samt frånvaron av direkta och bekväma förbindelser mellan hus och trädgård - - Bildtext: *Gräsmatta fram till trädgårdsdörren, klängväxter kring verandan, blommor framför sockeln.*⁹⁷

Oftast var det om villaträdgårdar man talade på detta sätt, men Hermelins projekt i Gamla Stan visar att tankegångarna även var tillämpliga för innerstadsgårdar. För att föra hus och trädgård samman ville man även placera sittplatserna närmare husen, i stället för att som tidigare hänvisa dem till avlägsna lusthus och bersåer, som med tiden hunnit växa igen och bli skuggiga:

I våra äldre trädgårdar med sina slingrande gångar och monströsa stenkummel m. m. finner man ganska allmänt sittplatsen eller "lusthuset," som den vanligen benämnes i det sydliga Sverige, förlagt till trädgårdens längst bort belägna hörn. - - Men hur ter sig nu denna sittplats efter en följd av år, och hur fyller den då sin uppgift? Dess läge långt från bostaden gör att man sällan besvärar sig att gå till sittplatsen för att sitta. Häcken, ofta trängd av omkringsväxande buskar, har förlorat sin grönska nedtill, varför sittplatsen blivit dragit och kall, och den smala ingången lämnar heller ingen möjlighet att se ut över trädgården. ... och lusthuset helt enkelt degraderats till kompostplats eller upplagslokal för allehanda bråte, ...⁹⁸

Det förekom ännu att stilträdgårdar presenterades i vissa trädgårdshandböcker på 1920-talet.⁹⁹ Men nya ideal var nu på väg och man började allmänt att ta avstånd från de gamla prydnadsträdgårdarnas promenadgångar och sönderstyckade planteringsytor. Med hänvisning till Müllers tyska trädgårdsplan skrev Birger Myllenberg 1926 att raka linjer svarade bättre mot hus och tomtgränser än prydnadsträdgårdarnas krokiga gångar och sönderstyckade planteringsytor.¹⁰⁰ Under det följande årtiondet framfördes många liknande invändningar mot äldre stilträdgårdar. Den sammanhängande gräsmattan betraktades nu som värdefull vistelseyta:

I den nutida trädgården ingår också gräsmattan, som ett ytterst viktigt led. Men observera väl - gräsmattan att gå på, att röra sig fritt på, icke gräsmattan som är "förbjuden att beträda", utan den vällagda, ostyckade mattan, fri från onödiga gångar och icke belamrad med strödda rabatter och blomstergrupper.¹⁰¹

Det funktionalistiska genombrottet. Med de nya idéer som lanserades för bebyggelsen på 30-talet fick även trädgårds- och landskapsideal omprövas. I funktionalismens idéprogram ställdes långtgående kvalitetskrav på *bostäderna*. I *Acceptera* 1931 framfördes krav på sol, ljus och luft i bostäderna, vilket bidrog till att man förkastade stadens slutna byggnadssätt:

Vi har tidigare påpekat hur äldre stadsplaner framtvingat en stor procent bostäder, som aldrig nås av direkt solljus. Numera måste vi oavvisligt ställa den fordran på ett bostadsområde, att det så planlägges, att varje lägenhet får tillräcklig tillgång till sol och luft, ett krav, som helt och hållet omkastat de äldre stadsplanebegreppen, vilka laborerade med slutna kvarter och rumsbildande gatuanläggningar.¹⁰²

Med de funktionalistiska byggnadsidealerna lösgjordes husen från äldre kvarters- och gatumönster. Medan gatan, stadstomten och gården hade varit ordnade för bebyggelsen på 1800-talet, kom det fristående, kommunikationssnåla och vertikalt uppbyggda huset att bli grundenhet i 1900-talets stadslandskap. Husen byggdes inifrån och utåt och blev alltmer oberoende av marken.¹⁰³ I Sverige kom den nya bebyggelsen att domineras av låga och halvhöga lamellhus där bottenvåningen hade balkonger en halv våning över marken:

Kravet på riktig orientering av huset medför som nästa följsats, att det slutna kvarteret med längorna samlade i fyrkant kring en eller flera gårdar försvinner med hela sitt osunda innanmäte av gårdshus och bakgårdar och ersättes med friliggande, av ljus och luft fritt kringspolade, parallella längor, det så kallade lamellformiga byggnadssättet.¹⁰⁴

Inför de nya funktionalistiska idéerna som fr.a. lanserades av arkitekter och konsthistoriker, ställde sig trädgårdfolk avvaktande och frågande. Stockholmsutställningen väckte på vissa håll t.o.m. starka motreaktioner.¹⁰⁵ När medlemmar ur Skånska trädgårdsföreningen vände hem från en trädgårds- exkursion i Stockholms omgivning passerade man utställningsområdet i båt. Utställningen provocerade t.o.m. på avstånd: "Högst syns utställningens fruktansvärda mast, retfullt uppstickande med sina påträngande annonser".¹⁰⁶ Den nya industriestetiken var främmande för många av dem som arbetade med trädgårdar och levande växtmaterial:

Om byggnadsmännen för 20 år sedan sysselsatte sig mer än nog med trädgårdsfrågor, så ha modernisterna alltför litet intresse för dem, förklarligt nog då de arbeta under en arkitekturrörelse, som strävar för mekanisering och för materialets förnyelse, saker som inte kunna utöva inflytande på trädgårdsanläggningen. Vid utformandet av denna måste man alltid motarbeta industrialiseringen. - - - Framtidens trädgård skall visa sig ha landskaplig karaktär, den skall kunna anläggas billigt och fort, dra små underhållskostnader, ...¹⁰⁷

Med de nya flerbostadshusen eliminerades många viktiga samband mellan hus och mark som förespråkats i trädgårdsartiklar under 20- och 30-talen. De nya fristående husen saknade ofta direkta förbindelser med trädgårdssidan.¹⁰⁸ Man ställde sig undrande inför vilken roll som trädgården skulle ha i den nya bebyggelsen:

Åsikterna om det sätt, på vilket huset bör träda i förbindelse med naturen äro inom arkitektkretsar ingalunda enhetliga, och följaktligen står det en livlig diskussion om trädgårdens och dennas utformning. Genom att de nya byggnadstyperna uppstått som genom ett trollslag, har trädgårdskonsten ännu ej hunnit intaga någon bestämd hållning. Tydligt är dock att de principer, efter vilka man tidigare arbetat måste kastas över bord. Det har uppstått större motsatser mellan byggnads- och trädgårdskonst.¹⁰⁹

På slättmark försågs många gårdar invid de nya husen ännu med klassicistiskt rätvinkliga planteringar. På kuperad naturmark däremot utgick man från naturförutsättningarna. På 40-talet kom landskapsparken mer allmänt att slå igenom.¹¹⁰ Man behöll naturmark och träd. Sammanhängande gräsmattor anlades och husen omgavs ofta med kantplanteringar. Gårdarnas öppna karaktär kunde understrykas av att man planterade dungar av luftigare trädsorter som tårpil, björk och robinia.¹¹¹

Lekplatsen som motiv för öppnare gårdsrum. Intresset att skapa miljöer för rekreation och lek växte i landet i början av 1900-talet. Innerstadsgårdarna befanns vara undermåliga som barnmiljöer. Att anordna lekplatser ingick i de nya idéer om gårdssaneringar och parkanläggningar som utvecklades under 1920- och 30-talen.¹¹² I programmet för den stadsplanetävling som utlystes för Gamla Stan 1923, var ett av motiven för att riva i kvarterens gårdsbebyggelse att åstadkomma utrymme för lekplatser.¹¹³

I Stockholm fungerade innerstadsgårdarna ännu vid slutet av 30-talet som viktiga uppehållsplatser för de mindre barnen. Men många av dessa ansågs vara otillräckliga som fullvärdiga lekplatser:

"Gården" har ju ganska olika lämplighetsgrad som lekplats allteftersom det är en gammaldags cementerad gård med soptunnor och utan sol eller en öppen solig plantering, som ofta i de moderna kvarteren. De gamla gårdarna har dock en fördel framför de nya: de är helt avskilda från gatan; det är svårare för barn som är tillsagda att stanna där att "smita ut" i trafiken.

Att inte några gårdar erbjuder fullt tillfredställande lekplatser är emellertid de flesta mödrars åsikt. "Promenader" till parker måste oftast komplettera leken på gården.¹¹⁴

1930 skrev Gunnar W. Andersson om bristerna hos äldre gårdsplatser och prydnadsträdgårdar och gav samtidigt en

målände bild av hur de nya och moderna lekplatserna skulle kunna fungera:

Förr voro barnen i staden "rännstensungar", men vår tid är barnens tid. Nu tävla storstäderna i att anlägga offentliga lekplatser och efter storstäderna komma småstäderna, och så småningom skola alla andra samhällen följa efter. Barnen ska ha sol och luft och uppdrages i viss frihet, det gör dem friska och starka. - - - I den gamla goda tiden var parasollen säkerligen en mera guterad artikel än nu. Man ville vara förnämt blek, nu anses det säkert förnämare att se ut som en neger. ... Därför lägges en nutida sandhög ej på den skuggigaste platsen, under de tätaste träden. Nej ut i solen skall den, även om ungarna löpa fara att bli fräkniga ända ned på rygglutet. Sol är bara hälsa. ... Sanden bör ligga i solen också därför, att endast då håller den sig frisk. - - - *Rikligt* med sand var det. Inte sådana där futtiga små högar eller lådor, där barnen kräla omkring som metmask i en ansjovisburk. - - - Hänggungor, slängrep, gungbräden, romerska ringar och allt dylikt hör ju sedan gammalt till en välordnad lekplan. Plaskdamman ser man däremot mera sällan i vårt land, utomlands blir den allt vanligare. - - - Trädgården skall inte vara disponerad så, att man överallt skall behöva uppträda som en ond ande, den där ängsligt ropar: "*Där får du inte gå! - Trampa inte på buxbomskanten, unge!*" "*... men det säger jag er - håll er på gångarna*". Som kanske äro 75 cm. breda.¹¹⁵

Anläggandet av lekplatser fick sedan stöd i 1931 års byggnadsstadga om än i svaga formuleringar - i områden där stadsplaner uppgjordes skulle lek- och idrottsplatser om möjligt anordnas i tillräckligt omfång och antal.¹¹⁶

LUNDS INNERSTADSGÅRDAR

I den allmänna trädgårdsdebatt som fördes från sekelskiftet fram till 30- och 40-talen förekom således några idéer som hade betydelse för utvecklingen av 1900-talets trädgårdsanläggningar - nämligen att man ville åstadkomma:

- storgårdar och gårdssaneringar;
- sammanhängande grönytor;
- bättre sammanhang mellan hus och trädgård;
- fristående hus med öppna bostadsparker;
- bättre lekmiljöer för barn.

Vi skall se om och hur dessa strävanden eventuellt kom till uttryck i Lunds gårdar.

Under 1920-talet byggde man storgårdar i många svenska städer, särskilt i stadskärnornas ytterkanter och på ännu obebyggda kuperade markområden. Men i Lund slog inte dessa idéer rot. Många äldre lundaträdgårdar var ännu rika på grönska och 1800-talets lustträdgårdar hade hunnit bli uppvuxna oaser.¹¹⁷ Tomterna var splittrade på många ägare och kvarteren var i allmänhet för stora för att kunna bilda sammanhållna öppna inre kvartersgårdar.

På 1930-talet upprättades saneringsplaner för många kvarter. Planerna byggde på solstudier och byggnaderna placerades "så fritt och öppet som omständigheterna i varje särskilt fall medgiva."¹¹⁸ Att dessa planer i praktiken endast kom att genomföras punktvis eller mycket långsamt medförde att enhetliga kvartersstora saneringar aldrig kom till utförande i Lund.¹¹⁹ De hus som uppfördes i början av 30-talet hade ännu gatuhus och separata gårdar.¹²⁰

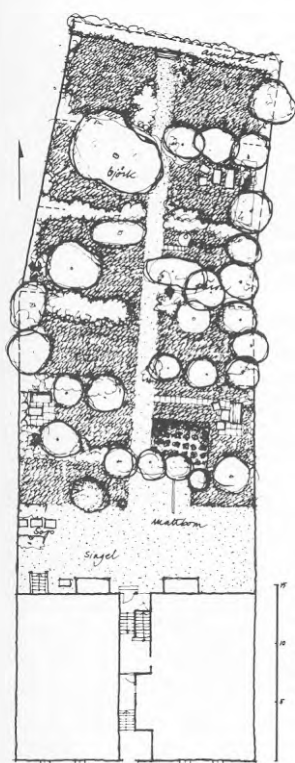
Sammanslagningar av äldre gårdar har varit sällsynta i Lund. Här finns dock ett tidigt exempel på befintliga gårdar som sammanslogs på 30-talet. I Sankt Peter 15, 16, 17 och 18 vid Clemenstorget sammanfördes fyra gårdar till en gemensam, som redovisas i fig. 4.19. De fyra gårdarna var i en ägares hand. Men anledningen var här helt enkelt att stängslena hade rostat sönder!

De trädgårdar som anlades i enskilda innerstadsgårdar på 30-talet bestod vanligen av en gräsmatta, några rabatter och ett större träd. Cyklar, piskstall, sopkärl krävde alltså sina utrymmen på gårdarna.

I kv Hospitalsträdgården i södra delen av stadskärnan uppfördes några friliggande tegellameller på slutet av 30-talet. Här har trädgårdssidorna tagits i anspråk av parkeringar och garagedrifter.¹²¹

Gårdarnas karaktär har påverkats av om husen uppfördes på grunda hörntomter eller på djupa mellanliggande tomter. På tre djupa lundatomter i Ugglan 13 - 15 vid Södra Esplanaden anlades några stora trädgårdar med enskilda bersåer eller odlingslotter. Husen byggdes mellan 1928 - 1930. Liknande lägenhetsträdgårdar finner man i Sankt Thomas 13 och 14, där husen uppfördes 1930 respektive 1931. Dessa fem trädgårdar är alla symmetriskt ordnade med rektangulära lotter kring en gemensam gräsmatta eller längs en trädgårdsgång. Formspråket är stramt och enkelt och saknar stilträdgårdarnas svängda promenadgångar och prydnadsarrangemang. Sådana "lägenhetsträdgårdar" har varit sällsynta i Sverige, medan de är betydligt vanligare i t.ex. Danmark, Tyskland och Holland.¹²²

40-talets stadsbyggnadsidéer var inriktade på nybyggnadsområden utanför stadskärnorna. Av de få innerstadstomter som bebyggdes i Lund på 40-talet försågs flera med halvöppen bebyggelse och styvmoderligt utformade gårdar - med en grusad yta närmast huset, en piskställning och en mindre gräsplan.¹²³ På 40-talet saknades trädgårdsmodeller som var inriktade på innerstadsförhållanden. De samlade grönytor

6.28. Stram trädgårdsanläggning med enskilda trädgårdslotter som hör till husets lägenheter vid Agardhsgatan 5, Sankt Thomas 13.

som förespråkades i trädgårdsartiklar under 30- och 40-talen kom inte heller till uttryck i Lunds innerstadsgårdar.

1920- och 30-talens idéer om närmare samband mellan byggnader och trädgårdar saknades helt hos de nya höga hus som uppfördes i innerstaden. I vissa äldre gårdar däremot förbättrades sambanden med trädgårdarna genom att husen försågs med nya burspråk, balkongdörrar och kalkstenster-rasser. Sådana sammanlänknings utfördes främst i gårdar som hade låga hus och stora trädgårdar.¹²⁴

För barnen fungerade de äldre gårdarna mycket olika eftersom trädgårdarna sällan var tillgängliga för alla dem som bodde i gårdarna. Gårdsplatserna däremot utgjorde viktiga uppehållsplatser och lekplatser för barnen. Även gatorna i det närmaste grannskapet kom att utgöra viktiga lekområden. De halvstora barnens rörligare och stökigare aktiviteter hade svårt att få utrymme på gårdarna. Så fick t.ex. barnen visserligen leka och spela boll i en hörngård i Winstup 6 på 50-talet, men under förutsättning att detta skedde under tystnad!¹²⁵

Lekplatserna var viktiga inslag i de nya idéer om storgårdar och bostadsparker som lanserades under 1900-talets första decennier. Några nya lekplatser anordnades också i de nya parker som anlades i kanten av eller omedelbart utanför stadskärnan under första hälften av 1900-talet.¹²⁶ Stadsparken anlades t.ex. 1907 och försågs med en lekplats. Ännu på 30-talet låg stadens bäst utrustade lekplats här.¹²⁷ En tillfällig lekplats anordnades i kv Svarvaren medan mer permanenta anordningar i stadskärnan lät vänta på sig. När universitetet på 1930-talet erbjöd staden en tomtremsa invid Gamla Kemicum mellan Magle Stora och Lilla Kyrkogata togs denna tacksamt emot och utrustades som lekplats.¹²⁸

Att lekplatser skulle anordnas när nya stadsplaner upprättades, enligt 1931 års byggnadsstadga, följdes upp i ett förslag till generalplan som utarbetades för Lund 1938 - 42.¹²⁹ Här angavs att sandlekplatser för mindre barn skulle finnas inom ett avstånd på 200 meter från bostaden, för större barn inom 400 meter och att träningsplatser skulle anordnas inom 1000 meter från bostaden. Man konstaterade dock att dessa målsättningar skulle bli svåra att genomföra i innerstaden: "Sandlekplatser skulle egentligen utföras i varje bostadskvarter. En så fulländad försörjning härmed torde dock få ställas på framtiden och nu i varje fall tills vidare få överlåtas till det enskilda initiativet." I innerstaden uppgav man att mindre anläggningar fanns i Maria Magle, Södertull och i

Allhelgonaparken.¹³⁰ Mindre lekfält planerades i kv Gärdet, Gråbröder-Norr och i Själabodarna.

I lundaskildringarna saknas beskrivningar av särskilda gårdslekplatser, även om viss lekutrustning kunde förekomma i vissa trädgårdar. På fyrtiotalet beskrev dock Inga Haraldson hur en sandlåda i kv Kråkelyckan kunde vara en säker och idyllisk lekplats för de små barnen:

Från det lilla gårdshuset(s) västsida sträckte sej några ruffiga gamla uthusbodar i tomtgränsen och i vinkeln mellan dessa o. huset hade barnen en egen sandlåda att gräva i, baka sandkakor och bygga fästningar. Där höll den andre eldaren Fredholms lilla Birgitta och våra ungar till ibland biträdda av kusiner och kamrater. Det var en skön tillvaro för barnen och vi behövde aldrig hysa någon oro.¹³¹

Gårdarna var länge en privat angelägenhet och det var inte förrän på 1970- och 80-talen som lekplatsen på allvar kom att få en central roll i nya och ombyggda gårdar i stadskärnan. På liknande sätt kan man konstatera att flera av de idéer som förekom i trädgårdsdebatten under 20- och 30-talen, kom att få betydelse för innerstadsgårdar långt senare. Idéerna om gårdssaneringar, storgårdar och bättre samband mellan hus och mark kom att få ny aktualitet i Lund i samband med att många kvarter förnyades på 1970- och 80-talen.

SAMMANFATTNING

Några olika trädgårdsmodeller har kunnat urskiljas i materialet. Särskilt tydliga har dessa varit i begynnelsekedena då nya visioner tagit form och äldre ideal förkastats. Dessa idéer har i olika grad och på olika sätt kommit till uttryck i Lunds trädgårdar.

Äldre trädgårdsideal. Många trädgårdar i Lunds centrala delar kunde ännu i början av 1800-talet utgöras av enkla kåltäppor eller tobaks- och cikorieodlingar. Men här fanns även mer storslaget anlagda trädgårdar med inslag av medeltidens och renässansens anläggningar i form av t.ex. ängar, kvarter, dammar och gångar.

Lustträdgården. När jordbruket avvecklades och rena bostadsgårdar utvecklades kom gårdsplatser och trädgårdar att få nya uppgifter. Nya trädgårdsidéer spreds genom handböcker och tidskrifter, genom nybildade trädgårdsföreningar och hushållningssällskap. I Lund bidrog bl.a. Nils Lilja och C. A. Agardh till att sprida intresse för nya växter och trädgårdsideal. Nya trädgårdskunskaper kom även till Sverige från Tyskland. I Sverige presenterade den tyskfödde Daniel Müller olika typplaner på lustträdgårdar i trädgårdshandböcker

på 1840-talet. Lustträdgårdar anlades i många gårdar i Lund från och med 1860-talet. Flera utfördes i den symmetriska s.k. tyska stilen. Dessa trädgårdar var ofta avskilda eller in-
hägnade och anlades ofta på de inre obebyggda delarna av de djupa tomterna. De passade därigenom stadens specifika kvarter och tomter särskilt väl. Under sommarhalvåret tjänstgjorde trädgårdarna som skyddade umgängesplatser för främst gårdsägarnas familjer och deras inbjudna gäster. Hyresgästerna däremot var vanligen utestängda ifrån dessa.

1900-talets öppnare och grönnare gårdar. Efter sekelskiftet ökade exploateringen av stadstomterna i Lund. Men 1900-talets idéer om storgårdar fick aldrig något fotfäste här. Bidragande till detta kan ha varit att Lund redan hade många uppvuxna trädgårdar, att kvarteren var stora och att ägoförhållandena var komplicerade. 30-talets saneringsplaner kom endast att genomföras i begränsad omfattning. De hus som uppfördes i början av 30-talet hade ännu separata gårdar. Flera av dem försågs med enkla gröna gårdar med vårdträd. I några lundagårdar anlades storslagna symmetriska anläggningar med enskilda trädgårdslotter. De få innerstadsgårdar som uppfördes på 40-talet fick ofta tillfälliga utformningar med liten gräsyta.

I Lund fanns det således en tröghet att anamma 1900-talets trädgårdsidéer, som i hög grad byggde på radikala helhetslösningar och var inriktade på att förbättra storstädernas hård-exploaterade stenstadskvarter.

NOTER

1 I Palmqranztz tomtkartor från omkring 1876 har gröna linjer markerats kring de delar som sannolikt var odlade. I Jakobssons tomtkartor från 1880- och 90-talen har gröna ytor angivits på liknande sätt.

2 Carl W. Schnitler, *Trädgårdskonstens historia i Europa*, Stockholm 1917, sid 30f.

3 Sten Karling, "Våra äldsta trädgårdar", *Lustgården* Årsskrift 1930, sid 41ff.

4 Schnitler 1917, sid 43ff.

5 a.a., sid 144.

6 a.a., sid 68.

7 a.a., sid 69.

8 a.a., sid 67.

9 *En tripp till Lund eller Lund förr och nu, af en f.d. Lundapojke*, (Anders Nilsson), Eksjö 1889, sid 28f. Beskrivningen avsåg Lund 50 år tidigare.

10 Karl XII-huset anses vara uppfört på 1580-talet. Lundagårdshuset byggdes mellan 1578 och 1584.

11 Gunnar Carlquist, "Lundagårds Have", *Lustgården* Årsskrift 1922, sid 78ff.

- 12 Axel Törje, *Lundagård*, Det gamla Lund, Årsskrift XLI, Lund 1959, sid 28, 31. För detta arbete åtgick 458 lass torv och 30 000 små träpinnar.
- H. H. von Schwerin, *Lundagårdshuset*, Det gamla Lund Årsskrift XVI - XVII 1934-35, Lund 1935, sid 40. Gräsytor och trädtrader kom att anläggas efter Hårlemans planer för Lundagård: "Lundagård var helt planerad och belagd med grästorv" efter de på ritningen stående faconer". Hålen till de träd, som snart skulle planteras voro grävda, ..."
- 13 Waldemar Swahn, "När Lund hade 20.000 vita mullbärsträd", *SDS* 26.2 1928. "Våren 1753 lät han (Erik Gustaf Lidbeck) rödja och planera akademiens botaniska trädgård, anlägga kvarter, rabatter och gazoner (gräsmattor)..."
- 14 *Lunds stadskärna* 1981, sid 119. Uppgifterna är hämtade från en brandförsäkringshandling 1816. Att det sedan länge funnits en stor trädgård här anges hos:
- Carlqvist 1923, sid 41. Redan 1688 fanns en stor trädgård med två dammar. *Historisk Tidskrift för Skåneland*, red. Lauritz Weibull, Lund 1903. "J. H. Lidéns dagboksanteckningar om Blekinge och Skåne år 1768", sid 272f. Trädgården beskrivs av J.H. Lidén 1768: "Trädgården är ganska stor, men förfallen; har förr varit den förnämste i staden, (äfvensom han är den störste;)"
- 15 Margareta Moberg, *Trädgårdsskötsel*, Lund 1933, sid 92. Illustrationen saknar beskrivning. Utöver planerna av Karl XII-husets gård och Blomqvists rekonstruktion av Biskopsgården är detta den enda plan över en äldre lundaträdgård som jag träffat på.
- 16 Broomé, Albert, "Gamla Lundaminnen", *Från skånska städer för ett par mansåldrar sedan*, red. Ludvig Larsson, Lund 1932, sid 80f.
- På de trädgårdar som uppdelades i nya tomter uppfördes bl.a. 4 jugendhus 1903-09 vid Clemensstorget (f.d. Löwegrenska trädgården), empirehusen på Bytaregatan 1866 i kv Winstrup (Ekströmska trädgården) och det Brooméska huset 1859 (Siemerska trädgården).
- 17 a.a., sid 81ff.
- Moberg 1933, sid 60. Under 1800-talet etablerades många handelsträdgårdar i städerna på initiativ av tyskar och danskar. Akademiträdgårdsmästare Carl Ludwig Siemers var t.ex. från Tyskland.
- 18 Ebba Löwegren, "Hemmet i den gamla trädgården", *Från gamla skånska hem*, Lund 1926, sid 98ff. *Eranthis hiemalis* är vintergäck. Här nämns träd som Ginkgo, Ornäsbjörk, Platan, Tulpanträd, som växte i trädgården. Ännu idag växer Ginkgoträd och Tulpanträd, men kraftigt beskurna, bland storvuxna bokar i stadsbibliotekets park. Mossrosen är *Rosa muscosa*; förklädesrosen är dock obekant.
- 19 Ordnadet av trädgårdar i kvarter har traditioner långt tillbaka i tiden. Kvarter med träd, blommor och fiskdammar förekom t.ex. i Egypten redan drygt tusen år f. Kr. Kvartersindelning var vanlig i kloster under medeltiden och förekom även i borgerliga stadsträdgårdar under medeltiden och renässansen ända fram till 1800-talet.
- 20 Blomqvist 1937, sid 19. Fru Görvels gård omfattade de två medeltida byggnaderna vid Stora Södergatan 6B och 8A, av vilka den norra är Ståket.
- 21 Moberg 1933, sid 58. På liknande sätt levde ideal från medeltiden och renässansen kvar i den skånska allmogens trädgårdar ända fram till början av vårt århundrande: "De skånska täpporna ha in i våra dagar bevarat sina säregna stilar. De kunna ännu visa oss exempel på medeltida gårdar och enkla renässanskvarter, ..."
- 22 Osberg 1927, sid 85. Professor Jonas Brag, (1781-1857), ägde flera tomter i kv Brunius öster om Mårtensstorget.
- Blådrufva är ett äldre namn på pärlhyacint; våfferdagslök på vårlök.

- 23 a.a., sid 49f. Gård nr 27 låg på östra sidan om Sandgatan.
- 24 Gösta Johannesson, *Skånes historia*, 3:e upplagan, Malmö 1977, sid 261ff. Enskiftet 1803 kom tidigt att få genomslag i lundabygden och med 1827 års förordning om laga skifte kom denna utveckling att fortsätta. Moberg 1933, sid 39f.
- 25 Sigfrid Larsson, *Malmöhus läns Hushållningssällskap 1814-1964*, Malmö 1964, sid 105ff.
- 26 a.a., sid 56. Stadgar för Malmöhus Läns Hushålls Sällskap 1814, §1.
- 27 a.a., sid 55, 60. För sällskapet var landshövdingen ordförande. Bland medlemmarna märks professorerna Engeström, Retzius, Florman och Fällén, biskop Faxé samt professorer ur den nybildade Kongl. Landtbruks- och Vetenskaps-Academien. 1836 demokratiserades invalen och härefter rekryterades medlemmar som hade mer direkt anknytning till jordbruket.
- 28 Axel Törje, "Den första Skånska Trädgårdsföreningen", *Täppan* nr 80, 10/1956, sid 169. Tidningen utkom med 6 nummer 1835 och 3 nummer 1836 utgavs som extrablad till Skånska Correspondenten. Agardh var den drivande kraften bakom föreningen. När han blev biskop i Karlstad 1835, tycks aktiviteten i föreningen ha avstannat. Föreningens trädgårdsplats vid Sankt Petri kyrkogård vansköttes och förföll. Medlemmarna samlades för sista gången 1839.
- 29 Skånska Trädgårdsföreningens Tidning *Flora*, nr 1 1836, extrablad till Skånska Correspondenten nr 9.
- Daniel Müller, *Trädgårdsskötselns inflytande på åkerbruket*, Stockholm 1856, sid 6ff. Här återkommer liknande tankegångar om sambanden mellan jordbruk och trädgårdsskötsel.
- 30 Nils Lilja, "Om hortikulturen i Lund", *Tidning för trädgårdsskötsel och allmän Vextkultur*, Nr 8 Lund 1842, sid 58ff. Cikorianers rötter användes som kaffesurrogat; georginer var 1800-talets namn på dahlior; Ribes sanguineum var rosenrips; Salix babylonica var tårpil, Pyrethrum sinense eller Chrysanthemum indicum betecknade en odlad gul storblommig crysanthemum från Kina och Japan. Källor: Lyttkens, Holzhausen.
- A. Olsson 1969, sid 41. O. beskriver cikorieodlingar i 1880-talets Lund.
- Georginer infördes till Europa på 1700-talet och blev på modet under 1800-talet. De presenterades i trädgårdstidningen *Flora* 1835 och omnämns ofta i Liljas trädgårdstidning 1842. Dahlian var vinjettblomma i Daniel Müllers bok *Trädgårdsvännen. Anvisning att anlägga och underhålla köks-, frukt-, blomster-, fönster- och lustträdgårdar*, Upsala 1856.
- 31 *Kulturen runt* 1977, sid 142f.
- 32 William Karlson, "Kulturens äldsta tomt", *Kulturen Årsbok* 1938, Lund 1939, sid 184ff. Karta, sid 177. Per Henrik Ling köpte tomten nr 35 1807. 1812 påbörjade Ling bygget av det s.k. herrehuset som professor J. A. Engeström fullföljde när han köpte en avstyckad del av tomten, nr 35C. Engeström bodde i gården 1818-1846. Härefter beboddes gården av häradshövding N. Lilienberg 1846-1871 och doktor friherre J. C. Toll. Anna Bergstedts beskrivning avser den tid då familjerna Lilienberg - Toll bodde i gården.
- 33 Daniel Müller, *Theoretisk-praktisk anvisning att anlägga och underhålla trädgårdar*, Stockholm 1848, sid 1, §1. Müller publicerade härefter en rad andra arbeten, där lustträdgården fick en framskjuten plats. Han blev orangör vid Uppsala universitets botaniska trädgård 1839. Efter sin verksamhet i bl.a. Svenska Trädgårdsföreningen i Stockholm, återvände han 1851 till Uppsala som örtagårdsmästare för trädgården.
- 34 a.a., sid 18.
- 35 Trädgårdsplanen med tysk stil avbildas i motartiklar på 1920-talet (t.ex. i *Täppan* 1926) och i uppslagsböcker. Den kan kanske därför antas ha haft särskilt stor betydelse för 1800-talets trädgårdsanläggningar.
- 36 Müller 1848, sid 19.

- 37 a.a., sid 53.
- 38 a.a., sid 64f.
- 39 Müller, *Trädgårdsvännen* 1856, sid 159.
- 40 Joh. Böttner, Nils Blomgren, *Trädgårdsmästaren*, Stockholm 1913, Del III, "Prydnadsträdgården", sid 1ff; sid 11, : "De trädgårdsstilar, som i närvarande tid användas, äro tre, nämligen den franska, den engelska och den italienska." Här nämns inte den tyska stilen, men å andra sidan finns beskrivningar av kinesisk och japansk trädgårdsstil. Boken omtrycktes med små korrigeringar 1925.
- 41 Eva Gustavsson, Marianne Wahlström, *Den kollektiva trädgården*, Landskap 44, Alnarp 1979, sid 47.
- 42 Müller 1848, sid 43.
- 43 *Flora*, nr 4 1835, sid 31.
- 44 Moberg 1933, sid 57. Först på 1880-talet började gräsmattor, i form av små gräshörn eller "gräsrabatter", att anläggas i skånska allmogens trädgårdar. "De gamla hade sagt, att så rika voro de inte, att de hade råd "o la joren lia i gresvall"".
- 45 Müller 1848, sid 116ff.
- 46 Lilja, *Tidning för Trädgårdsskötsel och allmän Wextkultur* Nr 9, Lund 1842, sid 65ff.
- Axel Törje, *Nils Lilja*, Lund 1966, sid 22. Lilja bodde vid Kiliansgatan, där Flormanska stiftelsen tidigare låg. Här disponerade Lilja en stor trädgård innan han flyttade till Billinge.
- I senare handböcker och artiklar anges att rajgräset är mindre lämpligt för kortklippta gräsmattor. t.ex. i Böttner 1913, del III, sid 56; i *Täppan* 1931, sid 43.
- 47 *Illustrerad trädgårdstidning* 1857:6, sid 50.
- 48 Schnitler 1917, sid 148f. I Köpenhamn byggdes talrika lusthus i borgarnas trädgårdar utanför stadsmurarna.
- Karling 1930, sid 45ff.
- 49 Carlquist 1922, sid 79. Dansken Johan Monrad promenerade i Lunda-gårds trädgård en vårdag 1682. "Jeg passerede den deilige Tid i den skjönnne Have, i det smukke Lysthuus, den deilige Gang under de grønne Traeer ligefor Jomfruens Kammervinduer, Fuglesangen, isaer Bogfinken, Lugten af Engeltorn og de hvide Syringer." I juni samma år förlovade han sig med den rika ungmön Krabbe i det gröna lusthuset.
- 50 Liedgren 1974, sid 350ff. De uppträdde på många håll i Sölvesborgs rymliga trädgårdar på 1800-talet.
- Nytt om gammalt. In på gården i Helsingborg*, väggalmanacka för år 1989 utgiven av Helsingborgs museum. På en målning av Helsingborgs trädgårdar från omkring 1850, ligger ett band av lusthus längs Landborgens sluttning med utsikt över Öresund.
- 51 Se Anna Bergstedts beskrivning och plan (vid b) av Engeströmska trädgården ovan. I Jeremiasons trädgård på 1920-talet kallas en jasminberså för "lusthus", nedan.
- Täppan* 1924, sid 45. Birger Myllenberg nämner att lusthus används i syd-sverige för att beteckna berså.
- 52 Haraldson 1972, sid 44. Trädgården visas i fig. 6.18.
- 53 a.a., sid 13. Skomakare Å. Lundström bodde i gård nr 188/189. Gården låg vid Mårtenstorget 8. Tomten hade vid denna tid en långsträckt form och en avskild en inre trädgård.
- 54 Moberg 1933, sid 55f. M. anger att den "tyska stilen" även fick inflytande över allmogens trädgårdar i Skåne på 1860-talet.
- 55 Haraldson 1972, sid 13. Beskrivningen gäller Lundströms gård med lusthus som beskrivits ovan.

56 Samtal med Karin Lanthén (f. Jeremiason), mars 1990. Beskrivningen gäller 1920- och 30-talen. Kartan är rekonstruerad med hjälp av Britta Holmberg (f. Jeremiason). Samtal i december 1991.

57 Karin Jensen, "Familjen Lidforss' hem", *Från gamla skånska hem*, red. Per Sjöbeck, 1926, sid 1ff. V. E. Lidforss f. 1833, blev professor i nyuropeisk lingvistik 1878, i germanska språk 1895. Barn: Karin f. 1866, Bengt f. 1868, Erik f. 1870, Gerda f. 1871, Anna f. 1873, Hedvig f. 1877 (Heve), (mantalsuppgifter 1875, 1880). I mantalsuppgifterna 1867 framgår att den unga familjen Lidforss är inflyttad.

Lilium auratum, Guldbandslilja (2 m hög stängel med knippe av vita blommor med gula band och purpurfärgade fläckar. *Lilium longifolium* kan möjligen ha varit den vita *L. longiflorum* Trumpetlilja (Müller 1888) eller den rödprickiga *L. lancifolium* eg. *L. speciosum* Praktlilja (Müller 1888). Samtliga är högväxande vällyktande liljor av japanskt ursprung.

58 Huset uppfördes 1866 (*Lunds stadskärna* 1981). Ombyggnader och förändringar i jugendstil företogs av huset 1916. Fotot är taget efter att denna ombyggnad genomförts. Familjen Jensen-Carlén bodde här till slutet av 1930-talet.

Inez Leander, *Från Lund och Skåne*, Stockholm 1960, sid 17ff, kapitlet om Heve Lidforss, (Hedvig).

59 Lusthuset från 1906 och ett litet stenberg finns dock ännu kvar.

60 Haraldson, *Tidigt 1900-tal ...*, 1976, sid 9.

61 I vilken omfattning nyttoodlingar förekom i gårdarna har dock inte studerats närmare i detta arbete. Av Jeremiasons potatisodlingar i prydnads-trädgården ovan framgår att man i vissa gårdar odlade mer köksväxter i kristider. I Kulturens arkiv finns bilder på köksodlingar t.ex. i Winstrup 12 (f.d. Gråbröder 25), Studenten 25, 26, samf.het (f.d.1), Svarvaren 3 (33).

62 Sådana avtal förekom t.ex. i Billegården 42 (56) och förekommer ännu i Sankt Peter 1 där förgården upplåts till en hyresgäst mot att den sköts. Inhägnade inre trädgårdar har idag mer eller mindre försvunnit, men förekommer dock alltiämt på några ställen i staden, exvis i Bagaren 6, Garvaren 8, Sankt Peter 18. I Glädjen 14 fick hyresgästerna tillträde till trädgården på 1960-talet. Se kapitel 9, avsnittet Glädjen 14.

63 Leander 1957, sid 8. Inez Leander f. 1878. I Palmcrantz tomtkarta från 1876 är norra och västra delen om ett tvärställt hus (nu rivet) på tomten 299 grönmarkerad. Av gårdens flera olika byggnader finns idag det Ekska huset i korsvirke kvar framför stadsbiblioteket.

64 a.a., sid 11.

65 *Lunds Weckoblad* 1879.

66 Haraldson, *Kring en gård ...*, 1976, sid 11.

67 Elisabeth de Vylder, "Ur minnenas bilderbok", *Lunds Dagblad*, 23.12 1950. De Vylder var dotter till perukmakare Birger Lundberg som bodde här på 1890-talet. Huset är rivet.

68 Elovson 1984, sid 73. C. W. Blomstrand var professor i kemi.

69 a.a., sid 76. Citatet är från en minnesuppsats av Hjalmar Löndahl efter besök han gjort hos Blomstrand 1879 fram till 1890-talet.

70 Stadsfullmäktiges protokoll 1886 §87.

Stadsfullmäktiges protokoll 1894, §35. Drätselkammarens ansökan 1894 till stadsfullmäktige om att staden skulle upplåta två tomter som lekplatser, väckte livlig debatt och diskuterades vid flera fullmäktigemöten. En grupp ledamöter ansåg att lekmöjligheter redan fanns på skolgårdarna. Till slut beslöt man dock att två tomter, nr 82 D₂ och 372 B - den ena med en trädgård invid Mårtenstorget och den andra i Kråkelyckan omedelbart norr om stadskärnan - skulle iordningställas som lekplatser.

Storstadsbarnens situation hade vid samma tid börjat uppmärksammas t.ex. i Köpenhamn. Knudsen 1988, anger på sid 135 och 153 att det i Köpen-

- hamn hade bildats en Legeplatsforening 1891 för att skapa lekplatser för storstadsbarnen.
- 71 E. Nilsson, *Från min barndoms Lund*, sid 26. (Kopia manuskript LS). E. Nilsson f. 1914.
- 72 Ek (1971) 1982, sid 123.
- 73 a.a., sid 68.
- 74 a.a., sid 122.
- 75 a.a., sid 72.
- 76 a.a., sid 123.
- 77 a.a., sid 46.
- 78 Ek 1965, sid 39.
- 79 Mats Franzén, Eva Sandstedt, *Grannskap och stadsplanering*, Uppsala 1981, sid 288f. Citaten är hämtade från Jonas Frykman och Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan*, Lund 1979 och Åke Daun, *Förortsliv. En etnologisk studie av kulturell förändring*, Stockholm 1974.
- 80 Haraldson, 1972, sid 14. Gatuhuset var fyra våningar mot gatan och fem våningar mot gården.
- 81 Valdemar Bülow "Från min barndoms Lund. Lund på 1870-talet", ur Lunds Dagblad 24.12 1923. *Minnesbilder från Lund*, Gamla Lund Årsskrift 64 1982, Lund 1982, sid 21.
- 82 August Strindberg, *Tjänstekvinnans son* (1886), Stockholm 1962, sid 14.
- 83 A. Lindhagen 1916, sid 52. Portarna mot gatorna var ofta mer omsorgsfullt utformade än mot gårdarna. Hallman var stadsplanedirektör i Stockholm 1922-1927 och influerad Camillo Sittes stadsbyggnadsidéer.
- 84 Martin Krook, "Storstadsgårdar", AST 1930, sid 135f.
- 85 AST 1932, sid 465.
- 86 John Arnell, "Den nya sakligheten i bostad och trädgård", *Täppan* 1931, sid 125. Arnell var redaktör för *Täppan*.
- 87 Hesselman 1941, avsnittet 1900-1920, sid 79.
- 88 Detta kom att inskrivas i den nya byggnadsstadgan 1931 och den lokala byggnadsordningen i Stockholm 1934. Se även kap 3, avsnittet Gårdsplats om Trädgårdsplaner.
- 89 *Täppan* och AST 1924-1932.
- 90 *Trädgårdskonst. Del 1. Växtmaterial och anläggningsteknik*, 2:a omarbetade upplagan, Stockholm 1952, kapitlet om "Gräsmattor", sid 433. Redaktion: Sven A. Hermelin, Carl G. Dahl, Holger Blom.
- 91 Arthur Löwe, "Gamla Stan i Stockholm - byggnader på glid", *Ombyggnad och restaurering av äldre byggnader och miljöer*, red Lasse Brunnström, Uppsala 1976, sid 142f.
- 92 Gösta Selling, *Hur gamla stan överlevde*, Stockholms stadsmuseum, Stockholm 1973, sid 104ff.
- Trädgårdskonst. Del 2. Den moderna trädgårdens och parken form*, red. Gregor Paulsson m.fl., Stockholm 1948. sid 455ff. Arkitekt var Albin Stark.
- 93 Under sommaren 1991 hölls denna port låst under stora delar av dygnet.
- 94 Sven A. Hermelin, "Anläggningar vid hyreshusbebyggelse", *Havekunst* 1946/2, sid 44.
- 95 Hermelin, "Byggnaden och trädgården", AST 1935, sid 160ff.
- Margareta Moberg, *Husmoderns Trädgårdsbok*, Stockholm 1934, sid 10. "Hur passas hus och trädgård samman".
- 96 Hermelin, "Hemmet, trädgården och vi själva", AST 1937, sid 83.
- 97 V. Anjou, "Trädgården som en del av hemmet", *Täppan* 1935, sid 63f.
- 98 Birger Myltenberg, "Sittplatser och trädgårdsmöbler", *Täppan* 1924, sid 45.
- Martin Krook "Lusthuset i täppan", AST 1930, sid 86.
- 99 Böttner (1913) 1925.

100 Birger Myltenberg, "Egnahemsträdgården" I och II, *Täppan* 1926, sid 2, 20ff.

101 Hermelin AST 1937, sid 83.

102 *Acceptera* (1931) 1980, sid 50.

103 Peter Collins, *Changing Ideals in Modern Architecture 1750-1950* (1965), London 1967, sid 152, 218. Detta framträder i planer och uttalanden som gjordes av Frank Lloyd Wright och Le Corbusier.

104 Gotthard Johansson, *Funktionalismen i verkligheten*, Stockholm 1931, sid 182. G. Johansson var en av de ivrigaste höghusföreträdarna i Sverige.

105 AST 1930, sid 402. "Trädgårdsfunktionismen på Stockholmsutställningen" sign. "Scriptor", "Det här är ju rysligt", hör man mången säga om trädgårdsutsmykningen av den funktionalistiska utställningen i Stockholm sommaren 1930."

Gustaf Löfving, "På trädgårdsutställningen i Stockholm", *Täppan* 1930, sid 160ff. Besvikelsen över Stockholmsutställningens trädgårdsutställning var stor inom Skånska Trädgårdsföreningen. Presentationen, lokalerna, varorna och den ojämna skånska representationen ifrågasattes av tidsskriftens redaktör Löfving.

106 Gustaf Löfving, "Två soliga Stockholmsdagar", *Täppan* 1930, sid 117.

107 G. N. Brandt, "Framtidens trädgård", *Täppan* 1930, sid 196.

108 Eva Gustavsson, Marianne Wahlström, "Gårdssanering och miljövård", *Landskap* 1978:6, sid 138. En bildtext till ett trettiotalshus lyder: "Individuell växtplacering, perennrabatter utmed fasaden."

109 John Arnell, *Täppan* 1931, sid 124.

110 Gustavsson m.fl., 1979, sid 93, 104.

Trädgårdskonst. Del 2, 1948, sid 436ff.

111 Ernst Östh, "Ett nytt kvarter blir till", AST 1948, sid 16. Beskrivning av trädgårdsanläggning med "björkdungar" i kv Ladusvalan i Malmö

112 Thorbjörn Andersson, "Parken som dröm", *Tidskriften Bygghforskning*, 88/7, sid 23. "C G Rosenbergs berömda bild från 40-talet av plaskdammen i Fredhäll blev symbol för den nya parken, för folkhemmet, för den svenska modellen och byggandet av välfärdssamhället."

113 Selling 1973, sid 85.

114 Åkerman 1941, sid 150. Uttalandet baseras på en undersökning av 214 stockholmsfamiljer som gjordes på slutet av 30-talet.

115 Gunnar W. Andersson, "Lekplatsen", *Täppan* 1930, sid 59ff.

116 1931 års BS §15.

AST 1935, sid 144. "Från Malmgårdar till moderna storstadsparker". Om lekplatsernas framväxt i Stockholm skriver signaturen z: "Vasaparkens gräsbevuxna idrottsplats, som blev färdig vid sekelskiftet, var sålunda den första i sitt slag och 1909, jag hade själv då hunnit verka i 3 år i huvudstaden, funnos inalles 7 lekplatser. ... 1929 hade lekplatsernas antal ökats till 23, vartill kom 5 idrottsplatser. ... Sedan kommo de till den ena efter den andra."

117 Brandt, *Täppan* 1930, sid 196. De formala trädgårdsanläggningarna ifrågasattes här, men befanns vara mer naturliga och sympatiska när hunnit växa upp: "Säkerligen finner man ännu, att 70-talets anläggningar med oklanderliga kurvor och formala grupper voro en olycklig blandning av naturalism och formalism, men trots detta ha de nu uppvuxna gamla farfars-trädgårdarna en viss värdig stil ..."

118 Wennström 1933, sid 51.

119 En saneringsplan för större delen av kvarteret Sankt Thomas har dock genomförts, se fig. 2.23.

120 Wennström 1933, sid 49. Wennström nämner på 30-talet de svårigheter som var förknippade med att genomföra de radikala stadsplanerna: "I många fall kan sanering av ett kvarter icke äga rum utan att tomtindel-

ningen i större eller mindre utsträckning ändras. Det gäller härvidlag att se till, att samhället icke i onödan betungas med utgifter, såsom för marklösen och dylikt, ..."

121 I nr 2 anordnades garagedfarterna när huset uppfördes 1938. I nr 7 tillkom förmodligen parkeringarna på 60-talet. Bygglov finns för en liten parkering 1962. En större parkering redovisas i kommunens gårdsinventering 1967.

122 Husen tillhör privata bostadsrättsföreningar och ingår i den grupp av hallhus som uppfördes omkring 1930. De fem husen ritades av Håny Carlsson, men vem som står bakom trädgårdsanläggningarna är obekant.

Lena Jarlöv, Charlotte Horgby, *Lägenhetsträdgårdar*, T1:1991, Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm 1991, sid 51ff. Här beskrivs trädgården i Ugglan 14 på Södra Esplanaden 29, Lund.

123 Gäller t.ex. gårdar till hus kring Bankgatan och längs Södra Esplanaden.

124 I Winstrup 16, Billegården 2.

125 Se kapitel 9, avsnittet Winstrup 6.

126 Moberg 1933, sid 102.

Lars Jacobsson, *En studie av grönyrtorna i Lund*, Landskap 32, Alnarp 1976, sid 29, 87, 201, 205. Fem nya parker anlades mellan 1907-1945. Tre av dessa låg i kanten av den gamla stadskärnan. En offentlig lekplats och en damm placerades invid Monumentet på 30-talet och Södra Lekplatsen anordnades vid Hardebergaspåret 1943.

127 Stadsparken kan ha haft vissa lekanordningar på utställningsområdet 1907, men lekytor, källbackar kan även ha anordnats i samband med att området gjordes om till allmän stadspark 1909. Här fanns 1934 "lekattiralj, plaskdamm och sandboxar" enligt stadsträdgårdsmästaren Oscar Ahlström.

128 Stadsträdgårdsmästarens skrivelse till drätselkammaren 1934. Universitetets skrivelser 1938, 1947 till staden. Drätselkammarens beslut 1935, 1937. LSA. Lekplatsen vållade under åren vissa problem för kringboende. Störningar, inslagna rutor, svårigheter att hyra ut kringliggande lägenheter ledde till en rad olika åtgärder prövades som att en f.d. polis-konstapel anställdes, att tillsynen senare sköttes av en parkvakt, att platsen inhägnades och stängdes vid skymningen.

129 *Förslag till generalplan för Lund utarbetat åren 1936-1942*, omarb. uppl. Lund 1958. I planarbetet deltog Fred Forbat och Sune Lindström och senare även Ingeborg Hammarskjöld-Reiz.

130 a.a., sid 38ff.

131 Haraldson 1983, sid 48f.

KAPITEL 7

FRIGÖRELSEN FRÅN ÄLDRE BYGGNADSSÄTT

Under andra hälften av 1800-talet präglades den äldre stadsbebyggelsen av fasta gränser och ordningsprinciper. Men hus och gårdar förändrades efter hand. Efter 1940 var nybyggnadsverksamheten låg i innerstäderna. Under 1900-talet utvecklades nya strategier för hur man skulle bygga städer och hus. Gemensamt för många av dem var att de var starkt kritiska till städernas äldre bundna byggnadssätt.

Några av de förändringar som stadsbebyggelsen genomgick fram till 1940 och som behandlades föregående kapitel tas åter fram här. Här beskrivs även hur inställningen till den äldre stadsbebyggelsen var i vissa stadsbyggnadsdiskussioner som fördes under 1900-talets första hälft. Flera av dessa idéer, har visat sig vara långlivade och präglar alltjämt vissa stadsbyggnadsföreställningar som är aktuella idag. Denna sammanfattande beskrivning utgör en brygga över till nästa kapitel där moderna normer och lösningsmodeller mer ingående kommer att behandlas.

I 1900-talets stadsbyggnadsdiskussioner fanns flera frihetsmotiv. Jag avser här att lyfta fram de aspekter som berört husens frigörelse från gården, från tomten, från gatan och slutligen från marken.

1800-TALSSTADENS FRAM- OCH BAKSIDOR

Flera av Lunds mindre gator var vid 1800-talets början inte mycket mer än stigar. T.o.m. stadens huvudgator var bitvis svårframkomliga genom smuts, vattengropar och öppna avloppsdiken.¹ På 1830-talet påbörjades en långsam upprustning av gator och allmänna platser. Nya promenadplatser och torg anlades på 1840-talet. I stadens centrala delar rätades gatorna ut, breddades och bebyggdes med högre hus.² Längs stadens smågator uppfördes dock lägre hus.³

De skillnader som fanns mellan stadens gatu- och gårdssidor förstärktes efter hand. Det ökande antalet boende i staden ledde till alltmer intensivt utnyttjade gårdar under 1870- och 80-talen. Uthus byggdes om, nya gårdshus och gårdsflyglar tillkom, vedbodars och avträden uppfördes på gårdsplatserna. Utsmyckade gatufasader och enkla obehandlade gårds-

fasader underströk skillnaderna mellan husens fram- och baksidor. Framemot 1910- och 20-talen uppfördes en del höga hus med djupa och mörka gårdsrum. Skillnaderna mellan husens gatu- och gårdssidor var vid denna tidpunkt stor. Stadsplanemönstret hade även en motsvarighet i husen, där två förbindelser anknöt till marken - den ena i form av en representativ besöksentré och den andra av en nyttoinriktad grov- och köksentré.

Bestämmelser om byggnadernas utformning gällde främst gatorna. Mot gatan skulle t.ex. prydliga stängsel uppföras. Gårdarna skulle ha en minimistorlek, vara stensatta och uppfylla vissa hygieniska och brandtekniska krav. Men ansvaret för utformningen av dem och anordnandet av eventuella trädgårdar låg hos den enskilde husägaren.

FRIGÖRELSEN FRÅN GÅRDEN

Med näringsfriheten 1864 upphörde de skråbundna verksamheterna och grunden för de äldre storhushållen. Med självständigare småhushåll förlorade de enskilda gårdarna sin betydelse som funktionella och ekonomiska enheter. Men åtskillnaden mellan det offentliga livet och den privata sfären var ännu stor och många hushåll höll sig med tjänstefolk. Köksavdelningarna och gårdarna hade ännu viktiga uppgifter som tjänande baksidor. Allteftersom gårdarnas sekundärfunktioner byggdes in i husen och standarden i bostadslägenheterna ökade, förlorade dock gårdarna sina tidigare uppgifter som bakgårdar och platser för bostädernas biutrymmen.

FRIGÖRELSEN FRÅN TOMTEN

Äldre tomtgränser var ett hinder när man ville skapa öppnare gårdsrum och sammanhängande gårdsplanteringar. Per Hallman hävdade redan 1916 att man skulle ta bort kvarterens skiljemurar och staket för att få bättre gårdar:

Först vill jag säga, att dessa murar, plank, staket och annat - framför allt murarna vad Stockholm beträffar -, som skilja de enskilda ägorna åt inom kvarteren i de tätt bebyggda stadsdelarna, äro oting och att de hindra den stora, eftersträfvansvärda trevnad, som kunde nås, om samarbete husägarna emellan i stället fanns; ...⁴

På 20- och 30-talen upphörde byggandet med gårdsflyglar och trapputbyggnader. Sigurd Westholm anger att dessa förenklingar var led i att sänka byggnadskostnaderna: "Alla utbyggnader strökos, och huskroppen återfick sin naturliga begränsning mellan två parallella fasadmurar."⁵ Sådana hus

gynnade ett öppnare byggnadssätt utan smågårdar och gårdsflyglar. 30-talets kvartersstora saneringsplaner gav byggnadsrätter för höga jämntjocka huskroppar. För att dessa planer skulle kunna genomföras förutsattes att äldre småskaliga innerstadsgårdar med gårdsflyglar, gårdslängor och uthus eliminerades.⁶ Ett öppnare byggnadssätt förutsatte även att tomtgränserna överbryggades eller borttogs.

Men här fanns även andra motiv för att befria sig från äldre tiders tomtbildning. Den amerikanske sociologen Lewis Mumford påpekade 1938 att tomtens begränsningar även inskränkte friheten i arkitektens skapande arbete:

De yttersta enheterna i detta rätvinkliga gatuschema, den mekaniska planeringens atomer, voro de individuella rektangulära tomter, i vilka varje kvarter uppdelades. - - - Och arkitektens fantasi blev bunden genom vanan att låta husets planritning bestämmas av den enskilda tomtens form. Han miste förmågan att rita fritt i mera sammanhängande enheter, byggda för mänsklig samlevnad, icke för att ägas av enskilda personer och säljas till enskilda personer.⁷

FRIGÖRELSEN FRÅN GATAN

Le Corbusier uttryckte sin avsky för djupa stadsgator i flera uppsatser och manifest på 20-talet: "At the very bottom of this scenic railway lies the street, plunged in eternal twilight.... The street is no more than a trench, a deep cleft, a narrow passage."⁸ Le Corbusier öppnade sina hus mot solen och placerade dem i öppna parker. Här framfördes trafiken planskilt på stadsmotorvägar.

Särskilda trafikleder och fristående hus gav nya sätt att se på staden. Härvid kom även rörelsen och tiden få betydelse för hur man såg på stadslandskap och byggnader. Fritt lagda parkvägar som förlades planskilt i förhållande till gångvägar skänkte en ny frihet åt både bilar och människor. Tydligast uttrycker sig kanske Sigfried Giedion om detta i *Time, Space and Architecture* 1941:

As an element of the future town it restores the rights both of traffic and of the pedestrian; it harmonizes the functions of both, in separating them definitely from one another, it gives full freedom to each. Out of this separation has come the fundamental law of the parkway - that there is to be unobstructed freedom of movement, a flow of traffic maintained evenly at all points without interruption or interference.⁹

Rörelsen erbjöd ett skulpturalt sätt att uppleva staden, där husen kunde ses från olika håll:

Cubism breaks with the Renaissance perspective. It views objects relatively: that is, from several points of view, no one of which has exclusive authority. ... It goes around and into its objects. Thus, to the three dimensions of the Renaissance ... , there is added a fourth one - time.¹⁰

På 30-talet blev det vanligt att se staden som ett landskap i vilket byggnaderna ingick som skulpturala element. Detta kunde i drastiska fall leda till att man i äldre stadskärnor ensidigt värnade om kulturhistoriskt värdefulla hus och monument. Att bevara Lunds domkyrka i helt nya omgivning ar presenterades t.ex. av en förslagsställare i Stortorgstävlingen 1932.¹¹ I mer stillsamma former innebar det att man kunde se stadens byggnader och monument som sättstycken i en stadsscenografi. Stadssiluetten blev viktig.

Detta sätt att se på staden ryms i det man ibland kallar "Townscaping". Mest känd för ett bildmässigt seende är kanske Camillo Sitte, som i *Der Städte-Bau* 1889 gjorde en rad slagkraftiga analyser av offentliga platser i olika städer.¹² Boken översattes till svenska 1982. Ett scenografiskt sätt att se på staden finner man även hos Gordon Cullen, vars arbete sammanställdes i boken *Townscape* 1961.¹³ Cullen intresserade sig för övergångarna mellan olika stadspartier och illustrerade i bildserier hur intrycken växlade när man vandrade genom stadsrummen. Denna bildmässiga och scenografiska stadsbyggnadstradition har haft många olika företrädare, från sekelskiftet och framåt, men Sittes och Cullens arbeten är kanske de som fått störst spridning i arkitektkretsar under de två sista decennierna.¹⁴ I dessa arbeten var gatan ett viktigt upplevelserum. I detta stadsrum blickar Sitte rakt fram och Cullen rör sig enbart i dess offentliga delar utan sidoblickar mot vad som eventuellt kan dölja sig bakom gatornas eller platsernas fasader.

En mer funktionalistisk strategi för svensk bostadsplanering formulerades under 30- och 40-talen. Man ansåg att "behoven och livet självt" skulle utgöra utgångspunkter för byggnadsuppgifterna. "Den levande miljön i våra moderna gator är helt förändrad och arkitekturen, som måste arbeta med livet som grund, blir även den en annan."¹⁵ Lewis Mumfords stadsplaneidéer kom att få stor spridning i Sverige, bl.a. genom att hans bok *The culture of Cities* översattes till svenska 1942. Mumfords tankar om regioner och grannskap med sociala samlingspunkter bidrog till att intresset flyttades från det sceniska till det sociala:

Detta innebär en ny princip för stadsplaneringen och en ny typ av planerare, det innebär, att tonvikten mer och mer kommer att överflyttas från scenekvisitan till dramat, och att de sociala verksamheterna och relationerna kommer att ställa större anspråk på planerarens uppmärksamhet....¹⁶

40-talets svenska grannskapsideologi byggde på idéer om att bebyggelsen skulle samlas kring en skola eller ett centrum.

Man skulle skapa trafikfria områden, som vände gatorna ryggen. Denna inåtvända grupperingsprincip har envist levt kvar och åter kommit till användning när man arbetat med innerstäder under den senaste tjugoårsperioden. Modellen har t.ex. tillämpats i sammanhang då man velat åstadkomma trafikfria stadsdelar, entrégårdar och kvartersenheter med öppna inre gårdssammanhang. Intresset har således gällt det offentliga stadsrummet och bebyggelseenheter med öppna inre delar, men inte zonen och övergången däremellan.

Vid sidan av 1900-talets planeringsstrategier har befintliga gårdar och gator genomgått en omvärdering. De smalaste och krokigaste gatorna, som tidigare var stadens minst ansedda, har idag blivit attraktiva bostadsmiljöer. Tidigare "bakgårdar" har blivit nya framsidor som har rustats upp och försetts med nya planteringar.¹⁷ Under de två sista decennierna har många äldre smågårdar stängts till mot gatorna. Gårdsägare och boende har uttryckt ett ointresse för gårdssammanslagningar. Gårdsgränser har t.o.m. återupprättats i vissa öppnade gårdar.¹⁸ Denna utveckling har skett självständigt vid sidan av vedertagna planeringsföreställningar.

HUSENS FRIGÖRELSE FRÅN MARKEN

På 1800-talet ansågs marken vara förorenad av gårdarnas avträden och smutsvatten. Smitta antogs spridas med dricksvatten från förorenade brunnar och genom att skämd "grundluft" steg upp från jorden i boningshusen. Inför den förestående kloakeringen av Lund ger Elias Heyman 1886 en tidstypisk beskrivning av marken som smittokälla:

Markens förorening af i förruttnelse stadda ämnen och vexlingen af befuktning och uttorkning, som främjar förruttnelsen, äro de orsaker, som mer än något annat bidra till lägets osundhet. Sedan älsta tider har man vetat, att frossan uti dylik mark hade sin näring, en senare tids hygieniska forskning har med full visshet ådagalagt, att samma gäller om tyfoid-(nerv)febern och koleran, och med stor sannolikhet kan antagas, att äfven rödsot och de om sensommaren ofta epidemiskt uppträdande barndiarréerna stå i orsakligt samband med nämnda beskaflenhet af marken.¹⁹

Han påvisade att en kloakering av städerna medförde en märkbar minskning av antalet döda i bl.a. tyfoidfeber.

Landets städer omorganiserades till självstyrande kommuner 1862.²⁰ I Lund upprättades nya detaljerade byggnadsordningar från och med 1868. Under slutet av 1800-talet övertogs ansvaret för vattenförsörjning, avlopp och sophämtning successivt av nybildade kommunala verk och

kommittéer. Den första dräneringen gjordes på 1860-talet, kommunala vattenledningar anordnades på 1870-talet, en omfattande kloakering skedde på 1880- och 90-talen och sophanteringen övertogs av staden på 90-talet. Detta medförde att de sanitära förhållandena i gårdarna avsevärt förbättrades. Staden övertog på detta sätt ansvaret för vissa gårdsbundna uppgifter som tidigare legat på enskilda hyresgäster och gårdsägare.

Marken förbättrades när avträdesgropar och öppna avloppsrännor försvann. Flera sekundärutrymmen placerades på husens vindar och i källare. På detta sätt upplöstes byggnadernas många och nära förbindelser med gårdsrummen. Gårdsplatsernas roll som förbindelserum och baksida var förbi. Behovet av dubbla trappor upphörde och byggnadshöjderna ökade.

Gårdarna hade nu förutsättningar att utvecklas till rekreativa grönrum. Under denna förändringsprocess framträdde flera personer på 1910- och 20-talen som propagerade för grönnare innerstadsgårdar.²¹ När husen mist sina funktionella band med gårdarna kunde husen ges helt nya lösningar. Le Corbusier tog i flera uppsatser avstånd från husens nära knytning till marken. Köksodlingar ansåg han t.ex. kräva arbetsinsatser som man inte skulle belasta fritiden med.²² Bostäderna skulle i stället placeras i ett öppet parklandskap och husen skiljas från marken genom att ställas på pelare. För Le Corbusier representerade de moderna husen och den nya byggnadstekniken en stor frihet:

Vår tid har befriat husets form ur träldomen med hjälp av betong och stål. Genom årtusenden var allting trångt och fastlåst. Nu har vi nått den fullkomliga friheten:

Oberoende skelett

Fri fasad

Frilagd tomt under huset

Tomten återvunnen på taket.²³

Den svenska versionen av fristående hus kom dock att domineras av låga och anspråkslösa lamellhus med sadeltak.

DET SJÄLVSTÄNDIGA HUSET

Alf Johansson påpekade 1962 i jubileumsskriften *Hundra år under kommunalförvaltningarna 1862-1962* att den kommunala ansvaret under 1800-talet höll sig utanför huset och den enskilda bostadslägenheten. Viktiga gårdsuppgifter hade

börjat att överföras i kommunala händer.²⁴ På 1910-talet kom intresset även att vändas mot den alltmer akuta bostadsfrågan. Vid en bostadskongress som anordnades 1916 av *Centralförbundet för socialt arbete* underströk Stockholms borgmästare Carl Lindhagen betydelsen av att kommunen ordnade bostäder åt sina medborgare:

Det anses som självfallet att kommunen skall anskaffa åt sina medlemmar gas, vatten, elektricitet, gator osv., men ännu har man inte kommit underfund med, att den yppersta av alla kommunala uppgifter och den som blir framtidens förmåsta kommunala uppgift, hur man än stretar emot, det är att skaffa alla medlemmar av kommunen en bostad och en bra bostad.²⁵

Bostadsfrågan var visserligen väckt, men produktionen av nya bostäder skedde under en period då varierande statliga stödåtgärder undergrävdes av lågkonjunkturer, krig och prisstegringar. Bostadsstandarden i Sverige var extremt låg för stora befolkningsgrupper under 20-talet. Det var först på 30-talet som bostadsbyggandet behandlades som en genomgripande konjunkturpolitisk och sedermera även en bostadssocial fråga, som fick stabilitet genom en statlig kreditgivning och en aktiv kommunal planeringsverksamhet.²⁶

Huset, bostaden kom i förgrunden. Efterfrågan på smålägenheter var stor och nyproduktionen inriktades på mindre bostäder. I Lund delades även många stora stadslägenheter på 30- och 40-talen då bl.a. kökstrappor byggdes om till entréer för nybildade smålägenheter.

Medan gatorna och gårdarna hade varit ordnande stadsrum för bebyggelsen på 1800-talet, kom de fristående kommunikationssnålt och vertikalt uppbyggda husen att bli grundenheter i 1900-talets stadslandskap. Väl utnyttjade trapphus, samlade vertikala ledningsstammar och tillräckligt antal soltimmar var nya utgångspunkter för husens lösningar. Kommunikationsstudier av lägenheter och kök bidrog till att effektivare planlösningar utvecklades.²⁷ Värdet av genomgångsrum ifrågasattes och lägenheterna försågs med ingångshallar och avskilda bostadsrum.²⁸ Husen byggdes "inifrån och utåt" och gavs en mer trädlik rumslig uppbyggnad än tidigare.²⁹ I programskriften *Acceptera* betonade man att denna princip även påverkade stadsbyggandet:

Det duger ej längre att med utgångspunkt från ett formellt schema fixera stadsbildens yttre skal och sedan i detta pressa in de enskilda cellerna, bostäderna, så gott sig göra låter. Man har radikalt måst ändra tillvägagångssättet, och liksom vid bostadens planläggning, ..., börjat arbeta inifrån och utåt, och med den perfekta bostadslägenheten som byggnadssten bygga upp helheten, stadskroppen.³⁰

I 30-talets beskrivningar finner man även ett frihetsperspektiv i husens friliggande placeringar. Detta kommer t.ex. till uttryck i beskrivningar av de öppnare byggnadssätten där husen skulle utgöras "av ljus och luft fritt kringspolade parallella längor" och att dessa skulle "förläggas så fritt och öppet som omständigheterna ... medgiva."³¹

DE MÅNGA FRIHETSMOTIVEN

Med de tekniska, sociala och funktionella förändringar som husen och gårdarna genomgick efter sekelskiftet gavs nya förutsättningar för att självständiga hus och öppnare stadsplaner skulle utvecklas. I 1900-talets stadsbyggnadsidéer tog man även idémässigt avstånd från slutna gårdar. Motiven för öppnare stadsrum var flera. En mer heltäckande planläggningen förutsatte ett samhälleligt inflytande även över gårdsrummen. Fritt placerade hus, friare planlösningar, konfliktfria rörelser för olika trafikslag och en ny skapande "frihet" i arkitektens arbete slogs mot den gamla stadens ramar och gränser. I frigörelsens bakvatten kvardröjde länge en negativ hållning till innerstadsbebyggelse. Ännu så sent som på 50- och 60-talen var bebyggelsen i många städer bortglömd, vanvårdad och i vissa stadsdelar t.o.m. svårt förslummad. Omdömen och ordval om innerstadsmiljöer kunde då ännu påminna om formuleringar som användes i 30-talet. Detta belyses bl.a. av den bildtext som hörde till bilden t.h., som ingick i skriften *Byggnadsnämnderna och samhällsbyggandet*, som behandlade byggnadsnämndernas verksamhet på 50-talet.³²

Det kom att dröja ända till 70-talet innan innerstadsmiljöer på ett nytt sattes under luppen. Under byggnadsvårdsåret 1975 uppmärksammades behovet att bevara stadsmiljöer. Diskussionen kom emellertid först och främst att inriktas på att bevara gatuhusen och gatumiljöerna, medan gårdsmiljöerna kom i skymundan.³³ Här kom istället, som vi skall se i nästa kapitel, nya ambitiösa friytekraav att bidra till att städernas gårdar förändrades.

Utöver de idémässiga motiv som anförts för oberoende hus, stadsrum och trafiklösningar har även det praktiska arbetet kring planering och byggande organiserats i skilda fack. En indelning av kommunala ansvarsområden och en uppdelning av arbetsuppgifter mellan planerande ingenjörer och arkitekter, husritande arkitekter och landskapsarkitekter har medfört att inflytandet över byggandet är mångdelat.

Innerstadsgårdar är komplexa enheter där en rad samband mellan gator, gårdar och tomtgränser, mellan hus och mark är grundläggande för stadens rumsliga ordning och viktiga för de enskilda gårdarnas karaktär. Därför kan det bli problematiskt om synsätt som utgår från ett avståndstagande från dessa samband tillämpas på arbetsuppgifter i äldre innerstadsmiljöer.

7.1. Bildtext ur en skrift om byggnadsnämndernas verksamhetsfält 1951: "En gammal stadsbild, som tyvärr inte är ovanlig - en miljö som just inte befördar arbetsglädje, hälsa och trevnad."

NOTER

1 Fredrik Gadde, *På halmtakens tid*, Det gamla Lund Årsskrift XL, Lund 1958, sid 24ff.

2 1868 års BO, §2 och §5. Huvudgator skulle göras minst fyrtio fot breda och anläggas så raka som möjligt.

I 1874 års byggnadsstadga förespråkades att gator skulle vara minst sextio fot breda, men kunde i undantagsfall göras fyrtio fot breda. Under A. B. Jacobssons tid som stadsingenjör i staden 1876-1916 reglerades ett stort antal gator i Lund.

3 Ek (1971) 1982, sid 81. Se även karta över Lund, fig. 3.5 där större och mindre gator gator redovisas.

4 Lindhagen 1916, sid 52.

5 Westholm 1937, sid 175.

6 Wennström 1933, sid 49. Se även kap 2, fig. 2.23.

7 Lewis Mumford, *Stadskultur*, (urspr. *The culture of Cities* 1938, sv. övers. 1942), facsimilutgåva Surte 1972, sid 197.

8 Le Corbusier & Pierre Jeanneret. *Ceuvre complète 1910-1929* (1937), 8:e uppl. Zürich 1965, sid 118. Citatet är ur uppsatsen "The Street" 1929 av Le Corbusier.

9 Sigfried Giedion, *Space, Time and Architecture* (1941), 4:e utv. uppl., Cambridge Massachusetts 1963, sid 728. Med parkleder (parkways) menade Giedion de biltrafikleder som vackert infogats i New Yorks stads- och parklandskap.

Marshall Berman, *Allt som är fast förflyktigas* (1982), sv. övers. Lund 1987, sid 286ff. Även Berman behandlar dessa parkleder.

- 10 Giedion 1963, sid 432.
- 11 Wennström 1933, sid 49.
- 12 *Acceptera* (1931) 1980, sid 191 om Stockholm: "att bevara våra fria vatten...; att i viss utsträckning bevara historiskt eller arkitektoniskt alldeles särskilt värdefulla byggnader."
- 12 Camillo Sitte, *Der Städte-Bau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, 2:a uppl, Wien 1889. *Stadsbyggnad*, sv. övers. 1982 av Göran Sidenbladh.
- 13 Gordon Cullen, *The concise Townscape* (1961), London 1971.
- 14 Andra företrädare för ett sådant synsätt var t.ex. A. E. Brinkmann, *Platz und Monument* 1908, *Deutsche Stadtbaukunst in der Vergangenheit*, Frankfurt a. M. 1911, Gustav Strengell, *Staden som konstverk*, 1922, Gordon Logie *The Urban Scene*, London 1954.
- 15 *Acceptera* (1931) 1980, sid 188.
- 16 Mumford (1938) 1972, sid 479.
- 17 Se även kap 4 och kap 10.
- 18 T.ex. i sanerade kvarter i Helsingör, i kv Billegården i synnerhet nr 56 och i kv Almbacken, Gråbröder i Malmö.
- 19 Heyman 1886, sid 109ff. Tankegångar om att sjukdomar spreds genom sjukdomsfrön och rötaktiga miasmer från förorenad mark fanns även hos andra samtida hygieniker.
- J. B. Fonssagrives 1876, sid 162ff.
- Förslag till vattenledning i Lund*, Lund 1871, sid 45ff.
- 20 Stadsfullmäktigeförsamlingen valdes av stadens medborgare. Till en början var endast de skattebetalande borgarna röstberättigade. Allmän kommunal rösträtt infördes 1918.
- 21 Bl.a. Per Hallman och Anna Lindhagen i Stockholm. Se kap 6, avsnittet "1900-talets idéer om grönnare och öppnare gårdsrum".
- 22 Le Corbusier, *The radiant city*, London 1964 (urspr. *La Ville Radieuse* 1933), sid 64.
- 23 Le Corbusier, *Vår Bostad*, (urspr. *La maison des hommes* 1936, sv. övers. 1962), Lund 1976, sid 61.
- 24 Alf Johansson, "Bostadspolitiken", *Hundra år under kommunalförvaltningarna 1862-1962*, Stockholm 1962, sid 512.
- 25 a.a., sid 509. Carl Lindhagen (1860-1945) var borgmästare i Stockholm 1903-1930 och bror till Anna Lindhagen.
- 26 a.a., sid 569.
- 27 *Hem och hushåll*, red. Ida Malmström, "Modern heminredning", avsnitt av ark. Gottfried Beijer, Malmö 1943, sid 175.
- HFI Meddelanden*. Årg 3, 1948-49, nr 2, sid 93. Kommunikationsdiagram för lägenheter.
- Köket och ekonomiavdelningen i mindre bostadslägenheter. Förslag till systematisering*. Utredningsarbete av Osvald Almqvist, 3:e uppl, Stockholm 1940, sid 131ff.
- 28 *Acceptera* (1931) 1980, sid 59.
- 29 Peter Collins, *Changing Ideals in Modern Architecture 1750-1950*, (1965), London 1967, sid 152, 218.
- 30 *Acceptera* (1931) 1980, sid 51.
- 31 Wennström 33, sid 51.
- 32 *Byggnadsnämnderna och samhällsbyggandet*, Stockholm 1951, red. Sixten Larsson, sid 7.
- 33 *Ombyggnad och restaurering av äldre byggnader och miljöer*, red. Lasse Brunnström, Studieförlaget 1976, sid 132. Här utarbetades bl.a. ett alternativförslag 1972-73 till en äldre saneringsplan för Neristan, Gamlakarleby, där gatuhusen bibehölls medan gårdshusen offrades.

KAPITEL 8

MODERNA FÖRESKRIFTER OCH LÖSNINGSMODELLER

Jag kommer här att gå igenom moderna föreskrifter och planeringsmodeller som berör eller har berört nybebyggelse och gårdsbildningar i innerstäderna under den senaste tjugooårsperioden. För detta kapitel har *God Bostad* 1960 och 1964; *SBN* 1967; *Bostadens Grannskap* 1975; *SBN* 1975; *SBN* 1980 (PFS 1980:1) utgjort huvudkällor.¹ SBN har tillämpats i samband med bygglov och även vid lånegivning. Bostadens Grannskap omfattar råd och anvisningar för planeringen av utemiljön i bostadsområden. Skriften har använts vid länsstyrelsernas granskning av kommunernas stadsplaner.

Normsamlingarna innehåller dels bindande föreskrifter och dels allmänna råd och lösningsexempel som uppfyller de uppställda kraven. Enligt SBN har avvikelser från råden och exemplen tillåtits såvida föreskrifterna kunnat uppfyllas på annat sätt. I praktiken har dock lösningsexemplen genom att vara officiellt sanktionerade fått en stor genomslagskraft. Föreskrifterna har i noterna markerats med *f*; lösningsexemplen och de allmänna råden med $\diamond$. De normer som behandlas i detta kapitel gäller nybebyggelse såvida inte annat anges.

Härutöver diskuterar jag den nya plan- och bygglagen (SFS 1987:10), *Nybyggnadsregler* (BFS 1988:18)² samt enskilda lagtexter som rör gårdar. I några fall berör jag även stadsbyggnadsidéer och lösningsmodeller som använts i statliga och kommunala skrifter där gårdsmiljöer behandlats.

Hus och gårdar styrs av en snårskog av föreskrifter och anvisningar. Min avsikt är här att lyfta fram deras betydelse för byggnadssättet och för de rumsliga och kommunikativa förhållandena i gårdar. Jag kommer att gå igenom hur byggnadssättet regleras med avseende på bl.a. gårdsytor, byggnadshöjder och gränser. Jag kommer även att uppehålla mig vid reglernas sambands- och kommunikationsskapande innehåll, liksom det motsatta, vid deras möjligheter att bidra till att avskilda och kommunikationsmässigt fredade partier skapas i gårdar.

Genomgången av de moderna reglerna följer samma indelning som använts i de historiska beskrivningarna i kapi-

tel 3, 5 och 6. Först går jag igenom hur *byggnadssättet* och gårdarnas *sekundärfunktioner* reglerats av moderna normer. Sedan presenterar jag hur gårdarna behandlats som *rekreativa stadsrum* i föreskrifter och plankoncept.

BYGGNADSSÄTT

Stadskvarterens byggnadssätt präglas i hög grad av husens byggnadshöjder, portgångar, gårdsytor, gränser, socklar, trappor och balkonger. Vi skall se hur dessa behandlas i moderna föreskrifter och anvisningar.

BYGGNADSHÖJD

I innerstäderna bestäms byggnadshöjderna sedan gammalt i stads- eller detaljplaner.³ Byggnadshöjderna påverkas även i någon mån av brandkrav. (Se portgångar nedan).

PORTGÅNGAR

En portgång löser många olika krav på tillgänglighet till gårdar och gårdshus och fungerar omvänt som utrymningsväg för lokaler och bostäder som finns på gårdarna. Portgångarna kan antingen behandlas som en planfråga eller som en husfråga, ibland som bådadera.⁴ De har således sin hemvist ömsom i detaljplanen, ömsom i bygglovet.

Handikappkrav. De handikappkrav som infördes i SBN 1975 innebar bl.a. att minst en väg till en byggnad skulle vara tillgänglig för personer med nedsatt rörelseförmåga. Bredden på en sådan väg rekommenderades vara 1,3 meter.⁵ Från och med 1977 infördes krav på att bostäder skulle kunna bebos av personer med rörelsehinder.⁶ Entréer på gårdar medför därför att någon form av genomgående gångport eller passage utan hindrande trappsteg måste anordnas genom gatuhusen.

Sopkrav. Från och med 1978 skall vägar till soprum och sopkärl vara utformade så att hämtningen kan ske med sopkär-ror.⁷ Om ett soprum placeras på gården skall det vara tillgängligt via en gångport av minst 1,2 meters bredd.

Lokala bestämmelser. I Lunds centrala delar har flera äldre körportar byggts igen för att användas som butikslokaler. Den siste i raden var en portgång i Glambeck 3 på Stora Södergatan, som 1982 byggdes om till en glasögonbutik.⁸ Lämpligheten av denna typ av ombyggnader diskuterades därefter

i byggnadsnämnden och på stadsarkitektkontoret och ledde till att portgångar hädanefter ej fick byggas igen. När sedan detaljplaneändringar företogs inom stadskärnan försågs portarna med en särskild planbestämmelse:

I område betecknat med: ... pt i cirkel får befintlig genomgång ej byggas för eller varaktigt igensättas eller förändras på sådant sätt att passage in i eller igenom byggnaden omöjliggöres.⁹

Om en portgång fungerar som körförbindelse till en parkering skall den i Lund vara minst 3 meter bred.¹⁰ Detta kan jämföras med att portgångarna enligt de gamla byggnadsordningarna skulle vara minst 2,1 - 2,2 meter breda.

Brandsäkerhetskraven omfattar en stor grupp av regler som påverkar byggnadshöjder, gårdshus och tillgängligheten till gårdar och kvarter. Här finns två huvudkrav som i hög grad präglar gårdarna, nämligen att:

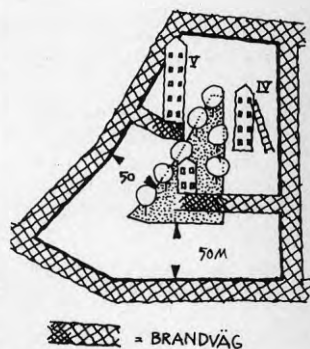
- bebyggelse skall ha *två* utrymningsvägar. Ett fönster kan fungera som en av dessa utrymningsvägar om det kan nås med brandstege.
- avståndet från brandväg eller gata till byggnads utrymningsväg får högst vara 50 m. Om bebyggelse uppförs i de inre delarna av Lunds stora kvarter, behöver således brandvägar anordnas in i kvarteren.¹¹

Gatuhus med genomgående lägenheter kan både släckas och utrymmas via gatan. Om man däremot uppför gårdshus inträder en rad bestämmelser som kräver att gården har goda förbindelser med gatan.

För gårdshus gäller att fönster kan utgöra nödutrymning om dess underkant ligger högst 12 meter över mark och en gångförbindelse för en bärbar utskjutsstege anordnas till gatan. Med en gångport genom gatuhuset kan således hus av 4 våningars höjd uppföras på gården.

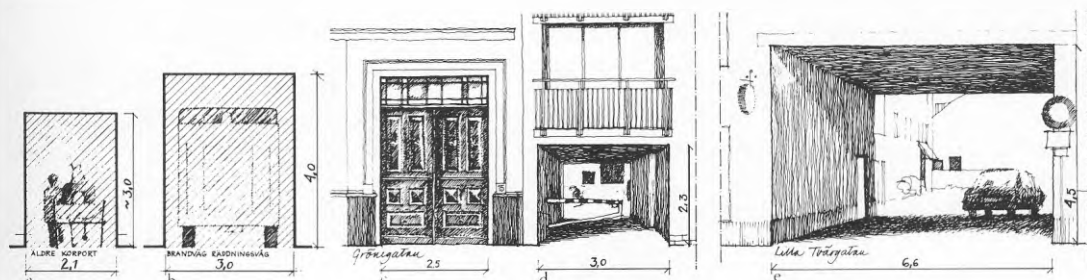
En mycket viktig fråga för gårdshus är huruvuda gården kan betraktas som fullvärdig andra utrymningsväg. Detta är en tolkningsfråga som i Lund prövas i varje enskilt fall.¹² Om gården ej lätt leder till det fria, skall en extra utrymningsväg anordnas via någon granngård. Detta för med sig att en extra port måste placeras i tomtgränsen. En sådan genomgång perforerar tomtgränsen och låser användningen av gårdsutrymmena hos två tomter.

När bostäder i ett gårdshus endast har en trappa som utrymningsväg och fönstren ligger mellan 12 och 23 meter över marken skall en brandväg för stegbil anordnas in på gården eller in i kvarteret.¹³ Från och med 1975 skall sådan

8.1. En brandväg in i kvarteret krävs för hus där fönsters underkant ligger högre än 12 meter över mark och när avståndet till huset från gatan överstiger 50 meter.

brandväg vara 3 meter bred och 4 meter hög.¹⁴ Gårdsbebyggelse över 4 våningar medför således att en brandväg skall ha en portöppning mot gatan som är något bredare och högre än vad som krävdes i de gamla byggnadsordningarna. Har bostäderna i sådana gårdshus tillgång till två trapphus behöver dock ej brandväg anordnas in på gården!

8.2 Portmått i äldre och nya gårdar:

- Mått på körport enligt Lunds byggnadsordningar 2,1 x 3 m.
- Mått på modern brandväg (räddningsväg) 3 x 4 m.
- Äldre körport vid Grönegatan.
Portmått 2,5 x 3,9 m.
Huset uppfördes 1876.
- Ny gångport i nybyggt hus vid Grönegatan, (ej brandväg).
Portmått 2,3 x 3 m.
Huset uppfördes 1983-84.
- Portöppning i nybyggt hus vid Lilla Tvärgatan.
Portmått 6,6 x 4,5 m.
Huset uppfördes 1981-82.

Portmåtten för en brandväg kan vid första påseendet förefalla harmlöst. Men en sådan port är ett stort ingrepp i ett gatuhus och leder ofta till att man samutnyttjar den som tillfart för andra hus inne i kvarteret. Detta kan innebära att vägar anordnas genom kvarteret, att tomtgränser öppnas och att gårdar slås samman. Sådana portar görs dessutom ofta så höga att de även tillåter inkörsel av lastbilar. I Lunds centrala delar har flera nya hus under senare åren försetts med portar, som inte bara uppfyller brandkraven utan även har givits mått så att de fungerar som inlastningsgator till kvarterens inre, som i 8.2 e ovan. (Vanliga gårdsförbindelser som ej är brandvägar kan å andra sidan genom låga socklar, stora husdjup och små våningshöjder bli bunkerliknande passager som i 8.2 d.)

Undantag från kravet på två utrymningsvägar medges om gårdshus förses med ett brandsäkert trapphus. Detta är fördyrande, men löser många av de problem som nämnts ovan. Ett sådant trapphus skall på alla våningsplan avskiljas med en ståldörr från den ingångshall som leder till bostäder eller lokaler. I hus med källare och hiss ger ett brandsäkert trapphus två eller tre ingångsdörrar invid varandra mot gården - en som leder från källaren (som även kan mynna i hissshallen), en från bostadstrappan och en från hissen. Med en sådan trapplösning behöver varken brandfordon eller stegar kunna komma in på gården.¹⁵

Den utrymningsväg som leder ut mot gatan skall utföras så att den ej avspärras vid brand. En portgång får t.ex. ej kläs med träpanel som i äldre hus.¹⁶

Många av Lunds äldre kvarter är bredare än 100 meter och måste därför förses med en brandväg när de bebyggs i sina inre delar. Detta medger paradoxalt nog även att man i brandvägens omedelbara närhet kan bygga hus som är mer än 4 våningar höga. Ny bebyggelse inne i de stora lundakvarteren innebär på detta sätt ett potentiellt hot mot de grönskande insidorna. Nya hus har redan uppförts i kvarteren Sankt Clemens, Sankt Mårten, Sankt Peter, Billegården, Uggulan, Östertull och Gråbröder, där breda brandvägar har anlagts och stora inkörsportar anordnats mot gatorna!¹⁷

Gårdshus inne på tomterna för på detta sätt med sig en rad tillgänglighet- och utrymningskrav som får konsekvenser för gårdar och kvarter. Bygger man däremot enbart gatuhus elimineras många av dessa krav.

GÅRDSYTOR OCH FRIYTETAL

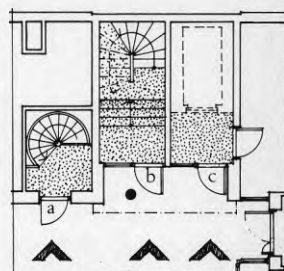
I 1931 och 1947 års byggnadsstadgor var kraven på friytor allmänt formulerade så att det inom stadsplaneområdena skulle finnas tillräckligt med parker och lekplatser.¹⁸ I 1959 års byggnadsstadga infördes ett krav att det på tomt skulle finnas tillräcklig plats för bilar (53§)¹⁹. Däremot fanns inget motsvarande krav på ytor för lek eller utevistelse. Under 60-talet blev bostadsområdena alltmer hårdexploaterade och trafikytorna växte. Det rådde brist på friytor både i nya och äldre områden.²⁰ 1971 gjordes ett tillägg till byggnadsstadgans 53§ så att det på tomt även skulle finnas tillräckligt med friyta för lek och utevistelse:

Inrymmer byggnad mer än två bostadslägenheter, skall på tomten finnas tillräckligt stor friyta som är lämplig för lek och utevistelse, om sådan friyta kan beredas för rimlig kostnad och utan synnerlig olägenhet.²¹

1976 skärptes kravet ytterligare till att omfatta samtliga bostadslägenheter. Friytan skulle då kunna utgöras av ett för flera bostadslägenheter gemensamt utrymme:

Inrymmer byggnad bostadslägenhet, skall på tomten eller på utrymme som är gemensamt för flera bostadslägenheter finnas tillräckligt stor friyta som är lämplig för lek och utevistelse, om sådan friyta kan beredas för rimlig kostnad och utan synnerlig olägenhet.²²

Med dessa stadgeändringar kunde kommunerna kräva att friytorna även förbättrades i innerstadsgårdar, vilket skulle

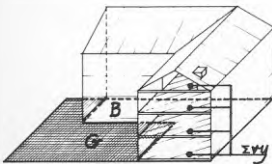

8.3. Ett brandsäkert trapphus med flera ingångsdörrar mot gården, Obeliskens 10 i Stockholm, huset är uppfört 1992.

Ingångsdörrarna går till:
a källare,
b avskilt trapphus,
c hiss.

kunna hävdas utan att bygglov söktes eller att detaljplan upprättades. Den senare formuleringen angav dessutom att gemensamma lösningar som gårdssammanslagningar skulle kunna användas för att lösa bristen på friyta.

område	gårdsyta; friyta; obebyggd områdesarea	byggnads- area på mark	tomtyta; områdes- area	samman- lagd $m^2 ly$	samman- lagd $m^2 vy$
innerstads- kvarter	G	B	T	Σly	Σvy
bostads- grupp; entréom- råde	F_{netto} $F_{specificerad}$	B	O_{netto} -	- -	Σvy Σvy

8.4. På en innerstadstomt är gårdsytan + byggnadsytan = tomtytan, dvs $G + B = T$.

Gårdsyta, rymlighetstal och friytetal. I planeringssammanhang brukar man ange olika relationstal mellan friytan (G eller F), den bebyggda markarean (B), tomt- eller områdesytan (T eller O) och den sammanlagda våningsytan (Σvy). Friytetstandarden brukar t.ex. anges i form av olika friyte- eller rymlighetstal. Den vanliga definitionen på rymlighetstalet r är förhållandet mellan ett områdes obebyggda markarea och den sammanlagda våningsytan eller $r = F / \Sigma vy$ där den obebyggda markarean kan variera med storleken på det mätta området.

För en innerstadstomt är $G + B = T$. För en bostadsgrupp i nybyggnadsområden har man ibland beräknat rymlighetstal för s.k. nettoexploateringsområden O_{netto} där $F_{netto} + B = O_{netto}$. O_{netto} omfattar i detta fall tomtmark och angränsande gator till halva gatubreddens samt friområden från de yttersta husen som motsvarar halva genomsnittliga husavståndet inom området. När begreppet entréområde började användas på 70-talet beräknade man ett friytetal på detta, dvs på ett område inom 50 m från entrén.²³ Här specificerade man dessutom vad som ingick i friytorna, vilket redovisas nedan.

Våningsytan - vy - mäts till ytterväggens utsidor. Den sammanlagda våningsytan omfattar ytorna för alla våningsplanen över mark inklusive inredda delar av vinden. Ly mäter ytorna till omslutande lägenhetsväggar. Dessa begrepp har ersatts av nya termer och mätregler som används vid beräkningar av lån, skatter, hyror mm. Men för friyteberäkningar har dessa nya begrepp ibland skapat förvirring.²⁴ I den följande genomgången använder jag enbart de äldre beteckningarna.

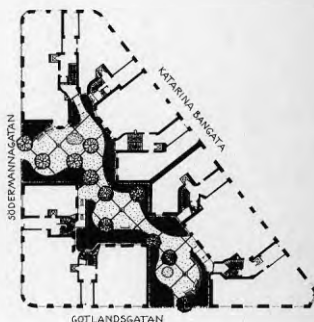
För innerstadsgårdar anger man ibland friytstandarden som förhållandet mellan gårdsyta och lägenhetsyta: $G / \Sigma ly$. I Σly ingår då ej ytterväggar, biutrymmen eller trapphus. I vissa sammanhang räknar man schablonmässigt med att Σvy uppgår till $1,25 \times \Sigma ly$.²⁵

I 1800-talets byggnadsordningar skulle en gård utgöra en minsta andel obebyggd mark av tomten T eller av byggnadsytan B. I Lund skulle denna gårdsandel utgöra minst en fjärdedel av tomtytan, dvs $G = 1/4T$. För ett envåningshus gav detta ett friytetal på $1/3$ och för hus i två våningar $1/6$. En gårdsyta angiven på detta sätt kunde med höga hus få mycket mörka och trånga gårdsrum. Enligt gårdskravet i 1874 års byggnadsstadga skulle en normal tomt med ett femvåningshus ha en gård som utgjorde minst hälften av byggnadsytan, dvs $G = B/2$. Om $\Sigma vy = 5B$ motsvarar detta ett friytetal som är $G / \Sigma vy = B / (2 \times 5B)$ eller 0,10.

I *Gårdssanering* 1977 beskrivs innerstadsgårdar i Stockholm. Här anges tillgången på friyta som m^2 gårdsyta per m^2 lägenhetsyta. I dessa gårdar uppgår friytetalen till mellan 0,08 - 0,31. I en gård i kv Lien på söder uppgår detta tal endast till 0,08. Kvarteret omges på alla sidor av gator. Trots det låga talet har en viss luftighet erhållits genom att gården inte är helt kringbyggd utan har obebyggda delar med växtlighet och plank mot två av gatorna. Även gatorna ger ljus åt gården. Tre av husens sju trapphus ansluter till gården via källartrappor. Soputrymmen och förrådsutrymmen har placerats i källarna. Gårdsplatsens kommunikationsmässigt fredade kanter har planterats. Marken har behandlats som en sammanhängande yta och nyplanterade lönnar bildar ett grönt lövtak som ger gården en viss rumsverkan.

Tittar man närmare på äldre lundagårdar finner man att friytetalen angivna som m^2 gårdsyta / m^2 lokal- och bostadsyta också är låga. I några rymliga dubbelgårdar med stora trädgårdar uppgår talen till 0,54 - 0,77. Hörngårdar är i allmänhet betydligt mer hårdexploaterade. I två hörngårdar uppgår talen endast till 0,08 - 0,14. Dessa har således en friytestandard som är lika låg som i Stockholmsgårdarna.²⁶

Gårdsutrymmena i innerstadskvarter är i många fall små och tas dessutom ofta i anspråk av uthus och gårdshus. Höga rymlighetstal blev intressanta på 30-talet då man eftersträvade mer friyta, sol och luft. Men man ville även uppnå en hög exploatering. Om man för hus med antalet n våningar

8.5. Kv Lien i Stockholm. Trots att friytetalet - m^2 gårdsyta / m^2 lägenhetsyta - endast uppgår till 0,08, är gården grön och ganska luftig.

räknade med ett exploateringsstal som var $e = n \times B / O$ och $r = F / n \times B$ där $B + F = O$, blev sambandet mellan exploateringsstal och rymlighetstal $r = 1/e - 1/n$.²⁷ Detta innebar att man fick mer friyta vid ett och samma exploateringsstal, ju högre hus man byggde. Detta var en av anledningarna till att ledande stadsbyggnadsdebattörer propagerade för höga fristående hus på 30-talet.²⁸ I de äldre stadsdelarna erhöll man högre rymlighetstal genom att kvarteren befriades från ut-hus och lägre gårdsbebyggelse. De nya saneringsplanerna tillät höga hus, öppna och storskaliga gårdsrums.

Försök att slå fast en friytestandard. Att värna om friytor fick ny aktualitet på 1970-talet, då bristerna i de nya förortsområdena och i nedgångna innerstadskvarter uppmärksammades. I SBN 1975 exemplifierades de skärpta friytekraven i 53§ som vistelse- och lekytor för vuxna och barn inom 50 respektive 150 meter från entrén.²⁹ I *Bostadens Grannskap* 1975 infördes dessutom anvisningar om att det i nya bostadsområden skulle finnas en minsta *disponibel friyta*. Med *disponibel friyta* menades att det inom en 50-metersradie från entrén skulle finnas lika mycket friyta som det fanns våningsyta, dvs 100 m² friyta per 100 m² vy. Från markytan borträknades då bl.a. skuggade ytor, angoringsgator, bullerzoner och kullar.³⁰ Härigenom säkrades en minsta andel kvalitetsbestämd markyta nära husen. Höga tal fick man om trafikytor och skuggade ytor var små. Talet gynnade soliga entrégårdar, men däremot inte hus med gatuentréer eller entrélösa soliga trädgårdar. Inte heller högre hus med större ytor än de markytor som inrymdes inom femtiometersradien tilläts eftersom relationen ej fick överstiga 1/1. Omvänt kunde inte heller mer friyta än vad som rymdes inom 50-metersradien räknas talet tillgodo. Friytetalet var härigenom en dubbelfixerad "luftighetsgrad" som uppnåddes med en mellangles och halvlåg bebyggelse med entrégårdar. En *disponibel friyta* på 1,0 motsvarade ungefär ett exploateringsstal på 0,6 och hus i 3 - 4 våningar.³¹ Talet gynnade således varken smågårdar, höga hus eller områden med mycket friyta.

Friytetalet 1,0 skulle utgöra riktmärke när stadsplaner upprättades och vara ett stöd vid länsstyrelsens granskning av dem. Talet fick under några år betydelse när detaljplaner upprättades, men visade sig snart vara svårt att uppnå i innerstadssammanhang. I kv Bryggeriet norr om Lunds stadskärna uppgick talet för en ny storgård endast till 27 m² friyta / 100 m² våningsyta. Detta var en av orsakerna till att läns-

styrelsen vägrade fastställa stadsplanen. I Planverkets anvisningar rymdes emellertid möjligheter att godta lägre tal för slutna bebyggelse. Vid en överprövning godkände regeringen därför planen 1980, med hänvisning att den dessutom ansågs vara i linje med kommunens egna målsättningar.³² I en detaljplan för ny bebyggelse i kv Billegården från 1984, uppgick friytan exklusive skuggade ytor för hela kvarteret till 0,44 m² per m² bostadsvåningsyta.³³

I en studie som redovisades av länsstyrelsen i Örebro 1986 konstaterade man att den disponibla friytan för lek och utvistelse i befintliga innerstadskvarter varierade mellan knappt 10 till drygt 30 m² / 100 m² bostadsvåningsyta. Man avsåg att bestämma en lämplig friytestandard för innerstadskvarter och utgick då från att bruttofriytan per person skulle vara densamma som i ytterområdena. Med hänsyn till innerstadens mindre antal barn, dess annorlunda lägenhetsammansättning och boendetäthet slog man fast att man kunde godta ett friytetal som låg mellan 20 - 40 m² / 100 m² bostadsvåningsyta.³⁴

Diskussion om talens betydelse för innerstadsgårdar. De olika friytetalen säger olika saker om bebyggelse och gårdsrum. Talen är mer eller mindre förankrade i föreställningar om olika byggnadssätt. Byggnadsordningarnas gårdsandel säkrade en minsta gårdsplats i en slutna kvartersbebyggelse. Talet säger däremot ingenting om höjden på omgivande byggnader. Under 1800-talet ville man ge gatorna ökad värdighet genom att bebygga dem med högre hus. Gårdarnas främsta uppgifter var att ge plats för bostädernas sekundärutrymmen och att försörja husen med varor, vatten och bränsle.

I 30-talets stadsbyggnadsdebatt gynnade höga friytetal och höga exploateringstal ett öppet byggnadssätt med fristående höga hus i park. Höga rymlighetstal uppnådde man även genom att befria äldre kvarter från gårdshus och uthus. Rymlighetstalen kom på nytt till användning i samband med 70- och 80-talens gårdsförbättringar och gårdssaneringar. 70-talets "disponibla friyta" gynnade en lägre halvgles bebyggelse som grupperades kring entrégårdar. Från friytan räknade man bl.a. bort trafikytor och skuggade ytor. I talet kan avläsa en motbild till 60-talets trafikdominerade, anonyma och tunga förortsområden.

En reducerad friytestandard har prövats för innerstadskvarter i Örebro. En differentierad friarealsprocent har även tillämpats för olika slags bebyggelsemiljöer i Köpenhamn. I

befintlig innerstadsbebyggelse skall friarealsprocenten uppgå till minst 20 (100 x tomtens friyta utan parkering / vy).³⁵ Att fixera en friytestandard i innerstadsmiljöer är dock vanskligt eftersom friytorna kan variera avsevärt mellan gårdar redan inom ett och samma kvarter. Friytestandarden hos de nämnda hörngårdarna i Lund ligger t.ex. långt under de rekommenderade innerstadstalen i Köpenhamn.

Att miljön förbättras enbart genom att friytan ökas har delvis ifrågasatts efter de erfarenheter man gjort av 1970-talets radikala gårdssaneringar i stora kvarter i bl.a. Helsingör och Berlin.³⁶ Gröna trädgårdar förekommer visserligen sällan i hårdbyggda innerstadsgårdar. Men planteringar säkras inte heller av höga rymlighetstal. En hårdexploaterad liten gård kan t.ex. göras "kommunikationsekonomisk" genom att rörelserna samlas längs linjer eller till en viss del av gården. Då erhålls fredade kanter och gårdsdelar som kan planteras eller användas för sittplatser. Härutöver kan öppningar mot granntomters trädgårdar skänka ljus, rymlighet och grönska åt det egna gårdsrummet. Även gatorna kan ge ljus åt hus och gårdar, som i exemplet i kv Lien i fig. 8.5 ovan. För att man skall få en bild av luftigheten hos en gård och av dess förutsättningar att kunna planteras måste friytetalen därför kompletteras med uppgifter om husens placeringar, entréförhållandena, gårdsfunktionerna och om angränsande gator och granntomters byggnader. Detta synsätt utvecklas vidare i kapitlen 9 och 10.

GRÄNSER

Hus som sammanbyggs i tomtgräns skall fortfarande, på samma sätt som krävdes i byggnadsordningarna, förses med brandmurar. Brandkraven idag leder dessutom ofta till att byggnader indelas i flera brandceller. I kringbyggda och trånga gårdsrum kan ytterväggar som tillhör olika brandceller mötas eller ligga nära varandra i husvinklar och gårdsprång. För att hindra brandspridning måste fönster i sådana lägen ibland förses med specialglas.

Möjligheter att föreskriva att en tomt skall inhägnas har funnits i 1931, 1947 och 1959 års byggnadsstadgor.³⁷ Samtidigt har man i olika stadsbyggnadsföreställningar alltsedan 1910- och 20-talen velat eliminera åtskiljande tomtgränser i kvarteren. Intresset för gårdssammanslagningar ökade åter på 1970-talet. Nya friytekrav och möjligheter att inrätta gemensamhetsanläggningar bidrog då till att vissa kommuner

initierade att gårdar sammanslogs och att tomtgränser bortogs. Vissa brandkrav har dessutom, som vi sett, bidragit till att gränserna mellan gårdar öppnas.

SOCKLAR OCH TRAPPOR

Äldre hus har vanligen socklar. Med småtrappor och husvinklar bildas nischer längs huskanterna, i vilka man kan finna sittplatser och planteringar. Högre handikappkrav på förflyttningssvägar infördes 1975 och för bostäder 1977.³⁸ Detta har bidragit till att eliminera socklar, trappsteg, halvtrappor till entréer och trapphus i gårdarna.

Idag är det ofta glesare mellan trapphusen än det var för hundra år sedan då många hus byggdes med extra kökstrappor. I moderna gårdar har de trapp- och nischtäta gårdskanterna därför mer eller mindre försvunnit.

BALKONGER

För balkonger fanns 1967 en anvisning om balkonger som ännu påminde om de gamla byggnadsordningarna:

Balkong får anordnas med ett språng av högst 1,5 m mot gård och gata där avståndet mellan byggnadslinjerna är minst 18 meter. Är avståndet mellan byggnadslinjerna 12 - 18 m, bör i regel ett språng av högst 1,2 m godtas. ... Balkong över gata bör placeras minst 3,0 meter över gatunivån.³⁹

1975 skärptes kraven på uteplatser genom ett tillägg i 1959 års byggnadsstadga: "Lägenhet skall vara försedd med balkong eller uteplats där förhållandena så medgiva och kravet är befogat med hänsyn till lägenhetens storlek."⁴⁰ I SBN 1975 blev detta en ambitiös föreskrift som krävde att lägenheter som var större än 1 rok, skulle förseas med balkong eller uteplats på mark, där detta var möjligt. Kravet återkom i SBN 1980.⁴¹

När bottenvåningarnas lägenheter har givits uteplatser på marken, har gårdarnas kanter tagits i anspråk för privat bruk. När uteplatserna har försetts staket eller skyddande planteringar har husens gränser dessutom förskjutits en bit ut i gårdarna, något som man kan iakttaga i många av de lundakvarter som förnyades under 1980-talet.⁴²

MODERNA KRAV OCH ÄLDRE BYGGNADSSÄTT - EN SAMMANFATTNING

Flera samband som som är typiska hos äldre innerstadsgårdar påverkas av moderna föreskrifter. Tillgänglighetskraven för handikappade, sophämtare och brandkår gynnar

portar i smågårdar, men stimulerar i större projekt att öppnare gårdslösningar väljs. Olika tillgänglighetskrav har bidragit till att socklar och småtrappor elimineras. De nya kraven på uteplatser har bidragit till att gemensamma gårdsytor har tagits i anspråk för privat bruk.

Bygger man gårdshus gäller vissa krav som kan bidra till att motverka ett slutet äldre byggnadssätt. Om ett gårdshus är mer än 4 våningar högt måste en brandväg anordnas in på gården, såvida det inte förses med dubbla trappor eller ett brandsäkert trapphus. Om de inre delarna av ett kvarter som är bredare än 100 m bebyggs, måste det förses med ny brandväg. Gårdshus med vinklar och prång är problematiska eftersom fönster i sådana lägen kan behöva förses med specialglas.

Att bevara en äldre tomtbildning innebär dock att gårdsgränserna bibehålls. Kravet på brandmurar i tomtgräns bidrar då till att avskilda gårdsrum skapas eller åtminstone markeras.

MODERNA SEKUNDÄRUTRYMMEN

Bostädernas sekundärutrymmen alstrar kommunikationer i hus och på gårdar. De viktigaste moderna biutrymmena utgörs idag av soprum, källar- och förrådsutrymmen, tvättstugor och uppställningsplatser för cyklar. Här tas även betydelsen av parkeringsplatser upp till diskussion.

SOPKÄRL OCH SOPHÄMTNING

Ett allmänt krav på sopnedkast infördes 1959 för hus som var högre än två våningar.⁴³ Under de senaste decennierna har sopmängderna ökat.⁴⁴ Sedan 1975 skulle utrymmen anordnas även för pappersavfall och storsopor.⁴⁵ Avståndet från angöringsplats till storsoprum och soprum rekommenderades vara högst 10 respektive 50 meter.⁴⁶ Hämtvägarna skulle vara framkomliga för kärror. Där storsoprum inte kunde anläggas i t.ex. äldre stadsdelar, accepterades att en plats reserverades för tillfällig uppsamling av skrymmande sopor.⁴⁷

Vid ombyggnader medgavs ännu en rad undantag. Sophämtarnas arbetsförhållanden var besvärlig i vissa äldre

stadsdelar, där soporna fortfarande hämtades från källare och gårdar via trappor. I Stockholms strejkade sophämtarna 1975. Aktionen ledde 1978 till en lagändring och till att nya föreskrifter om förbättrade transportvägar infördes.⁴⁸ Bestämmelserna gällde nybyggnader, ombyggnader och förbättringar av hus. De gällde även retroaktivt för äldre hus. Ingångsdörrarna till soprummen skulle ha full höjd och soprummen fick inte ha hindrande trösklar. Samtidigt försvagades det tidigare kravet på sopnedkast.⁴⁹ I olika kommuner gäller dock lokala tolkningar av bestämmelserna.⁵⁰

Nya sophämningsvänliga lösningar har prövats i Lund. I kv Billegården i Lund använder sopbilarna en brandväg som anlagts genom kvarteret. Soprummen har här placerats så att man får gå över gårdarna för att slänga sopor. Denna placering alstrar således kommunikationer både externt och internt i kvarteret. Om gatuhusen däremot förses med soprum elimineras hämtningen över gårdarna. I kv Bagaren har soprummen placerats mot gatorna så att sophämtarna slipper gå in i husen. Detta ser anskrämligt ut från gatan, men placeringen avlastar gårdarna från externa och interna kommunikationer. En vackrare lösning är då att placera soprummet så att det nås med en dörr från portgången.

Att Lunds äldre gårdar i allmänhet har portgångar utan trappsteg underlättar soptransporterna. 1976 införde Lunds renhållningsverk en avståndstaxa för sophämtningen som har lett till att en del sopkärl flyttades närmare portarna. Ibland kan man finna nätbackar eller plastkärl för pappersavfall i portgångarna. Men många sopkärl står fortfarande kvar en bit in på gårdarna.⁵¹ Kärlen är av plast och finns i olika storlekar. De har försetts med hjul, så att de kan rullas närmare gatorna på själva hämtningsdagen.

Genom ökande sopmängder, de boendes täta besök och sophämtarnas höga krav på tillgänglighet får placeringen av soprummen stor betydelse för gårdarnas karaktär. Soprum och kärl alstrar kommunikationer både från husen och från gatorna. I Lunds stora kvarter kan gårdsplacerade soprum i extremfall både ge omfattande gångvägar för de boende och långa transportvägar för sophämtarna.

När soptunnorna idag flyttas närmare portgångarna, skapas ibland trista blickfång när man kommer från gatan. Men samtidigt befrias gårdsplatserna från kommunikationsytor som är förenade med sophämtningen och får därigenom en större andel fredade ytor som kan användas för planteringar.

TVÄTTSTUGOR

Tvätt skall kunna skötas i varje lägenhet och / eller i en nära placerad gemensam tvättstuga. Tvättstugan skall kunna nås av personer i rullstol.⁵²

I hus med hiss placeras tvättstugor ofta i källarna. I nya och ombyggda gårdar i Lund har tvättstugor även uppförts i markplanet. Dessa tvättstugor för tanken till äldre tiders brygghus. Men de är inte längre sidoordnade som i äldre gårdar utan har ofta fått mer framträdande och t.o.m. friliggande placeringar. Under 1970- och 80-talen ansågs tvättstugorna vara viktiga mötespunkter i nya bostadsområden. De placerades därför gärna tillsammans med fritidslokaler centralt i en gård eller bostadsgrupp.⁵³

Tvättstugor är kommunikationsskapande och kan med olika placeringar både bidra till att kommunikativa och skyddade delar av gårdsrummen skapas.

KÄLLAR- OCH FÖRRÅDSUTRYMMEN

Förutom väl tilltagna förvaringsutrymmen i bostäderna, skall extra förråd på mellan 4 - 10 m² finnas till varje lägenhet. Utrymmena växer med ökande lägenhetsstorlekar och skall omfatta följande:

<i>Entréförråd</i>	(1-2,5 m ²) max 25 m från bostad, kan förläggas två trappor upp utan hiss.
<i>Säsongsförråd</i>	(2-5 m ²) max 100 m från bostad, kan förläggas i markplanet eller tillgängligt via cykelramp.
<i>Barnvagnsförråd</i>	(0,5 m ²) placeras lätt åtkomligt på entréplanet, ev. på varje trappan i hus med hiss.
<i>Cykelförråd</i>	(1-2 m ²) placeras i markplan eller tillgängligt från cykelramp. ⁵⁴

Förråden kan sammanföras i särskilda förrådshus; delas upp eller sammanföras i gemensamma utrymmen i bostadshusen, såvida de kan nås med rullstol. De kan även placeras i enskilda förråd på gårdarna. Idag förekommer säsongsförråd i vissa nybyggda gårdar i Lund. Detta innebär att gårdarna på nytt får låga förrådshus och fungerar som förbindelserum mellan dem och bostäderna.

Cykelställ. Varje lägenhet skall ha tillgång till ett cykelförråd på 1-2 m² i markplan eller i källare som kan nås via en cykelramp inom 100 m från bostaden (enl. förrådskraven ovan). Men det finns inga bestämmelser om hur många cykelplatser som skall anordnas utomhus. Vanligen räknar man med en cykel per lägenhet, men i vissa cykeltäta orter

kan det behövas fler.⁵⁵ I ett traditionellt cykelställ upptar en cykel 0,4 m x 2 m.

Lund är med ytterområden och universitet inom cykelavstånd en utpräglad cykelstad. Detta syns i stadsbilden och inne på gårdarna. Cyklar står i portgångarna och i vissa hårdexploaterade gårdar kan de dominera hela gårdsrummet. I de äldre gårdarna förekommer ibland skuggande cykelskjul utmed brand- och gårdsmurar. Där portgångar saknas, kan cyklar samlas i klungor på trottoaren utanför husen.

När ägaren till ett hus vid Skolgatan i Lund ville riva ett gammalt uthus för att bygga ett nytt för cyklar och sopkärl motsatte sig hyresgästerna detta. I ett brev till länsantikvarien framhöll hyresgästerna att de ville bevara det gamla uthuset. Man ville ha kvar cyklarna i portgången. Där hade man alltid ställt sina cyklar och sophämtningen hade ändå fungerat bra.⁵⁶ Det nya uthuset kom aldrig att uppföras och gårdsplatsen är ännu idag befriad från cyklar. Detta har sannolikt bidragit till att denna hörngård rymmer en grön trädgård, i stället för en hårdgjord gårdsplats, som man vanligen finner på många andra hårdbebyggda hörntomter i staden.

Det stora innehavet av cyklar innebär att uppställningsplatsernas läge har stor betydelse för gårdarnas karaktär. Cykelställ med tak är skrymmande och skuggande i små gårdsrum. När cykelställ placeras i portgångarna eller i redan kommunikativa delar av gårdsplatserna lämnas mer utrymme för samlade grönytor än om de placeras djupare in i gårdarna.

8.6. Cyklar som placerats i portgången i en hörngård vid Skolgatan 8 ovan. Detta avlastar gårdsplatsen från kommunikationer och ger där plats för en grön trädgård, t.v.

Enligt byggnadsstadgan 1947 kunde byggnadsnämnderna kräva att parkeringsplatser skulle anordnas på gårdar eller i hus. Enligt 1959 års byggnadsstadga skulle det finnas tillräckligt med plats för parkering på tomterna.⁵⁷

På 60-talet började parkeringsbehovet utredas.⁵⁸ I Lund inventerades bilsituationen 1964. Bilar stod på gator och allmänna platser, på öppna gårdsplatser och rivningstomter. Stadsbyggnadsdirektör Sven Tynelius beskrev situationen på följande sätt: "Just nu är stadskärnan helt nedlusad av bilar - *"nedbilad"* för att uttrycka situationen något trevligare."⁵⁹ Sedan 1964 gäller i Lund att varje nytillkommen bebyggelse i stadskärnan skall tillgodose sitt eget parkeringsbehov. Detta behöver dock inte ske på egen tomtmark utan kan lösas genom friköp av parkeringsplatser i någon av kommunens anläggningar (eller möjligen i någon annans anläggning).

De största parkeringsanläggningarna i stadskärnan ligger idag i anslutning till stadens tre stora varuhus: Domus, Åhléns och Fokus. En parkeringsanläggning har byggts under hotell Lundia invid stationen. Mindre anläggningar finns under stadsbiblioteket och stadshallen. Nya kommunala parkeringsanläggningar har uppförts i kv Gasverket, väster om stadskärnan och i kv Dammgården vid Södra Esplanaden, omedelbart sydost om stadskärnan.

Parkeringsplatser på avrivna tomter har försvunnit i takt med att tomterna bebyggts. Trots möjligheterna att ordna bilplatser utanför de egna tomterna har flera byggherrar i innerstaden valt att ordna garage eller parkeringsplatser på egen tomtmark. Detta har t.ex. skett i kvarteren Billegården, Sankt Mårten, Myntet, Gyllenkrok och Svartbröder. Men det förekommer även att de parkeringsplatser som redovisats i byggloven inte alltid iordningsställs på tomterna.⁶⁰

De delar av äldre gårdar som är framkomliga för bilar kan också användas för parkering. Många centralt belägna butiks- och verksamhetsgårdar används både för parkering och för inlastning av varor. Dessa gårdar domineras helt av bilar. Men Lunds mindre centralt belägna bostadsgårdar är betydligt mindre drabbade av uppställda bilar. I privata gårdar används ibland själva portgången som parkeringsplats och i flera gårdar finner man ett enkelgarage straxt innanför porten. Härigenom störs inte bakomliggande trädgårdar. Inte

annat än i undantagsfall tas bostadsgårdarnas kommunikativa gårdsplatser i anspråk av parkerade bilar. Däremot förekommer det ibland att mindre "kommunikativa" gårdsdelar, som t.ex. gamla trädgårdar bakom de egentliga gårdsplatserna, har grusats eller asfalterats för att användas som uppställningsplatser för bilar. Vissa gårdar är helt bilfria genom att gångportarna är så smala att de ej medger inkörsel. Sådana portar förekommer bl.a. i Nödenområdet och i kulturkvadranten.

När bilar förekommer på gårdarna tycks de göra minst skada när de placerats i portgången eller omedelbart innanför denna. Svängande bilar kräver stort manöverutrymme. När parkeringsplatser eller garagelängor placeras inne på gårdarna bidrar de i allmänhet effektivt till att ödelägga gårdsmiljöerna.

DE MODERNA SEKUNDÄRFUNKTIONERNA OCH GÅRDARNA

Ännu idag finns det således sekundärfunktioner som placeras utanför bostaden i husen eller på gårdarna. Dessa funktioner är förbindelsekrävande internt och externt. Soputrymmen, cykelplatser och parkeringsplatser alstrar rörelser mellan gårdar och gator. Förrådsutrymmen och tvättstugor medför kommunikationer från bostäderna. Från och med 1979 skulle hiss anordnas i hus som var tre våningar och högre.⁶¹ Med hiss kan förråd, tvättstugor och andra sekundärfunktioner organiseras vertikalt i husen och placeras i källaren, på de olika våningsplanen eller på vindarna. Med hiss kan även sopinkasten placeras på gårdarna.⁶² I hus utan hiss kan källaren ej användas för sekundärfunktioner som kräver tillgänglighet för rörelsehindrade. Sekundärfunktionerna får då placeras på marken eller nås därifrån via ramper. Med sådana placeringar får gårdarna åter en viktig roll som förbindelserum.

Genom att sekundärfunktionerna alstrar rörelser från bostäderna och från gatorna blir placeringen av dem ofta avgörande för gårdarnas karaktär. Även lägena av portar, entréer och trappor är viktiga. Att ekonomisera rörelserna så att man t.ex. samlar dem vertikalt i trapphus, koncentrerar dem till portgångar och gårdsplatser, ger en större andel fredade gårdsytor som kan användas för planteringar och sammanhängande grönytor än om de sprids i gårdarna.

Efter de kommunikationsskapande funktionerna skall vi se hur gårdars rekreativa uppgifter behandlats i regler och planeringsföreställningar. Under den senaste tjugoförårsperioden har intresset för gröna innerstadsgårdar ökat. Redan på 20- och 30-talen strävade man efter att skapa öppna gårdar och sammanhängande grönytor. Men denna gång har intresset även varit inriktat på att öka gårdars användbarhet i olika avseenden. Utemiljöns sociala roll har understrukits. Gårdsrummen har tänkts rymma allt ifrån gemensamhetsytor, lekplatser, träffpunkter, entréer, sekundärutrymmen till privata uteplatser, skyddade sitthörnor och planteringar.

Under de två senaste årtiondena har Planverket och Bostadsstyrelsen i flera skrifter beskrivit och värderat gårdsenskaper. Härvid har krav och rekommendationer formulerats angående:

solbelysning;
rymlighet, friytor;
lekplatser, uteplatser;
gemenskap, samlingslokaler;
grönska.

Jag avser här att ta upp föreskrifter, anvisningar och lösningsexempel som har gällt solighet, lekplatser, gemensamhetslokaler och grönska under 1970- och 80-talen. Här behandlas även vissa intervjuundersökningar, skrifter och idéföreställningar som berör moderna gårdslösningar. Friytor och privata uteplatser har behandlats i särskilda avsnitt angående byggnadssättet ovan.

SOLBELYSNING

Solkraven var allmänt hållna i SBN 1975 och 1980, medan vidhängande anvisningar och lösningsexempel var mer precisa. Friytor inom 50 meters avstånd från entrén rekommenderades ha minst fem timmar sol mellan kl 9 och 17 vid höst- och vårdagjämningen.⁶³ För husen angavs: "Bostadslägenheter skall om möjligt orienteras mot soligt vädersträck samt kunna nås av direkt solljus i erforderlig utsträckning." Denna vagt formulerade föreskrift har i enskilda projekt givit utrymme för olika tolkningar av vad som är acceptabla planlösningar i t.ex. enkelsidiga gårdshus.⁶⁴ Vissa solvärden rekommenderades för lägenheter. I enkelsidiga lägenheter kunde solvärdena endast uppfyllas om husens fönstersida orienterades inom en halvcirkel mot väst-syd-öst.⁶⁵ Samti-

digt drabbades sådana lägenheter av för mycket sol under sommarhalvåret, vilket godtogs om fönstren försågs med en utvändig solavskärmning.⁶⁶ Enkelsidiga gårdshus och gårdsflyglar kunde således inte uppföras med mindre än att avsteg från de rekommenderade solvärdena gjordes.

Även stadstomternas orientering hade stor betydelse för hur de kunde exploateras om de rekommenderade soltiderna skulle uppfyllas. På tomter längs norrsidan av ett kvarter kunde höga södervända gatuhus byggas. Husen och gårdarna blev då solbelysta. Hus längs södra sidan av ett kvarter däremot gav skuggade gårdar och betydligt sämre exploateringsmöjligheter om solvärdena skulle uppfyllas.

På 30-talet var ett av huvudmålen för den nya bebyggelsen att man skulle skapa bättre solförhållanden i lägenheterna och på marken. Man tog även avstånd från skuggade lekplatser och lövfyllda sandlådor. Inställningen till solbelysning i innerstadsgårdar har dock nyanserats efter hand. Sand och asfalt absorberar värme under varma sommardagar.⁶⁷ Nackdelarna med gassande sol i trånga gårdsrum påtalas t.ex. i Bostadsstyrelsens skrift *God Bostad 7 Utomhus*: "Särskilt asfalterade gårdar, omgivna av hus som hindrar luftväxling, kan bli mycket heta och torra under varma sommardagar."⁶⁸ Under 1970 och 80-talen har dessutom värdet av lövskugga vid sittplatser och sandlådor framhållits i flera gårdsarbeten.⁶⁹

De rekommenderade solvärdena har således snart behövt frångås när man byggde i stadskvarter. Å andra sidan har solkraven i utemiljön helt utgått i de nybyggnadsregler som infördes 1989. Man kan då fråga sig vad som är viktigt i trånga gårdsrum. Kanske är det just olikheterna i solighet som bör tas tillvara. Solförhållandena på bottenvåningarna är t.ex. sämre än längre upp i husen. Uteplatser på marken får i vissa lägen inte bara dåliga solförhållanden utan tar även gemensam gårdsyta i anspråk för privat ändamål. En gemensam solig takterrass kan därför vara ett värdefullt komplement till bostäder med små gårdar. En kommunikativ och hårdgjord gårdsplats är mindre känslig för slagskugga än gårdens planterade delar som har rekreativa uppgifter för de boende. Ljusa gårdsfasader reflekterar ljus och bidrar till att göra skuggade gårdsrum ljusare. Solbelysta trädkronor kan sprida ljus åt i övrigt skuggiga gårdsrum. Obebyggda gårdsdelar bör förläggas mot granntomternas gårdar och trädgårdar så att de via lägre murar och plank, kan få del av deras grönska, ljus och luftighet.

LEKPLATSER

De allmänna krav som fanns på lekplatser i 1931 och 1947 års byggnadsstadgor försvagades i 1959 års byggnadsstadga.⁷⁰ Med 60-talets ökande trafikytor önskade man säkerställa ytor även för barnens lekbehov. De första detaljerade rekommendationerna om lekplatser infördes i Bostadsstyrelsens skrift *God Bostad* 1960, där bostadsområdets friytor sågs som ett sammanhängande lek- och rekreationsområde inom vilket man trafikfritt skulle nå:

1. småbarnslekplatser på 100 - 200 m² inom 50 meters avstånd från entrén med hårdgjorda lekytor och en sandlåda på 20 m². Lekplatserna skulle om möjligt vara väl solbelysta och kunna övervakas från de bostadslägenheter de betjänade;
2. en kvarterslekplats för förskolebarn och yngre skolbarn inom 150 meter från entrén för lägst 20 lgh och högst 150 lgh. Nettoarealen för en sådan skulle vara omkring 1 500 - 2 000 m²;
3. härutöver skulle det finnas bollplaner och en lekpark med lekledare.⁷¹

Hans Wohlin och Stina Sandels presenterade samma år en brett upplagd undersökning om barns lekvanor. Här framgick att barn i olika åldersgrupper lekte på olika avstånd från bostaden, att barn i höghus var ute mer sällan och under kortare tid än barn i lägre hus. Barnen lekte nära entréerna oavsett om marken utgjordes av trafikytor eller lämpliga lekytor. Slutsatserna blev därför bl.a. att planerna borde anpassas efter förskolebarnens lekvanor i stället för tvärtom.⁷² Året därpå presenterade Hans Wohlin ett förslag till normer för lekplatser i licentiatavhandlingen *Barn i stad*, i vilken den föregående studien ingick.⁷³ Utgångspunkten för en normering föreslogs vara, att man skulle ha trafikfria förbindelser till lekplatser, lämpliga gångavstånd till dem samt beakta kontaktbehoven mellan ute - inne. Lekplatsbehovet kom att formuleras i lekenheter i stället för i ökande lekytor med växande underlag. Här skisserades en tredelad hierarki av lekplatser, liknande den som presenterats i *God Bostad* 1960. För lekplatser på 50, 150 respektive 400 m avstånd från bostaden, angavs riktvärden för underlag och ytbehov.

Dessa resonemang kom att prägla den fortsatta normskrivningen. I *God Bostad* 1964 upprepades rekommendationerna från 1960. Ett lämpligt avstånd till en bollplan och en större allmän lekplats angavs här vara ca 400 meter.⁷⁴

Lekytorna var således omfattande och avpassade för stora trafikfria bebyggelseområden. Normerna gällde hus som uppfördes med statliga lån. Men formuleringarna var ännu svaga. 1971 presenterades en undersökning av bostadsområden i Malmö som hade uppförts mellan 1950 - 1970 med statliga lån. Denna visade att friytor och lekytor ej uppfyllde normerna medan parkeringytorna var tillgodosedda långt utöver de uppställda kraven.⁷⁵ Under miljonprogrammets intensiva byggnadsskede saknades alltså bindande föreskrifter om lekplatser i SBN 1967.⁷⁶

Avsikten var nu att villkoren för bostadsbelåning skulle överföras till svensk byggnorm och att kraven på utemiljö skulle gälla all bebyggelse. Lekplatsutredningen *SOU 1970:1 Barns utemiljö*, stödde sig på bl.a. på *Barn i stad*. Här presenterades ett något modifierat förslag med ett lekområde inom 200 meter från bostaden. I detta område ingick småbarnslekplatserna inom 50 meter från bostaden. Härutöver skulle det finnas bollplaner inom 300 meter och en mindre eller större lekpark inom ett avstånd på 300 respektive 500 meter. Denna utredning var dessutom mycket säkerhetsinriktad. Lekmiljöer som tidigare varit lockande för stadsbarn bannlystes här.⁷⁷

Först på 70-talet kom lekplatser att få ordentligt stöd av föreskrifter i byggnadsstadgan och SBN. I de skärpta krav på friytor som infördes i SBN 1975 ingick utrymmen för lekplatser som en viktigt del. Sedan 1972 krävdes att bygglovsansökningarna skulle följas av en situationsplan som bl.a. visade var lekutrymmena placerades.⁷⁸ Friytekravet exemplifierades i SBN 1975 som ett entréområde med småbarnslekplatser inom 50 meter från bostaden samt ett närområde inom 150 meter med lekplats för förskolebarn och skolbarn. Friytorna skulle vara trafikfria och soliga och entréområdena skulle kunna övervakas från bostadslägenheterna.⁷⁹ I *Bostadens grannskap* 1975, som användes vid granskning av stadsplaner fanns utöver dessa bostadsnära lekplatser även rekommendationer om att en lekpark och en bollplan skulle finnas inom 300 meters gångavstånd från bostaden.

Lekplatserna fick på detta sätt en framträdande roll i 70-talets byggande, inte bara som lekplats utan även som grupperande princip för bebyggelsen. Normeringen i form av lekenheter och sammanhanget husentré - trafikfritt solbelyst entréområde - överblickad lekplats gynnade inåtvända bebyggelsegrupperingar som vände omgivande gator ryggen.

I innerstadskvarter bidrog de nya kraven på friytor och lekplatser till att öppnare gårdslösningar prövades. I nybyggda innerstadsgårdar genomfördes sällan hela lekplatshierarkin, men väl entrégårdsidén med centralt belägna småbarnslekplatser. I större och öppnare gårdssammanhang brukade även större lekplatser anordnas. I äldre smågårdar kunde man ibland finna nyanlagda lekplatser som upptog opropor-tionerligt stor plats av de små gårdsutrymmena.⁸⁰

Lekplatser är kommunikationsalstrande och har ofta grusade eller hårdgjorda ytor. De nya lekplatserna försågs ofta med fasta sittplatser, en sandlåda och en buskrad. På detta sätt blev både husgrupperna kring entrégårdarna och lekplatserna en slags hanterliga 'planeringsenheter' i projekteringen.

Äldre gårdar är ofta små och har en stor andel skyddade utrymmen. När barnfamiljer bor i sådana äldre "oplane-rade" gårdar förekommer det ofta sandlådor med mycket små mått, sällan större än 4 m². Sandlådorna försvinner eller utplaceras i takt med att barnfamiljer flyttar in i och ut ur husen. I barnrika gårdar utgör ibland hela gårdsrummet en lekplats, med leksaker i portgångarna och inne på gårdarna. Lekutrustningen är ofta improviserad och underordnad går-dens utformning i övrigt. En gunga kan hänga i ett träd. En sandlåda kan finnas i ett gårdshörn. Fasta sittplatser före-kommer sällan. I de gamla gårdarna samspelar byggnader, gårdsrum och lekytor med varandra: om det finns barn finns där ofta leksaker i portgången och en sandlåda på gården; finns det en kökstrappa utgör den samtidigt en lekplats för barnen etc. De äldre lundagårdarna erbjuder ofta säkra lek-miljöer för de mindre barnen, med både hårdgjorda ytor och grönska. Den slutna gårdens fördelar ur barnsäkerhetssyn-punkt har ibland påpekats av boende: "När barnen var små kunde man släppa ut dem på gården och de blev kvar där de var".⁸¹

GEMENSKAP

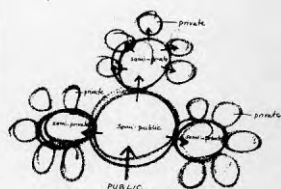
Principer för hur bebyggelse skall grupperas har även funnits i stadsbyggnadsidéer om gemenskap. På 40-talet ställdes stor-stadens oplanerade utbredda stadsmassa mot urskiljbara grannskapsenheter där bebyggelsen samlades kring en skola eller ett *community centre*. Grannskapet ansågs befrämja ge-menskap och samhörighet mellan människor. När de socia-la ambitionerna om gemenskap tonades ner på 50-talet fort-

levde ändå grannskapen som funktionella planeringsenheter där bebyggelsen trafikfritt samlades kring centralt placerade servicepunkter.⁸²

Den bostadsnära utemiljön behandlades varsamt av 40-talets trädgårdsarkitekter. Samlade grönytor anordnades, slitstarka växtmaterial användes och naturmark togs tillvara.⁸³ Men i arkitektkretsar lyftes inte närmiljöns betydelse särskilt fram. När allt storskaligare förortsområden byggdes började bristerna hos utemiljön att uppmärksammas. I anslutning till 60-talets förortskritik vaknade nya gemenskapsidéer till liv. I Jan Gehls bok *Livet mellem husene* (1971) behandlas betydelsen av liv och aktivitet i uterummen. I boken ges en rad exempel på hur funktioner och människor samlas längs stråk, gator, på torg eller i gårdslika stadsrum. Miljön skulle utformas så att möten mellan människor underlättades.⁸⁴ Boken fick stor spridning i arkitektkretsar under 70- och 80-talen. Gehl behandlar även övergångszonen mellan byggnader och mark. Med förplatser och uteplatser mot offentligare gårds- eller gaturum konstaterar Gehl att uppehålls- och kontaktmöjligheter befrämjas.⁸⁵ Dessa idéer gav bl.a. sociala motiv för att placera uteplatser på marken mot både gator och gårdar.

På 70-talet presenterade Oscar Newman i sin bok *Defensible Space* en stadsbyggnadsmodell där bebyggelsen grupperades kring avgränsade platser med olika grader av offentlighet. Genom att miljön övervakades och kontrollerades av de boende skulle kriminalitet och förstörelse motverkas: "This book is about an alternative, about a means for restructuring the residential environments of our cities so they can again become livable and controlled, controlled not by police but by a community of people sharing a common terrain."⁸⁶

Sedan 70-talet har många idéer om grupper och gruppstorlekar diskuterats i planeringssammanhang. I Bostadsstyrelsens förslag till ny *God Bostad* 1970 presenterades en idé om att de nya bostadsområdena skulle förses med gemensamma närlokaler. 100 personer ansågs utgöra ett lagom underlag för en sådan lokal. "Den minsta gruppen begränsas uppåt, dels av den psykologiska gränsen för personkännedom och överblickbar grupp, ca 100 människor, ... Underlaget för basgruppen skulle då bli 30 - 50 lgh, eller 80 - 130 människor."⁸⁷ Förslaget väckte dock motstånd bl.a. hos företrädare i byggbranschen. I *Bostadens Grannskap* 1975 hade detta förslag på närlokal reducerats till att yta för en sådan skulle reserveras i stadsplanen.⁸⁸

8.7. Newmans hierarkiska modell för gruppering av bebyggelse. Newman använder beteckningarna - offentlig, halvoffentlig, halvprivat, privat - på olika slags rum.

Efter utställningen Boplats 80 i Stockholm sammanfattades de aktuella gemenskapsidéerna i AT 1981: "Boplatsen är en utveckling av den gamla grannskapstanken, men på en ny nivå och för en mindre grupp."⁸⁹

I den statliga utredningen *SOU 1981:100 Stadsförnyelse - kontinuitet, gemenskap, inflytande* diskuteras och sammanfattas gemenskapsmotiven i olika planeringsmodeller.⁹⁰ I *SOU 1981:99 Stadsförnyelse och bostadsförbättring* anger stadsförnyelsekommittén att stadsdelar och kvarter kan erbjuda bullerfri miljöer och utrymmen för lek, rekreation och samvaro: "Man bör eftersträva att göra *kvarter och stadsdelar till fungerande enheter* med en god fysisk och social miljö."⁹¹

40-talets grannskapsidéer kom således att efterföljas av idéer om mindre grupper som ansågs befrämja social kontroll, gemenskap och kontakter. Föreställningarna om gemenskap har haft stöd av verklighetsnära underlagsmodeller och av önskemål om att skapa lekplatser och trafikfria områden. Även äldre stadsdelar och kvarter har betraktats som planeringsenheter. När innerstädernas trafikfrågor och framtida användning har utretts har stadskärnorna ofta delats in i mer eller mindre trafikseparerade enklaver så att butiksstråk och gångvägar till skolor och daghem blivit någorlunda trafikskyddade. Många innerstadskvarter har detaljplanerats som enheter var för sig.⁹²

I de nya områdena har gemenskapsidéerna på flera håll även givits ett symboliskt uttryck. I många av de senare årens ny- och ombyggda gårdar i Lund finner man inte endast en centralt placerad lekplats utan även ett gestaltat gemensamt "centrum" med gräsrunnel, torg, flaggstång eller lusthus.⁹³

Även gatorna har betraktats som kontakt- och aktivitetsbefrämjande stadsrum. När man byggt nya byliknande eller kvartersbyggda områden har husen placerats längs gator. Men baksidorna har då utgjorts av trädgårdar eller av öppna storgårdar. Gånggator och upprustning av offentlig miljöer har oftast diskuterats utan hänsyn till bakomliggande smågårdar. I de senaste decenniernas stadsbyggnadsmodeller har således ej föreställningar om olika slags stadsrum saknats. Tvärtom har man återskapat sådana i olika former. Men den äldre innerstadsprincipen med slutna smågårdar och en sammanhållande gata har ej återanvänts. 1970- och 80-talens grupperings- och gemenskapsidéer har således inte förverkligats i form av avskilda smågårdar, vilket hade varit möj-

ligt, utan i form av gångstråk, friare husgrupperingar och i storgårdslösningar.

I idéerna om gemenskap och förbättrade friytor har betydelsen av gårdsgränser dessutom ifrågasatts. I dessa modeller diskuterar man inte gemenskapens motsats - avskildheten - en egenskap som visar sig ha stor betydelse för karaktären hos äldre gårdar. Inte heller har byggnadernas betydelse för gårdarna närmare analyserats. I den mån samspelet mellan byggnader och mark har behandlats, har det skett utan anknytning till huslösningar och byggnadssätt. Detta kan t.ex. belysas av de förgårdar som Jan Gehl beskrivit från australiensiska gatumiljöer och som sedan fått stå som modell för nya förgårdar som anordnats i gårdar och längs gator i Köpenhamn.

REGLER FÖR GRÖNSKA OCH PLANTERINGAR

I 1931 års byggnadsstadga möjliggjordes ett kommunalt inflytande över trädgårdsplanteringar, något som återkom i 1947 och 1959 års byggnadsstadgor med något varierande formuleringar. Att anordna planteringar har man kunnat kräva både med och utan hjälp av stadsplan:

Med stadsplan i BS 1931:

16§ 1 mom. - - - Vidare skola genom stadsplanebestämmelser meddelas erforderliga föreskrifter om användande i övrigt av mark inom byggnadskvarter såsom: om skyldighet att anordna plantering å tomtmark, som ej är avsedd till bebyggande; ...

Utan stadsplan i BS 1931:

45§. Från bebyggande undantaget område i kvarters inre skall så anordnas, att detsamma bereder trevnad för kringboende.

Byggnadsnämnden äger förelägga tomtägare att anlägga och vidmakthålla lämplig plantering eller annan prydlig anordning å sådant område.

Med stadsplan i BS 1947:

28§ 1 mom. I stadsplanebestämmelser skola, i den mån så finnes erforderligt, intagas stadganden angående reglering av byggnadskvarters bebyggande och användning i övrigt, såsom ... om skyldighet att anordna plantering eller att bibehålla befintlig växtlighet å tomtmark som ej bebygges;

Utan stadsplan i BS 1947:

55§. Förgård och annan från bebyggande undantagen mark inom byggnadskvarter skall vara ordnad på prydligt sätt och hållas i vårdat skick. Byggnadsnämnden äger förelägga tomtägare att anlägga och vidmakthålla lämplig plantering eller annan prydlig anordning å sådan mark.

Med stadsplan i BS 1959:

12§ 2 mom. I stadsplanebestämmelser skola, i den mån så erfordras, intagas stadganden angående reglering av planområdets bebyggande och an-

vändning i övrigt, såsom ... om planteringar, lekplatser, parkeringsplatser och garage;

Utan stadsplan i BS 1959:

53§ 2 mom. Byggnadsnämnden äger föreskriva att å tomten skall anordnas och vidmakthållas plantering eller annan liknande anordning.

Från och med 1931 har det således funnits möjligheter att i stadsplan eller genom särskilt föreläggande kräva att fastighetsägare skall underhålla eller nyanlägga planteringar. Det ökade intresset för utemiljöer under 70-talet resulterade i att 53§ lyftes fram och kompletterades med skärpta krav på fri-tytor som även kunde tillämpas vid förbättringar av gårdar i befintlig bebyggelse.⁹⁴

INSTÄLLNINGEN TILL GÅRDAR I NÅGRA UNDERSÖKNINGAR

I svenska stadskärnor fanns ännu på 1960-talet kvarter som hade nergångna hus med mycket låg standard, ibland med torrdass på gårdarna. I en intervjuundersökning som gjordes i Haga i Göteborg på 70-talet ville endast 16% av de boende att gårdsbebyggelsen revs och att gårdarna sammanslogs till kvartersgårdar. 84% ville att gårdarna skulle bevaras med sin gårdsbebyggelse, medan utedass och plank kunde tas bort.⁹⁵

I en undersökning som gjordes i Stockholms innerstad 1975, framgick att ca 70% av de boende hade dåliga gårdar. Med dålig gård menades att de saknade anordningar för lek och rekreation eller att de användes som uppställningsplats för bilar. 11% ville ha bort murar och stängsel. Men över 90% önskade sig grönare gård med träd, buskar och gräsmattor!⁹⁶ Grönskans värde som blickfång från lägenheterna påtalades även. Önskemålet om grönska fick hög prioritet bland andra krav som gällde upprustning och förbättring av gårdsrummen.

I en undersökning som utfördes av gator i och utanför Lunds stadskärna på slutet av 1980-talet konstaterades att gårdarna användes mycket litet. Avgränsade gårdar i halvcentralt läge med bebyggelse från perioden 1890-1939 var de som användes mest. Uppgifterna avslöjar dock inte vilka gårdar det gällde, men stimulerar till fortsatta frågor och undersökningar. Här nämns att det mest var barnfamiljer som använde gårdarna och att det var unga människor som bredde ut filtarna för att sola. Stora balkonger minskade behovet av att använda gårdarna. Många drog sig för att bära ner saker och "sätta sig på gården till allas beskådande." På något ställe gick man hellre ut på en tvärgata med träd när man skulle

sola och träffa folk, än satte sig på den egna gården. Grönska ansågs överlag som något positivt. Uppvuxna träd uppskattades av flera boende, men enskilda personer uttryckte även en motvilja mot en alltför tät och skuggande vegetation. Om entrén och gården låg på var sina sidor om huset träffades man mer på entrésidan än på gården.⁹⁷

GÅRDSSANERINGAR OCH GÅRDSFÖRBÄTTRINGAR

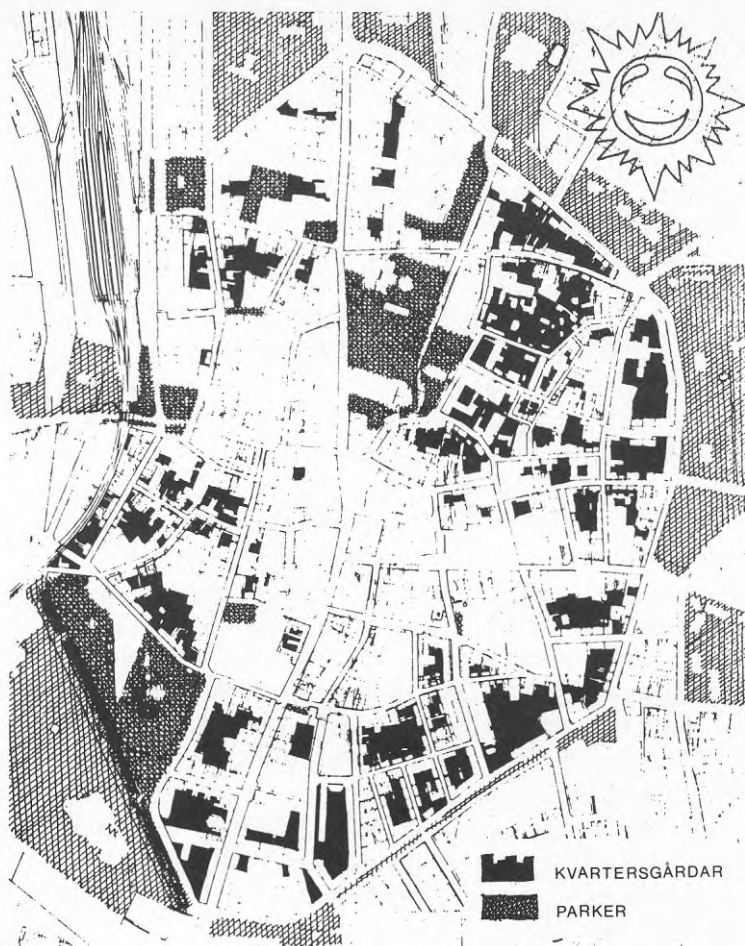
I God Bostad 1960 och 1964 konstateras: "Kvarterslekplatser är av största vikt i centrala bostadsområden, där barnens rörelsefrihet i allmänhet är ytterst begränsad." Samplanering mellan fastigheter såg man som en förutsättning för att i innerstadskvarter kunna åstadkomma gemensamma anläggningar för lek och rekreation.

På 1970-talet växte intresset att bevara befintliga stadsmiljöer och att förbättra innerstadsgårdar. I nerslitna hus bodde äldre människor, ungdomar och mindre penningstarka grupper. I gårdshusen rymdes ofta mindre och enklare bostadslägenheter än i gatuhusen.⁹⁸ Totalsaneringar vägdes mot åtgärder där gårdshusen revs och gatuhusen bevarades. En rad intressekonflikter kring vad man önskade bevara respektive förnya uppstod mellan fastighetsägare, myndigheter och boende.

Under Byggnadsvårdsåret 1975 och Stadsförnyelsekampanjen i början av 80-talet presenterades olika sätt att arbeta med befintlig miljö. För innerstadsgårdar gällde ännu 30-talets gårdssaneringsprinciper att gårdsgränser och gårdshus skulle elimineras för att skapa öppnare gårdssammanhang. Men gräsmattornas rogivande och sammanhållande roll hade här fått en tillbakaskjuten plats genom att vägas mot en rad åtgärder som inriktades på att öka användbarheten hos gårdarna. I Stockholm gjordes en utredning om gårdssaneringar som antogs i kommunfullmäktige 1974. Denna låg till grund för skriften *Gårdssanering* 1977 där man gav råd och anvisningar för hur gårdar kunde förbättras. Här presenterades gårdssammanslagningar och gårdsförbättringar som genomförts i staden. Här togs byggnadsstadgans skärpta friytekraV i 53§ upp, liksom de nya sopkrav som var under utarbetande. Skriften lyfte även fram den kommunala möjligheten att kunna förelägga tomtägare att anlägga planteringar.⁹⁹ Skriften var brett upplagd, praktiskt inriktad och högaktuell när den gavs ut.

Kvartersgårdar i Lund. I Lund tillsattes en kommitté 1969 att utreda stadskärnans framtida miljö- och trafikfrågor. För

8.8. Förslag till nya kvartersgårdar i stadskärnan 1972. Dessa gårdar har markerats med svart.

uppgiften anlätades professor Per Friberg. Han arbetade fram ett nytt förslag till trafik- och kvartersförbättringar som avlämnades som kommitténs betänkande i *Trafik och miljö* 1972. Planerna på en ny centrumled hade lagts på hyllan och de stadspartier som legat orörda i avvaktan på beslut om de olika trafiklederna behövde riktlinjer för att kunna bebyggas. Många kvarter saknade stadsplaner eller reglerades av äldre saneringsplaner. Stadens trafik- och parkeringsproblem skulle lösas och de nya friytekraven tillgodoses. Man ville laga obebyggda gatupartier med nya hus. Kvarteren sågs som enheter i vilka man ville skapa sammanhängande gårdar:

Varje kvarter i stadskärnan borde göras till en livspulserande, självförsörjande enhet, som i sitt inre ger avkall på markeringar av tomtgränserna med murar och plank för att vinna gemensamma friytor för kvarteret. Låt

oss flytta ut bilarna från kvarterens inre, rensa upp i bakgårdar och prång, samtidigt som den nya bebyggelsen sluter om kvarteren i gatulinjen, så att gaturummet helas!¹⁰⁰

Friytan skulle ökas genom att gårdarna befriades från parkeringar, gårdshus och plank. Nya sammanhängande *kvartersgårdar* tänktes anordnas i många av stadens kvarter.¹⁰¹ Sådana gårdar skulle först skapas på kommunalägd och sedan även på privat kvartersmark. Dessutom ville man ordna s.k. *gårdsparker* i kvarteren genom att parkeringsytor omvandlades till parkytor.¹⁰² På detta sätt skulle mer friyta och nya lekplatser skapas. Utgångspunkt för förslaget utgjorde den lekplatsmodell som presenterats i den statliga utredningen *SOU 1970:1 Barns utemiljö*.¹⁰³

Vi ser här hur 70-talets allmänna idéer om gemensamma gårdar och nya krav på friytor- och lekplatser även kom att ta form i ett radikalt förslag för Lunds gårdar. Lösningarna kom visserligen inte att följas exakt i enskilda kvarter, men tankegångarna förvaltades för att senare tillämpas i en rad stadsförnyelseprojekt med öppna kvartersgårdar i innerstaden. Man kan således konstatera att det först var på 1970- och 80-talen som idéerna om storgårdar slutligen på allvar slog igenom i Lund.

Gårdssammanslagningar. Svårigheten att slå samman gårdar uppmärksammades på 70-talet. I den ovan nämnda utredningen 1972 påtalades t.ex. bristen på kommunala styrmedel för att kunna genomdriva gårdssaneringar.¹⁰⁴

När en ägare har innehaft flera gårdar har de ibland slagits samman till större gårdsrum.¹⁰⁵ Tre äldre hårdbebyggda gårdar på norra sidan av Clemenstorget sammanslogs 1975 - 77, i samband med att husen byggdes om. Husen var här i en ägares hand och ombyggnaden av de tre fastigheterna projekterades i ett sammanhang.¹⁰⁶ En gårdsflygel revs och gränserna mellan gårdarna öppnades. Enskilda fastighetsägare däremot tar sällan sådana initiativ. Tvärtom är det vanligt att de motsätter sig att anslutas till gemensamma gårdsrum.

För att reglera frågor om samverkan mellan flera fastigheter som t.ex. kunde gälla gemensamma parkeringar eller lekplatser, tillkom 1967 *lagen om vissa gemensamhetsanläggningar*.¹⁰⁷ En enskild ägare och även byggnadsnämnden kunde begära att en anläggning inrättades. I planlagda områden kunde detta även ske utan en ägares samtycke. Denna lag ersattes av *anläggningslagen* 1973, där tillämpningsområdet vidgades och villkoren för bildandet av en gemensamhetsanläggning preciserades. Bl.a. tillkom det s.k. båtnadsvillkoret enligt vilken nyttan av anläggningen skulle överväga de

kostnader som en sådan förde med sig. Men samtidigt möjliggjorde lagen att en fastighetsägare kunde tvångsanslutas till en anläggning om den var väsentlig för flera fastigheter eller utifrån allmän synpunkt.¹⁰⁸ 1975 gavs hyresgästorganisationen möjlighet att både initiera och förhindra att gemensamhetsanläggningar bildades.¹⁰⁹ 1987 knöts inrättandet av gemensamhetsanläggningar närmare den kommunala planverksamheten enligt PBL. Nyttan i båtnavdsvillkoret skulle nu även kunna hävdas utifrån t.ex. sociala eller miljömässiga skäl.

Kommunen har således givits stora möjligheter att medverka till att gemensamhetsanläggningar inrättas. Frågan kan behandlas i detaljplan, i fastighetsplan eller väckas genom att en ansökan om att förrättning sker.¹¹⁰ Avgörande är dock att det verkligen finns ett intresse bland fastighetsägarna att bilda en gemensamhetsanläggning, eftersom de är de som bekostar den och ser till att den genomförs. Utförandet kan annars förhalas. Kommer inte en anläggning till stånd inom den tid som angivits i anläggningsbeslutet förfaller det som helhet.¹¹¹

I Sverige har möjligheterna att genomföra gårdssaneringar och gårdsförbättringar således förbättrats under 70- och 80-talen. Men tveksamheten har varit stor hos kommunens tjänstemän att genomdriva gårdssammanslagningar som fristående åtgärder i äldre gårdar.¹¹² Däremot har sammanläggningar av äldre gårdar i Lund ofta skett i samband med att ny bebyggelse har uppförts och kvarteren har planlagts av det skälet. I kv Östertull inrättades t.ex. en gemensamhetsanläggning i samband med att ny bebyggelse uppfördes där. De gamla gårdarna öppnades då och anslöts till en gemensam kvartersgård.¹¹³ De äldre gårdsplatserna kan ännu urskiljas men deras karaktär har väsentligt ändrats genom att privata uteplatser placerats i husens kanter.

I kv Billegården däremot motsatte sig fastighetsägarna att deras gårdar skulle öppnas och anslutas till en gemensamhetsanläggning när ny bebyggelse skulle uppföras i kvarteret, bl.a. av kostnadsskäl. Här har äldre gårdar ej öppnats mot det nya området, men många har anslutits till det med grindar.

Ett kvarter kan öppnas mot omgivande gator på en rad olika sätt. En brandväg kan anordnas på kvartersmark för att tillgodose brandkrav för ny bebyggelse inne i ett kvarter. Detta bestäms i samband med bygglovet. Ett kvarter kan även hållas öppet för gång- och cykeltrafik genom att detta regleras i detaljplan med en s.k. x - bestämmelse. I kv Billegården fö-

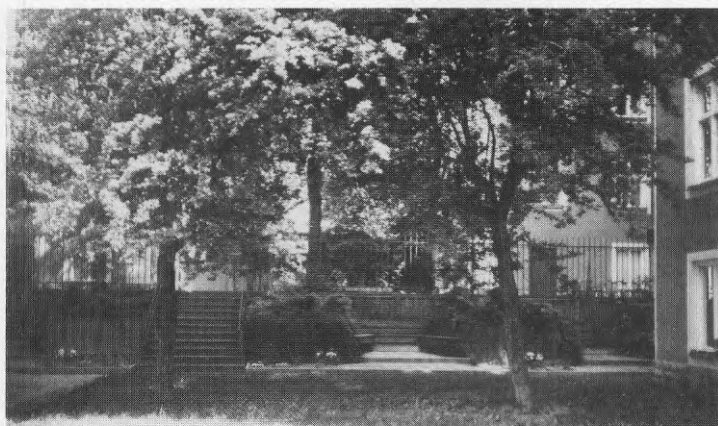
rekommer bådadelarna - en brandväg går från norra delen av kvarteret och vidare ut mot väster. Denna väg är i sin södra del även ett s.k. x-område, som skall hållas öppet för allmän gångtrafik genom kvarteret.

I övrigt kan kvartersmark göras tillgänglig för allmänheten genom att omvandlas till allmän parkmark eller gatumark. Detta är dock en dyrbar lösning för kommunen och tillämpas inte annat än undantagsvis - en kvartersgård har dock anlagts på parkmark i kv Gärdet, som visas i fig 2.25.¹¹⁴

Både positiva och negativa omdömen har fällts av kringboende när äldre gårdar anslutits till gemensamma gårdsrum. Har man en trång hörngård, kan fördelarna överväga; har man en uppvuxen och skyddad trädgård kan nackdelarna upplevas som mycket stora.

70-talets genomgripande gårdssaneringar med rivningar av skiljemurar och gårdshus har överlag omprövats och nyanserats. Gårdssaneringar som lett till avrivna innerstads-kvarter har ifrågasatts. I Tyskland kallas denna form av gårdssanering *Entkernerung*, genom att man "kärnar ur" kvarterens uthus, gårdsbebyggelse och murar. I Berlin har principen efterhand frångåtts till förmån för att enskilda smågårdar bevaras och rustas upp.¹¹⁵ I en av de gårdar som sanerades i början av 70-talet i Helsingör - "karré nr 62" - har nya plank och grindar efterhand satts upp mellan de öppnade gårdsplatserna och mot den inre gemensamma gröngården. Försiktigare lösningar förordas på flera håll:

*Gårdssaneringar får inte göras schablonmässigt ... Självfallet bör en kommun stimulera till gårdssaneringar i de fall gårdarna är belamrade med skjul, plank och bilar. Gårdssaneringarna behöver emellertid inte innebära att alla hägnader och byggnader tas bort och att resultatet blir jättelika gräsytor som ingen utnyttjar. Hägnader och gammal vegetation på gårdarna kan ibland ge betydande miljövärden, ...*¹¹⁶

8.9. Gårdstrappa anordnad 1974 mellan två innerstads-gårdar i kv Karlsvik vid Sankt Eriksgatan i Stockholm. Foto 1982.

I skriften *Utemiljö* 1988 säger man om gårdssammanslagningar:

Vid sammanslagning av gårdar är det sällan lyckat att helt bryta upp de gamla gränserna och fastighetsindelningarna för att gångtrafiken ska fram. Ofta kan det räcka att öppna upp längs fasaden.¹¹⁷

I Stockholm och Göteborg har man ofta bibehållit plank och stängsel i tomtgränserna men försett dem med grindar eller trappor så att gårdsplatserna därigenom anslutits till varandra. På detta sätt försvårar man för allmänheten att passera genom kvarteren.

Inför gårdssammanslagningar har hyresgäster ibland uttryckt en oro för att gårdarna kan komma att störas av obehöriga besökare. I Lund har flera nybyggda innerstadskvarter med öppna inre gårdar efter hand försetts med grindar mot gatorna.¹¹⁸

NÅGRA EXEMPEL PÅ KVALITETSBEDÖMNINGAR AV GÅRDAR

En rad skrifter behandlar hur gårdsmiljöer kan förbättras. Många av dessa anknyter till de miljöförbättringsbidrag som började utdelas på 70-talet.¹¹⁹ I enstaka fall har sådana bidrag även utgått för gårdsförbättringar i innerstadskvarter.¹²⁰ Vi skall se vilka aspekter som lyftes fram och hur innerstadsgårdarna behandlades i dessa skrifter.

I Bostadsstyrelsens skrift *God Bostad 7 Utomhus* från 1981 betonas betydelsen av att förbättra 'stommen' i gårdar. Till stommen hör byggnaderna och den rumsbildande växtligheten. Denna stomme kan kompletteras med plank och pergolor. Bänkar och bord, lekutrustning och smårabatter däremot hänförs till gårdarnas inredning. Man påpekar att det i första hand är inredningen som brukar förbättras medan stommen försummas.¹²¹

I denna skrift understryker man, som tidigare nämnts, att asfalterade innerstadsgårdar kan bli mycket varma under soliga somardagar och att det är värdefullt med träd som ger lövskugga.¹²²

Bostadsstyrelsens skrift *God Bostad 9, Gemensam trädgård* från 1987 är ett försök att detaljerat beskriva och värdera gårdskvaliteter genom att bedömma "grundvalen för uteummens användbarhet". Tre faktorer analyseras:

uteplatser (gruppbildning och lekplatser);
växtlighet (skugga, lä- och rumsbildning, användbara gräsmattor);
klimat (sol, lövskugga, vindskydd).

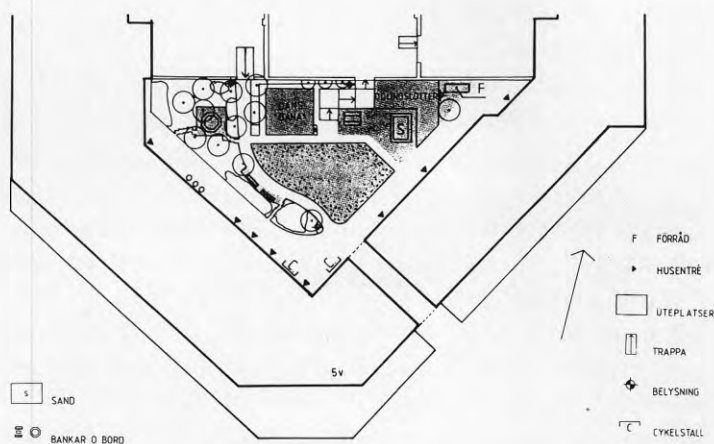
Användbarheten hos gårdar bedöms efter uppställda mål om avstånd, ytor, antal soltimmar, förekomst av lövskugga, andel grönyta men även om gruppbildning, rörelsemönster, säkerhet osv. Analyserna görs på två nivåer, dels för det husnära entréområdet och dels för kvarteret. Vi skall här se vad som värderas högt i gårdarna:

Uteplatserna. Tydligt urskiljbara husgrupper som bildar entrégårdar (ca 30 lgh) och kvarter (ca 150 lgh) värderas högt. Användbarheten blir god om tillräckligt stor yta finns för privata och gemensamma ute- och sittplatser (över 10 m²/lgh och minst 20% av friytan i entrégården respektive över 20 m²/lgh och minst 15% av friytan i kvarteret).

Växtligheten. Värdet av rumsbildande och lämbildande träd och halvhöga buskar framhålls. Gräsmattor som är användbara för utevistelse värderas högt. Användbarheten blir god när växtligheten upptar minst 50% av markytan.

Klimatet. Solbelysning på uteplatser och grönytor skall vara minst 5 timmar vid vår- och höstdagjämningen. Lövskugga på gräsmattor, över sandlådor och gungor uppskattas, liksom vindskyddande planteringar.

Skriften riktar uppmärksamheten på värdet av grönska och av skyddade och rumsligt definierade platser i gårdarna. Värderingen avses att kunna göras i samband att gårdar nyprojekteras eller förbättras. Genom sin detaljrikedom är dock metoden mer lämpad att användas för en bedömning av färdiga planförslag än av lösa skisser under pågående projekteringsarbete.

8.10. Exempel på innerstadsgård i God Bostad 9.

En hårdexploaterad innerstadsgård i fig. 8.10 får flera dåliga omdömen utifrån de uppställda kriterierna. Tomten är extremt hårdbebyggd och skuggad (0-1 soltimmar). 60 lgh anses

utgöra en för stor grupp i förhållande till gårdens uteplatser. Men tillgängligheten till dessa platser är goda, de är mångsidigt användbara och växtligheten har en viss rumsverkan.¹²³ För en läsare är emellertid karaktären hos gården svår att uppfatta. På mig gör t.ex. anläggningen ett splittrat intryck. Exemplet väcker dessutom frågor om de valda bedömningsgrunderna passar för innerstadsgårdar. Är t.ex. användbarheten en lämplig utgångspunkt för att kvalitetsbedömma en hårdbebyggd innerstadsgård? Och hur mäter man den? Ökar användbarheten när husgruppen är definierad och har en viss storlek? Gården har flera uteplatser (gråtonade i figuren) vilka dock uppges vara för få för gruppens storlek. Gör fler uteplatser gården bättre? Är en oanvänd men vackert anlagd gård dålig? Är grönska med enbart visuell verkan utan värde? Här kanske andra bedömningsgrunder hade varit intressanta. En sammanhängande plantering, en lugn stensättning och ett gestaltat möte mellan husvägg och gårdsgolv är kanske att föredra framför att gårdsrummet uppfyller en rad delkrav på småplatser och användbarhet.

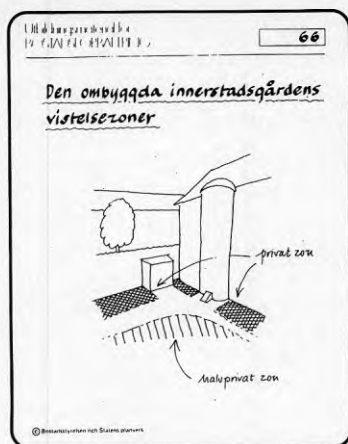
Boverket medverkade 1988 tillsammans med HSB, Fastighetsägareförbundet, Riksbyggen, Kommunförbundet och Sabo i skriften - *Utemiljö - utbildningsmaterial för bostadsförbättringar* - om hur man kan förbättra befintliga gårdar. Liksom i God Bostad 7 och 9 betonar man värdet av att förbättra stommen i gårdar. Till den mer utbytbara inredningen räknar man bord och stolar men även buskar, planteringar, lekutrustning, staket och spaljéer. Tre olika slags gårdar behandlas i skriften, nämligen:

- innerstadsgårdar,
- funkis- och grannskapsgårdar,
- miljonprogramsgårdar.

De delaspekter som skall beaktas vid gårdsförbättringar omfattar *klimatet, användbarheten* och *grönskan*. 50% av gårdens yta skall utgöras av växtlighet, dvs av gräs, träd, buskar och planteringar. Av detta skall 15% utgöras av träd (trädkronor).

För att ordna grönska och planteringar, inredning och uteaktiviteter anger man även principer för hur detta kan göras. Gårdsrummen delas därvid in i tre olika vistelsezoner med varierande grader av gemenskap - i privata, halvprivata och gemensamma zoner. Till den privata zonen hör uteplatser och odlingslotter. Den halvprivata omfattar sittplatser och lekplatser. Den gemensamma zonen utgörs av husnära platser för reparationer, piskning, torkning och vädring

8.11. Vistelsezoner i en innerstadsgård t.v. och förslag till plantering t.h.

samt litet mer avlägsna grönytor för utflykter och kontemplation. Innerstadsgården uppges dock endast innehålla en privat och halvprivat zon.¹²³

De tre gårdstyperna är förenklade. Inga uppgifter ges t.ex. om entréförhållanden eller om sekundärfunktioner, vilka i hög grad bestämmer karaktären hos gårdar. En annan invändning gäller de zoner av olika gemensamhetsgrad, som påförs gårdarna. Alla tre gårdstyperna har ursprungligen enbart haft gemensamma vistelsezoner. När innerstadsgårdens kanter betecknas som privata känns detta främmande. Denna zon tänks delvis kunna tas i anspråk av bottenvåningens hyresgäster som kan ges utgångar dit och där "markera sina revir". Detta är ett nytt inslag i innerstadsgårdar. Söderfasaden reserveras dock som allmän uppehållszone för gårdens hyresgäster.¹²⁴

Det förbättringsförslag som sedan presenteras för gården följer emellertid inte den gjorda zonanalysen utan utgår från förutsättningar som ges av ett trångt gårdsutrymme. I den privata zonen anordnas t.ex. gemensamma planteringar. Ett stort träd anges kunna att ge lövskugga och förstärka gårdens rumsbildning. Kompletterande klättrväxter, urnor och krukor har placerats längs murar och fasader.¹²⁵

Skriften ringar in brister hos olika slags gårdar, ger allmänna tips om hur förbättringar kan göras och anger slutligen ordnande principer för hur förbättringar kan göras i olika gårdar. Skriften är på detta sätt både analyserande och projekteringsinriktad. För innerstadsgårdar fungerar dock inte analysen.

Många skrifter om utemiljö som har utgivits under 1970- och 80-talen har varit inriktade på att förbättra befintliga gårdar i städernas ytterområden. I den mån de har behandlat in-

nerstadsgårdar, har det skett med analysmodeller som inte riktigt förmått fånga deras specifika kvaliteter och egenskaper.

Miljöregler och miljöprogram. 1980 gjordes ett tillägg till 38§ i 1959 års byggnadsstadga som gav möjligheter att ge sammanhängande bebyggelsemiljöer ökat skydd. Inom avgränsade områden kunde man ge lokala riktlinjer för hur bebyggelse och gårdsmiljöer skulle behandlas:

En byggnads yttre skall ges sådan utformning och färg, som stads- eller landskapsbilden fordrar och som är lämplig både för byggnaden som sådan och för en god helhetsverkan. Inom ett bebyggelseområde som utgör en värdefull miljö skall dessutom särskild hänsyn tas till områdets egenart.

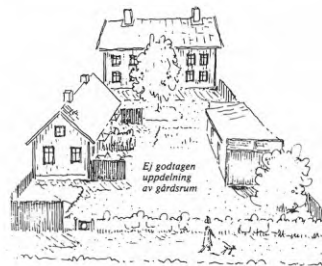
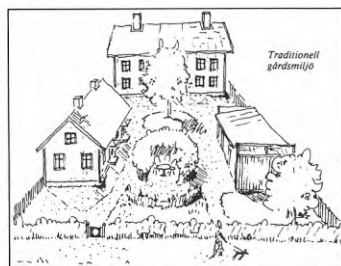
En byggnad som är av större värde från historisk, kulturhistorisk eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas vare sig genom arbeten på själva byggnaden eller genom bebyggelse i grannskapet.¹²⁷ (Tillägget från 1980 har kursivats.)

Byggnadsnämnden i Lund beslutade 1981 att klassa hela stadskärnan som ett "§38-område". Detta skulle anges i de detaljplaner som hädanefter upprättades inom området.¹²⁸

Den stora inventering som gjordes av bebyggelsen i Lunds stadskärna, utgavs 1980 - 1986 som ett bevaringsprogram i fyra delar. Här anges bevaringsaspekter för olika delområden. För vissa stadspartier anges t.ex. att hänsyn skall tas till existerande tomtbildning, till gårdars planteringar, till staket och murar.¹²⁹ Dessa bevaringsaspekter har sedan följts upp i bestämmelser när detaljplaner upprättats för befintlig bebyggelse. För ny bebyggelse däremot anges bevaringsmålen endast i allmänna formuleringar i detaljplanernas inledande beskrivningar. Dessa anvisningar har i praktiken inte heller haft någon verkan - de nya gårdar som har uppförts i stadskärnan uppvisar inte några likheter med äldre gårdar.¹³⁰

Även i andra städer har bevaringsvärda "§38-områden" utvalts. För vissa sådana områden har riktlinjer för miljön utarbetats i form av s.k. miljöprogram eller miljöregler. I Söderköping angav kommunen särskilda riktlinjer för innerstadsgårdar 1985, som skulle användas vid bygglövgivning.

8.12 a och b. Ur miljöregler för Söderköping. Illustration av traditionell gårdsmiljö t.v. samt en icke godtagen uppdelning av gårdsrummet t.h.

Här tar man upp hur gamla och nya gårdar skall behandlas, som bl.a. gäller:

Gruppering, (riktlinjer)

GRUPPERING SKALL SKE EFTER DET BEFINTLIGA MÖNSTRET INOM RESPEKTIVE OMRÅDE. Detta innebär ... , att huvudbyggnad skall förläggas i gatuliv och uthus i tomtgräns, så att ett slutet gårdsrum bildas. ...

Gårdar, (kulturhistoriska synpunkter)

UTFORMA GÅRDARNA PÅ TRADITIONELLT SÄTT MED GRUS- OCH GRÄSYTOR OCH KULLERSTENBELÄGGNINGAR. - - - PLANERA OCH FÖRNYA TRÄDGÅRDEN EFTER GAMMALT MÖNSTER MED TRADITIONELLA VÄXTER. ...

Nybyggnad, (riktlinjer)

NYA BYGGNADER SKALL GES SÅDAN VOLYM OCH PROPORTION I FASAD- OCH TAKUTFORMNING ATT DE HARMONIERAR MED ÄLDRE BEBYGGELSE. - - - SOCKELN SKALL HA EN HÖJD AV MINST 40 CM. Handikappsanpassning får lösas i varje enskilt fall. ...

Staket; Plank, (riktlinjer)

VÄLJ PLANK- OCH STAKETTYP ANPASSAD TILL HUSETS BYGGNADSSTIL OCH TILL OMGIVNINGEN. ... Planken ger en tydlig åtskillnad mellan gård och gata, binder samman eller åtskiljer och är viktiga inslag i stadsbilden. Om plank eller staket rivs utan att ersättas med nya, splittras gaturummet. - - - PLANK OCH STAKET SKALL HA EN TRADITIONELL YTBEHANDLING, DVS MÅLAS MED TÄCKANDE FÄRG. ...

Fastighetsbildning

FASTIGHETSILDNING I STRID MOT GÄLLANDE TOMTINDELNING ELLER MOT STADSPLANENS INTENTIONER MEDGES ENDAST OM TILLRÄCKLIGT VÄGANDE SKÅL FINNS. Uppdelning av fastigheter med traditionell gårdsmiljö medför ofta att det ursprungliga bebyggelsemönstret med gemensamma gårdsrum till huvud- och sidobyggnader spoli-
eras. - - - AVSKÄRMNING GENOM STAKET, HÅCK ELLER DYL., I SYFTE ATT TILLSKAPA PRIVAT VISTELSEYTA PÅ STAMFASTIGHETEN ELLER PÅ MARK SOM OMFATTAS AV GEMENSAMHETSANLÄGGNING, STRIDER MOT SYFTET ATT BEVARA DE GEMENSAMMA GÅRDSRUMMEN.¹³¹

Genom lokala riktlinjer har man här således frångått en rad strategiska normer och planeringsföreställningar, som annars vanligen bidrar till att karaktären hos äldre gårdar ödeläggs. Riktlinjer anges bl.a. för hur vissa strategiska relationer mellan gata, byggnader och gårdsrum skall behandlas.

Miljöprogrammen behandlar således avgränsade bebyggelseområden, för vilka krav på t.ex. byggnadssätt och gårdsmiljöer kan formuleras. Utifrån lokala iakttagelser kan man behöva frångå principiella resonemang och lösningar som vanligen leder till att främmande lösningar tillämpas på gårdar. Man kan samordna dellösningar med sikte på att bibehålla karaktären hos en miljö. Miljöprogrammen har dessutom en viktig uppgift att klargöra kommunens viljein-

riktning gentemot byggherrar och allmänhet. De bidrar även till att skapa intresse för den egna miljön hos de boende.

I Stockholm har en rad informationsskrifter och miljöprogram utarbetats för befintlig bebyggelse.¹³² Under senare år har även s.k. "kvalitetsprogram" uppgjorts för ny bebyggelse. I projekt där kommunen äger marken har kvalitetskrav på byggnader och utemiljö formulerats av kommunen och byggherren tillsammans. Kraven utgör villkor i de markupplåtelseavtal som upprättas dem emellan. På så sätt slår man fast en kvalitetsnivå som inte får frångås i slutskedet av ett projekt. Dessa program har även bidragit till att målsättningar hos olika kommunala förvaltningar har kunnat samordnas.¹³³

NY PLAN- OCH BYGGLAG 1987. NYGGNADSREGLER 1989

En ny plan- och byggnadslag ersatte byggnadslagen från 1947 och byggnadsstadgan från 1959. Lagen trädde i kraft den 1 juli 1987. Planverket och Bostadsstyrelsen slogs samman 1 juli 1988 till det nya Boverket. Boverket utgav nya föreskrifter i *Nybyggnadsregler* som trädde i kraft 1 jan 1989.¹³⁴

Med den nya plan- och bygglagen har statens inflytande över planverksamheten minskat och ett större ansvar flyttats över på kommunerna. Länsstyrelsernas uppgift att fastställa detaljplaner har tagits bort och ersatts med samråd under pågående planering. Statens ansvar rör endast överklaganden, riksintressen, mellankommunala intressen samt hälso- och säkerhetsfrågor. I detaljplaneringen har bostadsrättsinnehavare, hyresgäster och boende givits ökat inflytande.¹³⁵ Detaljplanerna har fått en begränsad genomförandetid, vilket ger projekteringsinriktade planer.¹³⁶ Stora byggrätter som gavs i äldre stadsplaner kan minskas utan att kommunerna behöver ersätta fastighetsägare för ett sänkt marknadsvärde på tomten.¹³⁷ Byggrätten kan således anpassas till befintliga hus utan extrakostnader för kommunen, vilket innebär att den äldre stadsbebyggelse som reglerats av äldre planer med höga byggrätter, lättare kan bevaras.

Den nya plan- och bygglagen innehåller bl.a. regler om översiktsplaner, detaljplaner och områdesbestämmelser. I detaljplanen bestäms liksom tidigare byggnadsvolymer, markytor och hur de får användas.¹³⁸ Inom områden som ej omfattas av detaljplaner kan översiktliga och generella syften säkerställas i s.k. områdesbestämmelser. En detaljplan upphäver dock sådana bestämmelser enligt 5 kap 35§. Gene-

rella regler i form av områdesbestämmelser kan härigenom inte gälla inom detaljplanlagda områden.

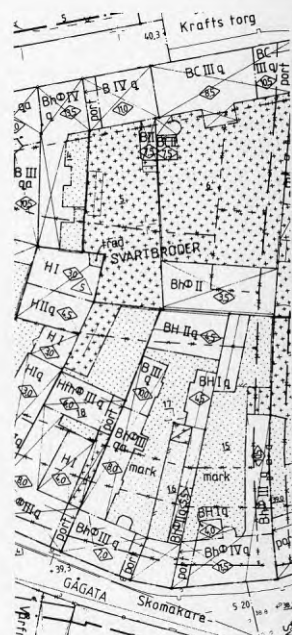
Lokala krav har, som vi sett i miljöprogrammen, visat sig ha betydelse för att styra projekteringsinsatser i känslig miljö. Den nya lagen utgör dock inget hinder för att formulera lokala riktlinjer för sammanhängande områden, i likhet med vad som förekommit t.ex. i miljöprogram eller i lokala byggnadsordningar, snarare tvärtom. Den gamla 38§ i 1959 års byggnadsstadga motsvaras nu närmast av 3 kap 1§ och 12§. Nya byggnader skall enligt dessa bestämmelser placeras och utformas med hänsyn till stads- och landskapsbilden och till natur- och kulturvärdena på platsen. Befintliga byggnader som är särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synvinkel får ej förvanskas. Även krav på varsamma förändringar kan påföras sådana byggnader enligt 3 kap 10§. För känsliga miljöer kan preciserade krav på marklov och bygglov formuleras enligt 8 kap 6§ och 9§. Omfattningen av bygglovsplikten kan slås fast i detaljplan eller områdesbestämmelser. I Lund har en utökad lovplikt prövats för första gången i en detaljplan för kv Svartbröder, där särskilt marklov krävs för att avverka träd och för att förändra befintlig markbeläggning.¹³⁹ Både kvarteret och merparten av kvarterets byggnader har klassats som kulturhistoriskt värdefulla enligt 3 kap 12§.¹⁴⁰

För en tomt med bostadslägenheter återkommer det gamla kravet att friytan skall vara tillräckligt stor för att rymma lek och utevistelse enligt 3 kap 15§. Här har tillkommit en möjlighet att prioritera friyta framför parkering om brist på utrymme föreligger. Det finns även möjligheter att i detaljplan förhindra att mark används för fordonsuppställning.

I den nya lagen återkommer den gamla regeln, att tomt skall hållas i vårdat skick. Möjligheten att kunna kräva plantering finns även här: "Byggnadsnämnden kan besluta att plantering skall utföras och att befintlig växtlighet skall bevaras", enligt 3 kap 17§. Vegetation kan vidare skyddas genom att bestämmelser skrivs in i detaljplan och områdesbestämmelser, enligt 5 kap 7§; 5 kap 16§.

Tillgänglighetskraven för handikappade och kravet på hiss i hus över två våningar kvarstår, enligt 3 kap 7§.

Nybyggnadsregler 1989. I den nya lagen återkommer således den gamla stadgans allmänt hållna regler som gäller utemiljö. Lagen medger t.o.m. att äldre gårdsmiljöer ges bättre skydd än tidigare. I nybyggnadsreglerna finns visserligen vissa krav på säkerhet och tillgänglighet i utemiljön kvar, me-

8.13. I en detaljplan för kv Svartbröder 1990, krävs marklov för avverkning av träd (anges med beteckningen "träd" invid kvartersnamnet Svartbröder i övre delen av bilden) och för bevarande av stenläggning (anges med "mark" i de två nedersta gårdarna nr 15, 16 och 17). Detalj.

dan tidigare föreskrifter och lösningsexempel om friyor och lekplatser helt har tagits bort. En stor del av ansvaret för utemiljöns kvalitet och utformning läggs härigenom över på kommunerna. Avsikten med den nya regelsamlingen är att föreskrifterna alltmer skall formuleras som funktionskrav medan exempel på lösningar och arbetsmetoder kommer att anges i kommenterande skrifter och handböcker.

Kravet på tillgänglighet för sophämtare kvarstår medan vissa måttanvisningar på transportvägar och soputrymmen har utgått. Storsoprummen accepteras nu ligga 30 meter från transportväg mot tidigare 10 meter.¹⁴¹

Brandväg kallas här räddningsväg och har samma mått som förut. 50-meterskravet från räddningsväg har försvagats något och blivit ett allmänt råd.¹⁴² För utrymning med bärbara stegar har den lägsta tillåtna fönsterhöjden sänkts till 11 meter, mot tidigare tillåtna 12 meter.¹⁴³ Principerna för huslösningar med brandsäkra trapphus kvarstår.¹⁴⁴

Ytkraven för förråd utom bostaden är desamma som tidigare. Kraven på balkonger har reducerats.¹⁴⁵

Solkraven för bostäder har blivit hårdare. Bostäder om två rum och kök eller mer skall t.ex. ha fönster åt minst två håll. Detta gynnar dubbelsidigt belysta hus och motverkar äldre gårdars typiska gårdslängor och halvhus. Undantag från regeln medges i fall då hälften av en lägenhets fönster vetter mot ett inglasat gemensamt utrymme.¹⁴⁶ Inglasade gårdar medför således att den andra hälften av fönstren skall orienteras mot ett öppet stadsrum. Sådana lösningar lämpar sig därigenom mer för friliggande komplex än för smågårdar i tätbebyggda innerstadskvarter.

SLUTSATSER

Efter denna genomgång av bestämmelser och synsätt kan man konstatera att de är omfattande och splittrade för innerstadsgårdar. Om inga gårdsbevarande visioner finns, kan de lätt leda till att äldre gårdar och kvarter öppnas. Föreskrifterna har sällan formulerats som direkta krav på byggnadssättet utan indirekt som krav på ytor, avstånd och tillgänglighet. I de senare tillkomna nybyggnadsreglerna har funktionskrav fått ett allt större utrymme. Konsekvenserna av reglerna kan inte enkelt överblickas och kan därför oväntat få betydelse när man arbetar praktiskt med innerstadsgårdar.

Den nya lagen ger dock tillsammans med de nya föreskrifterna stort utrymme för lokala tolkningar och initiativ för hur gårdar och utemiljöer utformas. Detta kan medföra att

kvalitetskrav på miljön ambitiöst hävdas i vissa kommuner medan regelverkets splittrade delkrav slumpmässigt tillåts ta överhanden i andra.

Att bevara äldre småtomter bidrar till att ett byggnadssätt med gårdar kan bibehållas. Gränserna berörs av juridiska frågor kring fastighetsbildning, servitut, gemensamhetsanläggningar; men också av tillgänglighets- och brandkrav. Betydelsen av tomtgränserna har knappast lyfts fram i stadsbyggnadsdebatten. Gårdsförbättringar har tvärtemot syftat till att öppna äldre tomtgränser. I gemenskapsidéerna har inte heller den för innerstadsgårdar så väsentliga avskildheten diskuterats.

Husens samband med marken påverkas av olika tillgänglighetskrav så att socklar och halvtrappor skall elimineras eller överbygges. När privata uteplatser placerats i gårdsrummets kanter har husens gränser flyttats ut en bit i gårdarna på ett främmande sätt. Här har t.ex. Jan Gehls idéer om övergångszoner stött denna typ av lösningar.

Solrekommendationer och brandkrav gynnar inte ensidiga gårdshus eller hus med vinklar och vrår, som är typiska för äldre kringbyggda smågårdar. Att uppföra gårdshus i Lunds stora kvarter kan dessutom medföra att extra brandvägar får anläggas i kvarteren och i vissa fall att även extra utrymningsvägar får ordnas via granngårdarna.

Föreställningar om gemenskap, grupper och entrégårdar har fungerat ordnande för bebyggelse. Dessa idéer skulle kunnat ha förverkligats inom ramarna för äldre gårdsprinciper, men har istället kommit till uttryck i gemensamma storgårdslösningar och gårdssammanslagningar. När friytekraven skärptes på 1970-talet fick 1920- och 30-talens idéer om storgårdar och gårdssaneringar ny aktualitet för öppna kvarterslösningar i Lund.

Motsägelsefulla ansatser framträder även i samband med att gårdsförbättringar diskuteras, eftersom flera olika mål då skall uppnås i en och samma gård. Att man i innerstadsgårdar särskilt värdesätter grönska har framkommit i flera intervjuundersökningar och i statliga skrifter. Vid gårdsförbättringar har man dock även velat förbättra lekmöjligheterna och erbjuda fler mötes- och sittplatser i gårdarna. Entréer och lekplatser, har tillsammans med lekplatserna och sekundärfunktionerna i många fall medfört att en stor andel kommunikationsytor skapats vilket har skett på bekostnad av ytor för gräsmattor och planteringar.

Gårdsförbättringar har även varit inriktade på att skapa större och soligare friytor vilket t.ex. åstadkommits genom att gårdshus rivits eller att staket och murar tagits bort. När man avlägsnar uthus kan man ofta anlägga större grönytor i gårdarna. När gårdsgränser däremot tas bort försvinner skyddade hörnor och kanter, där grönska och växtlighet vanligen brukar utvecklas.

Här finns således motsättningar mellan önskemålen att öka gårdars användbarhet och att skapa en större andel grönytor eller mellan att öka friytan och skapa fler skyddade uteplatser. Man vill s.a.s. flera saker på en gång.

Även arbetssättet har betydelse för hur gårdar behandlas. Med sina byggnader och uthus, sekundärfunktioner och gränser faller gården mellan vad som vanligen regleras i detaljplanen, vad som bestäms vid husprojekteringen eller i samband med markplaneringen. Viktiga ställningstaganden görs i detaljplanen då byggnadsvolymer och gårdsrum slås fast. Husens portgångar *kan* regleras i detaljplanen men kan lika väl behandlas som en husfråga. I husprojekteringen tas viktiga beslut om var entréer och trappor placeras. Vissa gränser som staket, murar och växtbarriärer bestäms i samband med att marken projekteras. Sekundärfunktionerna kan vara en detaljplanefråga, men likaväl en huslösning- eller markplaneringsfråga. Landskapsarkitektens lösningar kan t.ex. motverkas av ansatser som gjorts i detaljplanen eller i byggnaderna.

I innerstadsgårdar länkas detaljplanefrågor, huslösningar och markplaneringsfrågor intimt samman. Samband och gränser mellan byggnader, stadsrum och mark faller mellan det som vanligen räknas till landskapsarkitekters, planarkitekters och husritande arkitekters kompetensområde. Sådana frågor är inte heller lämpade att normeras utan har att göra med hur man ser på stadsbebyggelse. Men här saknas det uppenbarligen både synsätt och begrepp som gör det möjligt att beskriva och diskutera gårdars uppbyggnad och karaktär. Detta märks bl.a. i de försök som gjorts att beskriva och kvalitetsbedömma gårdars egenskaper i några av de skrifter som refererats ovan.

Gårdars egenskaper bestäms i hög grad av rumsliga och kommunikativa förhållanden hos dem. Dessa diskuteras sällan och finns på olika sätt dolda i föreställningar och i föreskrifter. Genom portarna länkas gårdarna samman med gatorna, genom gränserna skapas skyddade hörnor och o-störda gårdsdelar. Genom entréernas och sekundärfunktio-

nernas placeringar fixeras gårdarnas rörelsebilder så att lärområden och kommunikationsytor bildas. Detta är faktorer som visar sig ha betydelse för hur gårdar planteras och disponeras.

När befintliga gårdsmiljöer varit föremål för lokala studier har emellertid splittrade ansvarsgränser och motstridiga delkrav kunnat överbryggas. I kommunala miljöprogram och miljöregler har riktlinjer och förslag givits på hur gårdar kan utformas. Sådana anvisningar har ibland visat sig att gå emot gällande föreskrifter och lösningsmodeller. Miljöreglerna har även visat att studier av en befintlig miljö kan leda till att enskilda gårdar bevaras och enkla gårdsprinciper för nybyggande kan formuleras.

NOTER

1 *God Bostad* 1960, Kungl. Bostadsstyrelsens Skrifter 24, Stockholm 1960. *God Bostad idag och i morgon*, Kungliga Bostadsstyrelsen 1964, Stockholm 1964.

Bostadens Grannskap, Råd och anvisningar för planering av bostadsbebyggelse, Statens Planverk 1975.

Svensk Bygg Norm 67. Föreskrifter, råd och anvisningar till byggnadsstadgan, BABS 1967, Statens Planverk, Stockholm 1967.

SBN 1975. *Svensk byggnorm*, Föreskrifter, råd och anvisningar för byggnadsväsendet utfärdade med stöd av 76 § byggnadsstadgan, Statens Planverk, Stockholm 1975.

SBN 1980, *Svensk byggnorm*, PFS 1980:1, Statens Planverk, Stockholm 1980.

2 *Nybyggnadsregler. Föreskrifter och allmänna råd*. BFS 1988:18, Boverket, Stockholm 1989.

3 Eva Rudberg, *Från mönsterplan till kommunöversikt*, Statens råd för byggnadsforskning, C7:1985, avsnittet 1900-1920. Redan i 1907 års stadsplanelag fanns det möjligheter att ange byggnadssätt och byggnadshöjder. 1931 års BS, §16 1 mom. "I stadsplanebestämmelser skola intagas de stadganden, ... , om byggnads höjd och våningsantal...."

Vissa innerstadskvarter i Lund har dock ända fram på 1980-talet saknat stadsplaner.

4 I Leksaken 4 (nybyggnad) har en gångport t.ex. hänförts till ett bygglov 1992, jfr fotnot 7 nedan.

5 SBN 1975 62:11, f: "Minst en ingång till byggnad samt minst en förflyttningsväg till utrymmen i byggnad ... skall kunna användas av personer med nedsatt rörelse- eller orienteringsförmåga." ◊: "Bredd på förflyttningsväg av 1,3 m godtas, ..."

6 SFS 1976:678. Ändring av 1959 års BS 42a §. Trädde i kraft 1 juli 1977. Bostäder skall kunna nyttjas av personer med nedsatt rörelseförmåga.

Nya föreskrifter meddelades i SBN 1975 utgåva 3 alternativt i supplement 2 till SBN 1975, att tillämpas vid bygglov från och med 1 jan 1978.

7 Se avsnittet om Sopkärl och sophämtning nedan.

8 Byggnadslov för Glambeck 3 lämnades 1982. Efter diskussioner med Riksantikvarieämbetet ledde detta till att innerstadens detaljplaner fick bestämmelser som gällde portarna.

9 Den första detaljplanen med en sådan bestämmelse upprättades 1983 för kv Drotten och Sankt Clemens, vilken fastställdes av länsstyrelsen 1985. Beteckningen "Pt i cirkel" har i senare detaljplaner utbytt till "port".

I en detaljplanebeskrivning för kv Gråbröder anges: "För Lunds stadskärna särpräglade byggnadsutformningar bör i största möjliga mån bibehållas. Hit kan exempelvis räknas portar, portaler, dörrar, fönster och fönsteromfattningar, trappor och taklister. Särskild vikt har lagts vid att befintliga portar, portaler och andra likvärdiga öppningar genom husen bibehållas. Dessa öppningar är specifika och väsentliga för kontakten mellan gatuummet och innanförbyggande gårdar. För att förhindra att de byggs igen har särskild bestämmelse införts som möjliggör ett bevarande."

10 Krav vid byggnadslov 1992 för Leksaken 4 i Lund, då NR1 tillämpas. Kravet är dock lokalt och finns ej med i föreskrifterna.

11 SBN 1980 37:511, f.

12 TNC 89, *Tekniska nomenklaturcentralens publikationer, Plan och byggtermer* 1989, sid 199. TNC:s definition av utrymningsväg är: "utgång till gata eller motsvarande eller till terrass, gårdsplan e d varifrån gata eller motsvarande lätt kan nås, ...". Vid bedömningen gäller att villkoret "lätt kan nås" är uppfyllt. Samtal med brandchefen Lars-Göran Larsson, Lunds Brandförsvär, våren 1993.

I samband med bygglov för Leksaken 4 i Lund hade tjänstemän på stadsarkitektkontoret och brandchefen delade meningar huruvida gatan lätt kunde nås från gården 1992.

13 SBN 1980, 37:2131, Ø. Förutsatt att brandförsvaret har stegar upp till 25 meter får fönstrens karmunderstycke eller balkongräcke ligga på högst 23 meter över marken.

14 SBN 1967 37:411, f. Brandväg skall vara 3 meter bred och 3,5 meter hög. SBN 1975 37:4111, Ø: "För brandväg godtas en fri höjd av 4,0 m, ... På raksträcka godtas en körbanebredd av 3,0 m, ...". SBN 1980 37:511. Här har tidigare anvisning blivit föreskrift, f: "En brandväg skall ha en fri höjd av 4,0 m, ... På raksträckor skall körbanebredden vara minst 3,0 m, ... För utrymning med bärbara stegar är det till fyllest att brandvägen förläggs så, att varje lägenhet ... kan nås inom 50 m gångavstånd från brandvägen."

15 SBN 1967 37:311, f; 37:19, Ø; SBN 1975 37:222, f; 37:2223, Ø; 37:212, Ø; SBN 1980 37:212, f; 37:2123, Ø; 37:126, Ø.

SBN 1980 37: 212, f; 37:2122, Ø. Ett annat undantag från två utrymningsvägar medges när en bostadslägenhet ligger högst 30 meter från gata. Detta är ett snävt mått som på sin höjd medger att en bostad kan inrymmas i en ca 15 meters gårdsflygel.

16 SBN 1980 37:241, f.

17 Kv Sankt Clemens har väldiga öppningar mot Kattesund och Grönegatan, kv Sankt Mårten mot Lilla Tvärgatan, kv Sankt Peter mot S:t Laurentiigatan, kv Billegården mot Sankt Månsgratan och Stålbrogatan, kv Ugglan mot Råbygatan, kv Gråbröder mot Knut den stores gränd.

18 1931 års BS, 15§: "att parker och andra planteringar samt lek- och idrottsplatser anordnas i tillräckligt omfång och antal inom stadsplaneområdets olika delar;"

1947 års BS, 26§ 12): "att torg samt parker och andra planteringar, lekplatser för barn i olika åldrar ävensom idrottsplatser anordnas i tillräckligt omfång och antal inom stadsplaneområdets olika delar;"

19 1959 års BS, 53§ 3 mom.

20 Tarcisio Bommarco, Jan Folkesson, Bengt Hall. "Den yttre boendemiljön. En studie av markdispositionen i nio flerfamiljshusområden i Malmö", *Plan 2/1972*, sid 84ff. Här visas att friytornas storlek varit konstant under den senaste 20-årsperioden medan trafikytornas andel därav ökat i absoluta och relativa tal.

Carin Flemström, Alf Ronnby, *Fallet Rosengård*, Lund 1972, sid 76. Här anges att 21% av den totala markytan i Rosengård i Malmö var planerad för bilismen.

21 SFS 1971:1271. Lagen trädde i kraft 1 juli 1972. Tillägg till 1959 års BS, 53§ 4 mom.

22 SFS 1975:817. Lagen trädde i kraft 1 jan 1976. Tillägg till 1959 års BS, 53§ 4 mom.

23 *Handboken Bygg, Byggnadsplanering*, Stockholm 1981, B08:22, sid 88ff. *Handboken Bygg, Fysisk Planering*, Stockholm 1981, F11:13, sid 104. Exploateringsstal brukade beräknas för netto- eller bruttoområden. Rymlighetstalet kunde anges för samma område. "Nettoområdet omfattar enligt vanligtvis använd definition bostadsgruppen, dvs bostadshus med tillhörande bostadskomplement, tomtyta och friytor mellan och i direkt anslutning till husen, närlekplatser samt kommunikationsytor, garage och parkeringsplatser, som enbart betjänar bostadsgruppen, eller del av sådana ytor som även betjänar andra grupper. Omgivande friområden tas med inom ett avstånd från det yttersta huset som motsvarar halva genomsnittliga husavståndet inom gruppen.

Bruttoområdet omfattar bostadsområdet eller stadsdelen, ..."

I *BYGG Handbok för hus, väg, och vattenbyggnad*, 3 uppl, Stockholm 1962, 813:534, anges dessutom om nettoområde: "År området omgivet av gata, räknas i allmänhet halva gatubreddens till området; ..."

24 *BST Byggstandardiseringen Svensk Standard SS 02 10 50*, fastställd 1978-07-01; *BST Byggstandardiseringen Svensk Standard SS 02 10 52*, fastställd 1989-04-26. Σvy har idag ersatts av bruttoarea (BTA) som även inkluderar oinredd del av vind samt källare. Ly har idag ersatts med bruksarea (BRA), som även omfattar gemensamma ytor som t.ex. trapphus och biutrymmen. Byggnadsyta kallas idag byggnadsarea (BYA) och är lika stor som denna. Dessa begrepp och mätregler finns angivna i *BST, Svensk Standard*, men de har efter hand ändrats i *SS 02 10 52* jämfört med tidigare *SS 02 10 50*.

Rådberg 1988, sid 18, blandar t.ex. samman tre olika begrepp - bruttoarea (BTA) och BRA och våningsytan - i definitionen av r: "Rymlighetstalet (r) definieras som förhållandet mellan den totala obebyggda arealen och den sammanlagda bruttoarean BRA (våningsytan)." (Min kursivering.)

25 Detta schablontal tillämpas t.ex. av skattemyndigheterna.

26 De fyra dubbelgårdarna är Glädjen 14, Winstup 3, 4, 5. Hörngårdarna är Winstup 1, Glädjen 1. Framgår av gårdsanalyserna i kap 9.

27 Johan Rådberg, *Doktrin och täthet i svenskt stadsbyggande 1875-1975*, Statens råd för byggforskning, R11:1988, Stockholm 1988, sid 70.

28 G. Johansson 1931, sid 183ff.

Rådberg 1988, sid 18, 82. Gropius argument för högre hus, bestod i att den solbelysta friytan ökades med högre hus: "Med samma ljusinfallsvinkel och samma totala våningsyta minskar markåtgången vid högre antal våningar." Solvinkeln är då densamma men markåtgången blir mindre med högre hus eftersom antalet bottenvåningar är färre.

29 SBN 1975, 81:52, f: "Entréområde skall innehålla väl solbelyst friyta som är tillräckligt stor och lämpligt utformad för yngre förskolbarns lek och för vuxnas vila och avkoppling."...

Ø: "Som entréområde räknas område inom 50 m från entré vid bostadshus. Som friyta för småbarnslek godtas småbarnslekplats enligt följande:

- a) yta om sammanlagt 100-200 m² avsedd för högst 30 familjelägenheter
- b) belägen så att den kan bli väl solbelyst mellan kl 9-17 och så att den kan övervakas från de bostadslägenheter den betjänar
- c) utformad med en eller flera sandlådor om sammanlagt 20 m² ... "
- SBN 1975 81:53, f: "Närområde skall innehålla lätt tillgänglig friyta som är tillräckligt stor och lämpligt utformad för förskolbarns och skolbarns lekar samt för vuxnas utevistelse."
- SBN 1980, 81:52, f: "Ett entréområde skall ha friytor som är tillräckligt stora och lämpligt utformade för småbarnslek och för vuxnas utevistelse. De skall vara väl solbelysta." Ø: "Friytan för småbarnslek godtas om den
- a) omfattar en samlad eller uppdelad area om sammanlagt minst 150 m², ... b) är utformad med en eller flera sandlådor om sammanlagt minst 20 m² ... c) är väl solbelyst mellan kl 9-17 och kan övervakas från de bostadslägenheter som den betjänar."
- SBN 1980 81:53, f: "Ett närområde skall ha friytor som är tillräckligt stora och lämpligt utformade för barns lekar och för vuxnas utevistelse. De skall vara lätt tillgängliga."
- 30 *Bostadens Grannskap* 1975, sid 5ff.
- 31 Rådberg 1988, sid 393.
- 32 Per Werner, "Fallet Bryggeriet - praxis eller inte praxis", *Plan* 1981:2, sid 78. Sverker Oredsson, "Fallet Bryggeriet - en kommentar", *Plan* 1981:2, sid 60ff. Här hänvisar O. till kommunens önskemål att spara åkermark.
- Aktuellt*, 1980:1, Statens Planverk. "Nej till hård exploatering i kv Bryggeriet." Planverket stödde länsstyrelsens beslut att vägra fastställa planen.
- 33 Enligt stadsplanebeskrivningen för kv Billegården, fastställd 1984. Här anges en friyta där skuggade ytor borttagits. Friytan räknas här för kvartermarken, gatumarken oräknad. Våningsytan avser endast bostadsytan. Samtal med stadsplaneingenjör Lars-Göran Rickt, Lunds stadsarkitektkontor, febr 1992.
- 34 *Friytor för lek och utevistelse En studie av nio innerstadskvarter i Örebro*. Länsstyrelsen i Örebro län. Publikation 1986:1, sid 6. Friytan är i princip beräknad efter planverkets mätmetoder.
- 35 *Bedre friarealer i äldre boligområden* SBI-rapport 139, Statens byggeforskningsinstitut, København 1983, sid 17f; tabell 6 sid 124. För stora delar av de äldre innerstadsbebyggelsen uppgår den s.k. friarealsprocenten till 20 och därunder (100 x tomtens friareal utan parke-ring / etageareal (vy)) och har satts som den nedre gränsen för friarealsprocenten i befintlig bebyggelse i äldre stadsdelar. För ny bebyggelse vid innerstadssaneringar har man krävt en friarealsprocent på 40.
- 36 Se avsnittet "Gårdssaneringar och gårdsförbättringar" nedan.
- 37 BS 1931, 103§ 1 mom. "Tomtplats skall, då byggnad därstädes blivit uppförd, i gräns mot väg och mot angränsande mark vara inhägnad med stängsel, där ej byggnaden är uppförd i sådan gräns. ... När skäl därtill äro, äger nämnden medgiva befrielse helt eller delvis från skyldigheten att hava tomtplats inhägnad."
- BS 1947, 55§: "På Byggnadsnämnden ankommer också att föreskriva, om marken skall lämnas öppen eller inhägnas på visst sätt."
- BS 1959, 53§ 2 mom: "Bebyggd tomt skall beträffande ... inhägnad vara anordnad på lämpligt sätt ... Nämnden äger ock föreskriva, att stängsel skall hållas mot gata."
- 38 Se avsnittet om portgångar ovan.
- 39 SBN 1967, 41:5 Ø.
- 40 SFS 1975:817, 1959 års BS, 46§ 11. Trädde i kraft 1 jan 1976.
- 41 SBN 1975, 71:33, f: "Lägenhet större än 1 RK skall där förhållandena så medger vara försedd med lämpligt utformad balkong eller uteplats på

mark i anslutning till lägenheten." (Trädde i kraft 1 jan 1976.) En snarlik formulering återkommer i SBN 1980, 71:33, f.

42 SBN 1975 71:33, ö; SBN 1980, 71:33, ö: "Uteplatsen eller balkongen bör kunna nås av direkt solljus och kunna skyddas från insyn och vind. Avsteg från dessa krav skall kunna göras t ex för att åstadkomma bullerskydd eller skydd mot andra störningar från omgivningen."

43 1959 års BS, 47§ 6: "Omfattar byggnaden flera våningar än två, skall sopnedkast vara anordnat."

SBN 1967, 43:1112, ö: "Enligt byggnadsstadgan §47 skall sopnedkast anordnas i byggnad med mer än två bostadslägenheter, om byggnaden omfattar flera våningar än två. I analogi med denna bestämmelse är det motiverat med sopnedkast även för tvåvåningsbyggnad som har fler än två bostadslägenheter, om byggnaden har vind inredd med i upplåtelseavseende självständig bostadslägenhet eller med arbetsrum för yrkesmässig verksamhet."

44 SBN 1967, 43:2131, ö. Söpmängden beräknas uppgå till 20 l per bostadslägenhet och dag.

SBN 1975, 43:12, ö; SBN 1980, 43:12, ö. Söpmängden beräknas uppgå till 25 l hushållsavfall och 10 l pappersavfall per bostadslägenhet och dag.

I Lund 1954 rymde sopkärnen 150 liter. "Söpmängderna ökar stadigt, förr stampade vaktmästarna soporna," påpekar verkmästare Lennart Jönsson vid samtal 1988, Lunds Renhållningsverk. 1990 rymde kärnen t.ex. 370 och 660 l sopor.

Lunds Kommun, statistisk årsbok 1987, sid 170. 1982 var hushållsavfallet 393 kg per år och inv. med viss nedgång följande tre år. 1986 uppgick det till 404 kg per år och inv.

45 SBN 1975, 43:11, f. Storsoprum skall finnas inom ett avstånd från bostaden på 200 meter.

46 SBN 1975, 43:13, ö; SBN 1980, 43:13, ö.

47 SBN 1975, 43:11, f; SBN 1980, 43:11, f.

48 Gårdssanering 1977, sid 64ff. I Stockholms hårt bebyggda gårdar som ofta saknat körportar, aktualiserades gårdssammanslagningar och upprustningar på slutet av 70-talet inte minst för att förbättra sophantering.

Bättre sophantering. Hus utan sopnedkast, Stockholms byggnadsnämnd 1980, sid 8. Strejkaktionen resulterade i propositionen 1977/78:50, med förslag till lagändring där "framhålls att sophämtarnas arbetsmiljö bör gå före hyresgästernas bekvämlighet, dvs att en bra transportväg kan prioriteras framför sopnedkast vid förbättring." I soprofrågor krävde man att samråd hölls med fackliga representanter.

Lagstiftningen ändrades och angavs i PFS 1978:2, *Soputrymmen och sopnedkast mm med kommentarer*, SBN, Stockholm 1978. En rad nya föreskrifter och anvisningar angavs i tillägg till SBN 1975, kap 43.

Enligt verkmästare Lennart Jönsson vid Lunds Renhållningsverk, kräver man t.ex. i bygglov att transportvägarna skall vara asfalterade eller plattlagda.

49 Tillägg 1978 43:11, f: "I bostadshus med lägenheter som är tillgängliga för personer med nedsatt rörelseförmåga anordnas minst ett sopnedkast per trapphus eller ett soputrymme per hus så att det kan nås av person i rullstol." De handikappade kunde genom denna lagändring få sämre möjligheter att slänga sopor. Det räckte om soprummet kunde nås från hiss. I ombyggnadsfallen angavs endast att skäliga anspråk på handikappanpassning behövde uppfyllas. Trädde i kraft 1 april 1978.

50 I Lund kräver man att äldre soprum byggs om i samband med att huset byggs om på annat sätt. I andra städer, t.ex. Malmö är man mer offensiv. I Malmö vill man dessutom att sopnedkast anordnas i nya flerfamiljshus. Undantag har förekommit i något enstaka hus under den sista 10-årsperioden.

den. I Stockholm däremot kräver man vid nybyggnad endast lättillgängligt placerade soprum i gårdarna. Även i Lund accepterar man markplacerade sopkärl. Förhållandena avser 1989.

51 Samtal med Ulla Henriksson 1989, Hälsovårdsnämnden i Lund.

52 I SBN 1975 saknades tillgänglighetskravet för handikappade.

SBN 1975:3, 71:3, f: "Tvättstuga och fritidslokaler vilka är gemensamma för flera lägenheter skall kunna nås av person i rullstol." Att tillämpas vid bygglov från och med den 1 jan 1978.

SBN 1980-Kommentar, 71K:31K. Gemensamma tvättstugor rekommenderas antingen utföras som trapphustvättstuga inom ett avstånd på 25 m från lägenheten eller som fastighetstvättstuga inom 50 m från lägenheten.

53 I Ralph Erskines område Nya Bruket i Sandviken 1973-78, har t.ex. tvättstugor sammanbyggs med gemensamma allrum och placerats på gårdarna. I de arkitektförslag som presenterades i *Arkitektur* 7/1980 för Skarpnäcksfältets utbyggnad förekom en rad förslag med tvättstugor som hade kombinerats med olika slags fritidslokaler. I kv Billegården i Lund är en av tvättstugorna placerad i anslutning till områdets möteslokal.

54 SBN 1975 71:32, SBN 1980 71:32. Totalytan är en föreskrift, medan fördelningen av ytorna utgör lösningsexempel.

55 *Bostadsbestämmelser*, Statens Planverk 1985, sid 61.

56 Fallet gällde Ehrenberg 1. Skrivelsen inkom till länsstyrelsen 1983-09-05. Fallet uppmärksammades även i *SDS* 7.9 1983.

57 1947 års BS, 80§ 2 mom; 1959 års BS, 53§ 3 mom.

58 Nordberg m.fl. 1962, sid 409. 1960 tillsattes en statlig utredning för att ta upp parkeringsproblemet.

Bostadsstyrelsen, *Parkeringsnormer*, publikation 1960:2.

Statens Planverks tre publikationer:

Scaft 1968: *Riktlinjer för stadsplanering med hänsyn till trafiksäkerhet*. Stockholm 1968, publ. 5.

Bilplatsbehov, Del 1. Stockholm 1968, publ. 13.

Bilplatsbehov, Del 2. Stockholm 1969, publ. 23.

59 Sven Tynelius, "Bygga och bevara i Lunds stadskärna", *Stadsbyggnad* 1965:1, sid 3ff. Av registrerade 1 900 bilar i stadskärnan var 8% i rörelse och resten, 92%, var uppställda på gator, allmänna platser och avrivna tomter.

60 Samtal med 1:e trafikingenjör Stig Gustavsson, stadsarkitektkontoret i Lund, vintern 1993.

61 SBN 1975, 71:34, f: "Bostadshus med mer än 9 m mellan marknivå vid entréplanet och det trappplan som bereder tillträde till översta bostadsvåningen förses med hiss som rymmer rullstol. ..."

SFS 1976:678, tillägg till 1959 års BS, 42a§: "Bostadsbyggnad i två våningar och bostadsbyggnad med högst två bostadslägenheter får uppföras utan hiss eller motsvarande anordning." Trädde i kraft 1977. Gällde bygglov som söktes från och med 1 juli 1979.

62 SBN 1980, 43:11f. Tillgänglighetskravet till soputrymme för rörelsehindrade löses då med hiss.

63 SBN 1975/SBN 1980, 81:52. Formuleringarna finns angivna i avsnittet Gårdsytor och friytetal ovan.

64 SBN 1980, 71:12, f. (Formuleringen är snarlik i SBN 1975 71:12;). I ett gårdshus som uppfördes 1992 i Obeliskens 10, Stockholm krävde t.ex. länsmyndigheterna att vissa väggar och dörrar i kök som placerats i bakkanten på enkelsidiga gårdslägenheter skulle tas bort - lösningar som f.ö. godkänts i bygglovet.

65 *God Bostad* 1964, innehåller ett solvärdesdiagram och en förenklad beräkningsmodell för bedömning av bostädernas solvärde, (som dock ej får förväxlas med antalet soltimmar). Solvärdesberäkningen återkommer i

SBN Kommentarsamling 1985, 71K:12K. För enkelsidiga lägenheter är solvärdet satt så högt, att alla rum garanteras en viss solighet. Mindre lägenheter är dock undantagna från rekommendationen.

66 SBN 1980, 35:12, 0: "Enkelsidiga lägenheter i flerbostadshus med fönster riktade mot söder - väster godtas, om de anordnas med en utvändigt fönsteravskärmning eller motsvarande."

67 Thomas Schlyter, Eivor Bucht, *Klimatet i nya bostadsområden*, SIB meddelande 20:1976, sid 13.

68 *God Bostad 7. Utomhus*, Bostadsstyrelsen, Stockholm 1981, sid 14.

69 a.a., sid 14.

God Bostad 9, Bostadsstyrelsen, Stockholm 1987, sid 10. "Användbarheten blir god: när sandlådorna och uteplatserna för samvaro och enskild ro till en del har lövskugga".

70 1931 års BS, 15§; 1947 års BS, 26§ 12.

I 1959 års BS, 12§ 2 mom, anges att man i stadsplanebestämmelser skall reglera planområdets användning för t.ex. lekplatser i den mån så erfordras.

71 *God Bostad* 1960, sid 40f.

72 Stina Sandels, Hans Wohlin, *Studier av föreskolebarns lekvanor i modern bostadsbebyggelse*, Stockholm 1960, sid 40, 42.

Bo G. Mårtensson, *Markutrymmen i fem bostadsområden - användning och utformning*, SIB, Statens råd för byggnadsforskning R26:1973, Stockholm 1973, sid 107, 111. I denna senare gjorda lekvanundersökning visar det sig att barn lekte mest på hårdgjorda ytor. 45-65% av all lek skedde här. Lekplatser och gräsytor användes inte i lika hög grad. Sandlådor var dock attraktiva för de minsta barnen. En fjärdedel av deras lekar skedde där.

73 Hans Wohlin, *Barn i stad*, Del 1-3, lic.avhandling med tre delrapporter vid KTH, Stockholm 1961. Stina Sandels medverkade i del tre. I ett inledande avsnitt "Utelek och uterum" presenteras normförslaget, sid 45ff.

74 *God Bostad* 1964, sid 46ff. Rekommendationerna återkom med liknande formuleringar i *Bostadens Grannskap*, Statens Planverk 1975.

75 Tarcisio Bommarco, m.fl., *Den yttre boendemiljön*, Urbaniseringsprocessen rapport 44, Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lund 1971.

Bommarco m.fl., *Plan* 1972, sid 87.

76 Thomas Schlyter, *Möjligheter till uteaktiviteter i nya bostadsområden*, SIBmeddelande 21:1976, sid 27. Lekplatsnormerna finns sammanställda på sid 31.

77 SOU 1970:1, *Barns utemiljö*, sid 162ff. "I det obemannade lekområdet är barnen förutom trafikriskerna utsatta för risker som framför allt sammanhänger med lek på olämpliga lekställen, t.ex. vid öppna diken, åar eller brunnar, vatten- och lerfyllda gropar, som ofta förekommer vid anläggnings- och byggnadsarbeten, ..."

SBN 1975, 81:7 0: "Plaskdamm, prydndsamm e d med ett vattendjup av högst 0,2 m godtas normalt utan särskilda skyddsåtgärder". Snarlik formulering återkommer i SBN 1980, 81:8.

78 SFS 1971:1271. 55§ 1 mom. Lagen trädde i kraft 1 juli 1972. Se vidare avsnittet Gårdsytor och friytetal.

79 SBN 1975, 81:51, f; SBN 1980, 81:51, f.

SBN 1975, 81:52, f samt SBN 1980, 81:52, f.

80 Gårdsförbättringar som företagits kring Möllevången i Malmö 1982.

81 Samtal med Anna Joachimsson, Billegården 24, 1987.

82 Göran Sidenbladh, "Stadsplanerna 1930-1950". *Fyrtiotalets svenska bostad*, red. Sven Backström och Stig Ålund, Tidskriften Byggmästaren, Uppsala 1950, sid 24. Sidenbladh skiljer här mellan grannskapet som funktionell, social och arkitektonisk enhet.

Eva Rudberg, *Uno Åhrén. En föregångsman inom 1900-talets arkitektur och samhällsplanering*, sid 177. Årsta centrum planerades i Community centre-anda för "att åstadkomma en plats för knytande av personliga kontakter mellan individer och grupper, stimulera till diskussion och personlig kontakt." Projektet leddes av Uno Åhrén och utfördes med hjälp av bl.a. Erik och Tore Ahlsén.

Bertil Mathsson, Gunnar Åsvärn *Fritid i förort. Sociologisk undersökning i Årsta 1954-1956. Sammanfattning*. Soc. inst. vid Stockholms högskola 1959, sid 19. Här konstateras att Årsta centrum spelat mindre roll som social mötesplats än vad man antagit. Erfarenheterna från detta centrum, som invigdes 1954, bidrog till att gemenskapsdiskussionerna tystnade i den svenska stadsbyggnadsdebatten.

83 *Trädgårdskonst. Del 2. Den moderna trädgårdens och parkens form*, red. Gregor Paulsson m.fl., Stockholm 1948. Walter Bauer, "Hyreshusets trädgård", sid 425ff.

84 Jan Gehl, *Livet mellem husene* (1971) andra rev. uppl København 1980, sid 77ff. En rad grupperingsexempel ges i kapitlet "At samle- eller sprede."

85 Jan Gehl m.fl., "Bløde kanter", särtryck ur *Arkitekten* nr 21/1982, sid 421ff. Här finns flera artiklar om övergångszoner mellan hus och mark.

86 Oscar Newman, *Defensible space. Crime prevention through urban design* (1973), tredje uppl. USA 1978, sid 2.

87 *God Bostad. Förslag den 15 april 1970*, Bostadsstyrelsens tekniska byrå, 3:1. En närlokal på 100 m² skulle betjäna 30-50 lgh.

88 *Bostadens Grannskap* 1975, sid 13. "Byggnadsrätt för fritidslokaler inom 500 m gångavstånd från bostaden skall godtas om den uppgår till 3 m² / 100 m² vy varav 2 m² / 100 m² vy fördelade på och lätt tillgängliga inom grupper av bostäder som inte överstiger 10 000 m² vy." Dessa fritidslokaler hade således ett betydligt större upptagningsområde än den tidigare diskuterade närlokalen.

89 AT 9/81, red. Nils Carlson, Jon Höjer, Kerstin Kärnekull. Temanummer om 80-talets boende, sid 8.

90 Lars-Erik Lundmark, "Hur växer gemenskapen", *SOU 1981:100. Stadsförnyelse - kontinuitet, gemenskap, inflytande*, Stockholm 1982, sid 141ff.

91 *SOU 1981:99, "Bilaga 1 Direktiv"*, Stockholm 1982, sid 199.

92 *Stadsförnyelse enligt Malmömodellen, A review of the Möllevången district*, Malmö stadsbyggnadskontor, Malmö 1981, sid 13. Som exempel kan "Zonplan för centrala staden" i Malmö tjäna. Denna antogs av fullmäktige 1978 för att tjäna som riktlinjer för planarbetet i centrala staden. "Med den antagna zonplanen ... som grund, bör målsättningen vara att dela in stadens centrum i ett antal bostadsområden och lägenhets-, gårds- och trafiksanera inom dessa. Därigenom kan innerstaden successivt begränsas från besvärande genomfartstrafik och säkra och trygga bostadsmiljöerna med erforderlig service, daghem och grönytor skapas."

Trafik och miljö. Trafik- och miljökommitténs betänkande ang. planeringen av stadskärnan i Lund, Lund 1972. Här betraktas kvarteren som enheter och som enskilda planuppgifter.

Trafiken i Lunds centrum, VBB 1985, figurbilaga 3:4. Bilden visar principer för trafikförläggning i stadskärnan med trafikfredade bostadsenklaver.

93 Lusthus finns t.ex. i kv Billegården, kv Östertull, kv Bagaren. En flaggstång har placerats centralt i kv Bryggeriet.

94 Möjligheten att enligt 53§ kunna förelägga planteringar har dock inte använts i Malmöhus län under senare år.

95 Lena Tengnér, "Vad vill hagaborna?" *AT 17/75*, sid 8ff. Här redovisas ett elevarbete vid CTH "Tre kvarter i Haga".

96 Wahlström 1977, sid 23f.

- 97 Birgitta Olsson, Lotta Wallin, *Gatans utformning, etapp 2*, Preliminär, duplicat 1989, sid 37ff. Beskrivningen gäller gårdar till flerfamiljshus. Undersökningen omfattar 8 gator av vilka 3 var centralt belägna. I undersökningen framgår dock inte var gatorna ligger och inte heller till vilka gårdar olika uttalanden hänför sig.
- 98 AT 5/75, 17/75. Sådana förhållanden rådde i t.ex. Birkastan i Stockholm, Haga i Göteborg och Nöden i Lund.
- 99 *Gårdssanering* 1977, sid 6, sid 65ff Här hänvisas bl.a. till 1959 års BS, 53§ 2. Denna paragraf fanns med snarlika lydelse redan i 1931, 1947 års byggnadsstadgor, vilka redovisas i avsnittet Regler för grönska och planteringar ovan.
- 100 *Trafik och miljö* 1972, sid V:36.
- 101 a.a., karta sid V:40.
- 102 a.a., sid V:37.
- 103 a.a., sid V:34.
- 104 a.a., sid V:38. "För närvarande har kommunen inga möjligheter att framtvinga gårdssanering".
- 105 På östra sidan om Clemenstorget sammanslogs fyra gårdar redan på 30-talet i Sankt Peter 15-18. Se fig 4.19.
- 106 AB Sulcus inköpte Brädgården 5, 6 och 7 1975.
- 107 SFS 1966:700. Lag om vissa gemensamhetsanläggningar. Trädde i kraft den 1 jan 1967.
- 108 SFS 1973:1149. Anläggningslagen trädde i kraft 1 juli 1974 och ersatte den förra lagen om gemensamhetsanläggningar.
- 109 SFS 1974:822. Ändring av anläggningslagen. Trädde i kraft 1 jan 1975.
- 110 SFS 1987:126. Ändring av anläggningslagen. Trädde i kraft 1 juli 1987.
- 111 Samtal om lagstiftningen om gemensamhetsanläggningarna har förts med Ella Ödman i Lund, vintern 1993, stadsingenjör Ingemar Sölscher, Lunds stadsingenjörskontor, våren 1993.
- Herbert Falck, "Gårdssanering tvångsvis? Kvarteret Almbacken i Malmö." *Stadsbyggnad* 7-8/1980, sid 47. Fastighetsdomstolen och hovrätten lämnade en ägares besvär, att ej önska anslutning, utan bifall. Härefter skedde ingenting och kravet förföll. Samtal med Lars Ramstöm, Malmö Stadsbyggnadskontor, sommaren 1990.
- 112 *Kvartersförnyelse*, Rapport jan 1982 till Stadsförnyelsekommittén från Arggruppen. Bostadsstyrelsen, Lantmäteriverket, Planverket, Gävle 1982, sid 18f.
- 113 Några gårdar i kvarteret är dock ännu ej anslutna till den gemensamma kvartersgården.
- 114 Thomas Schlyter, *Stadsbyggnad* 5-6/92, "Så gör vi i Norden. Exempel på stadsförnyelse", sid 11. Här beskrivs tre kvarter där olika lösningar för gemensamhetsytorna prövats: med allmän parkmark i kv Gärdet, med x-område i kv Repslagaren samt med gemensamhetsanläggning i kv Östertull.
- 115 Rundvandring i Berlins upprustade gårdar och samtal med Heide Moldenhauer, tjänsteman inom IBA alt, våren 1986. Uttrycket förekommer även i Danmark.
- 116 Bengt Nyman, Per Tornée, *Stadsförnyelse. Bostadspolitik eller rationell fastighetsförvaltning*, Sveriges fastighetsägareförbund (1983), 2:a uppl., Stockholm 1984, sid 111f.
- 117 *Utemiljö* 1988, sid 45.
- 118 I kv Repslagaren, Färgaren och Billegården har grindar eller bommar satts upp.
- 119 *God Bostad. Exempel på gemensamma uterum och lokaler*, Bostadsstyrelsen, Stockholm 1976.
- God Bostad 4. Bra Miljö*, Bostadsstyrelsen, Stockholm 1977, sid 21.

God Bostad 6. Bilderbok om boendemiljön, Bostadsstyrelsen, Stockholm 1978.

God Bostad 7 1981.

God Bostad 9 1987.

120 Maria Nordström, *Gårdsförändring - ett sätt att förbättra boendemiljön?*, SIB meddelande, bulletin M79:2, sid 22ff. Bidragen utdelades för hus byggda före 1975. Från och med 1975 gällde bidragen bl.a. områden med outhyrda lägenheter och sociala problem. Statliga miljöförbättringsbidrag gavs till hobby- och fritidslokaler, kompletterande boendeservice, förbättring av utemiljön för lek och samvaro, konstnärlig gestaltning, förbättring av trafiksäkerheten, begränsning av buller och luftföroreningar. Miljöförbättringsbidragen ändrades mellan 1974-79 i flera omgångar bl.a. med avseende på beviljande myndighet. Bidrag utdelades ännu 1989 men har varit svåra att få för gårdsförbättringar i innerstan.

Gårdssanering 1977, sid 77.

Utemiljö 1988, sid 181.

121 *God Bostad 7*, sid 5.

122 a.a., sid 14.

123 *God Bostad 9*, sid 30.

124 *Utemiljö* 1988, sid 50ff.

125 a.a., sid 54.

126 a.a., sid 69.

127 Ändring av 1959 års BS, 38§, SFS 1980:337. Trädde i kraft 1 juli 1980.

128 Enligt protokoll 1981-09-23, Lunds byggnadsnämnd.

129 Se kap 1 om bevarande i avsnittet Några vanliga planeringsbegrepp.

130 Jämför t.ex. gårdslösningar och planbeskrivning i kv Billegården i kap 10.

131 *Söderköpings innerstad. Miljöregler*, sid 4. Miljöreglerna antogs av kommunfullmäktige 1985.

132 Informationsblad, Miljöprogramgruppen 1980. Cecilia Björk, Per Kallstenius, Laila Reppen, Stockholms stadsbyggnadskontor.

133 Samtal med Laila Reppen, sommaren 1989.

134 Äldre föreskrifter har kunnat tillämpas för bygglov under en övergångstid före den 1 jan 1991.

135 PBL, 5 kap. 20§, 25§, 30§.

136 PBL, 5 kap. 5§, 14§.

137 PBL, 17 kap. 4§, 8§. Ersättning har dock kunnat begäras vid ändringar av vissa planer under en övergångstid fram t.o.m. 30 juni 1992.

138 Nya möjligheter att reglera utformning och användning av allmänna platser har tillkommit.

139 Detaljplan för kv Svartbröder, laga kraft 1990-01-18.

140 3 kap 12§. "Byggnader, som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär, får inte förvanskas."

141 NR1:2:175, 0.

142 a.a., 1:13, 0: "Där nödutrymning avses ske med bärbara stegar, bör dessa inte behöva bäras längre än 50 m i lätt framkomlig terräng."

143 a.a., 1:313, 0.

144 a.a., 1:311, f.

145 *Nybyggnadsregler* 1989, tabell i avsnitt 2:21, 0. Den tidigare föreskriften om balkonger som gällt lägenheter större än 1 r o k har här reducerats till en rekommendation om att balkonger bör finnas för 2 r o kv och större.

146 a.a., 2:25, f.

KAPITEL 9

ANALYSER AV SEX ÄLDRE LUNDAGÅRDAR

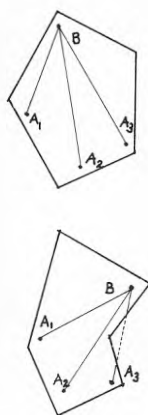
Av rummets form måste man kunna sluta sig till dess bestämmelse även utan varje slag av inredning. Så skall t.ex. förrummet, som man går igenom, vara långsträckt med dörrar på kortsidorna. Boningsrummet består av minst två delar, en större, där man rör sig, och en mindre där man sitter. Fönstret förstorar rummet i den genombrutna väggens riktning.

Josef Frank 1934.¹

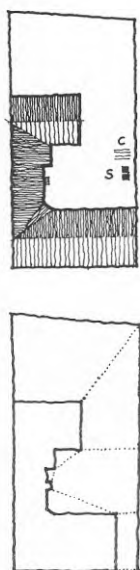
Josef Frank menar att det omöblerade rummet redan genom sin form, sina dörrar och sitt ljus skall ge upplysning om hur det kan användas och inredas. Detta inspirerar till att gå ett steg längre - att rummen inte endast genom sina former, relationer till andra rum och sina dörrar uttrycker hur de kan användas utan i hög grad även ger förutsättningar för hur de kan användas och inredas.

På liknande sätt skulle man kunna se gården som ett rum där man går in och ut genom portar och entréer, där marken är gårdens golv och öppningarna över murar och staket är 'gårdsrummets fönster', som lånar ljus och grönska från angränsande gårdsplatser och trädgårdar. I stället för att enbart inreda och utforma gårdarna utifrån uppställda yt- och funktionskrav, har jag antagit att vissa grundläggande egenskaper gives av rumsliga och kommunikativa samband som finns i husen och gårdarna själva.

Trots målsättningar om anpassning och bevarande har nya och ombyggda gårdar fått helt nya drag när stads kvarter förnyats. I nya gårdar har gårdsformer använts och inslag från äldre fasader återupptagits. Man kan t.ex. finna portgångar, gårdsrum, lusthus, spröjsade fönster och frontespiser men i nya kombinationer och framför allt helt rumsliga sammansättningar än tidigare. En bärande fråga har därför varit hur man kan beskriva gårdar så att man kommer förbi ett fragmenterat sätt att se och arbeta med dem. För att bättre förstå vad man bevarar eller förkastar när man bygger om och bygger nytt i äldre stads kvarter har jag därför velat urskilja *återkommande* egenskaper hos innerstadsgårdar i rumsligt avseende. Jag vill även fånga *samband* som har betydelse för gårdars möblering, plantering och uttryck. Jag börjar därför med att beskriva de intryck som gårdarna ger och fortsätter med att beskriva rumssambanden och de kommunikativa förhållandena hos dem. Detta ger mig utgångspunkter att kunna urskilja återkommande egenskaper och samband i gårdarna.

9.1. Konkav cell överst och konvex nederst.

9.2. Överst. En gård och dess byggnadsvolymer. Läget av soptunnor (s) och cykelställ (c) har angivits.

9.3. Nederst. Gården har indelats i konvexa celler.

Bill Hillier. Den engelske arkitekturforskaren Bill Hillier har utvecklat metoder att analysera rumssammanhang. Hillier menar att rum genom sina sammansättningar även ordnar relationer mellan främlingar, besökare och invånare. Med detta sätt att se kan gårdarna beskrivas som ett instrumentellt mellanrum mellan yttrevärlden och gårdens invånare, mellan bostäderna och gårdens olika delar som kan påverka gårdens uttryck och användning. Jag har antagit att rumssammansättningen har betydelse för hur gårdar möbleras och disponeras, genom att t.ex. sammanförande delar av gården används för vissa uppgifter och skyddade delar för andra.

För att kunna studera rumssystem bryter Hillier ner dem i smådelar eller i s.k. "konvexa rumsceller". Sammansättningen av delarna kan sedan analyseras. En *konvex cell* har endast utåtvända hörn. Inom en sådan cell kan raka linjer dras från en punkt till vilken annan punkt som helst, utan att hamna utanför den.² Ett dolt hörn får bilda en ny cell, som därigenom inte glöms bort i analyserna. En rumscell kan antingen vara ett "slutrum" med en anknytning till en angränsande cell eller ett genomgångsrum med flera anknytningar till omgivande celler.³ Varje gård sammansätts av många sådana celler som bildar ett mer eller mindre komplext cellsystem. Härefter kan man undersöka gårdarnas uppbyggnad efter raka linjer (axiala linjer), kring platser (konvexa platser) eller med avseende på entréerna. Positioner och relationer kan urskiljas både i förhållande till de närmast liggande rummen och i förhållande till systemet som helhet. Systemen kan databehandlas, vilket har betydelse när man skall analysera stora komplexa rumssammanhang. Här har endast ett större område med öppna gårdar i kv Billegården databehandlats. I övrigt har samband och relationer i äldre smågårdar räknats fram för hand.

Dessa rumsanalyser har fördelen att vara heltäckande för de rum som studeras - inga hörn eller baksidor tappas bort. De ger även en stomme kring vilken man kan diskutera rumsliga relationer och jämföra förhållanden i olika gårdar sinsemellan.

Cellindelning. Gårdar som skall jämföras med varandra måste cellindelas efter samma principer och ges samma detaljeringsgrad. Man kan välja att ta med småtrappor och vegetation i analyserna eller inte, man bör slå fast hur många

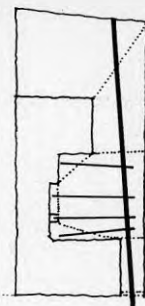
celler en trappa utgör osv. Inomhustrappor har i de inledande gårdsanalyserna t.ex. indelats i tre celler per våningsplan - två för varje trappa och en för ingångsplanet. En lägenhet med genomgångsrum och anknytningar till två trappor redovisas som en cell med en streckad linje mot vardera trapphus.

Tveksamheter kan t.ex. uppstå vid indelningen av stora rum i konvexa celler. Det ligger nära till hands att följa gårdsplatsernas sammanhängande ytor, men jag har överlag valt att göra 'cellsekvenser' som 'fastnar' i gårdens ojämna kanter. Avlånga gårdsplatser blir då indelade i en sammanhängande sekvens av delrum i stället för i en stor mittplats med vidhängande sidorum.

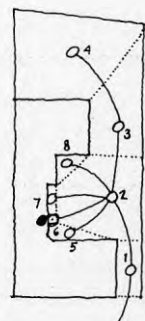
I *axialanalysen* undersöks rummens uppbyggnad utefter raka linjer. Axiallinjerna placeras så att de sammanbinder det största möjliga antalet konvexa celler längs en och samma linje. Integrations- eller sammankopplingsgraden hos dessa linjer i systemet som helhet kan sedan undersökas.⁴ Lägena av de mest sammanförande linjerna diskuteras särskilt.

Axiallinjerna visar stommen i ett rumssystem. Linjerna har betydelse för hur främlingar och besökare leds genom rummen. Axiallinjerna visar ofta även var siktlinjerna genom en rumssvit ligger. I traditionella Hillierstudier antar man att det finns ett samband mellan sammanförande linjer och det antal människor rör sig längs dessa linjer, vilket brukar prövas genom observationer. Jag avstår emellertid från att föra sådana eventuella samband i bevis. Jag diskuterar istället vissa rumsliga samband och ser om dessa går att relatera till uttryck eller spår av användning i form av t.ex. vegetation, markbehandling och sittplatser i gårdarna.

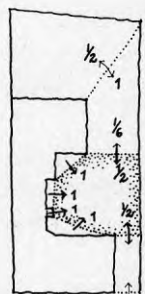
Gårdarna undersöks även med avseende på hur de *konvexa delrummen* är sammansatta. I gårdsanalyserna uppmärksammas läget av de lokalt mest sammankopplande cellerna, de s.k. CV-platserna, som är samlingsplatser för de närmast kringliggande gårdsutrymmena. CV-värdet (control value) framräknas så att varje närmast angränsande slutrum ger den aktuella cellen ett värde på 1. Ett genomgångsrum med två öppningar tillför cellen ett värde på 1/2 och ett samlingsrum med 5 anknytande rum ett värde på 1/5 osv. En konvex cell som sammanför minst tre nischer eller omgivande slutrum, får då talet 3 eller mer. Sådana sammanförande celler kallas i gårdsanalyserna för CV-platser.

9.4. Gårdens uppbyggnad längs raka linjer.

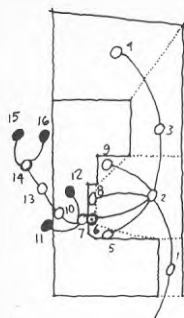

9.5. Konvex uppbyggnad av gårdsrummet. Varje konvex cell anges med en ring och anknytningar till andra celler med linjer.

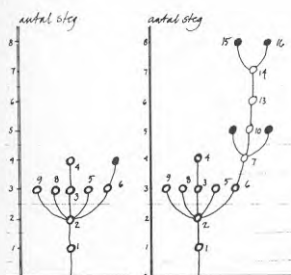

$$CV(2) = 1 + 1 + 1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 5.0$$

9.6. Konvex uppbyggnad, där sammankopplingsgraden angivits i s.k. CV-värden.

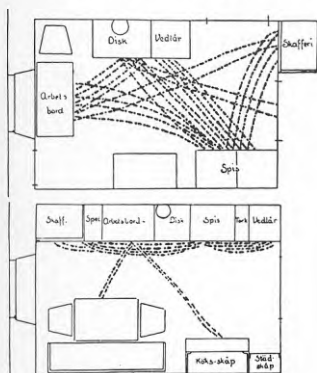

9.7. Konvex uppbyggnad av hela gården där trapphusen medtagits.

9.8. T.v. Den konvexa uppbyggnaden hos gården redovisad i en graf. Läget hos varje cell anges i förhållande till gatan, från vilken antalet "steg" anges från linje 0 och uppåt.

9.9. T.h. Graf för hela gården inklusive trapphuset.

9.10. Arbetsgång i kök med "bra" respektive "dålig" inredning. Publicerad i Köket 1940.

I den inledande studien av sex lundagårdar redovisas den konvexa uppbyggnaden hos "hela" gårdar där även trapphus och entréer medtages. Härigenom fångas gårdarnas *entré- och trappförhållanden* och man kan även se hur stort "avståndet" mellan lägenheterna och olika delar av gården är, räknat i antalet konvexa steg. I den konvexa studien uppmärksammas även läget av de djupa platserna, dvs de gårdsdelar som ligger längst bort från gatan i antal steg räknat.

Den konvexa uppbyggnaden åskådliggörs i de inledande gårdsstudierna i konvexa kartor där varje konvex cell förses med en ring och ett nummer. Detta görs dels för gårdsrummet och dels för gården när husens trapphus tas med. I de tre första gårdsanalyserna redovisas sambanden mellan cellerna i s.k. grafer, där varje anknytning till en angränsande rums-cell anges med en linje. I dessa grafer placeras gatan längst ned på linje 0 och varje ny cell utgör ett nytt "skott", ett steg i riktning upp från denna. Härigenom kan "avståndet" från gatan lätt avläsas i alla gårdsdelar. I dessa grafer åskådliggörs gårdarnas uppbyggnad och var man finner deras fördelningspunkter, CV-platser och djupa slutrum.

Andra ansatser. Till Hilliers strukturalistiska gårdsanalyser har jag fogat kommunikationsanalyser av gårdarna. I s.k. rörelsebilder - som påminner om de tidsstudier och rörelse-diagram som gjordes över kök och lägenheter på 40-talet - gör jag kommunikationsanalyser av *antagna* rörelser i gårdsrummen.⁵ I dessa rörelsebilder sammanbinds gatan, husens in- och utgångar samt gårdarnas sekundärfunktioner.

I de tre inledande gårdsanalyserna redovisas olika kategorier av rörelser mellan: a) yttrevärlden och bostäderna (och eventuella verksamhetslokaler); b) yttrevärlden och sekundärutrymmena; c) bostäderna och sekundärutrymmena. Med bredare och smalare linjer anger jag hur ofta olika slags rörelser kan antas ske.⁶

Gårdarna ses således som små kommunikationssystem som kan jämföras med var bl.a. vegetation och hårdgjorda ytor hamnat. Rörelsebilderna kan även relateras till var man finner sittplatser och spår av liv och verksamhet i gårdarna.

En främling är en person som passerar förbi huset på gatan medan en besökare har ett ärende i gården. Besökarens väg styrs bl.a. av entréernas läge. I en s.k. *tittanalys* visas vad som exponeras och vad som är skymt för främlingar respektive besökare i gårdarna. Ju mer skymda gårdspartierna är, desto mörkare är skrafferingen i figur 9.12.

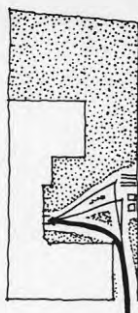
Gårdsdiagnos. Analyserna behandlar således gårdarnas kommunikativa och rumsliga förhållanden. Avsikten är att se om möbleringar, planteringar eller andra spår återkommer i gårdar med liknande uppbyggnad. Om studierna visar att sådana samband föreligger skulle man i projekterings-sammanhang mer medvetet kunna arbeta med kommunikativa och rumsliga förhållanden och ta tillvara de uttryck och egenskaper som är förknippade med dessa. Härigenom skulle man kunna uppnå bättre följsamhet mellan gårdars byggda ramar och de föreställningar man har angående gårdsrummens disposition och användning.

De inledande studierna av sex enskilda gårdar har i hög grad inneburit val och utveckling av analysmetoder. Vissa metoder har förkastats, förenklats och kompletterats under arbetets gång. Tidiga konvexa totalanalyser av hela gårds-komplex har här lämnats till förmån för undersökningar av vissa utvalda relationer, som t.ex. de konvext djupa respektive de lokalt mest sammanförande platser i gårdarna etc. I kapitlets tre de sista gårdar vid Sankt Petri Kyrkogata har rörelsebilderna förenklats och graferna slopats.⁷ I den större Billegårdsstudien i kapitel 10 behandlas endast rörelserna mellan gatan, entréerna, sopkärnen och cykelställerna; graferna har utgått och den konvexa redovisningen av trappor har ersatts med en karta där husens in- och utgångar har angivits.

TERMINOLOGI

Som en följd av analysmetoderna, präglas beskrivningar, ordval och begrepp av rumsrelationer, entré- och kommunikationsförhållanden i gårdarna. I rumsanalyserna återkommer begrepp som:

<i>antal steg</i>	antal konvexa celler från t.ex. gatan räknat. Antalet 'axiala steg' räknas i antalet obrutna linjer från en annan rak linje.
<i>avstånd</i>	antal konvexa eller axiala steg (om inte annat anges).
<i>djup plats</i>	plats som ligger många steg från gatan räknat. Detta kan avse både axiala och konvexa analyser.
<i>bortahörn, gömställe</i>	konvext och axiellt djup plats som är osynligt placerad i förhållande till en annan plats.
<i>integrera</i>	införliva till helhet, här: sammanföra omgivande konvexa celler eller axiala

9.11. Rörelsebild i gård, med antagna rörelser mellan gata, bostäder, soptunnor och cykelställ. Läområdena är prickade.

9.12. Tittanalys som visar vilka gårdsdelar som är synliga respektive skymda: vita delar är synliga för främlingar; glest skrafferade delar är synliga för besökare från den innerst belägna bostads-entréen; mörkt skrafferade delar är osynliga för besökare.

	linjer sett utifrån systemet som helhet.
<i>ring</i>	rumssystem som medger att man kan gå runt och komma tillbaka till samma plats utan att vända. Gatorna kring ett kvarter utgör t.ex. sådana ringar.
<i>sluss</i>	avskiljande mellanrum utan anslutande sidorum.
<i>återvändsgränd</i>	rumssystem där man måste gå in och ut samma väg.

I anslutning till entréanalyserna och rörelsebilderna används uttryck som:

<i>ingång, entré</i>	entré till bostad, kontor, butik, trapphus.
<i>sekundärentré</i>	ingång till biutrymme.
<i>utgång</i>	extra förbindelse till gården i form av köksdörr, kökstrappa, trädgårdsdörr etc.
<i>blandgård</i>	gård med både entréer, kökstrappor och utgångar.
<i>entrégård</i>	gård med ingångar till kontor, lägenheter och huvudtrappor.
<i>kommunikativ plats</i>	plats med många entréer och en intensiv rörelsebild.
<i>läplats, stillområde</i>	icke kommunikativ och fredad plats som ligger utanför rörelsefiguren.
<i>sekundärfunktion</i>	bostadsanknuten funktion eller anordning som t.ex. cykelställ, sopkärl eller avlopp.
<i>sekundärutrymme</i>	biutrymme till bostaden som t.ex. förråd, tvättstuga, som placeras utanför lägenheterna på gårdar, i uthus, källare eller på vindar.
<i>sekundärgård</i>	gård som saknar bostads- och kontorsentréer men har sekundärfunktioner.
<i>utgångsgård</i>	gård med enbart köksutgångar eller enskilda utgångar. En sådan gård kan dock innehålla ingångar till sekundärutrymmen.

I övrigt används uttryck som:

<i>gårdsplats</i>	husnära, delvis eller helt kringbyggd del av gårdsrummet som ofta är kommunikativ.
-------------------	--

enkelgård
dubbelgård

gård med endast ett enda gårdsrum.
gård med två efter varandra urskilj-
bara gårdsutrymmen, ofta i form av
en gårdsplats och en trädgård.

UPPLÄGGNING AV GÅRDANALYSERNA

Inventeringar av de första sex gårdarna utfördes i omgångar under 1984 - 87. Den första analysen görs av en gård i Glädjen 14, som har en tydlig gårdsplats och en lustträdgård som sammanfogats till en hel och vacker anläggning. Härfter görs en jämförelse av två hårdbyggda hörngårdar i Winstруп 6 och Glädjen 1, där kommunikationsbilden visar sig ha stor betydelse för gårdarnas användning. Kapitlet avslutas med en analys av tre vinkelgårdar med snarlika grundformer vid Sankt Petri Kyrkogata. Karaktären hos de tre gårdarna är emellertid mycket olika och diskuteras mot bakgrund av de rumsliga och kommunikativa förhållandena hos dem.

För de sex gårdarna anges byggnadsår och år då betydelsefulla ombyggnader företagits.⁸ Vidare anges ytor hos tomter och byggnader. Ett exploateringsstal framräknas enligt $e = \Sigma v_y / T$ eller $1,25 \times (\text{bostadsyta} + \text{lokalyta}) / \text{tomtyta}$. Ett friytetal för tomten anges som $\text{m}^2 \text{gårdsyta} / \text{m}^2 (\text{bostadsyta} + \text{lokalyta})$.⁹ Antalet lägenheter och butiker anges för undersökningstillfället. I gårdarna presenteras sedan en:

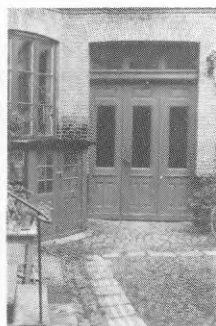
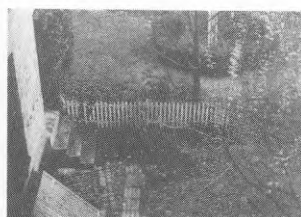
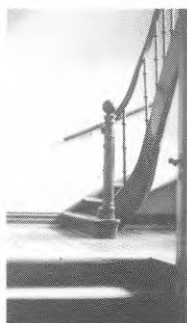
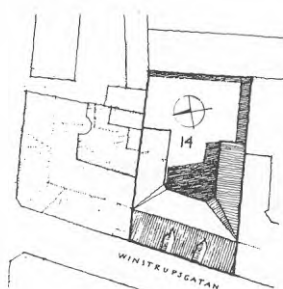
- a. beskrivning av det intryck som gården ger;
- b. tittanalys;
- c. axialanalys;
- d. konvex analys;
- e. konvex analys av hela gården, där entréer och trapp-hus redovisas;
- f. rörelseanalys;
- g. kommentar av vissa lägenheters eller lokalers läge i förhållande till gården;
- e. diskussion om samband mellan gårdens rumsliga och kommunikativa förhållanden och dess uttryck och karaktär.

I några beskrivningar har dessutom synpunkter från boende i gårdarna tagits med.

Efter det att denna studie slutförts, har trädgården i Winstруп 5 raserats, gårdsplatsen i hörngården Winstруп 6 byggts över och Glädjen 1 väsentligt tillbyggt och förändrats.

GLÄDJEN 14 - EN LUNDAGÅRD

9.13. Tomtens byggnadsvolymer uppe t.v. Bildsekvens från gården 1984: från gatan, in i portgången och på gården och sedan ut igen.

Tvåvåningshus med inredd vind, Winstrupsgatan 12;

Byggt 1882;

Ombyggt 1982: kökstrappan i norra gårdslängan togs bort och byggdes om till tvättstuga.

bostadsyta 547 m²

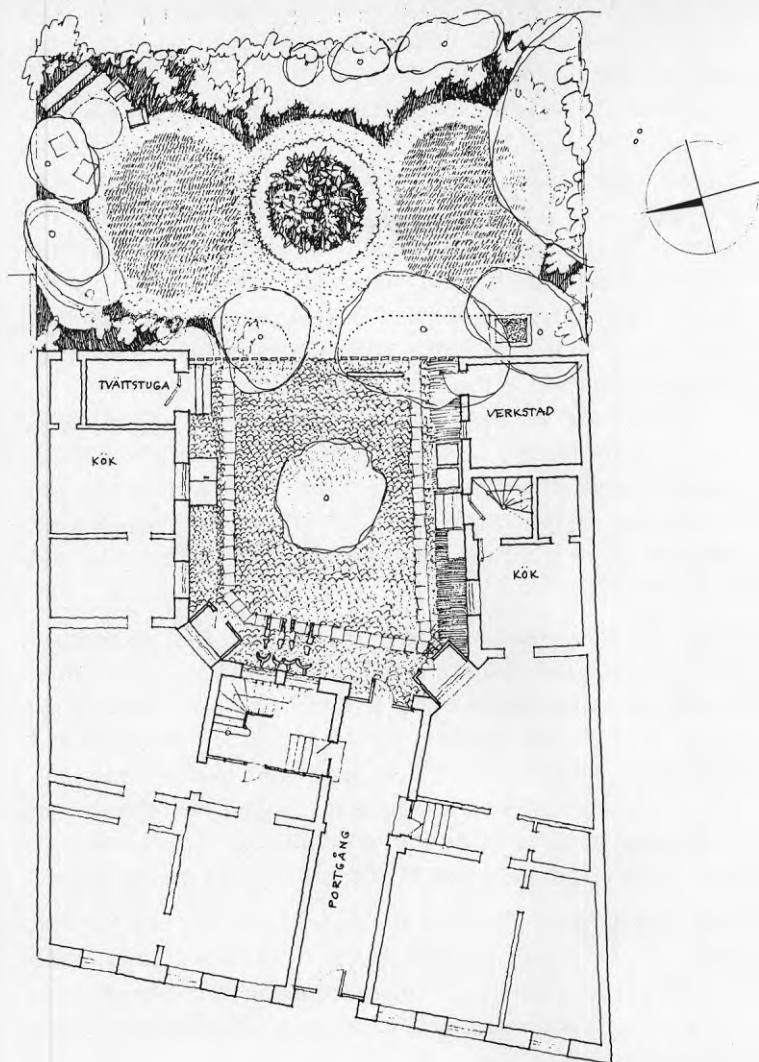
lokalyta 26 m²

tomtyta 607 m²

exploateringsstal 1,18

friytetal 0,54

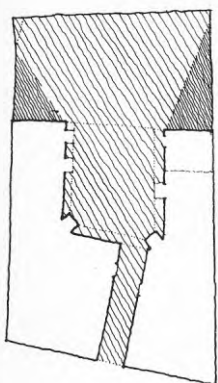
5 lägenheter, 2 sammanslagna uthyrningsrum, 1 instrumentverkstad.

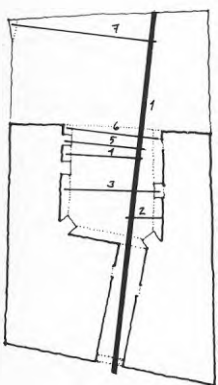
9.14. Plan över gårdsrummet
1986.

Intryck. Gården ligger en bit ner i Winstrupsgatan. Huset är rödfärgat och slutet mot gatan. Portgången är ljus och har en glasad port mot en grönskande trädgård. Här kan man länge stå och titta. Bakom gårdsplatsens plank ligger en gammaldags lustträdgård med flaggstång och rosenrundel. Ett hagtornsträd står mitt på gårdsplatsen och ljuset glittrar i grönskan. Gårdsplatsen är belagd med olivfärgade stenar och platlor.¹⁰ Gårdslängornas grågula tegelväggar är kantade av trappor, nischer, krukor, vattenkannor och blommor. Till höger i gården har en instrumentmakare sin verkstad.

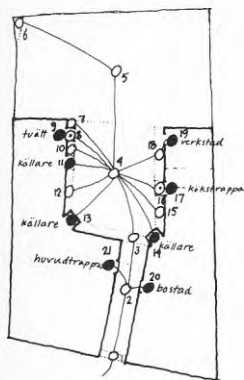
Jag tittar runt. Men för att gå längre in knackar jag på. Längst in ligger trädgården med svängda grusgångar, gräs-

9.15. Tittkarta.

9.16. Axialkarta.

9.17. Konvex karta för
gårdsrummet.
○ konvex cell
○ trappa
● dörr

medaljonger, en mittrundel med rosor och buxbomskant. En sittplats finns uppe till vänster, en liten sandlåda ligger bakom uthuset till höger.

Monica Centerwall, som bott i gården sedan 1973, sköter den gamla trädgården: "Några tycker väl att här kunde ha anlagts en gräsmatta, för nu får man rensa fram gångarna en bit i taget." När hon flyttade in i gården, disponerade den dåvarande ägaren och hans familj trädgården. Hyresgästerna hade då ej tillträde till den, något som reglerades av en bestämmelse i hyreskontraktet: "Trädgården är ej upplåten åt hyresgästen". Efter hand ändrades detta förhållande och trädgården används idag flitigt av dem som bor i gården.

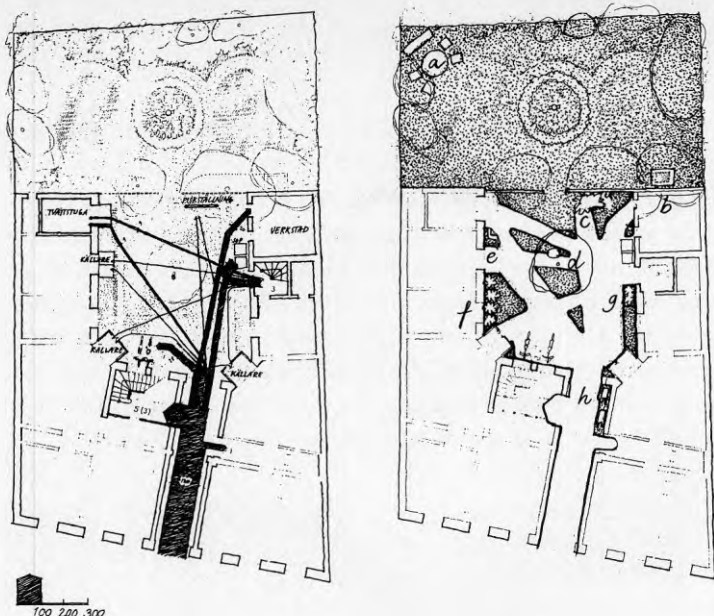
"Jag har valt ett gammaldags sätt att leva", säger instrumentbyggare Stefan Nylander som även arbetar i gården. Om gårdsplatsen berättar han vidare: "Många tycker att den här gården är fantastisk, men här är litet rått och fuktigt, men där uppe i hörnan (om sittplatsen i nordöstra hörnet) är det rart."

Tittanalys. Mot gatan är gården sluten. Men från portgången kan gårdsplatsen och trädgården överblickas i sin helhet. Gården är symmetriskt uppbyggd och visuellt "skiktad" på tvären med en inre glasport i portgången och ett staket mot trädgården. Gården är sceniskt uppbyggd med ett hagtors-träd, en rosenrundel och flaggstång. Endast två hörn bakom gårdslängorna är skymda från gårdsplatsen. Trädgården avslutas i sin borte del av en lång tegellänga på granntomten.

Axial uppbyggnad. Gårdens alla delrum samlas kring en rak axiallinje. Linjen är mycket sammanförande. Linjen leder rakt till gårdens borte del, men är på vägen in försedd med en rad tvärrangemang som både är av hindrande och visuellt mötande art.

Konvex analys. Gårdsrummet kantas av nischer, utskjutande trälämnar och trappor. Gårdsplatsen utgör en mycket intensiv och extremt sammankopplande plats med högt CV-värde. Trädgården ligger 5 steg från gatan.

Konvex analys av hela gården. Från portgången nås husets huvudtrappa. Huset har två gårdsflyglar med motstående L-lägenheter. När huset byggdes om på 80-talet, bibehölls köstrappan i den södra längan medan den togs bort i den norra. Gårdsplatsen är ej en besöksgård med bostadsentréer utan en sekundärgård med soptunnor, cykelställ, källartrappor och tvättstuga. En instrumentverkstad har dock inretts i ett uthus på gården.

9.18 T.v. Antagna rörelser i gården. Rörelselinjens bredd för olika antal rörelser nere t.v.

9.19. Stillområden med växtlighet och spår av liv i gården 1986.

- a. sittplats
- b. sandlåda
- c. trädgårdsrens
- d. fågelbad, hagtornsträd
- e. trädgårdsslang
- f. solrosor
- g. kryddväxter på bord
- h. leksaker.

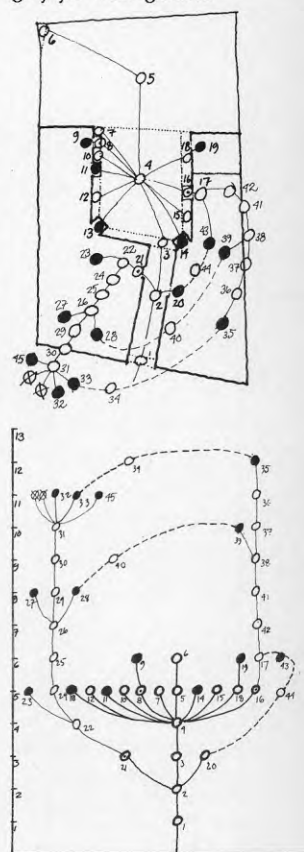
9.20. Nedan. Konvex karta för hela gården.

Ø vindsutrymme.

9.21. Längst ned. Konvex graf för hela gården.

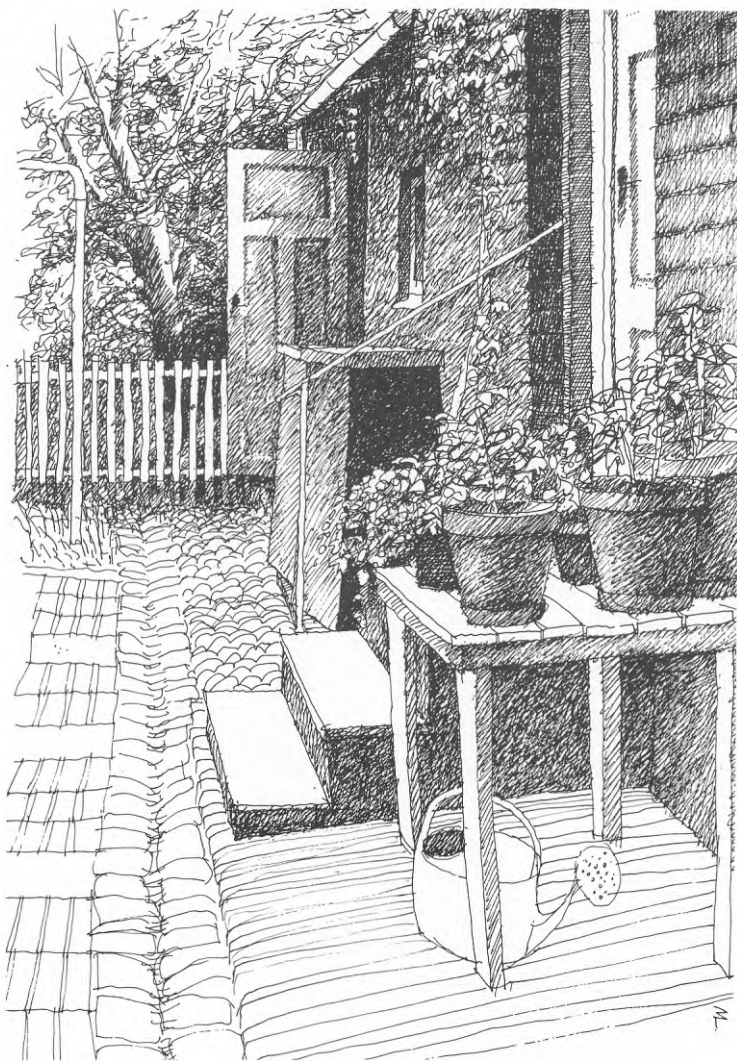
Rörelseanalys. Rörelser från besökare begränsas främst till portgången. De boende alstrar rörelser till cykelstället och till verkstaden. Sekundärrörelserna till tvättstuga, källarutrymmen och sopkärl går över gårdsplatsen. Rörelserna är intensivast i gårdsplatsens södra del, men löper även tvärs över gårdsplatsen. När man tittar närmare på de icke kommunikativa platserna eller de s.k. still- eller läområdena, finner man att de alla mer eller mindre är tagna i anspråk för olika ändamål. I portgången finner man leksaker, i en nisch till höger i gården står kryddväxter på ett bord, rakt fram under mattbommen ligger lövhögar och trädgårdsrens. Till höger om trappan till tvättstugan växer en murgröna och till vänster finns en vattenslang. Vänster om källarlämnen växer solrosor (hösten 86). Ett hagtornsträd med ett fågelbad står dock i rörelselinjen mellan köksutgången och en källarnedgång på andra sidan gårdsplatsen. Här får man vika åt sidan om man har ett ärende däremellan. I gårdens stora läområde ligger trädgården.

Närhet till gården. Närmast gårdsplatsen ligger verkstaden och bottenvåningens lägenheter. Monica Centerwall har särskilt god kontakt med gårdsplatsen och trädgården. Hon bor i en lägenhet där kökstrappan mot gårdsplatsen ännu finns kvar. Den begärde hon särskilt att få behålla i samband att huset skulle byggas om för några år sedan. Det är hyresgästerna på bottenvåningen som mest använder gården. Flera

gårdsfester har anordnats i trädgården under somrarnas lopp.

Kommentar. Här finns en samstämmighet mellan gårdens rumsliga och kommunikativa förhållanden respektive dess utformning och uttryck. Gården har en enkel sammankopplande axiallinje genom hela gården som lätt skulle kunna leda en främling in i gårdsrummet. Men linjen är avbruten av flera tvärhinder på vägen. Synfältet från portgången är tillvaratagen för en scenisk uppbyggnad av gården. Den kommunikativa gårdsplatsen är stensatt och den fredade inre delen är anlagd som en trädgård. Läområdena har nästan alla tagits tillvara för planteringar, skräp eller småsaker.

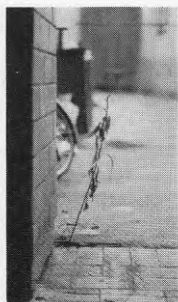
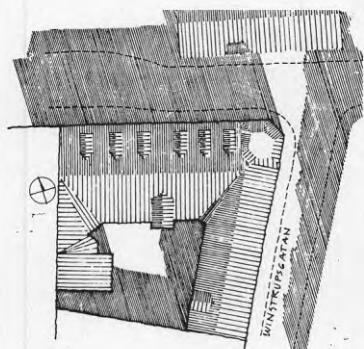
9.22. Längs högra sidan av gårdsplatsen finner man ett bord med kryddväxter, kökstrappa, soptunnor och ingång till verkstaden. I bakgrunden trädgårdsstaket och mattebom.

TVÅ HÖRNGÅRDAR

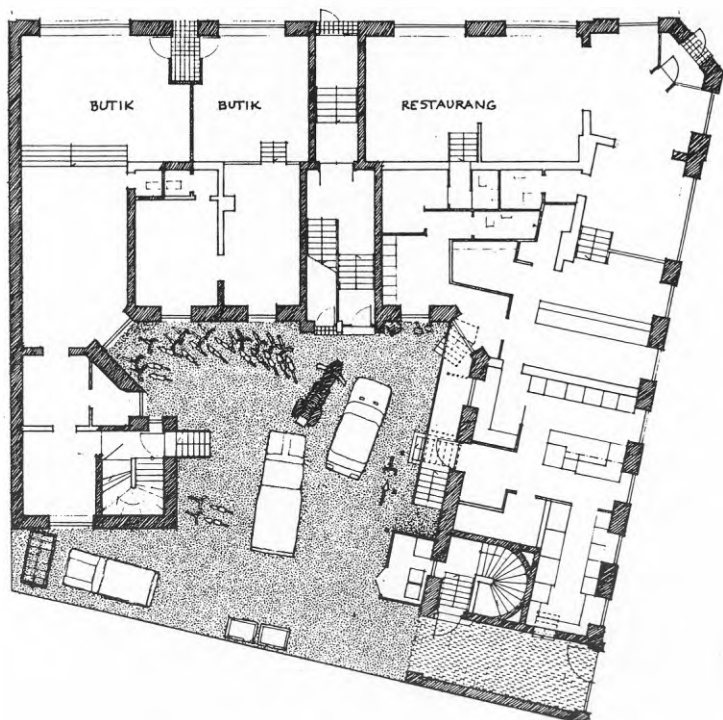
Två hörntomter ligger mitt för varandra där Winstrupsgatan ansluter till Sankt Petri Kyrkogata. Huset i kv Winstrup har putsade fasader, profilerade fönsteromfattningar och ett hörntorn. Det yngre huset från 1910-talet på andra sidan gatan är utfört i guldbrunnt tegel med frontespiser, hörnbalkonger och burspråk. Båda husen har stora butiksfönster mot gatan, huvudentréer från Sankt Petri Kyrkogata men portgångar från Winstrupsgatan. Gårdsplatserna är hårt bebyggda och tomterna har höga exploateringsstal. Glädjen 1 har något högre exploateringsstal, högre hus, mindre friytal och är något mer skuggad än Winstrup 6.

Winstrup 6

9.23. Tomtens byggnadsvolymer uppe t.v. samt bildsekvens från gata, portgång, gård, lastbrygga och entrégång mot Sankt Petri Kyrkogata. Foto 1984.

9.24. Winstrup 6. Plan över
gårdsrummet 1987.

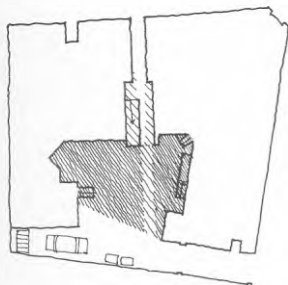

Hörnhus i tre våningar och inredd vind;
Sankt Petri Kyrkogata 7, Winstrupsgatan 11;
Byggt 1883-86;
Ombyggt 1938-39: ny huvudtrappa i kökstrappans läge,
mindre lägenheter, hotell;
1969: fler studentrum på vinden;
butikslokalerna har växlat användning, 1982 inreddes här en
restaurang.

bostadsyta 514 m²
lokalyta 752 m²
tomtyta 678 m²
exploateringstal 2,34
friytetal 0,14

1 restaurang, 1 butik (optiker), 1 tandläkarpraktik, 1 hotell, 7
lägenheter, 10 studentrum.

Intryck. Fastigheten består av ett hörnhus med stora butiks-
fönster mot gatan. Huvudingången till huset ligger från
Sankt Petri Kyrkogata. Porten mot gården ligger runt hörnet

9.25. Tittkarta.

en bit ner i Winstrupsgatan och står oftast öppen. Gården är asfalterad. Soptunnor och en piskställning möter i fonden och några nässlor står i gårdskanten. Gården omsluts på tre sidor av husets höga gulputsade fasader och i söder av granngårdens höga brandgavel. I en smal öppning bakom ett plank skymtar granngårdens växtlighet. Ett hav av cyklar står mot gårdens södervägg och flera bilar har parkerats på tvären. Till höger om portgången finns en lastkaj, källartrappor samt ett soprum med brusande ventilation.

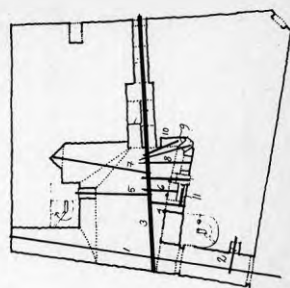
Tittanalys. I porten möter soptunnor och en parkerad bil. I entrén från Sankt Petri Kyrkogata däremot, anar man gården som en ljuskälla genom en dörr. Som besökare kan man passera huvudentrén ut på gårdar och vidare ut genom porten. Ingen gårdsdel är därigenom skymd för en besökare.

Axial uppbyggnad. Gården är tillgänglig för främlingar från två håll, dels genom huvudentrén och dels via portgången. Den mest sammanförande linjen går genom gatuhusets huvudentré. Gården utgör en klyka eller "vinkelgata". Den axialt djupaste platsen utgörs av lastbryggan.

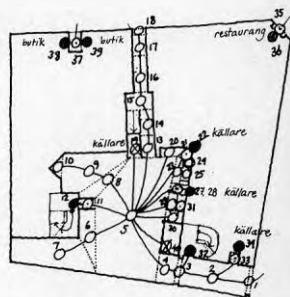
Konvex analys. Kring gårdsplatsen samlas gårdens trappor, hörnor och nischer. Gårdsplatsen är ett mycket sammanförande rum med ett högt CV-värde. De konvext djupaste platserna återfinns på lastbryggan och i den nordvästra gårdsvinkeln.

Konvex analys av hela gården. Tre djupa trappgrenar går upp i huset. Ett stort antal studentbostäder ligger högst upp i huset. Alla bostäder och uthyrningslokaler kan nå utan att gården behöver passeras. Hotellet på andra våningen har ännu en köksutgång mot gården kvar. Lastbryggan är inlastningsplats för restaurangen.

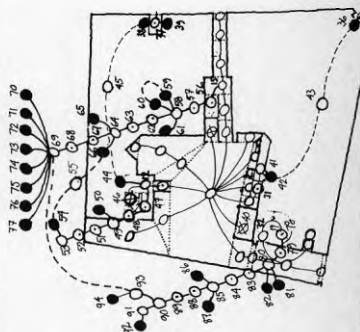
Rörelseanalys. Nästan hela gårdsrummet tas i anspråk av korsande rörelser. Stillområdena utgörs av småöar och av

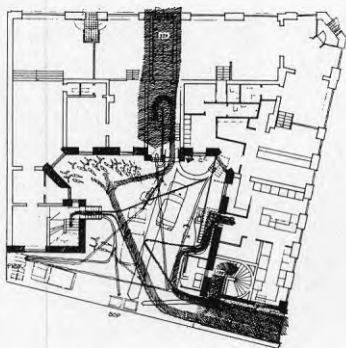
9.26. Axialkarta.

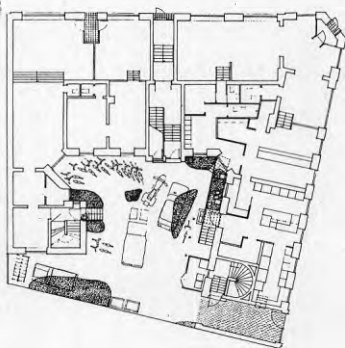
9.27. Konvex karta för gårdsrummet.

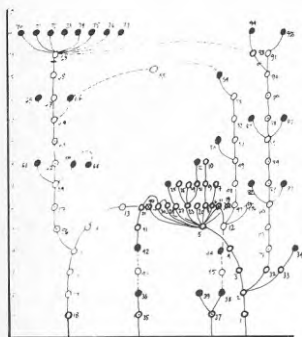
9.28. Konvex karta för hela gården.

9.29. Längst t.v. Antagna rörelser i gården.

9.30. T.v. Stillområden och spår i gården.

9.31. Konvex graf för hela gården.

småytor närmast huset. På lastbryggan och under den finner man ölbackar. På gårdsplatsen har både fredade öar och gånglinjer tagits i anspråk av uppställda bilar. Rörelserna har på detta sätt ytterligare byggts på av parkerade bilar, så att inte ens husets "egna" rörelselinjer går fria.

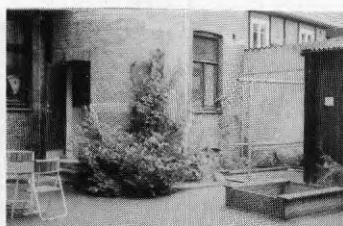
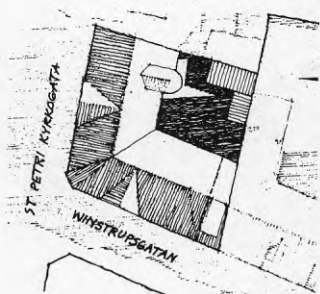
Närhet till gårdsplatsen. Restaurangen och butiken har egna utgångar till gårdsplatsen. Gården kan därför tas i anspråk av verksamheterna. Men optikern har inget stort utbyte med gården. Restaurangen å andra sidan dominerar helt användningen av gården genom sina varutransporter och sin inlastning och användning av källarutrymmena.

Röster i huset 1987: Christer Granegård som bott i gården sedan han var barn berättar: "Här låg förut ett hotell som mina föräldrar drev. På den tiden satt tanterna längs söderväggen och stickade i solen. Gården asfalterades i början på 60-talet. Hotellet hade ofta krukor med blommor ute på gården. Och cyklarna stod invid kökstrappan. ..."

Christer Granegård fortsätter: "Det var bättre sammanhållning då. Vi var 4 - 5 barn, några från granngårdarna, som kunde spela fotboll och handboll här. Men vi fick inte skrika. Far var sträng och stod för "lag och ordning" i gården."¹¹

Vissa växter trotsade asfalten. I en antikvariskt inhandlad fältflora finner jag en kommentar av Lisa Granegård om en violett hålnunneört: "Växer nere på gården S:t P. Kyrkogata 7. Går igenom asfalten".

Sophie Shou som bor i huset idag tycker inte särskilt mycket om gården. Det är sol hela dagen och blir varmt i lägenheterna. Hon saknar trädgårdsmöbler och tycker att man kanske kunde göra något åt gården, t.ex. anlägga en gräsmatta.

9.32. Byggnadsvolymer upppe t.v. Bildsekvens från Sankt Petri Kyrkogata, genom portgången mot gårdsrummet 1984. Märk sittplatsen och sandlådan!

Fyravåningshus med förhöjd vind;
Sankt Petri Kyrkogata 5, Winstrupsgatan 14;
Byggt 1912;
Ombyggt 1980: kökstrappor och köksutgångar togs bort, nytt
sophus uppfördes på gården.

bostadsyta 935 m²

lokalyta 223 m²

tomtyta 457 m²

exploateringsstal 3,16

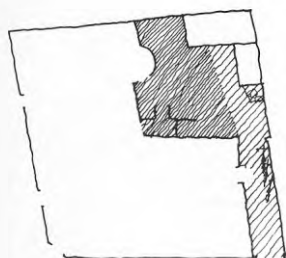
friytetal 0,08

11 lägenheter, 2 butiker

9.33. Gårdsrummet i
Glädjen 1, 1986.

9.34. Tittkarta.

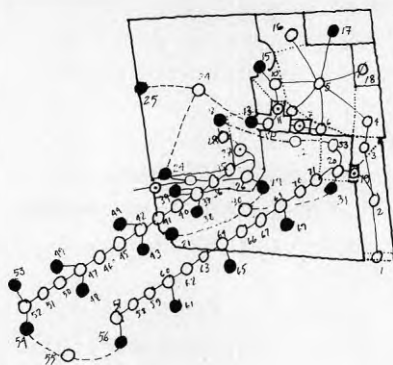
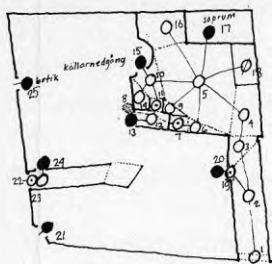
9.35. Axialkarta.

Intryck. Det mörka tegelhuset ligger i hörnet av Sankt Petri Kyrkogata och Winstrupsgatan. Huvudentrén ligger oansenlig mellan stora skyltfönster till Widerbergs charkuteriaffär och en hörnbutik. I entrén mot huvudtrappan möts man av Widerbergs köttdofter.

Runt hörnet längre ner i Winstrupsgatan ligger porten till gården. I portgången står en samling cyklar invid trappan. I gården möter en liten plantering, ett cykelskjul och ett sophus. Från gårdens bruna tegelgolv reser sig gatuhusets tegelvinkel och grannhusets höga brandgavel. Gården är ett brunt tegelrum och en tyst baksida. Granngårdens byggnader skymtar bakom en lägre mur vid sidan av soprummet. Till vänster leder en trappa ner i källaren. Över denna ligger en lastbrygga till Widerbergs affär. Här finns en hög kartonger.

Tittanalys. Porten är stängd med portlås. Genom ett fönster i porten kan man skymta en bit av gården. För en besökare möter uppställda cyklar i portgången, ett soprum och ett cykelställ inne på gården.

Axial uppbyggnad. Man leds i rak linje in på gården och stryker förbi cykelstället i gårdens ena kant. Axiallinjen sam-

9.36. Konvex karta för gårdsrummet.

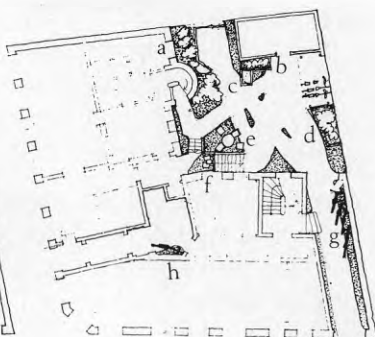
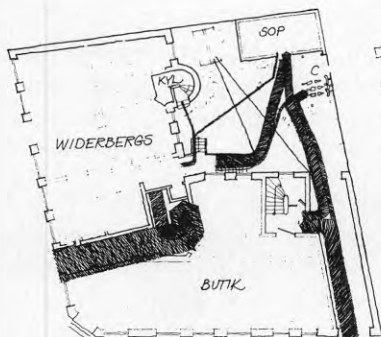
9.37. Konvex karta för hela gården.

mankopplar nästan samman alla gårdens delrum. Den axiellt djupaste platsen återfinns på Widerbergs plattform.

Konvex analys. Här finns några större nischer runt gårdens kanter. Gårdsplatsen utgör gårdens CV-plats, men den är mindre sammanförande än i Winstrup 6. Den konvext djupaste platsen utgörs av Widerbergs plattform.

Konvex analys av hela gården. Huset nås via två djupa separata trappgrenar, den ena med ingång från gatan, den andra från portgången. Inga bostäder nås från gården. Här finns inte heller längre några direkta utgångar från bostäderna. En kökstrappa har byggts om till bastu och en köksförbindelse mot trappan i porten har byggts igen. Gården är en sekundär-gård med soprum och cykelställ. För flertalet av husets lägenheter kan gården numer endast nås via en förbindelse i källaren. Tvättstugan nås inifrån huset. Widerbergs har dock nära till gården via plattformen. De har egna källarutrymmen som nås från gården.

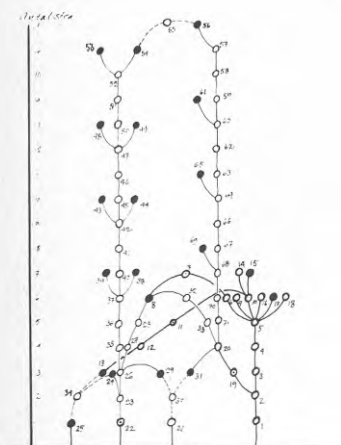
Rörelsebild. All inlastning till Widerbergs sker från Sankt Petri Kyrkogata. Gårdsporten är försedd med portlås. Rörelsefiguren är liksom i Winstrup 6 spridd men något mindre

9.38. Längst t.v. Rörelser genom gårdsrummet.

9.39. T.v. Stillområden samt växtlighet och spår av liv 1984.

- a. rabatt
- b. rabatt invid soprum
- c. sandlåda
- d. rabatt
- e. sittplats
- f. kartonger
- g. cyklar
- h. cykel i trappgången.

9.40. Konvex graf för hela gården.

splittrad. Här bildas små öar av läområden. Tittar man närmare på dessa öar, finner man där flera spår av husets invånare. Cyklar står i portgången. En rabatt har anordnats bredvid cykelskjulet, en invid soprummet och en kantar det f.d. trapptornet. Här fanns även en sandlåda 1984. En sittplats har ställts upp för Widerbergs anställda närmast källartrappan. I detta mycket trånga gårdsrum har således flera av gårdens naturliga läplatserna utnyttjats för planteringar och sittplatser.

Gården har förlorat tidigare läplatser när cykelskjulet och sophuset uppfördes. Ett högvuxet gullregn fick då tas bort. Men gården har samtidigt blivit mindre kommunikativ genom att bostädernas köksförbindelser har tagits bort. Gården är inte, som Winstrup 6, en genomgångsgård med passage-möjligheter via huvudentrén. Gården har inte heller som där tagits i anspråk för inlastning eller för uppställda bilar.

Närhet till gårdsplatsen. Widerbergs har närmast till gården genom en utgång mot en plattform som ligger djupast i gårdsrummet konvext och axiellt. På plattformen finner man spår av butikens verksamhet i form av en i hög kartonger.

Röster i huset 1986. En dam på tredje våningen i huset har åtagit sig att sköta rabatterna. "Så högg de ner gullregnet. De kunde ha gjort sophuset betydligt mindre. Jag begriper inte varför. - - - Vid ombyggnaden planterades nya vintergröna växter. Men alla blommor - rosenbuskarna t.ex. - är det jag som planterat." Hon påtalar vidare omaket med att slänga sopor efter det att huset ombyggs: "Innan var det bara köks-trappan. Sen byggdes köksdörren igen. Så nu får man gå genom lägenheten och ner i källaren för att komma ut på gården. Men man vänjer sig."¹²

En student på fjärde våningen: "Gården är en baksida till köttaffären och sop. Jag använder den inte. Jag trodde den var asfalterad, men du vet säkert bättre. Härifrån ser man ju över till skomakarns och begravningsbyrån här intill."

Flera hyresgäster uppfattar att gården är Widerbergs men är välvilligt inställda till detta. (Widerbergs är också hyresgäster i huset). På sommaren 1981 ordnade Widerbergs en gårdsfest för alla i huset.

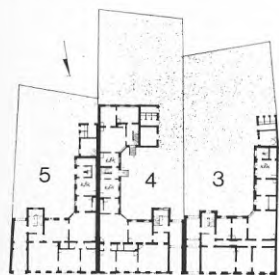
Sammanfattning av de två hörngårdarna. Hörnhusen har attraktiva butikslägen. Båda gårdarna är hårdexploaterade och har butikslokaler mot gatan. Verksamheterna påverkar gårdsplatserna i olika grad, beroende på inlastningsförhållandena och verksamheternas art. Gårdsplatsen i Winstrup 6

används för inlastning medan Glädjen 1 är befriad från detta. Gårdarnas djupaste platser konvext och axialt är i ena gården en lastbrygga och i den andra en plattform. I båda gårdarna saknas djupa och skyddade platser. Winstrup 6 har något mer sol, genom att gårdsplatsen är något rymligare än i Glädjen 1. Båda hörnhusen har entréer från gatan och från husens portgångar. Gårdarna saknar ingångar och har båda förlorat tidigare köksförbindelser. Men de är båda fortfarande viktiga sekundärgårdar med cyklar och sopkärl.

I dessa hårdexploaterade gårdar tycks rörelseekonomin spela en viktig roll för gårdarnas användning. När rörelsebilderna lämnar läområden ges det plats att ordna sittplatser eller planteringar. Trots att Glädjen 1 är mindre, mörkare och hårdare exploaterad än Winstrup 1, har gården fler läområden än granngården. I dessa läområden finner man planteringar, en sittplats och en sandlåda. Gårdarnas användbarhet för rekreativa ändamål tycks i dessa gårdar inte i första hand ha påverkats av soligheten utan av rörelserna genom gårdsrummet.

För att åstadkomma mer samlade rörelser i trånga gårdsrum är t.ex. placeringen av cykelplatser och sopkärl viktig. Portgången är t.ex. ett utrymme som med fördel kan användas som uppställningsplats för cyklar. Bilar, särskilt svängande bilar tycks effektivt eliminera både sittplatser och växtlighet. Christer Granegårds berättelse om förhållandena i Winstrup 6 på 60-talet, visar att gårdsplatsen då inte bara rymde en samlad cykelplats, utan även blomkrukor, sittmöjligheter och plats för viss lek.

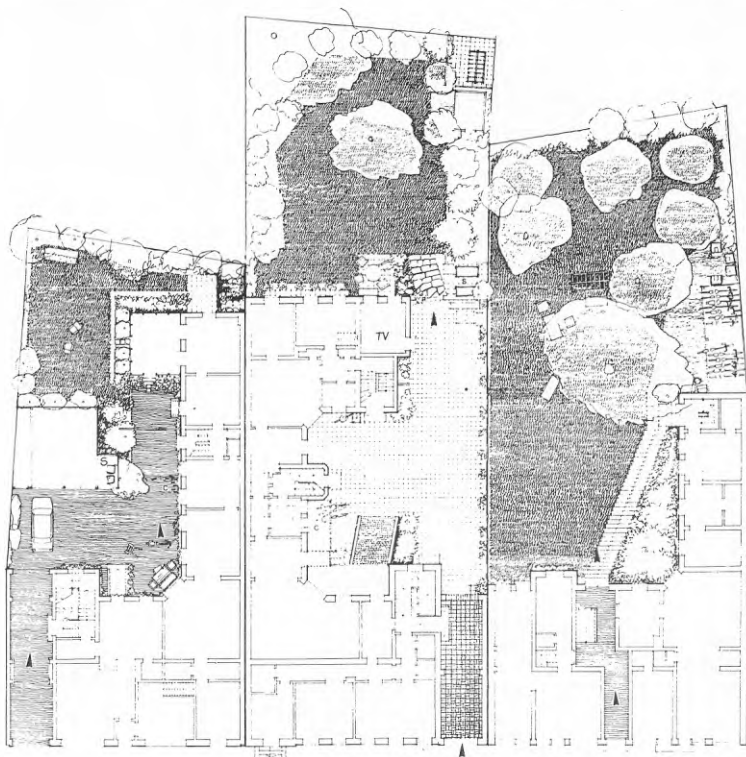
9.41. Winstrup 5, 4 och 3 mot Sankt Petri Kyrkogata 1984.

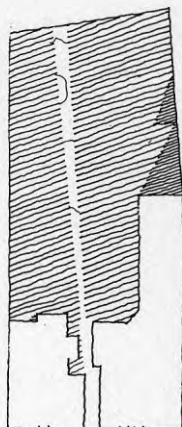
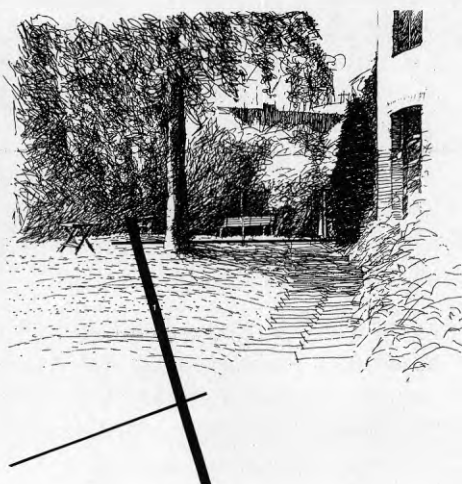
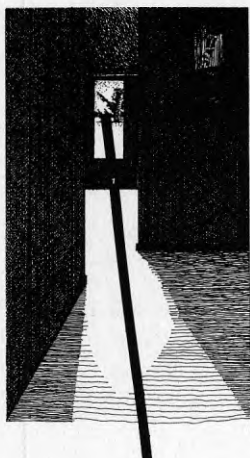
9.42. Ursprungsplanerna i Winstrup 5, 4 och 3. Byggnadsåren är 1878; 1878; 1882/83.

Längs Sankt Petri Kyrkogata ligger tre gårdar med vitputsade byggnader i nyklassisk stil, i två respektive tre våningar. Alla tre ligger på djupa tomter med vinklade gatuhus närmast gatan. Tomterna inre delar är obebyggda. Husens planer var ursprungligen snarlika med stora L-lägenheter med en kökslänga och en kökstrappa mot gården. Mittgården avviker något genom att en extra lägenhet uppfördes bortom kökstrappan. De tre gårdarna består således av formmässigt likartade huvudbyggnader. Men genom ombyggnader av husen och förändringar i gårdsrummen har helt olika rumsliga och kommunikativa förhållanden uppstått. Gårdarna uppvisar även stora skillnader i utformning och uttryck sinsemellan.

9.43. Plan över de tre gårdarna 1988. Pilarna anger varifrån man ser bilderna i fig. 9.44, 9.51 och 9.59.

9.44. Vad en förbipasserande respektive en besökare ser av gården. Axial-linjerna redovisas svarta. Den mest sammanförande linjen går genom hela gården från gatan genom portgången och till borte delen av trädgården.

9.45. Tittanalys.

Trevåningshus, Sankt Petri Kyrkogata 13;

Byggt 1882 - 83;

Ombyggt 1941: L-lägenheterna delades i mindre lägenheter och i studentrum. Kökstrappan blev huvudtrappa för tre gårdslägenheter. Körporten byggdes igen. En ny gångport med ny huvudtrappa anordnades till mindre uthyrnings- och studentrum. Nya butiker inreddes mot gatan.

bostadsyta 482 m²

lokalyta 248 m²

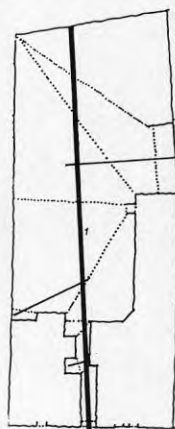
tomtyta 865 m²

exploateringsstal 1,05

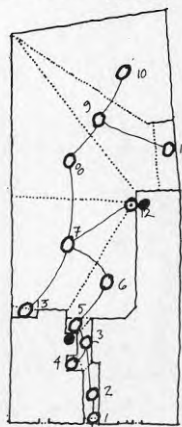
friytetal 0,77

15 student- och uthyrningsrum, 3 lägenheter, 2 butiker.

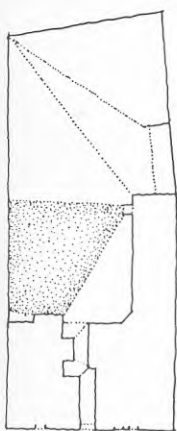
Intryck. Stora skyltfönster vetter mot gatan. I entrédörren skymtar trädgården som en ärtgrön strimma. Efter en smal inomhusgång öppnar sig trädgården parklik med en gräsmatta, en hög björk och gamla fruktträd. Här finns trädgårdsmöbler och en utegrill. En plattlagd gång leder över gräsmattan mot en trappa längre bort i den gula tegelvinkeln. Några tvättlinor löper tvärs över trädgårdens borte delar. En liten tagetes står egensinnigt mitt i gräsmattan. Vid mina besök är gården nästan alltid tom så när som på en hemtam katt. Men möblerna flyttas om då och då och ger en anvisning om att trädgården används.

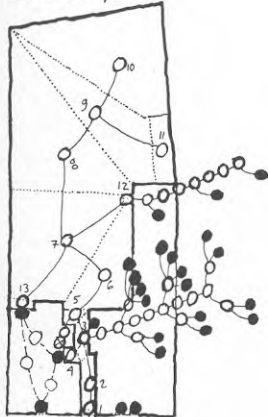
9.46. Axial uppbyggnad.

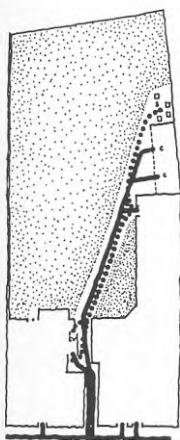
9.47. Konvex uppbyggnad.

9.48. CV-plats.

9.49. Konvex karta för hela gården.

9.50. Antagna rörelser i gården.

Tittanalys. Mot gatan skymtar man trädgården genom entrédörren. Entrégången avslutas med en glasdörr, varifrån hela trädgården kan överblickas i ett svep sånär som på cykelställ och soptunnor som placerats omedelbart bakom gårdsflygeln, (fig. 9.45).

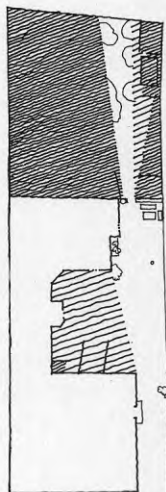
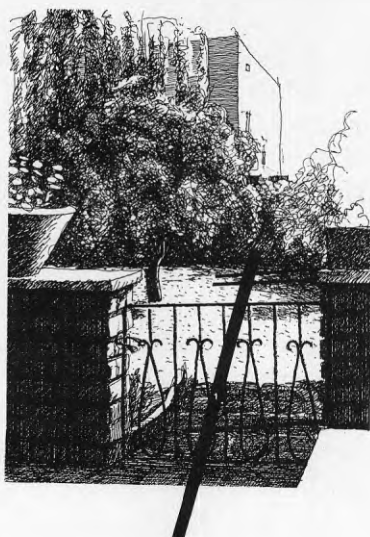
Axial uppbyggnad. Gården är uppbyggd kring en enda rak linje, med få sidoprång och nischer. Längs axiallinjen finns tvärande hinder i form av två glasdörrar i gatuhuset, (fig. 9.46).

Konvex analys. En CV-plats finns i husvinkeln. Trädgården ligger på 6 - 10 stegs djup från gatan. Den trånga och trixiga gångporten bidrar till att göra trädgården "konvext djup". Till vänster om gårdsporten finns en skyddad nisch som kan nås från den ena butiken, (cell nr 13 i fig. 9.47).

Konvex analys av hela gården. Gårdshuset försågs genom ombyggnaden 1941 med en ny gångport och ett nytt trapphus som betjänar många studentrum. Förgreningspunkten för detta trapphus ligger i gångporten innan man når gården. Den vänstra butiken har en egen utgång till trädgården. Från en f.d. kökstrappa på gården når man tre lägenheter. Gården blir härmed en besöksgård med ingång till några få lägenheter.

Rörelsebild. Rörelserna är samlade längs en rak linje. Gårdsentrén, soptunnorna och cykelstället nås utmed denna linje. Källaren når man däremot inifrån gångporten. Den smala kommunikationslinjen kantas av städsegröna växter i gårdsvinkeln och avslutas med en cypress vid gårdstrappan. En stor sammanhängande gräsmatta med spridda träd upptar resten av gårdsrummet. Enligt kommunens gårdsinventering från 1963 låg här en grusad gårdsplats med piskställning närmast gatuhuset. Den är idag gräsbevuxen och piskställningen har flyttats ut på gräsmattan mitt i trädgården.

Avstånd till trädgården. Närmast trädgården ligger gårdslägenheterna och butiken till vänster. I gårdsnischen invid butiksdörren stod tidigare ofta en stol. Efter det att butiken bytt ägare används dock inte utgången. Studentrummen kring den stora trappan ligger många steg från trädgården. Alla i huset måste gå en bit bort i den stora trädgården för att ställa cyklar och slänga sopor. Trädgården används mycket av dem som bor i huset.

9.51. Gården sedd från gatan och från muren vid trappan mot trädgården. Axiallinjerna är svarta. Den mest sammanförande linjen går genom hela gården - från gatan genom portgången, gårdsplatsen och trädgården.

9.52. Tittanalys.

Tvåvåningshus med höjd vindsvåning, Sankt Petri Kyrkogata 11;

Byggt 1878;

Ombyggt 1928: ny ingångstrappa i gårdshuset, bad, ny tvättstuga mot gården;

1960: källargarage med nedfart på gården;

1963: nya kontor i förhöjd vindsvåning.

bostadsyta 471 m²

lokalyta 434 m²

tomtyta 913 m²

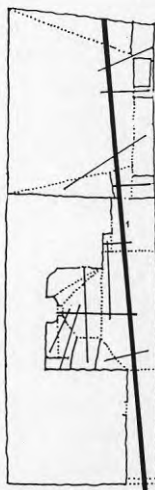
exploateringsstal 1,24

friytetal 0,60

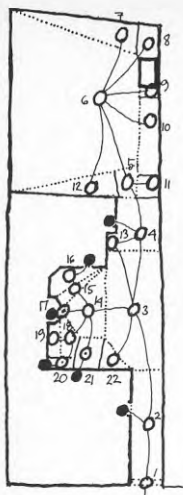
4 lägenheter, 3 kontor, 1 källarbutik.

Intryck. Under dagarna står porten öppen mot gården. Portgångens plattor glänser i motljus och en flaggstång och en sittplats utgör blickfång från gatan. Vid lunchtid rör sig folk in och ut på gatan.

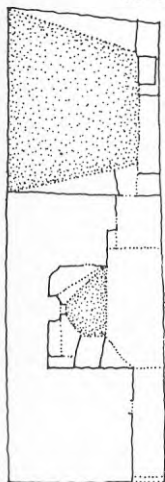
Från den rymliga gårdsplatsen når man två trapphus, en källartrappa och en garagedanfart. Granngårdens öppna gröna trädgård skänker grönska och öppenhet åt gårdsplatsen.

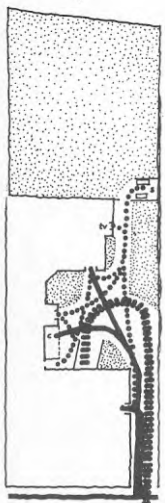
9.53. Axial uppbyggnad.

9.54. Konvex uppbyggnad.

9.55. CV-platser.

9.56. Rörelser i gården.

Här frågas jag vänligt om mitt ärende och får gärna lov att titta på trädgården. En grind och några trappsteg leder ner i till en gräsmatta som omges av fruktträd, syrenbuskar och en trädgårdsbod. Till vänster om trappan finns en sittgrupp med bord och stolar i skydd bakom huset. Mitt på gräsmattan växer ett äppelträd.

Tittanalys. Flaggstången och en sittplatsen med ett blomsterkar utgör blickfång för förbipasserande och för besökare till huset. Fram till muren mot trädgården har gårdsplatsen utformats med ett sammanhängande plattbelagt golv. För en besökare exponeras hela gårdsplatsen, men inte mycket av trädgården, som är dold bakom en låg mur. Men genom att sopkärl och piskplats ligger bakom denna mur, fungerar trädgårdens ena kant som de boendes 'sekundärgård'.

Axial uppbyggnad. Många av gårdens delrum samlas kring en rak lång linje som löper från gatan genom hela gårdsrummet. På gårdsplatsen finns en tvärande axiallinje som samlar flera delrum "bakifrån", som t.ex. garagedfarten, källarnedgången och cykelplatsen. Jag får göra flera återbesök för att få dessa sammanhang klara för mig.

Längs den raka axiallinjen finns tvärhinder. Trädgården skiljs från gårdsplatsen med en mur, en grind och trappa.

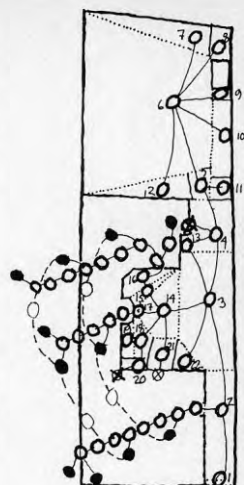
Konvex analys. En CV-plats återfinns i gårdsplatsen. En annan CV-plats ligger i trädgården, som omges av kantrum som bildats mellan trappan, en trädgårdsbod och en piskplats. Gårdsplatsen har en kedja av fördelningspunkter: i porten, i gårdsplatsen, invid källarnedgången och invid tvättstugan. På detta sätt fördelas och sammanförs husets sekundärutrymmen, bostäder och lokaler på ett utsträckt gårdsutrymme fram till trädgårdsmuren. Trädgården ligger 5 - 7 steg från gatan.

Konvex analys av hela gården. Huset nås via tre olika trapphus. Av dessa är den mittersta en kökstrappa. Gården är med sin ingång i borte delen av gårdsplatsen en entrégård. Från två trapphus når man kontor och bostäder.

Rörelsebild. Trapphus och entréer nås från portgången och gårdsplatsen. Soptunnor och tvättstuga har placerats i kanten av trädgården. Rörelsebilderna är spridd och utbredd. Dessutom förekommer svängande bilar över gårdsplatsen. Gårdsplatsen är rymlig och har utformats som en hårdgjord ankomstplast. Här finns dock några läområden som tagits tillvara. Till vänster om portgången finner man en sittplats,

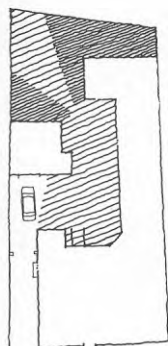
en idegran och en belysningsstolpe. Den bortre husvinkeln är 'ren' förutom att en vattenkanna och en blomkruka står invid gårdshusets entré. En kantrabatt finns hitom tvättstugan. Flaggstängen och den exponerade sittplatsen finns i ett läområde som gränsar mot granngården till höger. Utanför rörelsebilden ligger gårdens trädgård.

Avstånd till trädgården. Närmast gårdsplatsen ligger två sammanslagna lägenheter på husets bottenvåning. Här bor en av husets ägare. Huset har få lägenheter. Från dessa är det långt till trädgården, som dessutom är avskild från gårdsplatsen med grind och trappa. Alla hyresgäster har dock tillträde till denna bl.a. genom att soptunnor och piskplats placerats här. Trädgården är välskött men används inte mycket.

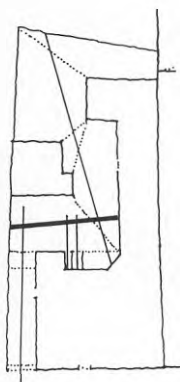

9.57. Konvex karta för hela gården.

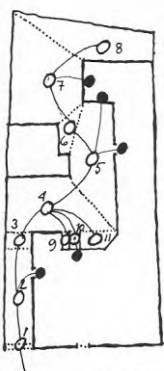

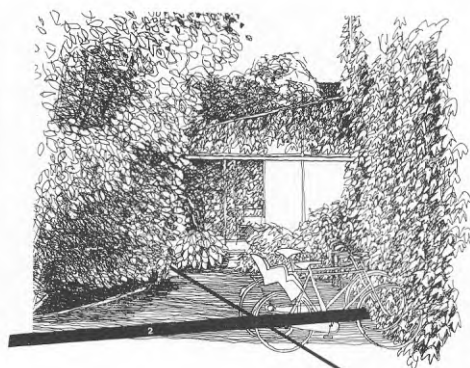
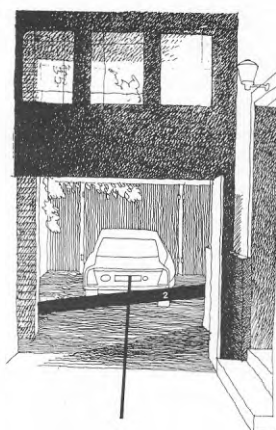
9.58. Tittanalys.

9.60. Axial uppbyggnad.

9.61. Konvex uppbyggnad.

9.59. Vad en förbipasserande respektive en besökare ser av gården. Axial-linjerna anges svarta. Den mest sammanförande linjen (2) går på tvären genom gården.

Tvåvåningshus, Sankt Petri Kyrkogata 9;

Byggt 1878;

Ombyggt på slutet av 1800-talet (odat): gårdslängan förlängdes med lägenhet och brygghus;

1934: två nya butiker inreddes mot gatan, bad och wc installerades i huset;

1937: ett skjul byggdes på gården. Verandan har uppförts efter 1966 utan bygglov.

bostadsyta 397 m²

lokalyta 46 m²

tomtyta 622 m²

exploateringstal 0,89

friytetal 0,59

4 lägenheter, 2 butiker.

Intryck. Ett grönt garage möter i portgången. En smal gårdsplats med sprucken asfalt leder mot gårdslängan som är övervuxen av glansigt rådhussvin. Här är man omgiven av en gröna väggar. I gårdshörnan finns en sittplats och invid inre trappan står en liten bänk. Mot väggen står en rad cyklar. Längre in möter en veranda. Genom en öppning i ett buskage anar man en grönskande trädgård, men här kommer man inte längre. Trädgården är privat och används av förre gårdsägaren, som vilar middag i trädgården. Jag hälsar och blir erbjuden att återkomma senare. Nästa gång bjuds jag

in att se på trädgården som är omsluten av grönska. Bakom verandan ligger ytterligare ett litet gårdsrum med en köks-trädgård.

När jag senare möter en av butiksinnehavarna som är ute på den asfalterade gården anmärker han i förbigående att han tycker att det är fel att trädgården är privat och fnyser något oresonligt om "baronfasoner."

Tittanalys. Från gatan möts man av ett garage. En besökare ser först den vinklade gårdsplatsen och sedan en strimma av trädgården. Men stora delar av trädgården är liksom i Winst-rup 4, dolda för både besökare och invånare.

Axial analys. Den mest sammankopplande linjen ligger på tvären genom gårdsplatsen. Gården är axiellt tre steg djup; en besökare måste göra tre sidorörelser för att nå de djupaste delarna av gården. Om växtligheten vid ingången till trädgården tas med i analysen, vinklas gården ytterligare en gång. De innersta delarna blir härigenom ännu mer svårtillgängliga och visuellt avskärmade inte bara för främlingar, utan även för besökare och andra invånare i gården.

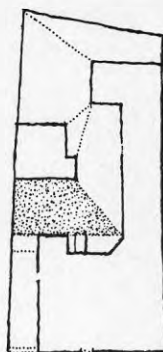
Konvex analys. En CV-plats återfinns i den yttre gårdsplatsen. Trädgården ligger på 7 - 8 steg från gatan.

Konvex analys av hela gården. Gården är liten, med få lägenheter. En butik har utgång till gårdsplatsen via källaren. Två lägenheter har ingång från gårdsplatsen via kökstrappan. Lägenheten på bottenvåningen har dessutom två extra utgångar från den utbyggda verandan - en mot gårdsplatsen och en mot den inre trädgården.

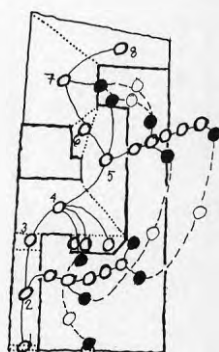
Rörelsebild. Gårdsplatsen rymmer garage, cykelställ och soprum. Rörelsebilderna är något spretiga, men lämnar gårdsvinkeln ostörd. I gårdsvinkeln finner man en sittplats och invid köksingången står en bänk. I det stora inre läområdet ligger trädgården.

Närhet till trädgården. De inre delarna av gårdsplatsen och trädgården behärskas rumsligt av den inre lägenheten, som har en ingång och två utgångar dit. Trädgården sköts och används av dem som bor i denna lägenhet. Hela gården präglas av frodig grönska och växtrikedom. Mot gårdsplatsen kantas verandan av daggfunkia och gul corydalis.

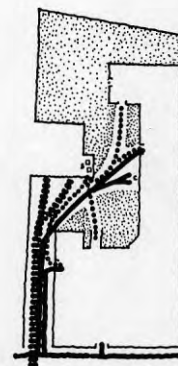
Gårdsplatsen används ibland som inlastnings- och som arbetsplats av den ägaren som har en butik med en källarutgång till gården.

9.62. CV-plats.

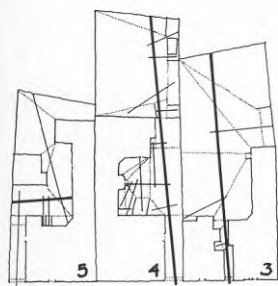

9.63. Konvex karta för hela gården.

9.64. Rörelser i gården.

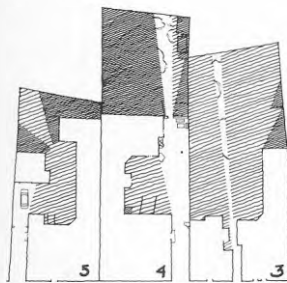
De tre gårdarna har med sina vinklade gatuhus på djupa tomter likartade grundformer. Även husens lägenheter hade ursprungligen snarlika planer. Men gårdarna har efterhand byggts om och uppvisar idag sinsemellan stora skillnader. Vi skall se hur de tre gårdarna i rumsliga och kommunikativa avseenden liknar eller skiljer sig från varandra. I de olika analyserna diskuteras även betydelsen av vissa delrelationer i gårdarna.

9.65. Axial uppbyggnad.

Axialanalysen. Alla tre gårdarna är uppbyggda som små återvändsgränder. I Winstrup 3 och 4 går raka och sammankopplande linjer genom hela gårdsrummen. Längs dessa sammanknyts nära nog gårdarnas alla utrymmen. Utmed axiallinjerna finns emellertid avskiljande och hindrande tvärrangemang på vägen. Winstrup 3 har dubbla portar och en "trixig" gång innan man når gården. I Winstrup 4 möter man en mur med en grind innan man når trädgården. I Winstrup 5 finns inga avskiljande dörrar eller gränser på vägen, men här är i stället gårdsrummet extremt tillkrånglat med flera vinklade delrum. Dessa försvårar för förbipasserande, för besökare och invånare - att se och nå gårdens inre delar.

Axialanalysen visar grundordningen hos stadsrummen med gatan som en huvudaxel och gårdarna som dess sidogrenar i form av små återvändsgränder. På vägen in i gårdarna finns tvärhinder av olika slag, i form av portar, grindar och murar. Men "hinder" kan även skapas genom att själva rummet utformas axiellt flerbrutet så att "avståndet" till gatan ökas och avskildhet mellan olika gårdsdelar skapas. De viktigaste barriärerna tycks finnas mellan gatan och trädgårdarna. I de tre gårdarna nr 3, 4, och 5 är trädgårdarna i ökan-de grad även skilda från besökare och invånare.

9.66. Tittanalys.

Tittanalysen. I Winstrup 3 skymtar trädgården genom dubbla glasdörrar från gatan, men den är inte arrangerad för att ses härifrån. Trädgården exponeras för besökare genom en glasad gårdsdörr. Här står en cypress invid gårdstrappan. Trädgårdens inre delar används och ses av de boende när man skall parkera cyklar, slänga sopor eller piska mattor.

I Winstrup 4 står oftast porten öppen mot gatan. En viktig upptäckt är här det scenografiska arrangemanget i blickfältet från gatan. Winstrup 5 är visserligen ofta öppen mot gatan men trädgården och delar av gårdsplatsen är skymda av ett

garage som placerats mitt för portgången. Med en glasveranda och ett buskage skyddas trädgården dessutom för insyn från både besökare och boende i gården.

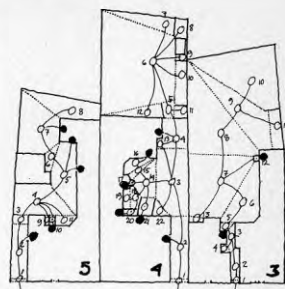
De tre gårdarnas gårdsplatser och trädgårdar exponeras på detta sätt i olika grad för främlingar, för besökare och för gårdens egna invånare. Tittanalysen visar vad man ser från gatan och vad en besökare ser från sista entrén. De exponerade delarna mot gatan har tillvaratagits för scenografiska arrangemang i Winstrup 4. I alla tre gårdarna har t.ex. soptunnorna placerats utom synhåll för en besökare. I de för främlingar skymda delarna har trädgårdarna placerats och i de för besökare skymda platserna finner man skyddade sittplatser i Winstrup 4 och 5.

Den konvexa analysen av gårdsrummet. I alla tre gårdarna finner man de lokalt mest sammankopplande gårdsdelarna i befintliga eller f.d. gårdsplatser. Här förekommer även ett sammankopplande trädgårdsrum med sidonischer i Winstrup 4.

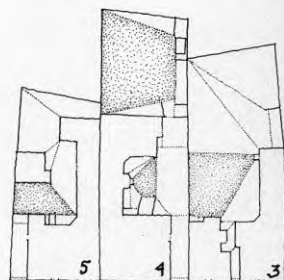
I samtliga tre fall ligger trädgårdarna i de konvext djupa delarna av gårdarna. Trädgårdarna börjar på mycket olika avstånd i meter räknat från gatan, men i antalet konvexa steg räknat befinner de sig alla på 5 - 7 steg från den. I några djupa konvexa platser träffar man på sittbänkar eller sittplatser.

Den konvexa analysen av hela gårdskomplexet visar gårdens uppbyggnad med husens huvudtrappor och kökstrappor. Här visas samtliga in- och utgångar. Alla tre gårdarna har gårdsentréer och två av dem har även utgångar. Jämför detta med de tidigare beskrivna hörngårdarna som båda saknade ingångar från gårdsplatsen. Ingångarna tycks bidra till att gårdarna utformas som besöksplatser. Särskilt tydligt märks detta när det finns kontorsentréer, som i Winstrup 4, där gårdsplatsen är en visuellt komponerad ankomstplats. Men det märks även i Winstrup 3 och 5, som endast har ingångar till bostäder. Vid entréerna finner man t.ex. en cypress i Winstrup 3 och en bänk i Winstrup 4.

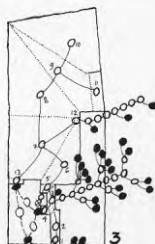
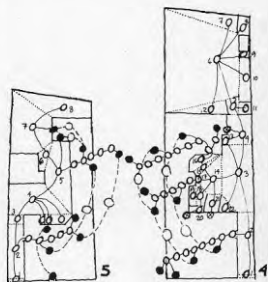
I den konvexa analysen kan även enskilda lokalers och bostäders avstånd till gårdsrummen avläsas. När enskilda utgångar placeras mot djupa konvexa platser, bidrar de till att dessa gårdsdelar "privatiseras". En "privat" trädgård finns i Winstrup 5; en sitthörna med egen utgång finns invid den ena butikslokalen i Winstrup 3. Kombinationen av separata utgångar och djupa konvexa platser kan även i trängre går-

9.67. Konvex uppbyggnad.

9.68. CV-platser.

9.69. Konvex karta för hela gårdskomplex. Winstrup 5 och 4 överst, nr 3 nederst.

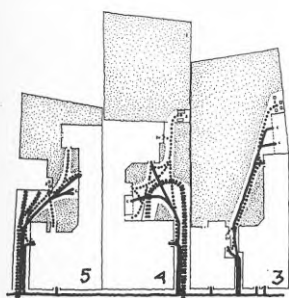
dar leda till att gårdspartier inmutas och tas i anspråk av dem som nyttjar innanför liggande lokaler. Detta kom t.ex. till uttryck i den förra studien i de ölbackar och kartonghögar som belamrade lastbryggorna i Winstруп 6 och Glädjen 1.

Stora avstånd mellan lägenheter och trädgårdar är svårare att se effekterna av. Här varierar förhållandena från gård till gård. Ibland kan avlägsna trädgårdar vara mycket använda, ibland litet, kanske beroende på sociala förhållanden eller personliga intressen i gårdarna. Den gemensamma trädgården i Winstруп 3 används mer än den skyddade trädgården i Winstруп 4. Avstånden från bostäderna till trädgårdarna är något mindre i den förra gården än i den senare. I Winstруп 3 bor många studenter.

Eftersom grönyrtorna ofta ligger vid sidan av de naturliga rörelsestråken i gårdarna, krävs ett visst initiativ för att ta sig till dessa. I många gårdar har jag mött en eller några personer som varit roade av trädgården och tagit sig an den på ett eller annat sätt. Dessa personer har ofta bott länge i gården. De bor inte alltid närmast trädgården, men ser den ofta från sin bostad. Ett personligt intresse för växtlighet och djur, tycks överbrygga de avstånd som finns mellan bostäder, gårdsplatser och trädgårdar.¹³

I den konvexa analysen med entréer och trappor visas var de viktigaste fördelningspunkterna i gårdarna ligger. I alla tre gårdarna fungerar gårdsplatserna som ingångsplatser till någon entrétrappa. Gårdsplatsen i Winstруп 3 har dock färre in- och utgångar än de två övriga gårdarna. Här saknas t.ex. ingångar till källare, som efter husets ombyggnad på 40-talet, nås inifrån huset. Gårdsvinkeln har här inte endast förlorat sin tidigare kommunikativa roll utan senare även sitt uttryck som gårdsplats genom att planteras med gräs.

Rörelsebilderna bildas genom att portar, entréer och sekundärfunktioner sammanbinds med linjer. Rörelsebilderna visar var gårdarnas kommunikativa och icke kommunikativa delar hamnar. Rörelsefiguren motsvaras ofta av hårdgjorda gårdsytor. I de fredade partierna återfinns man ofta sittplatser, krukor, rabatter eller spår av annat slag. I läområdena i Winstруп 4 finner man två sittplatser och en flaggstång och några planteringar; i Winstруп 5 hittar man två sittplatser. Utanför rörelsefigurerna hamnar även de stora trädgårdarna. Detta gäller alla tre gårdarna. I Winstруп 3 har gårdsplatsens kommunikativa uppgifter reducerats och givit förutsättningar för att en trädgård med en sammanhängande gräsyta kunnat anläggas ända intill gatuhuset.¹⁴

9.70. Rörelser i gårdarna.

Med denna studie har jag velat visa hur tre formmässigt besläktade gårdar sinsemellan blivit mycket olika, genom att de rumsliga och kommunikativa förhållandena hos dem varierar. Härmed varierar även förutsättningarna för hur gårdarna anläggs och disponeras. Dispositionen av gårdarna och uttrycken hos dem visar sig bl.a. kunna relateras till vad som exponeras och vad som döljs för främlingar respektive för besökare, till var entréerna finns, till var man går och inte går, till hur gårdsdelar sammanförs eller avskiljs från varandra.

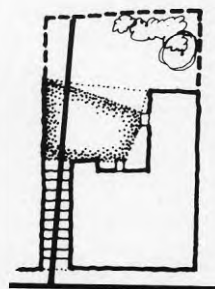
Detta ger en fingervisning om att man vid nyprojektering mer medvetet skulle kunna arbeta med egenskaper som påverkas av kommunikativa och rumsliga förhållanden. Metoden att rita rörelsebilder är enkel och användbar vid fortlöpande skissarbete med gårdar. Placeringen av entréer, cykelställ och soputrymmen blir viktig i denna modell. En liten eller samlad rörelsebild ger förutsättningar att skapa stora grönytor som i Winstrup 3. Djupa och skyddade platser utgör attraktiva lägen för sittplatser och trädgårdar i alla tre gårdarna.

GEMENSAMMA DRAG HOS DE SEX GÅRDARNA

Förutom de samband som tycks ha betydelse för hur gårdarna disponeras och utformas, visar analyserna även att några relationer återkommer i nästan alla gårdar. Att se hur äldre gårdar är uppbyggda är intressant ur bevarandesynpunkt. Man får därigenom utgångspunkter att tydligare se vad man väljer att bevara eller förkasta när man bygger nya gårdar i innerstadskvarter.

Axialt. Av de sex gårdarna utgör fem små återvändsgränder. (I hörngården Winstrup 6 kan man passera igenom gården.) I fem gårdar löper raka axiallinjer genom hela gårdsrummet till dess djupaste delar. Dessa sammanför många av gårdarnas sidorum. De raka axiallinjerna är försedda med olika slag tvärhinder på vägen. I ett fall (Winstrup 5) är själva gården istället krångligt uppbyggd, vilket illustreras av en flerbruten axial. Detta leder till att insyn förhindras och att tillgängligheten till gårdens inre delar försvåras.

Konvext. Samtliga gårdar har en portgång eller gårdsförbindelse som är mer eller mindre öppen mellan gatan och gården. Samtliga gårdar har en sammanförande större plats som i fem fall sammanfaller med hårdgjorda gårdsplatser. I

9.71. Återkommande drag hos gårdarna.

ett fall har gårdsplatsen planterats, i ett annat utgör CV-platsen en trädgård. I båda dessa platser är dock rörelsebilderna små.

NOTER

1 Josef Frank, "Rum och inredning", *Form* 10/1934, sid 217f.

2 Hillier 1984, sid 97f.

3 Hillier 1984, sid 147.

4 a.a., sid 112. Integrationsgraden hos varje enskild axiallinje i förhållande till systemet *som helhet* beräknas enligt formeln $RRa = 2(M_d - 1) / D_k(k - 2)$. M_d är medeldjupet från den studerade linjen (medeltalet i antalet steg) till alla andra linjer i systemet; k är antalet axiallinjer i systemet, D_k ett korrigeringstal för systemets storlek, där k är antalet celler. Om medelavståndet till alla andra linjer (läs rumssekvenser) är litet, blir RRa -värdet lågt och integrationsgraden hög. Ett högt RRa -värde innebär omvänt en låg integrationsgrad.

5 *Köket* 1940, sid 131ff. Utredningsarbetet för *Köket* gjordes under ledning av Osvald Almqvist. Arbetsgång, arbetstid och förflyttningar studerades för olika kökslösningar.

HFI meddelanden. Årg 3, 1948-49, nr 2, sid 93. Institutet gjorde bl.a. frekvensstudier av förflyttningar inom lägenheter på 1940-talet.

6 I rörelsestudierna i de första tre gårdarna har jag antagit att följande minimirörelser (fram och åter) sker per vecka:

<i>Mellan yttervärld och lägenhet</i>	
2 in- och utgångar per dag	14
1 brevbärare per dag	5
1 besök i veckan	1
Summa rörelser per vecka och lägenhet	20
<i>Mellan lägenhet och sekundärutrymmen</i>	
1 källarbesök var fjärde vecka	0,25
1 sopkastning per dag	7
1 tvättning med 3 besök per tvättfälle där tvättstuga finns	3
1 användning av piskställning	1
Summa rörelser per vecka och lägenhet	11,25
<i>Mellan yttervärld och sekundärutrymmen</i>	
1 utfärd med cykel varannan dag, dvs 3,5 av de 14 in- och utgångarna	3,5
1 sophämtning i veckan, 3 lgh per kärl	1-
Summa rörelser per vecka	4,5-

Ökande antal rörelser har angivits med ökad bredd på rörelselinjerna, enligt fig. 9.20. I Winstrup 4 och 5 har även bilrörelser angivits med tjockare tvärstreckade linjer.

En snöstudie utfördes 21.1. 1987 i Glädjen 14, Glädjen 1, Winstrup 6, Winstrup 4. Spår i snön kunde då iakttas. Denna snabbstudie bekräftade antagandena om att rörelserna över gårdsplatserna var intimt knutna till entréer och sekundärutrymmen.

7 Rörelser till entréer, soputrymmen och cykelställ har visat sig vara särskilt viktiga. Rörelser till piskställningar har här slopats.

8 Byggnadsår och ombyggnadsår avser det år då bygglov beviljades. När dessa saknas har uppgifter hämtats ur *Lunds stadskärna. Bevaringsprogram*, 1981.

9 Uppgifter om bostadsyta, lokalyta och tomtyta har hämtats ur 1987 års fastighetslängd. Tomtytorna har kontrollerats mot uppgifter på tomtkartor, SIK. Sammanlagda våningsytan (Σv_y) för husen är 1,20 - 1,50 gånger större än fastighetslängdens uppgifter om bostads- och lokalytor. I exploateringsstalet $e = \Sigma v_y / T$ anges dock byggnadernas sammanlagda våningsyta schablonmässigt som $1,25 \times (\text{bostadsyta} + \text{lokalyta})$, ett korrigeringstal som t.ex. tillämpas av taxeringsmyndigheterna.

10 Gårdsplatsen är belagd med kullersten med gångar av möntrade kalkstensplattor. Dessa har ursprungligen tillhört domkyrkan.

11 Samtal med Christer Granegård 1987.

12 Samtal med Laila Lindell i sept 1986.

13 I kv Glädjen, Winstrup och Billegården finns flera exempel på hyresgäster som frivilligt ägnar sig åt trädgårdarnas skötsel. När ägarna själva bor i gårdarna sköter de vanligen också trädgårdarna.

14 Grönytor har på liknande sätt anlagts i Winstrup 8, Glädjen 13, Billegården 15, 25, vilket nämns i kapitlen 4 och 10.

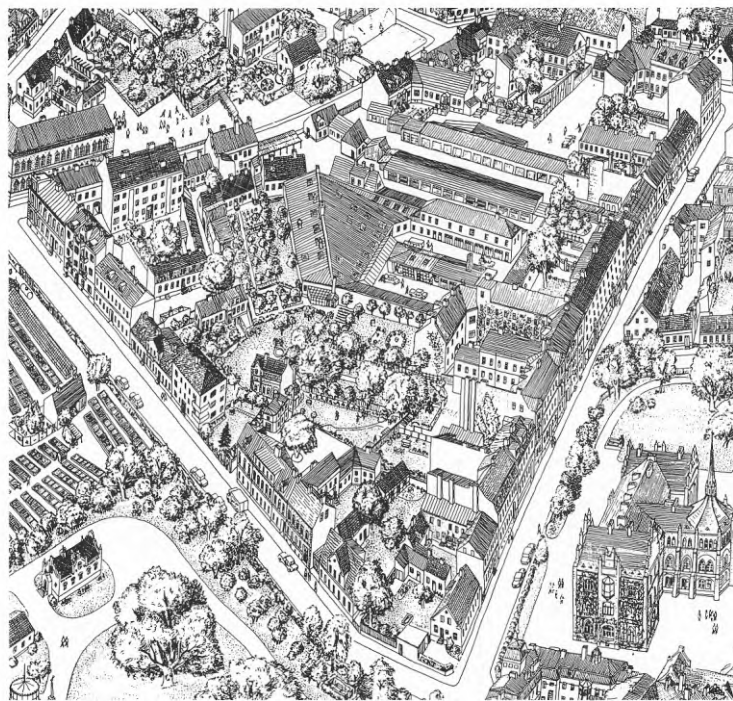
KAPITEL 10

ANALYS AV GAMLA OCH NYA GÅRDAR I KVARTERET BILLEGÅRDEN

I kvarteret Billegården finns 24 äldre gårdar och ett område med nya hus som uppfördes 1985 - 86. Inledningsvis presenterar jag planärendet för kvarteret fram till det att den nya bebyggelsen uppfördes. Härfter görs analyser av de äldre gårdarna och den nya bebyggelsen. Metoderna för gårdsanalyserna presenterades i föregående kapitel.

Under hösten 1987 utförde jag de inventeringar av gårdarna, som ligger till grund för illustrationerna och analyserna. Återbesök har dessutom gjorts fram till 1992 som bl.a. visat att planteringarna har förändrats i det nya området.

I ett alternativförslag vill jag slutligen visa att kvarteret skulle kunna bebyggas med nya hus som följer äldre gårdsprinciper. På en enskild tomt visar jag dessutom hur rumsliga och kommunikativa förhållanden kan tas tillvara och samverka med det uttryck, de planteringar och den markbehandling jag väljer för gården ifråga.

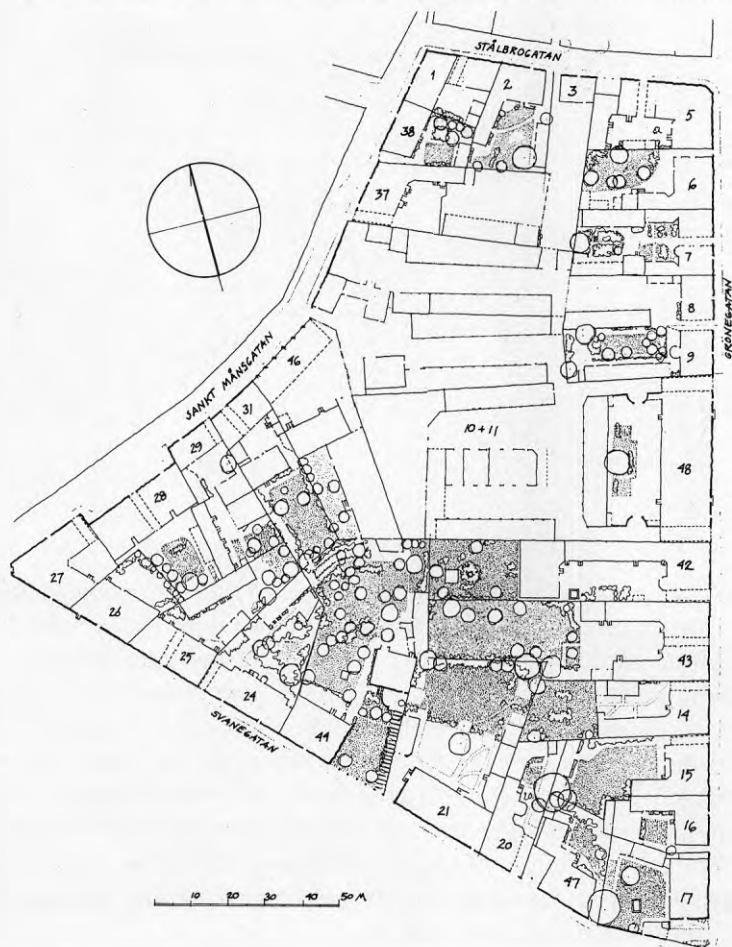

10.1. Campenhausens perspektiv över kvarteret 1967.

PLANÄRENDET BILLEGÅRDEN

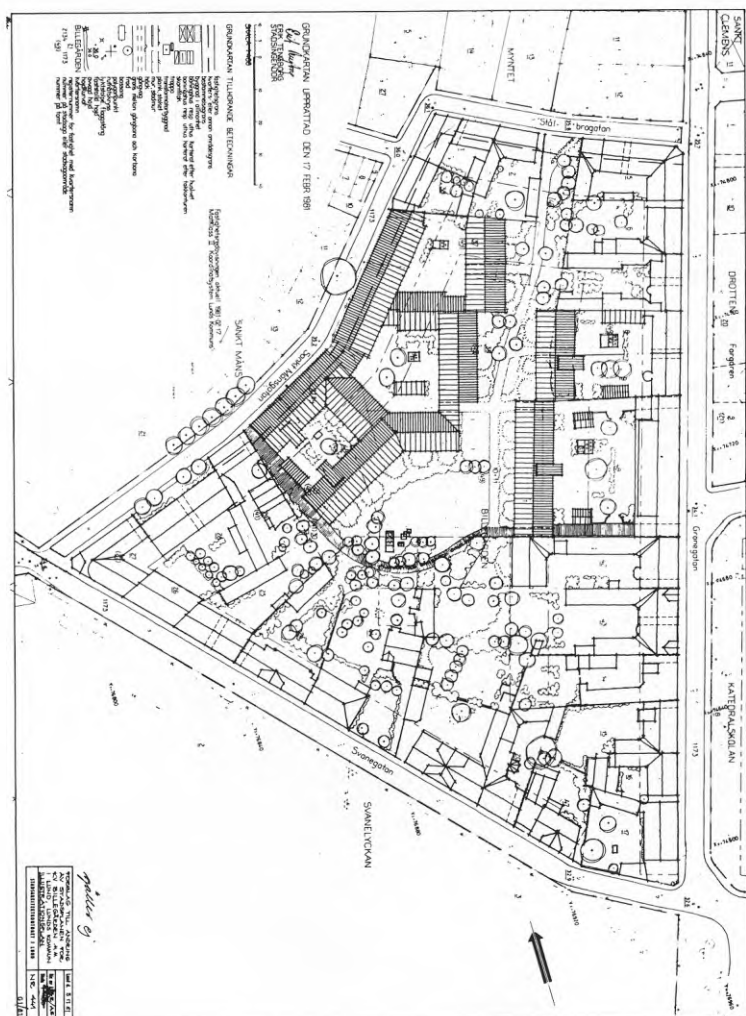
Kvarteret ligger straxt norr om stadsparken och begränsas i söder av Svanegatan, i väster av Sankt Månsgratan, i norr av Stålbrogatan och i öster av Grönegatan. Innanför en yttre krans av äldre gårdar har de inre delarna av kvarteret rymt garageanläggningar och bilverkstäder sedan slutet av tjugotalet. På 1970-talet blev det aktuellt att bebygga kvarteret sedan diskussionerna om ett östvästligt gatugenombrott genom södra delen av stadskärnan hade skrinlagts.¹

Ett kommunalt planförslag till ny bebyggelse i kvarteret presenterades i dagstidningarna 1980. Detta förslag bearbetades och ställdes ut i december 1981. Den nya bebyggelsen bildade tre stora gårdar mot Sankt Månsgratan och två förstora- de och tillbyggda äldre gårdar mot Grönegatan. Ett gångstråk från norr förbands med ett tvärande stråk mellan Sankt

10.2. Kvarteret Billegården
1967.

10.3. Kommunens planförslag 1981.

Månsgratan och Grönegatan. I mitten låg en gemensam grönyta med en lekplats. Avsikten var att öppna de kringliggande gårdarna och ansluta dem till det nya grönområdet.² Men att göra den inre grönytan till en gemensamhetsanläggning avväjades av kvarterets fastighetsägare vid ett samrådsmöte. Man tyckte även att de nya husen var för höga. Ägarerna till den aktuella nybyggnadstomten tyckte däremot att marken var för lågt utnyttjad och ansåg att man istället borde bygga hus i fem våningar.³ Miljögrupper och antikvariska myndigheter värnade om att gård nr 37 skulle bevaras i nordvästra delen av kvarteret.

Men annars var man nöjd. Miljögruppen ARG var till och med positiv till de stadsmässiga gårdarna i förslaget: "Längs St Mångsgatan föreslås en länga i 1-2 våningar med gårdshus grupperade så att tre väl slutna gårdar uppstår. Det är positivt att man försöker återskapa slutna gårdsrum...". Ett kritiskt remissvar inlämnades emellertid gemensamt från AB ABV, HSB och arkitekt Hans Rendahl där man särskilt invände mot det slutna byggnadssättet:

Den föreslagna husgrupperingen innebär stora planlösningstekniska svårigheter. Man måste i mycket hög grad systematisera byggandet för att så långt som möjligt pressa produktionskostnaderna. De många hörmlösningarna och kopplingarna medför en mängd speciallösningar av lägenheterna om dagsljus och insynsfrågorna skall kunna lösas tillfredställande. Ett rationellt byggande - baserat på typisering av lägenheterna - ger ekonomiskt utrymme för komplement i form av spaljéer, skärmtak, verandor mm som ger identitet och omväxling.

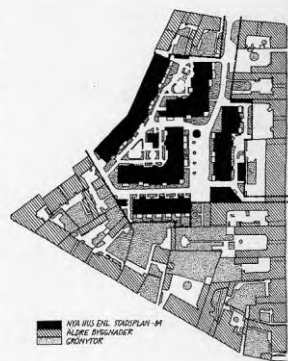
Detta innebar vändpunkten för kommunens förslag. Under sommaren 1982 presenterades en ny lösning med öppnare gårdar av arkitektkontoret Lundquist & Rehndahl. Byggnadsnämnden beslutade att ställa ut förslaget under september och i december godkändes det.

Invändningarna var nu många. Park- och naturvårdsnämnden ansåg följande:

I föreliggande planförslag finns inte denna centrala grönyta kvar eftersom man där placerat ett hus. Det "torg" som är visat centralt i kvarteret kan inte inrymma de friyrefunktioner, som var möjliga att erhålla i tidigare förslag....Parkförvaltningen föreslår med hänvisning till ovanstående att park- och naturvårdsnämnden avstyrker förslaget till ändring för Kv Billegården m.m. i Lund.

En gårdsägare skrev: "Förslaget med främmande förortsbebyggelse á la Lugnet i Malmö kan enbart ge vinst till de som har ekonomiskt intresse." En annan gårdsägare påpekade att planen stämde dåligt med de allmänna riktlinjerna för stadskärnans bevarande som fanns med i stadsplanebeskrivningen. "Det synes mig tveksamt att ett hus med bredden 12-14 meter och en höjd på III - IV vån. uppfyller beskrivningens intentioner." Säljaren av marken vidhöll sina önskemål om en högre bebyggelse och ville dessutom att ett underjordiskt garage anordnades på tomten. Miljöpartiet reserverade sig i byggnadsnämnden. VPK tog avstånd från förslaget bl.a. med anledning av den spolierade friytan och det stadsfrämmande byggnadssättet:

Vad denna föreslagna nybebyggelse har gemensamt med gammal byggtradition i Lunds stadskärna kan vi inte förstå inom VPK. Tvärtom tycker vi att det är en typisk modern förortsbebyggelse som inte har i stadskärnan att göra. De gårdar som nybebyggelsen skapar är små triangulära ytor omgärdade av entréer och öppna gångstråk, dvs. så långt man kan komma

10.4. Den nya bebyggelsen som kom att uppföras enligt det nya planförslaget.

från de intima och varierande gårdsbildningar som det talas om i dispositionsplanen för Lunds stadskärna.

Även kommunens planförfattare var skeptisk: "Den nya planen innebär ett sämre utnyttjande av kvarteret. Man mister dess främsta attraktion, grönskan, säger Lars-Göran Ricket som tycker avsevärt mycket bättre om den första planen, eftersom "vi tog hänsyn till miljön och sparade trädgårdarna".⁴

Planen antogs av kommunfullmäktige först i februari 1984 och fastställdes i juni samma år av länsstyrelsen. Exploateringen var obetydligt högre än i det förra förslaget och friytan obetydligt lägre.⁵ I samband med bygglovet gavs dispens från planen så att ett underjordiskt garage kunde utföras under de inre husvinklarna. Husen var 1 1/2 - 3 1/2 våningar höga med inredda bostadsvåningar under de stora taken.

Det var således inte en högre exploatering som vann denna stadsplanekamp utan ett byggnadssätt med friliggande hus. I SDS 24.5 1983 försvarar arkitekten det nya förslaget:

Hans Rendahl tillbakavisar kritiken om att det är krassa ekonomiska synpunkter som avgjort planeringen. Det har aldrig handlat om att anpassa byggandet till någon produktionsapparat, hävdar han.

- Tvärtom! Den nya planen är ett resultat av vår - arkitekternas - egen strävan att göra den totala boendekvaliteten högre i området. - - - Vi upptäckte att det första utkastet för Billegården var behäftat med mängder av problem. - - - Den föreslagna bebyggelsen gav ett flertal hörnlösningar som i sin tur gav alltför stora lägenheter. Här kommer sådant som statliga lån och boendekostnader in i bilden.

I de båda stadsplanealternativen 1981 och 1982 förutsattes att en stor trädgård i Billegården 56 skulle anslutas till det nya området. Hyresgästernas synpunkter kunde inte, innan den nya plan- och bygglagen infördes 1987, formellt vägas in i bedömningen av planförslaget. Men deras reaktioner var starka och de fick gehör i pressen:

Låt bli vår fina trädgård! - - - Det är förskräckligt att kapa trädgårdarna, tycker Lisa Åhlin (8 år i huset) och Aina Hjärne (18 år i huset) som påpekar att det "finns ju inte så många sådana här trädgårdar kvar i Lund".⁶

Trädgården såldes till HSB för att på sikt införlivas i den gemensamma torgplatsen. Men genom ett avtal mellan gårdsägaren och bostadsrättsföreningen, gavs de boende rätt att disponera sin trädgård fram till 1994.⁷

De gamla bilverkstäderna och garagen revs. 1985 och 1986 färdigställdes områdets 102 lägenheter som uppläts med bostadsrätt. Av den kringliggande bebyggelsen revs fyra gårdar (bl.a. gård nr 37). Två trädgårdar vid Sankt Månsgratan försvann. Ytterligare en trädgård raserades när två äldre tomter

mot Grönegatan minskades, sammanslogs och byggdes om (nr 8 och 9 blev nuvarande nr 54).⁸ Situationen 1967 framgår av fig. 10.2 och 1987 av bl.a. fig. 10.13.

Planärendet speglar hur olika intressen företräddes av olika grupper. Litet förenklat kan man säga att kommunen önskade göra området grönt och tillgängligt för allmänheten. Säljaren av tomten ville att marken skulle kunna exploateras så mycket som möjligt. Kringboende fastighetsägare ville inte belastas ekonomiskt av att anslutas till en gemensamhetsanläggning. De boende i den gård där en trädgård skulle inkorporeras i det nya området motsatte sig detta. Byggherren och arkitekten ville ha projekteringsvänliga hus. Stadsmiljöintresserade grupper invände mot det öppna byggnadssättet.

Härutöver belyser planärendet att det rådde oklarheter kring vad man menade med innerstadsgårdar. Den tidiga planen med slutna gårdar innebar ett väsentligt tillskott av nya byggnader i kvarterets inre delar. Förslagets stora kringbyggda gårdar hade knappast några likheter med äldre gårdar i Lund. Planen antydde endast grovt var entréer och sekundärfunktioner placerats och gav därför inte tillräckligt underlag för att man skulle kunna bedömma vilka slags gårdsmiljöer man skulle få. I beskrivningen till det slutliga detaljplaneförslaget kan man läsa:

Betydande delar av kvarteret föreslås kompletteras med ny bostadsbebyggelse som samordnas med den befintliga på sådant sätt att intima och varierande gårdsbildningar skapas. Befintliga trädgårdar bör bevaras i största möjliga utsträckning.

Med tanke på de öppna gårdar och gator som sedan skapades i det nya området, på rivningarna av de tre trädgårdarna och på den anslutning som skulle göras av en äldre trädgård till det nya torgrummet, uppstår en rad frågor kring vad man menar med intima gårdsbildningar och med att bevara befintliga trädgårdar. Här finns en obalans mellan visioner, avsikter och verklighet som väcker behov att diskutera vad gårdar och trädgårdar är och vad som karaktäriserar dem.

GÅRDSANALYSERNA

Den rumsliga uppbyggnaden hos Billegårdens gamla och stadsförnyade gårdar kommer nu att undersökas närmare. I de äldre gårdarna och det nya området utförs:

- en axialanalys
- en tittanalys
- en konvex analys

en entréanalys
 en rörelseanalys
 beskrivningar av växtligheten och sittplatsernas placeringar.

Först analyseras de äldre gårdarna. Mot denna bakgrund beskrivs sedan de nya gårdarna. Rumsambanden undersöks axiellt, konvext och entrémässigt. Här beskrivs även vad man ser och hur man rör sig i gårdarna.

Analyserna görs för "rena" gårdsrum med uthus och gränser, men utan vegetation, markplanering och möblering. Gårdarnas disposition och "inredning" av möbler och planteringar kan härigenom diskuteras för olika gårdsfall. I två avsnitt redovisar jag var man finner gårdarnas vegetation och sittplatser uttryckta i rumsliga och kommunikativa termer. I axialanalyserna berör jag dock vegetationens roll för de axiella förhållandena i gårdarna.

Det stora materialet och de delvis överlappande analyserna har bidragit till att framställningen i vissa delar är mycket detaljerad och även dras med många upprepningar.

1.

2.

3.

10.5. Principskiss för integrationsgraden hos gårdar och gator i ett kvarter med slutna gårdar. Ökande integrationsgrad har angivits med ökad bredd hos linjerna. Även med ökande djup hos gårdarna i de två nedre bilderna, bibehålls gatornas roll som de mest integrerande rummen i systemet.

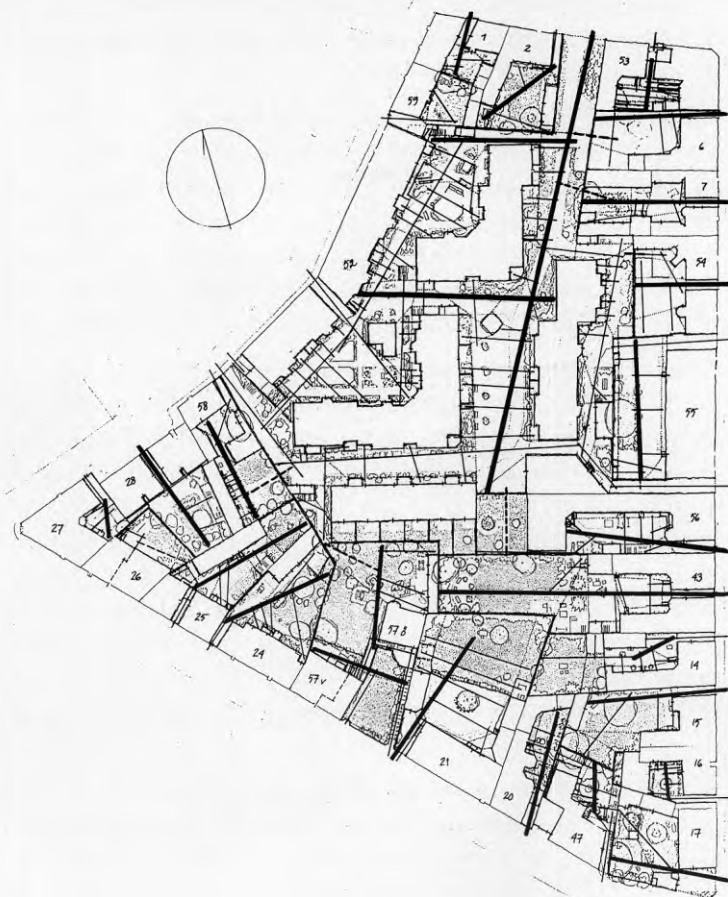
DE ÄLDRE GÅRDARNA OCH AXIALLINJERNA

De axiella linjerna visar den rumsliga stommen hos stadsrummen. Den axiella linjerna placeras genom de konvexa cellerna, så att så långa sammanhängande linjer som möjligt erhålls. Den konvexa cellindelningen framgår tydligast i fig. 10.17 nedan.

Gemensamma drag. Gemensamt för nästan alla gamla gårdar i kvarteret är att de är uppbyggda som små återvändsgränder där man går in och ut genom en och samma port. Gårdarna ansluts vinkelrätt till gatorna och bildar axiellt ett mönster som kan liknas vid ett fiskben. Gatan är här ett sammanförande rum som blir alltmer sammanförande ju fler gårdar som placeras utmed den. När gårdarna på olika sätt fördjupas eller byggs på axiellt uppstår även sammanförande rumssdelar inne på gårdarna. Detta innebär även att gårdens inre delar kommer "längre bort" från gatan och att vissa gårdsutrymmen avskiljs från varandra. När gårdar fördjupas på detta sätt rubbas emellertid inte det stabila förhållandet att gatan är det mest sammanförande rummet i systemet. Detta förhållande visas i fig. 10.5, där gårdssystemen fördjupats alltmer.

Gårdar med raka axialer. Hos gårdar som är uppbyggda som återvändsgränder finns olika varianter med raka, vinklade

10.6. Axial uppbyggnad hos gamla och nya gårdar i kv Billegården. De mest integrerande linjerna har angivits bredare. Läsbara grindar från de äldre gårdarna mot det nya området har markerats med streckade linjer.

och förgrenade axialer. I gårdar med raka axialer löper den mest integrerande linjen genom gården i hela dess djup. Denna linje sammanbinder alla eller nästan alla gårdens delrum. En sådan gård kan liknas vid rak och intensivt utnyttjad stickgata. Gården kan dessutom i stora delar överblickas från portgången. Längs den raka linjen finner man ofta tvärarrangemang av olika slag i form av extra portar, trappsteg, träd, exponerade sittplatser, flaggstänger och inte sällan hela scenografiska arrangemang. Dessa tvärmarkeringar kan på detta sätt antingen utgöras av fysiska hinder eller av visuella markeringar, ibland båda delarna. Raka axiallinjer finns i gårdarna nr 1, 6, 7, 54, 43, 15, 17, 20, 21, 28, 59. Här är t.ex. gård nr 20 stängd med tredubbla portar och gård nr 28 med dubbla. I gårdarna 17 och 59 ligger privata trädgårdar bakom stängda portar. I gårdarna nr 7, 43, 15, 21 förekommer blickfång av t.ex. flaggstänger eller exponerade sittplatser.

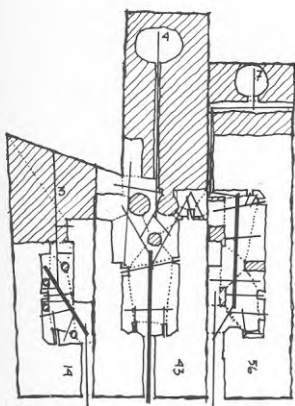
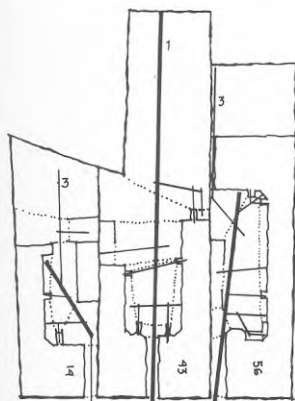
Verksamhetsgårdarna 6 och 54 saknar däremot scenografiska ansatser och axiallinjen löper här utan tvärrangemang till den bortre tomtgränsen. Båda dessa gårdar domineras av parkerade och angörande bilar.

Gårdar med sneda axialer. Den mest integrerande axiallinjen bryts här diagonalt över gården. Detta gäller gårdarna nr 2, 24, 25 och 27. Dessa gårdar är mycket olika till form och uttryck. De omfattar små och halvstora gårdsplatser samt en dubbelgård. Gemensamt för dessa gårdar är att de ej exponeras mot porten. Uthus eller gårdshus ligger straxt innanför portgången, så att gårdsrummet nås först efter en sidorörelse.

Gårdar med vinkelräta axialer. Här löper den mest integrerande linjen vinkelrätt mot porten längs med gatuhuset. Detta innebär att gårdsrummet arbetar i sidled. Vinkelräta axialer förekommer i gårdar med rektangulära gatuhus på grunda tomter, som i nr 55, 16, 57 v och i nr 26. Gårdarna är i flera fall bebyggda med "moderna" hus utan gårdsflyglar - nr 55 är ett hallhus, nr 57 ett funkishus och nr 26 är ett rektangulärt hus från 1912. Men här finns även en delvis kringbyggd gård med mycket små mått i nr 16. Samtliga gårdar saknar besöksentréer. Nr 57 v är en bakgård med sekundärfunktioner, nr 16 är en liten trädgård och nr 55 och 26 är bådadera.

Gårdar med flerbrutna axialer. Här är axiallinjerna knäckta på flera ställen genom att gårdarna är uppbyggda av sidoförskjutna delrum. Med brutna axialer "fördjupas" gårdarna från gatan. På detta sätt skapas visuellt och tillgänglighetsmässigt skyddade gårdsdelar i förhållande till omvärlden och till besökare, utan att gårdarna för den skull behöver stängas. När delrum visuellt avskiljs från varandra i gårdarna, skiljs även invånarna rumsligt och visuellt från varandra. Särskilt när linjer bryts i utrymmen som ej samman knyter några sidorum, kommer dessa att fungera som avskiljande slussar mellan olika gårdsdelar. En sådan sluss finns t.ex. i den smala gång som leder från gårdsplatsen till trädgården i gård nr 56.

Flerbrutna axialer förekommer på de djupa tomterna i nr 56, 14, 57 ö och 58, men även på de grundare nr 53 och 47. I gårdarnas inre delar finner man ofta trädgårdar. I gård nr 56 ligger en trädgård på stort djup från gatan och dessutom tillgänglighetsmässigt en bit bort från gårdens egna invånare. Trädgården har använts mycket av enskilda hyresgäster och för gemensamma gårdsfester (se fig 10.27a).

10.7. Axial uppbyggnad av gårdarna nr 56, 43 och 14. På bilden nederst har växtligheten medtagits. Antalet steg från gatan har angivits för de bortre linjerna. Med vegetation har antalet steg från gatan ökat från 4 till 7 i nr 56 och från 1 till 4 i nr 43.

Analyserna görs vanligen med en detaljeringsgrad där rummen definieras av byggda delar och gränser, där murar och hushack medtagits, vilket framgår av axialkartan i fig. 10.6. Tar man dessutom med växtligheten i analysen bidrar den ibland till att öka det axiala djupet i gårdarna vilket t.ex. gäller gård nr 56 och 43 som visas i fig. 10.7.

I nr 57 ö har den inre trädgården placerats axialt djupt - fyra steg från gatan - och vägen in har dessutom stängts för besökare med en grind. Den stora trädgården rymmer många fruktträd och flera olika sittplatser.

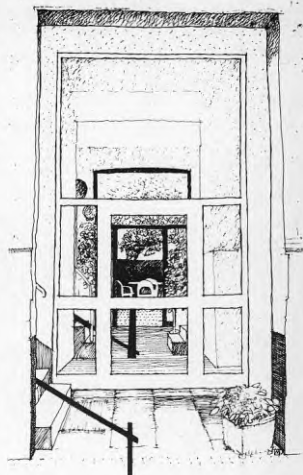
Genom att axialt bryta ner gårdarna i vinklade delrum kan intrikata ankomstförhållanden åstadkommas. Gård nr 53 är ombyggd till ett hotell. Här exponeras gården mot gatan. Men en glasvägg i porten hindrar allmänheten att komma till den. För att nå den måste man först passera hotellets reception t.v. i huset. Gården nås härigenom endast av hotellets gäster via en strategiskt ordnad flerbruten axiallinje.

I gård nr 47 har bamburidåer placerats vid ingången till gårdsplatsen. Här ökar visserligen inte djupet i gården totalt sett men däremot i vissa husnära partier. Med de brutna axialerna skyddas gårdsplatsen för insyn från både främlingar och besökare. Denna lilla trädgård har, enligt ägaren, anlagts efter förebilder från japanska trädgårdar. Man skall inte kunna överblicka hela gården på en gång. Genom att uppfatta den stegvis och samtidigt ana dess fortsättning, skall man på en liten yta bibringas illusionen av att befinna sig i en större trädgård.⁹ Denna gestaltningsidé kan även uttryckas i axiala termer: att gårdsrummets olika delar ordnas efter brutna axialer.

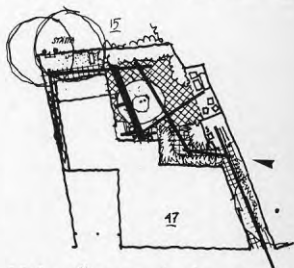
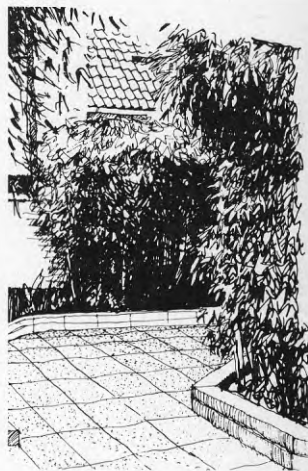
Gamla och nya smitvägar. I det stora kvarteret har det förekommit smitvägar. I äldre tider lär det ha funnits en genväg mellan gård nr 47 och 15. Idag finns det ännu en stätta mellan två träd i tomtgränsen mellan gårdarna nr 47 och 15 som syns i fig. 10.9b.

Enligt 1967 års gårdsinventering fanns det grindar mellan trädgårdarna i nr 44, 31 och 46 (de äldre fastigheterna redovisas i fig. 10.2).¹⁰ Mot det gamla garageområdet öppnades efterhand några gårdar med grindar i t.ex. nr 6 och 8. I nr 37 öppnades en trädgård mot garageområdet för att användas som parkeringsplats.¹¹

Idag är sju äldre gårdar anslutna med grindar till det nya området (nr 6, 7, 54, 55, 56, 57 och 58). Dessa grindar har angivits med pilar i fig. 10.17. De flesta av dessa är stängda och

10.8. Billegården 53. Exponerad gård som endast nås via hotellets reception. Axiallinjen har angivits svart.

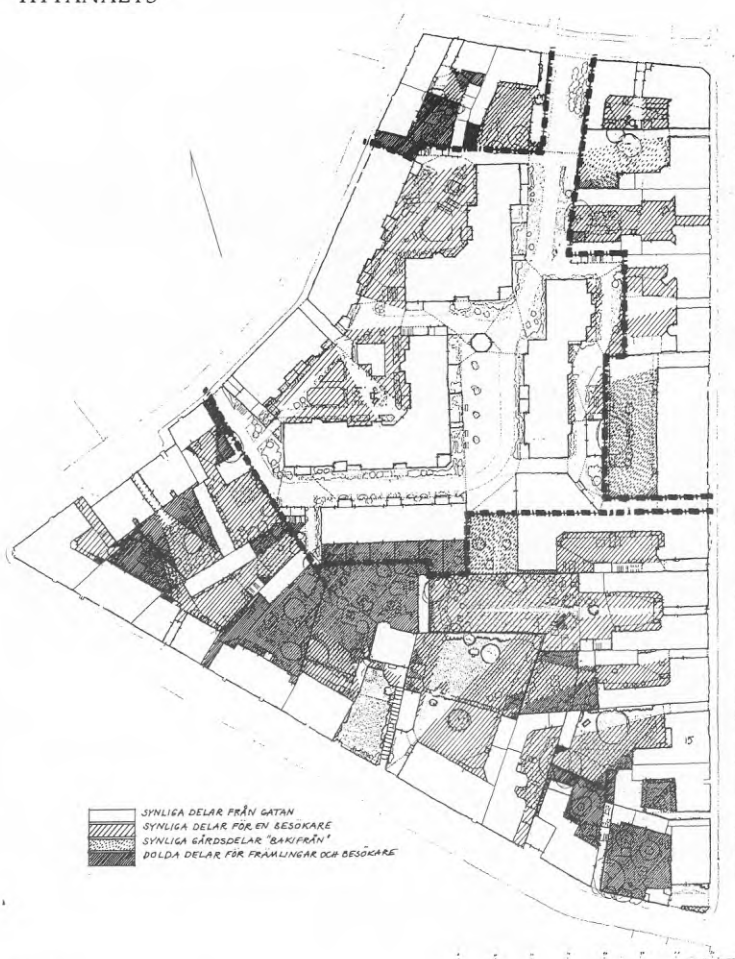

10.9a. Överst. Avskärmande bambubestånd vid ingången till gårdsplatsen. 10.9b. Övan. De axiala linjerna i gård nr 47 när vegetationen medtages.

fungerar som extra smitvägar. Alla grindar kan låsas inifrån. Eftersom de inte används som huvudentréer till gårdarna tycks de inte ha påverkat trädgårdsanläggningarna. Ett undantag utgör dock nr 6, där den bakre öppningen används som en extra inkörsport till gården. Här har en äldre trädgård ödelagts.

Andra avvikelser. Tomtgränserna mellan gårdarna är i regel stängda. I kvarteret finns dock några undantag. Lunds ljuskopiering med butik mot Grönegatan har ordnat en inre förbindelse mellan husen i gårdarna nr 6 och 7. Gårdarna nr 26 och 57 v saknar egna portar. Soporna i gård nr 26 hämtas via en grind över granngården nr 25. Tillträdet till den smala gårdsremsan i 57 v sker här via 57 ö. Dessa tvärförbindelser används dock inte av allmänheten.

TITTANALYS

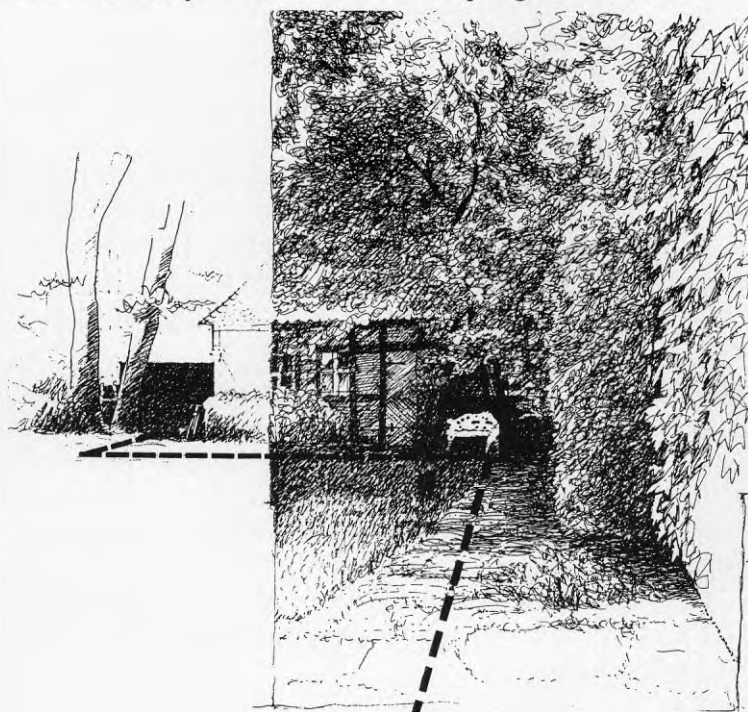

10.10. Tittkarta över kvarteret Billegården.

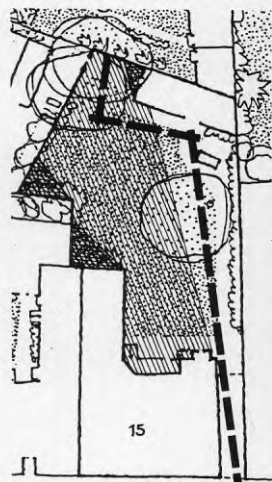

En rundvandring i kvarterets gamla gårdar tar lång tid. Man får gå in och ut genom samma port. Efter 1987 har dessutom många portlås installerats. När man väl kommit in möter man ofta någon som bor i gården. Man går inte självklart igenom gårdsrummet utan att hälsa och förklara sitt ärende. Många gårdsdelar är skymda för besökare och kan inte ses med mindre än att man tar sig ända in i gårdens djupaste delar. Genom att vara både fysiskt och socialt svårtillgängliga för besökare och allmänheten blir gårdarna på detta sätt de boendes område.

I en tittkarta över kvarteret i fig. 10.10 visar de vita delarna vad man ser från omgivande gator och från det genomgående gångstråket. De halvmörka delarna kan ses av en besökare från de djupast liggande bostadsentréerna. De mörkaste partierna är osynliga även för en besökare. Här ser vi att stora delar av de gamla gårdarna är dolda både för allmänhet och besökare, medan det nya området är betydligt mer välexponerat. Det är i de visuellt skymda gårdspartierna som man finner grönskande trädgårdar och skyddade uppehållsplatser, gömställen och skräphörnor. I denna bild ser vi även vad som exponeras i de vita blickfälten mot gatan. I de äldre gårdarna finner man här flera arrangemang som utformats scenografiskt. Kartan visar även vilka äldre gårdar som exponeras mot det nya huvudstråket som löper genom kvarteret.

10.11. Billegården 15. I planen nedan visar de vita partierna vad som kan ses från gatan, de skrafferade delarna vad som visas för en besökare och de mörkt skrafferade delarna vad som döljs för en besökare. Nedan t.v. I siktsfältet från gatan står en vit soffa placerad mot en mörk bakgrund, dekorativt inramad av växtlighet. De dolda delarna borta vid uthuset har fungerat som uppehållsplats för ungdomar i gården.

Gemensamma drag. Flertalet gårdar omfattar åtminstone en gångport och en större konvex plats, som omges av några mindre kantrum och nischer. Ser vi tillbaka på byggnadsordningarna fanns det en motsvarighet till detta, i kraven på att varje gård skulle ha en minsta gårdsplats och att den skulle vara tillgänglig via en kör- eller gångförbindelse.¹² Inom ramen för detta grundvillkor finns det i kvarteret alltifrån små hårdexploaterade gårdsplatser till dubbelgårdar med stora trädgårdar. Se fig. 10.17.

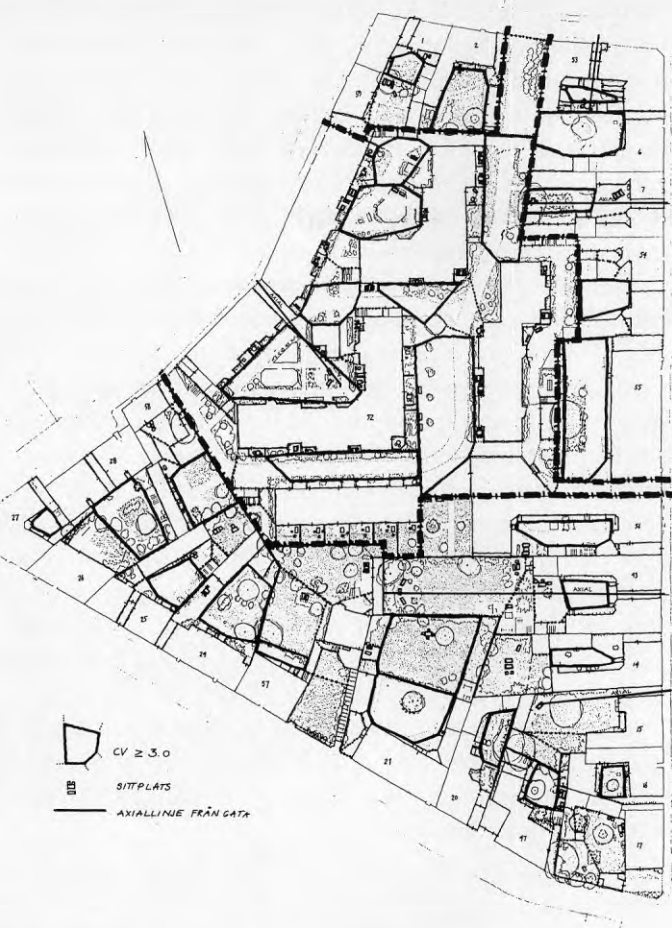
Portgångarna. Nästan alla de gamla gårdarna i kvarteret nås från gatan via en portgång eller en öppen sidogång. När portgångar saknas fungerar inte längre sophämtning eller inkörsel av cyklar på ett smidigt sätt. I gårdarna nr 26 och 57 v saknas egentliga portgångar. Utanför nr 26 finner man ofta en klunga cyklar. Här töms soporna via en granngård. Den andra gården nås via systergården 57 ö.

När portgången utgör den enda ingångsplatsen till en gård kan tillträdet kontrolleras. Det är kring porten man finner olika slag av hindrande arrangemang gentemot omvärlden - förutom själva gatuporten förekommer även extra gårdsportar, tillkrånglade ingångsvägar (brutna axialer) och de senaste årens installerade portlås. De grindar som förekommer mot det nya området kan samtliga låsas inifrån.

I gård nr 59 som endast bebos av en familj, fungerar porten som gårdsförbindelse för ett hushåll. Här används portgången som groventré och som uppställningsplats för cyklar, bil, sopkärl mm.¹³ Om uthyrningsrum förekommer i sådana "enfamiljsgårdar" kan porten ibland fungera som gräns eller barriär mellan hyresgästerna och den privata gården. I gård nr 17 nås några hyresrum från en sidogång. Trädgården är stängd med en port mot denna gång. I gård nr 2 har hyresgästerna ingång från gatan och får gå utom denna för att nå gården.

Det stora sammankopplande konvexa rummet. I de flesta gårdarna ligger ett stort sammankopplande konvext rum innanför portgången. Enkelgårdar med en CV-plats finns i nr 1, 2, 53, 6, 54, 55, 16, 47, 57 v, 24, 27 och 28. Dessa CV-platser utgör med ett undantag gemensamma gårdsutrymmen för flera hushåll. Gård nr 47 bebos endast av en familj.

Flera gårdar har förutom en yttre CV-plats även ett stort inre trädgårdsrum. Sådana 'dubbelgårdar' finner vi i nr 56, 43, 14, 21 och 25.

10.12. Konvex cellindelning av gårdsrummen. Se även fig. 10.17. Celler med CV-värden på 3,0 eller mer har markerats med grövre linjer. Här redovisas även kvarterets sittplatser.

Här finns även gårdar som bebyggts i hela sitt djup. I sådana gårdar kan CV-platserna hamna djupare. I nr 7, 20 och 58 har CV-platserna hamnat längst in i gårdarna.

I dubbelgårdar med en extra trädgård, utgörs CV-platsen vanligen av en hårdgjord gårdsplats. I enkelgårdarna däremot kan CV-platsen antingen vara en hårdgjord gårdsplats eller en planterad trädgård.

Gårdar utan urskiljbar CV-plats. Enkelgårdar som saknar ett stort sammankopplande rum har ofta förlorat karaktären av gårdsplats. Gårdar, med friare sammanfogade halvstora konvexa platser med låga CV-värden, finner man i gårdarna nr 15, 17, 57 h och 59. Dessa är alla trädgårdar.

De djupa konvexa platserna. CV-platserna omges per definition ofta av några mindre sammankopplande gårdsdelar. Dessa kan t.ex. utgöras av husnära nischer, sidorum eller

trädgårdar. Små nischer bildas mellan utskjutande trappor, trälämningar och källarnedgångar. Litet större kantrum bildas i husglapp och i gårdshörnor. I entrérika hus med höga socklar förekommer många nischer. Här kan man finna t.ex. bänkar och rabatter. Planterade smånischer förekommer i gårdarna nr 1, 2, 6, 25 och mer frodigt planterade sådana finns i nr 16 och 24. I gårdarna nr 1, 2, 53, 47 och 24 hittar man sittplatser i sådan kantrum.

Men här förekommer även husnära nischer utan växtlighet. Gårdar som domineras av uppställda bilar och cyklar saknar vanligen planterade gårdskanter.¹⁴ Rena nischer innebär att husväggarna tydligt möter marken och ger gårdsplatsen en sträng inramning. Sådana gårdsrum finner man i hårdexploaterade gårdar som nr 43, 57 v och 27, men de förekommer även i gårdar som är ingångsplatser till kontors- och verksamhetslokaler. Dessa gårdar vänder sig till besökare och har i flera fall givits en officiell prägel genom att porten utformats som en välkomnande ingång och gården som ett ankomstrum med stenlagt golv och "utställda föremål". Blomsterurnor, fristående planteringar och möbler förekommer i gårdarna nr 53, 7, 43, 14 och 21.

En skyddad trädgård har vanligen fler och frodigare kantplanteringar än en besöks- eller arbetsgård. De planterade nischerna finner man i första hand i bostadsgårdar med låga hus och gröna trädgårdar.

Till de djupa men *ej* sammanförande konvexa platserna hör även gårdarnas inre trädgårdsrum. Sådana finns i nr 56, 43, 14, 15, 57 ö, 25. I flera gårdar förekommer dessutom skymda sidorum och "bortahörnor" som ligger ytterligare något steg djupare från gatan än vad trädgårdarna gör. I sådana bortahörnor finner man t.ex. en avskild köksträdgård och sopkärl i gård nr 2, en hemlig "herrklubb" i gård nr 15, en dold vedbacke med bänk och stätta i nr 47, sopkärl och lövhögar i 25 och 28. Med avbalkningar har man även skapat sådana hörn i gårdarna nr 7, 21 och 24.

Den konvexa uppbyggnaden kännetecknas således i flertalet gårdar av en portgång och minst ett sammankopplande större gårdsrum. Portgången är det enda ingångsstället till gården för besökare och allmänhet. Genom att gårdarna rumsligt ordnats som återvändsgränder uppstår många skyddade kant- och "djupa" slutrum. I dessa kantrum finner man ofta växtlighet och sittplatser. I de stora djupa slutrummen ryms de stora trädgårdarna och i dolda extrarum hittar man skräphörnor och gömställen.

HUSENS ENTRÉER

För gårdsrummen är uppbyggnaden av husens bottenvåningar och källarvåningar viktiga. I Billegårdsstudien har dock redovisningen av sambanden mellan hus och mark begränsats till utbytespunkterna dem emellan, till husens entréer och utgångar. Enskilda bostadsentréer, gemensamma trapphus, enskilda och gemensamma utgångar, entréer till förråd, soprum, tvättstugor och källarlokalerna redovisas här. Jag skiljer t.ex. på entréer, som är huvudingångar och vänder sig till besökare och på utgångar som är extra förbindelser mellan bostäder, lokaler och gårdarna. Kökstrappor är t.ex. utgångar. Ingångar till biutrymmen är 'sekundärentréer' som används av gårdens invånare. Om en gård har besöksorienterade entréer eller enbart utgångar och sekundärentréer visar sig ha betydelse för dess karaktär.

Hos gårdarna förekommer många olika entrésituationer. Det finns inte några placeringar som återkommer i kvarters samtliga gårdar. Däremot kan jag urskilja några olika fall av entrésituationer och titta närmare på hur dessa eventuellt präglat gårdarna.

Utgångsgårdar och sekundärgårdar - bakgårdar eller trädgårdar. Till utgångs- och sekundärgårdar räknar jag gårdar som har enbart utgångar, men även ingångar till husets sekundärutrymmen. Många hus har sina huvudingångar från gatan. De kan även ha en entré eller huvudtrappa från sidogången eller portgången mot gårdsrummet. Själva gårdsrummen däremot saknar besöksentréer. Gårdar som enbart har utgångar och möjligen även någon sekundäringång finns i nr 55, 16, 17, 47, 57 v, 57 ö, 24, 26, 28, 59. I nedanstående lista görs en grov karaktärisering av dessa utgångsgårdar:

Gård nr	Karaktär
55	Trädgård / bakgård
16	Trädgård
17	Trädgård privat
47	Trädgård privat
57 v	Bakgård
57 ö	Trädgård privat
24	Trädgård
26	Trädgård / bakgård
28	Trädgård / bakgård
59	Trädgård privat

Genom att husen har utgångar mot gården kan dess huvuduppgift vara att erbjuda tillträde till sekundärfunktioner.

Gården är då en 'sekundärgård'. Utan några rekreativa eller visuella arrangemang kan en sådan gård få karaktär av bakgård. Men en utgångsgård kan också vara planterad. Sådana gårdar kan därför variera mellan att vara bakgårdar till att vara gemensamma eller privata trädgårdar. Gårdarna i nr 55, 16, 57 v, 24, 26, 28 är "delade" baksidor, som kan nås av flera hyresgäster. I nr 16 och 24 finns gröna trädgårdar. Gård nr 55 är ett mellanting mellan en trädgård och bakgård som används som parkeringsplats. Gården har förutom asfaltytor distinkta planteringar, en bevuxen gårdsmur och en stor lönn. Nr 26 har en gård som har en diffus karaktär av grön bakgård. Nr 28 består av ett gårdsrum med en trädgård som omges av höga brandmurar och ett gunnebostängsel. Alla dessa tre gårdar saknar gårdslängor och gårdshus och har ett obestämt uttryck av vara ett mellanting mellan trädgårdar och bakgårdar. 57 v är en ren bakgård. Gårdarna nr 17, 47, 57 ö och 59 rymmer privata trädgårdar.

Entrégårdar. Till entrégårdar räknar jag gårdsrum med en eller flera besöksentréer. I övrigt kan dessa gårdar ha entréer både från gatan (som i nr 1, 53, 56, 20, 25) och i portgången (som i nr 6, 7, 54, 58). I entrégårdarna kan det även finnas utgångar från husen. I kvarteret finns det endast en gård som har ingång enbart från gårdsplatsen, nämligen den ombyggda hörngården nr 27.

Det viktiga är här att gårdsrummen har åtminstone en huvudentré. Gårdarna får då ofta en besöksorienterad utformning i stället för att utvecklas till en privat trädgård eller bortglömd baksida. I flera entrégårdar finns det bebodda gårdshus eller gårdslängor. Många nya entrégårdar har efterhand skapats genom ombyggnader där kökstrappor har tagits bort och nya huvudingångar har placerats på gårdarna. När utgångsgårdar byggs om till entrégårdar rustas de i allmänhet upp och utformas som nya framsidor.

Entrégårdar med lokaler för kontor eller verksamheter, har på flera ställen givits en officiell prägel genom att vara stensatta, ha välkomnande eller visuellt mötande arrangemang som t.ex. i nr 53, 14, 21.

I nr 1, 21 och 59, används inte gatuentréerna som tidigare. I gård nr 1 har en av gatuentréerna kommit att användas som extra utgång. I gård nr 21 är entrén mot gatan stängd och oanvänd. I gård nr 59 används gatuentrén som ingång för gäster och besökare, medan gårdsentrén används som vardagsingång för familjen. I kvarterets övriga gårdar förekommer inte utgångar mot gatan. I nr 54 och 27 har gatufasader-

10.13. Husens entréer och utgångar.

na bevarats genom att gamla entréer omvandlats till blinddörrar.¹⁵ Ingångarna har här placerats på gårdarna.

De entrélösa platserna. Även de entrélösa delarna är betydelsefulla för gårdarnas karaktär. Sådana platser kan t.ex. utgöras av förplatser, entrélösa passager och mellanrum, fredade gårdskanter och inre trädgårdsrum. De har olika karaktär beroende var de finns i gårdssystemen.

Förplatser kan användas för att understryka en byggnads värde. En enda gård i kvarteret har en förplats, nämligen nr 57 ö. Här ligger huset indragen en bit in på tomten och har försetts med en gräsplan mot gatan.

Mellanrum utan entréer fungerar som pausrum som avskiljer rumsdelar från varandra. Särskilt effektiva blir de när de är sidoförskjutna, vilket även avspeglas i en bruten axiallinje. Pausrum kan t.ex. skilja en inre trädgård från en gårdsplats, som i gårdarna nr 56, 43, 25 och 58. Flera av dessa över-

gångsrum ligger invid den mest sammankopplande CV-platsen i gårdarna. I dessa finner man många sittplatser. Jfr med fig. 10.12, där konvexa delrum och sittplatser redovisas.

I de djupast placerade entrélösa platserna finner vi gårdarnas oaser, gömställen och skräphörnor. Hit hör de stora inre trädgårdarna. Genom att de är djupt placerade och dessutom saknar entréer är de både ostörda gentemot omvärlden och gårdarnas egna invånare.

Minskning av antalet entréer, omvärdering av gatu- och gårdssidor. Avvecklingen av vedbodas, avträden samt rivningar av gårdshus har bidragit till att flera gårdar har förlorat gårdsentréer och blivit mindre kommunikativa än tidigare. Ett gårdshus med bostäder har rivits i gård nr 15 och enklare gårdshus har rivits i nr 25 och 58. När gårdshusen togs bort anlades gräsmattor i de tre gårdarna.

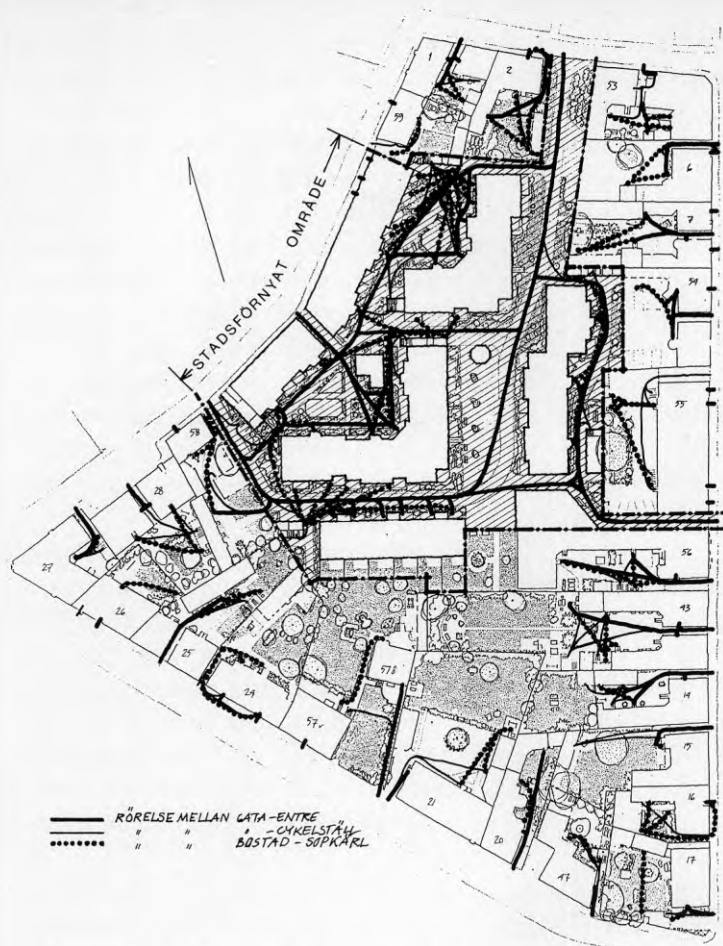
Entréer har även försvunnit när gatuhuset byggts om. I nr 53, 54 och 27 har entréer tagits bort mot gatorna. I gårdarna nr 1 och 21 används gatuentréerna sällan och i nr 54 och 27 har de utformats som blinddörrar. Kökstrappor och gårdstrappor har försvunnit i gårdarna nr 1, 6, 7, 56, 14, 25, 27, 58, 59. Ingångar och trapphus har byggts igen i portgångarna i 6, 15 och 58. Ett stort antal entréer har således försvunnit mot gatorna, i portgångarna och i gårdsrummen.

Entréerna mot gatorna och portgångarna hörde tidigare till bostädernas officiella finsida. Idag tycks förhållandena vara de omvända. Entréer mot gatorna stängs eller byggs igen, portarna mot gatorna förses med portlås. Nya gårdsentréer anordnas när äldre hus byggs om. Huset har härigenom blivit mer slutna utåt och gårdarna har rustats upp och fått en ny roll som framsida. Gårdsfasaderna har t.ex. putsats i nr 1, 15 och 27. Gårdsplanerna har i flera gårdar plattsatts eller planterats med gräsmattor och rabatter.¹⁶

Trots att husen har byggts om och entréer ändrats och försvunnit kan man konstatera att de enskilda gårdarna ännu finns kvar. Och även om vissa gårdars uppgifter och uttryck väsentligen har förändrats har ändå inte den tydliga åtskillnaden mellan kvarterets gårds- och gatusidor försvunnit.

RÖRELSEFIGURER

I rörelseanalysen visas var rörelser mellan gatan, husens entréer och utgångar, gårdens sopkärl och cykelställ antas ske. Gårdsdelar som hamnar utanför rörelsefigurerna utgör gårdarnas lä- eller stillområden.

10.14. Antagna rörelser i kvarterets gårdar.

De inledande studierna av gårdar i kv Winstrup och Glädjen visade att rörelsebilderna kunde relateras till var hårdgjorda respektive planterade gårdsytor hamnade och var sittplatser placerades. En spridd rörelsebild visade sig här ge hårdgjorda ytor medan en liten samlad eller rak rörelsefigur gav användbara uppehållsplatser och grönnare gårdar.

Rörelsefigurerna i Billegårdens äldre gårdar ligger alla nära gatorna. Många entréer ligger mot gatorna och i portgångarna. Från gårdarna når man många utrymmen. Rörelserna är ofta samlade och överlappande. Vi kan även se hur de äldre gårdarnas samlade rörelsebilder lämnar stora kommunikationsmässigt fredade delar i de inre delarna av tomterna.

Fördelningen av grönska. Jag har antagit att det är i gårdarnas icke kommunikativa delar, i läområdena, som man kan

finna gräsmattor och rabatter, träd och sittplatser. Detta visar sig grovt gälla gårdarna nr 53, 56, 43, 14, 15, 17, 20, 57 ö, 24, 25, 26, 58 och 59.

Men det förekommer också avvikelser från detta mönster. I gårdarna nr 1, 2, 16 finns det gräsmattor trots att dessa har spridda rörelsefigurer och att man här kunde ha väntat sig att finna hårdgjorda gårdsplatser. Här finns visserligen gångar i gräsmattorna, men dessa ger omvägar för den som skall slänga sopor eller hämta en cykel. Tittar man närmare på de tre gårdarnas rörelsebilder visar det sig dock att flera "snedrörelser" över gräsmattorna härrör från enskilda lägenheter eller från lägenheter som används av medlemmar ur den egna familjen, som t.ex. i gård nr 2; eller att gårdarna är så små att omvägarna blir förhållandevis korta, som i gårdarna nr 1 och 16.

I mer hårdexploaterade gårdar styr planteringar, som ligger i rörelsefiguren, de gående till vissa gånglinjer. En rosenrundel ligger i gångsrörelserna i gård nr 43. Tvärande rörelser över planterade hörn förekommer i gårdarna nr 7 och 28.

Med detta sätt att se borde omvänt vissa stenlagda gårdar med små eller samlade rörelsebilder växa igen. Detta kan åskådliggöras av gård nr 26 som har en liten rörelsebild. Marken är här gräsbevuxen. Men under grästuvorna finns en gammal stenläggning som har skrapats fram av en hyresgäst i huset.

Man skulle även kunna anta att gårdar blir grönnare där rörelsefigurerna har minskats genom att entréer, kökstrappor byggts bort eller där gårdshus rivits. Detta kan iakttas i gårdar som tidigare hade hårdgjorda gårdsplatser, som i nr 56, 15, 25 och 58.¹⁷ I gård nr 15 finns idag en stor trädgård där det tidigare fanns en kringbyggd och intensivt utnyttjad gårdsplats. I gårdarna nr 25 och 58 har gräsytor anlagts där gårdshus tidigare legat. I nr 25 har dessutom en äldre stenlagd gårdsplan tendenser att växa igen.¹⁸

I gård nr 7 finns en stenlagd gårdsplats som enligt rörelsebildens delvis borde ha vuxit igen. Så länge gården innehades av den förre ägaren fanns här gräs och rosenrabatter över en äldre stenläggning. Men dessa togs bort av den nuvarande innehavaren, som ville lyfta fram gårdens äldre karaktär: "Jag har velat ta fram den ursprungliga stenläggningen och försökt ta reda på vilka växter som användes i gårdarna förr i tiden." Vid ett återbesök 1990 har dock gården åter blivit grönnare - rosenbuskar har planterats i den vänstra gårdshörnan, vinrankor bildar tak över en sittplats till höger i gården,

10.15. Gammal stensättning skrapas fram i gård nr 26. Gårdens lilla rörelsefigur talar för att gården lätt kan växa igen.

Notera även att gård nr 27 i bakgrunden har en nyputsad fasad och en gårdsplats som just håller på att stensättas med smågatssten. Foto 1987.

en pipranka slingrar kring en lampa. Stenläggningen har blivit litet grönare och ett fikonsträd står i kruka invid gårds-trappan.¹⁹

Enligt rörelsebilden hade det inte heller förvånat om man funnit en grön trädgård i gård nr 47. Och här fanns det faktiskt också en trädgård 1967, (se fig. 10.2). Men marken är numera plattsatt. I gårdens mitt står en rönsumak och i kanterna växer schersminbuskar. Även i denna gård uttrycker ägaren ett gestaltmotiv: "Här fanns en gräsmatta när vi flyttade in 1974.²⁰ Men under den hittade jag en äldre kullersten-beläggning. Vi hade vid detta tillfälle två hundar och barn som drog in gräs i huset och därför plattsatte vi gården." Se fig. 10.9 a och b.

I några gårdar med små rörelsefigurer - nr 6, 54, 55, 21 - används läområdena som parkerings- och angöringsplatser. I gårdarna nr 6 och 54 har uppvuxna trädgårdar ödelagts (se nr 6 och 9 i fig. 10.2). Gårdarna nr 6, 54 och 21 är idag verksamhets- eller institutionsgårdar. Angörande och parkerade bilar sätter således gångrörelsernas betydelse ur spel genom att ta potentiella grönytor i anspråk.

Med vissa förbehåll kan man således konstatera att en liten rörelsebild ger grönare gårdar och omvänt, att stora och utbredda rörelsefigurer ger hårdgjorda gårdsplatser. Om detta inte var synligt i gårdarna när inventeringen genomfördes 1987, har det i två fall bekräftats av tidigare och senare anläggningar.

VÄXTLIGHETEN

Jag har här undersökt huruvida gårdarnas växtlighet kan hänföras till visuella, rumsliga och kommunikativa förhållanden i gårdarna.

De scenografiska arrangemangen. I flera gårdar förekommer sceniska arrangemang där växtligheten ingår. Vegetationen kan då t.ex. rama in eller utgöra en dramatiserande bakgrund till sittplatser och flaggstänger, som syns från portgångarna. Detta förekommer i gårdarna nr 7, 43, 15, 21, 57 ö. Dessa scenografiska arrangemang återfinns på en rak linje från gatan i siktfältet från portgången. (Se axial- och tittkartor i fig. 10.6 och 10.10 ovan).

Solitärträden. I många gårdar finns det solitärträd. Ett sådant träd framträder tydligt genom sin ensamma placering och sin distinkta krona. De kan växa mitt i gårdsrummet eller invid tomtgränsen. I de flesta fall syns de inte från porten,

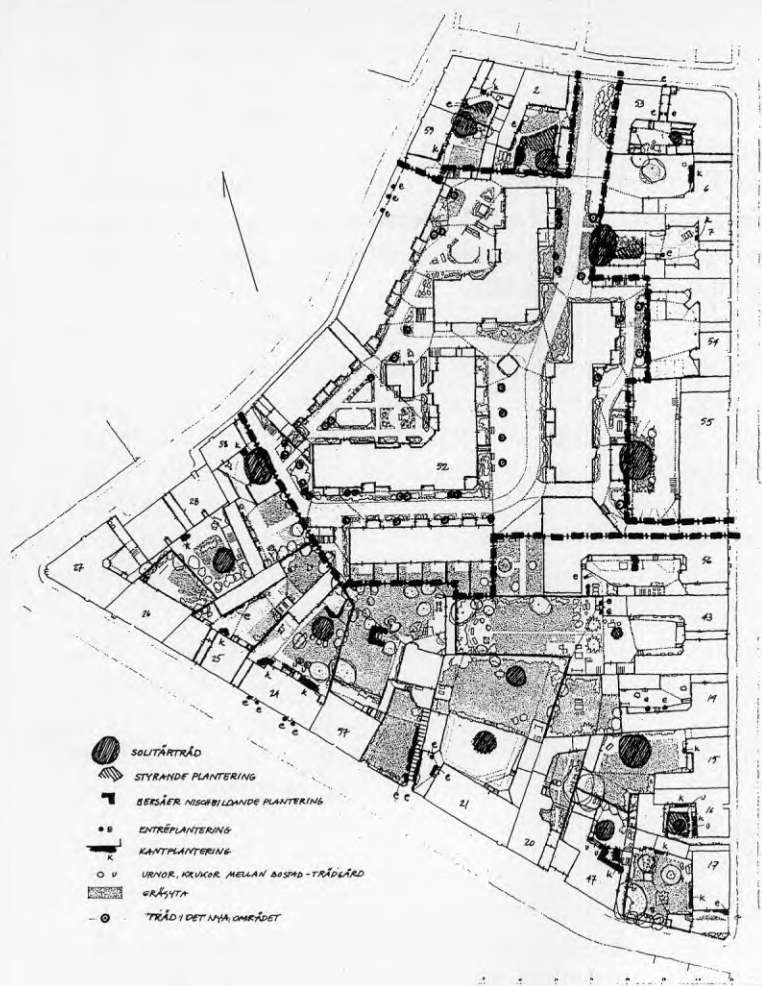
utan först när man kommit in på gården. Sådana träd förekommer i gårdarna nr 2, 53, 55, 16, 47, 21, 24, 28, 58 och 59. I nr 2 finns det en stor björk, i nr 53 en liten ärtgrön robinia, i nr 55 en lönn med väldig krona, i nr 16 ett nyplanterat äppelträd, i nr 47 en rönnsamak, i nr 21 ett gammalt hagtors-träd, i nr 24 en magnolia, i nr 28 ett högvuxet päronträd. I tomtgränsen i nr 59 står ett gammalt päronträd under vars krona husets sittplats är placerad. I de fall som träden ingår i scenografiska arrangemang, kan de dock ses redan från portgången, som t.ex. en hängask i gård nr 7, en magnolia i gård nr 15. I kanten av gårdsplatsen i nr 58 växer en väldig kastanj.

Flera solitärträd vänder sig således i första hand till de boende och kan ses först när man kommit in på gården eller i huset. För en besökare domineras t.ex. gården i nr 55 av en asfaltyta med parkeringar. Men från lägenheterna utgörs blickfånget av gårdens stora lönn, av planteringar och en bevuxen gårdsmur. Dessa solitärträd samlar blicken och understryker med sina trädkronor rummet hos smågårdar. De leder tanken till gamla vårdträd som förekom på gårdsplaner och i äldre trädgårdar. Förr var t.ex. päronträd mer ansedda än äppelträd och kunde i 1800-talets allmogeträdgårdar hedras med fristående placeringar.²¹

De entrénära blommorna. I vissa gårdar markerar blommor ingången till ett hus eller en lägenhet. Invid gatuentréerna finner man stockrosor i gård nr 17 och rosor i gård nr 24. Blomkrukor finns i ingången till hotellet i gård nr 53. Invid en enskild entré till en gårdsflygel i nr 43 finner man rosor. I gårdar med besöksentréer är det vanligt med fristående blomsterarrangemang i form av urnor eller planteringslådor, vilket förekommer i gårdarna nr 7, 56, 14, 21 och 57 ö. I nr 56 har en gammal skottkärra fyllts med blommor.

Planteringar mellan bostad och trädgård. Rabatter finns inne på gårdarna vid sidan om portgångarna i nr 1, 6, 7, 15, 16, 17, 47, 24, 25, 28, 58, 59. Det kan vara bestånd av cysanthemum, lin, rosenskärar, rosor mm. Vintergröna kantplanteringar finns i gårdarna nr 6 och 15. Ytterligare kantplanteringar finner vi längre in i gårdarna nr 1, 2, 16, 17, 47, 24, 25. Dessa kantplanteringar uppträder företrädesvis i gårdar med lägre hus och trädgårdar.

Med krukor och urnor understryks ibland bostadens samhörighet med trädgården. I gård nr 16 och 24 finner man både kantrabatter och urnor i gräsmattan. I den privata trädgården nr 47 förekommer krukor med blommor.

10.16. Växtligheten i kvarteret.

De husnära sittplatserna kantas på några ställen av en lågväxande blomrad, som i nr 2 och 17. Sittplatserna omges däremot aldrig med avskärmande staket eller stängsel.

De styrande arrangemangen. Som visats i rörelsestudien hamnar merparten av grönytorna utanför gångrörelserna. När planteringar däremot placeras i gångrörelser blir de styrande för dessa. Mittrundlar, mittplanteringar och gräsmattor pressar gångrörelserna närmare husen, som t.ex. mittrabatten i gård nr 7 och rosenrundeln i gård nr 43. I nr 1, 7, 16 och 58 styr gräsmattor och planteringar rörelserna mot gårdskanterna. Växtligheten kan i någon mån även visuellt eller axiellt avskilja gårdspartier från varandra, som t.ex. planteringsvingarna i nr 56 och bambustånden i gård nr 47, vilket visades i fig. 10.7 och 10.9 ovan.

Gränserna i de äldre gårdarna är vanligen "byggda" av gårdslängor, uthus, murar, staket, spaljéer, grindar, portar och av trappsteg. Här används vegetationen ofta för att förstärka redan existerande gränser och mindre för att själv bilda helt nya sådana. I nr 57 ö har t.ex. de inre delarna fördjupats med staket, grindar och sedan förstärkts med planteringar så att den inre trädgården även skyddas mot omvärlden visuellt. Ibland används vegetationen dock även för att fördjupa vissa gårdsdelar.

De stora gröna trädgårdarna. Gröna "gårdsplatser" och större trädgårdar finns i 20 av de 24 äldre gårdarna. De förekommer i enkelgårdarna, som husnära grönum, och i dubbelgårdarna, som urskiljbara inre trädgårdsrum. Nr 1, 2, 55, 15, 16, 17, 47, 24, 28, 59 är gröna enkelgårdar medan nr 56, 43, 14, 21, 25, 58 är dubbelgårdar med inre trädgårdar. I de planterade enkelgårdarna har rörelserna ofta minskats genom att entréer byggts bort och i dubbelgårdarna är de djupa inre gårdsdelarna ostörda av både extern- och internrörelser.

Gränsvegetationen. I tomtgränserna finns gårdarnas rikligaste växtlighet. På brandgavlar och murar finner man klätterväxter av olika slag; invid tomternas murar, plank och stängsel förekommer buskage och mycket stora och gamla lövträd. Denna vegetation bidrar till att ge en grön inramning åt gårdsplatser och trädgårdar.

SITTPLATSERNA

Sittplatsernas lägen har här undersökts i förhållande till siktfälten, CV-platserna, husen och till de konvext djupa platserna i gårdarna. Sittplatserna redovisas på den konvexa kartan i fig. 10.12 ovan.

Sittplatser i siktfälten från gatan. Vissa sittplatser återfinns i siktfältet från porten och ingår i de scenografiska arrangemang som beskrivits ovan. De framträder ofta inramade eller mot en bakgrund av frodig växtlighet. Här finns t.ex. en lysande vit ormbunkssoffa under en Magnolia i gård nr 15 (fig. 10.11), en sittplats under en hängaskgren i nr 7, en vit sittgrupp mot ett mörkt plank i nr 53 (fig. 10.8). Längst bort i trädgården skymtar en sittgrupp mellan idegranar i gård nr 43. Dessa sittplatser exponeras mot gatan eller portgången. I gård nr 53, 43 och 15 syns sittplatserna genom gallergrindar eller fönster i portarna. Men de är alla svårtill-

gängliga och kan först nås efter det att flera hinder har passerats. Här finns portlås i gårdarna nr 7, 15, 43 och en reception i nr 53.

Dessa sittplatser används litet olika. Soffan i gård nr 15 används sällan: "Där sitter jag kanske två gånger om året, när folk är bortresta och jag har klippt gräsmattan." Sittplatsen i nr 7 däremot används ofta av de anställda och boende i gården.

Sittplatserna i kanterna av CV-områdena. Många sittplatser återfinns i kanterna av gårdarnas stora CV-plats, omedelbart utanför den och i övergången till en inre trädgård. Detta gäller 12 av de äldre gårdarna.

Sittplatser nära husen. I de gamla gårdarna förekommer en del sittplatser invid husväggarna. Man hittar dem vanligen invid köksutgångar och privata ut- eller ingångar. Vid gemensamma huvudingångar är de mer sällsynta. I denna grupp ingår även flera av de ovan nämnda "kantsittplatserna". I de privata trädgårdarna som saknar egentliga CV-platser och kantrum, finner man många husnära sittplatser.

Sittplatserna i trädgårdarna. I enkelgårdarnas trädgårdar finner man vanligen sittplatser i kanterna som i nr 1, 2, 47, 24, 28, 59. I dubbelgårdarnas djupare trädgårdsrum påträffar man sittplatser med friare placeringar, ibland flera stycken i en och samma trädgård, som t.ex. i nr 43, 14, 21, 57 ö, 25.

Inga sittplatser alls eller tillfälliga sådana. I några av de äldre gårdarna saknas sittplatser helt, som t.ex. i nr 6, 54, 55, 16, 20 och 27. I nr 6 och 55 upptas gårdsrummet av parkerade och angörande bilar. Huset i nr 55 är fyra våningar högt och har balkonger mot gården. Här har folk ibland gått ut och satt sig, men snart gått in igen eftersom de känt sig betittade.²² Gård nr 54 rymmer en parkeringsplats och var nyombyggd vid undersökningstillfället. Nr 16 är en liten kringbyggd gård där en av hyresgästerna använder gården mycket. Huset i nr 20 var obebott när inventeringen gjordes. Nr 27 är en liten hårt utnyttjad och skuggad hörngård. Dessa gårdar var således antingen hårt utnyttjade i något avseende eller outnyttjade.

Förutom mer permanent utplacerade sittgrupper kan man under den varma årstiden se att vilstolar, enstaka lättare stolar och filter flyttas runt i gårdsrummen. Dessa dyker upp i gårdarna under soliga dagar och varma sommarkvällar.

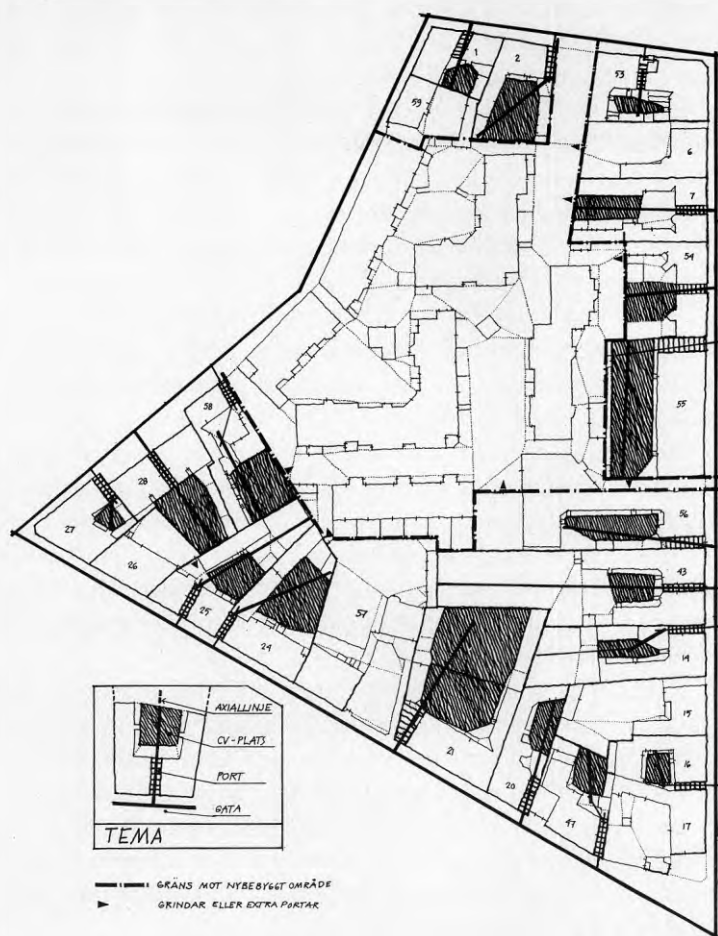
Gemensamma drag. I den äldre bebyggelsen är gatan ryggrad. Stadsplanepincipen kan *axialt* beskrivas som ett fiskbensmönster där gårdarna ligger vinkelrätt mot gatan. Gården är axialt en liten *återvändsgränd* där man kommer in och går ut genom en och samma port. Innanför porten ligger vanligen en större gårdsplats som omges av några kantrum. Konvext består gården av *en port och en större sammanförande CV-plats*. Se fig. 10.17.

Samstämmighet. Gårdar ordnar relationer mellan främlingar, besökare och boende på olika sätt. Husens och gårdarnas uppbyggnad påverkar t.ex. hur man kommer till olika gårdsdelar, var man går, hur man möts, var man kan vara i fred, vad man ser osv. Vissa relationer som finns inbyggda i gårdarna har intuitivt tagits tillvara, förstärkts och gestaltats av gårdsägare och boende. I de gamla gårdarna har studierna visat att det råder en *samstämmighet* mellan vissa rumsliga och kommunikativa förhållanden och hur gårdarna ser ut och disponeras. Placeringen av sittplatser och grönska har t.ex. visat sig kunna uttryckas i visuella, rumsliga och kommunikativa termer. Så återfinner man t.ex. många sittplatser i kanten av gårdarnas CV-platser. Grönska och planteringar uppträder i kommunikationsmässigt fredade och i konvext och axialt djupa platser osv.

Egenskaper som på detta sätt går att hänföra till rumsliga och kommunikativa förhållanden skulle därför även kunna tillvaratas och användas i projekteringssammanhang. Man skulle t.ex. kunna ställa *diagnoser* på tomma omöblerade gårdar för att se vilka potentiella möjligheter de har att anläggas på det ena eller andra sättet. Man skulle omvänt kunna ändra på t.ex. portars läge, entréers och sekundärfunktioners placeringar, så att de stöder de önskemål och visioner man har angående utformningen av den aktuella gården.

Följande relationer återkommer i flera gårdar och vissa av dessa även har betydelse för hur gårdarna möbleras och planteras. *Axialt* innebär den återvändsgrändiga uppbyggnaden att en besökare får gå in och ut genom samma port. Med *en port* kan omvärldens tillträde till gården kontrolleras. Det är kring portgångarna man finner avskärmande arrangemang som extraportar, porttelefoner och men också det motsatta - i välkomnande och mötande arrangemang. Med gårdens enkla återvändsgränd kan "avståndet" dessutom ökas

10.17. Gemensamma drag hos kvarterets äldre gårdar.

från gatan med brutna axialer eller tvärhinder av olika slag. Med den nya öppna bebyggelsen i kvarterets inre delar kan dock den axiala huvudprincipen sättas ur spel genom att tillträde erbjuds gårdarna bakifrån, något som är ett potentiellt hot mot de äldre gårdarnas inre skyddade trädgårdar.

Konvext består de flesta gårdarna av en portgång och en inre lokalt samlande CV-plats. Denna motsvaras i flera gårdar av en hårdgjord gårdsplats men har, där rörelserna begränsats, även utvecklats till att bli gröna gårdsrum. Kanter, sidonischer är djupa konvexa platser som särskilt i gårdar med lägre hus används för planteringar och sittplatser. I de stora djupa konvexa platserna finns kvarterets trädgårdar och gömställen.

Visuellt är stora delar av de gamla gårdarna skyddade för insyn både från allmänhet och besökare. Skymda gårdsdelar

har tagits i anspråk för trädgårdsanläggningar, sittplatser, trädgårdsredskap och skräp. När gårdar exponeras mot gatan har siktfälten på flera ställen utnyttjats för olika slag av scenografiska arrangemang.

Entréerna till husen bestämmer i hög grad om gården utvecklas till att bli en bakgård, en besöksgård eller en trädgård. Besöksentréerna bidrar till att gårdar utformas som mottagande rum med ingångsplanteringar eller scenografiska arrangemang. Särskilt märks detta om gårdarna är entrérum till kontor eller verksamheter.

Vissa gårdsplatser har blivit mindre kommunikativa då entréer byggts bort och gårdshus rivits. Några gårdar har då planterats och blivit grönnare. Med nya gårdsentréer har några bakgårdar rustats upp och blivit nya framsidor.

Kommunikationsmässigt ligger tomternas mest intensivt utnyttjade delar nära gatorna. Det är också här man finner hårdgjorda gårdsplatser. Flera olika rörelser överlappar där varandra så att fredade gårdsdelar lämnas även i små gårdsutrymmen. Dessa utnyttjas ofta för planteringar och sittplatser. Längst in på tomterna ligger de största läområdena och de stora trädgårdarna.

I de gamla gårdarna ligger husen och gårdsplatserna nära gatorna. Tomterna bebyggs effektivt rygg i rygg i tomtgränserna. Variationerna i de rumsliga och kommunikativa förhållandena bidrar sedan till att gården får gårdsdelar av olika valörer vilka kan användas och disponeras på olika sätt. I de äldre gårdarna understöder rumsliga och kommunikativa egenskaper ofta varandra. Härigenom hushållar den äldre bebyggelsen effektivt med marken.

Motsatser och samverkan. Studierna har visat att gårdarnas olika delar har en rad motsatta egenskaper. Varje delanalys urskiljer polära eller motsatta rumsegenskaper uttryckta på litet olika sätt. *Axialt* visas sammanförande respektive avskilda delar, *konvext* åskådliggörs sammanförande delar och djupa slutrum, *visuellt* anges synliga och gömda delar, *kommunikationsmässigt* urskiljs kommunikativa respektive fredade delar. Dessa egenskaper överlappar och stöder ofta varandra i de äldre gårdarna, så att vissa rumsdelar t.ex. är avskilda, djupa, skymda och fredade på samma gång. Det är i dessa gårdsdelarna som man återfinner grönskan och sittplatserna. Den axialt mest sammankopplande linjen passerar vanligen genom den sammanförande CV-platsen, där man även finner många utgångar och entréer. Dessa platser täcks vanligen även av intensiva rörelsefigurer och är ofta

hårdgjorda eller stensatta.

Dessa överlagringar har bidragit till att framställningen dras med många upprepningar och bitvis har blivit tjugig. Men för gårdarnas del innebär detta att flera olika egenskaper, som bestäms utifrån gårdens, husens uppbyggnad och utifrån sekundärfunktionernas placeringar, *samverkar och understöder varandra.*

AXIALERNA OCH DE NYA GÅRDARNA

Vi skall på liknande sätt nu gå igenom hur det nya området är uppbyggt. Vi skall se hur marken har planerats och var växtlighet och sittplatser finns och ställa detta mot områdets rumsliga och kommunikativa uppbyggnad.

I det nya området har flera nya "gator" anlagts genom kvarteret - den viktigaste går från Stålbrogatan och ansluts till ett tvärande stråk mellan Sankt Mångsgatan och Grönegatan. Det nordsydliga stråket utgör axiellt den mest välkopplade delen i den nya bebyggelsen. Detta framgår av axialkarta A på stadsplanenivå ovan t.h. Även på en mer detaljerad nivå B, är förhållandena likartade. (Detaljeringsgraden är här densamma som i de axiala och konvexa analyserna i fig. 10.6 och 10.12). Huvudgatan finns kvar och integrerande linjer har krupit in i gårdarna bl.a. därför att systemet har vuxit. Även de äldre gårdarna uppför sig på liknande sätt när systemen växer. En skillnad är emellertid att de 20% mest integrerande linjerna i de nya gårdarna löper parallellt med den nordsydliga stråket. Gårdarna har dessutom flera anslutningar till omgivande stadsrum. Detta kan medföra att gatornas roll som sammanförande rum kan rubbas. Detta märks också när området analyseras på en mer detaljerad nivå, där växtligheten medtagits i C.

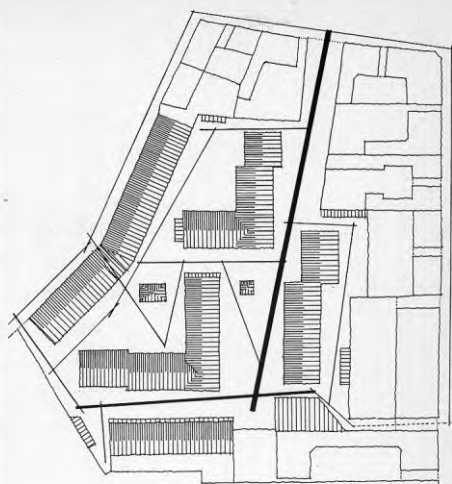
10.18.

A. Axial uppbyggnad på stadsplanenivå.

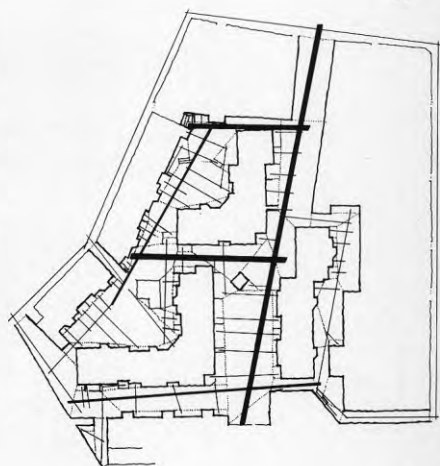
B. Axial uppbyggnad med samma detaljeringsgrad som i axialkartan i fig.10.6.

C. Axial uppbyggnad där vegetationen medtagits.

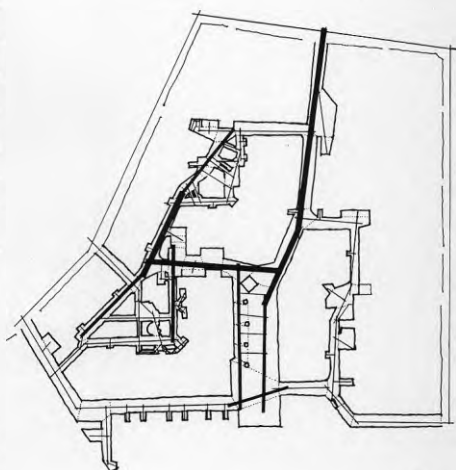
De bredaste linjerna anger var de 10% mest integrerande linjerna finns och de näst bredaste linjerna de 20% mest integrerande linjerna.

A

B

C

Integrerande linjer har här krupit in i gårdarna och bildat nya välkopplade partier som påminner om nya miniatyrgator. Delar av det nordsydliga och det tvärande stråket har i vissa delar samtidigt blivit mindre sammanförande än tidigare.

De äldre gårdarna blir djupare och mer förgrenade ju fler detaljer man tar med vid en analys. Detta framgår bl.a. av fig. 10.7. Samtidigt bibehåller gatan sin roll som det mest sammanförande rummet vilket visas i fig. 10.5.

Även i de nya gårdarna fördjupas systemet t.ex. av de nischer som förekommer längs byggnaderna. Men dessa är privata uteplatser. Vegetationen bidrar till att nya rum i form av ringar och klykor bildas i det öppna rummet. På detta sätt fördjupas vissa gårdsdelar men de förblir genomgångsrum. Det återvändsgrändiga respektive det ringiga stadssystemet underindelas och "tillväxer" således efter sin egen grundprincip med en ökad detaljering.

Det finns en annan grundläggande skillnad mellan områdets äldre och nyare gårdssystem. De gamla gårdarna var uppbyggda som återvändsgränder medan husen ursprungligen hade ringar genom husens kökstrappor och genomgångsrum. I det nya området är det omvänt gårdsrummen som har en ringig uppbyggnad medan husen och bostäderna är trädlikt och återvändsgrändigt uppbyggda.

Rumssystem med ringar ger större frihetsgrad än system med återvändsgränder, genom att erbjuda flera vägval och smitvägar. En entydig in- och utgång ger invånare möjligheter att kontrollera besökare och främlingar. Med detta sätt att se, kan vi förstå att de gamla gårdarna med en port bättre kan kontrolleras av sina invånare än de moderna öppna gårdarna. I det nya området erbjuds främlingar och besökare tillträde till alla gårdsdelar och kan där göra många vägval. De boende har kontroll först över huset och den egna lägenheten. Det är först vid husen vi finner barriärer och portlås.

En del nya gator anlades i större stadskvarter i Lund under 1800-talet. Vi känner t.ex. de små vinklade Sigridsgatorna i kulturkvadranten och den större och mer storslaget bebyggda Magnus Stenbocksgatan invid Stadsparken. Det är således inte genom att anlägga nya gator genom ett kvarter som äldre stadsprinciper frångås. Det är snarare i gårdarnas och husens uppbyggnad som detta sker.

TITTANALYS

Det nya området kan lätt överblickas vid en hastig rundvandring, eftersom det är tillgängligt i alla sina delar. De stadsförnyade delarna i kvarteret kan, med undantag för de privata radhustomterna i områdets södra del, ses under en promenad på tio minuter.

DEN KONVEXA UPPBYGGNADEN

Den konvexa uppbyggnaden är liksom den axiala ringig, se fig 10.12.

Portarna. Området har fyra "portar" mot omgivande gator. Genom områdets öppna uppbyggnad kan man komma in i kvarteret och ta sig ut från det via flera olika vägar.

CV-platserna. I det stadsförnyade området förekommer sammankopplande CV-platser ömsom på områdets gator, ömsom på gårdarna. Både gator och gårdar är rika på husnära kantrum. Gårdarna i den västra delen är stora och har delats på mitten av en tvättstuga respektive två trappor. På detta sätt har varje gård två stora CV-platser.

De djupa platserna. Gårdarnas djupa kantrum utgörs av husens uteplatser, av källartrappor, cykelrum mm. Uteplatserna är privata medan cykelrummen och trapporna är mer eller mindre kommunikativa. Här saknas således fredade kanter som hör till de gemensamma gårdsutrymmena. Några smånischer, som ligger intill trapphusen hör dock till gårdsrummet. Här har de boende kompletterat de perenna kantribatterna med nya frösådda växter.

I de äldre gårdarna förekommer stora trädgårdar i konvext djupa platser. Även i det stadsförnyade området förekommer konvext djupa delar. Om man betraktar det öppna huvudstråket genom området som allmän gata, finns det några gårdsdelar som ligger djupare än sex steg från denna. Utgår man från omgivande gator blir systemet endast obetydligt djupare. I båda fallen återfinns de djupaste platserna i husens uteplatser och i övergångsrum mellan olika gårdsdelar. Sett från omgivande gator blir dessutom torgets förgreningar in mot de två gårdarna samt bakgatan i den östra delen av området konvext djupa partier. Dessa djupa delar är emellertid inte slutrum som i de gamla gårdarna utan genomgångsrum i det öppna rumssystemet.

10.19. T.h. de två västra gårdarna sedda norrifrån. Ovan, en privat uteplats i den södra gården.

Två stora entrégårdar finns i områdets västra del. I den södra gården ligger alla entréer från gården och i den norra har tre lägenheter ingångar från gatan. Enkelsidigt använda entrégator finns i områdets södra och östra delar, (se fig 10.13). Området är således uppbyggt av entrégårdar och entrégator. Mot dessa vetter uteplatser och sekundärfunktioner. Utgångar från uteplatserna har även placerats mot de huvudstråk som löper genom kvarteret.

De entrélösa platserna. De två största ingångspartierna från Stålborgatan och Sankt Måns gatan saknar entréer. Bostadsentréerna nås först efter det att man passerat flera stora vinklade rum. Entréerna har här till skillnad från i de äldre gårdarna hamnat långt ifrån omgivande gator. Om man kommer från Stålbrogatan och går via huvudstråket in på en gård eller entrégata, in i sin bostad och slutligen ut på den privata uteplatsen, kommer man i många lägenheter att stå öga mot öga med detta huvudstråk! I stället för att som i de gamla gårdarna stegvis gå från ett gemensamt stadsrum till allt mer skyddade gårdsdelar går man här i cirkel och för att slutligen åter hamna mot den mest gatulika delen av rummet.

I det nya området finns således stora entrélösa mellanpartier och passager, medan de gamla gårdarnas entrélösa nischer och fredade inre trädgårdsrum saknas.

RÖRELSEBILDER

I de två västra gårdarna är utbytet mellan byggnader och mark mycket intensivt, vilket framgår av fig. 10.14. Här har husens besöksentréer och flera av husens vitala sekundärutrymmen placerats. Rörelsebilderna är stora och utbredda. Mot dessa gårdsrum vetter även uteplatser. Det nordsydliga huvudstråket är däremot i det närmaste oanvänd för dagliga kommunikationer mellan bostäder och sekundärutrymmen.²³

GRÖNSKAN

Det nya området har omfattande och spridda rörelser i de västra gårdarna och mer samlade i entrégatorna. Minst antal rörelser har man i det nordsydliga stråket. Med husens uteplatser mot huvudstråket och områdets rörelsefigurer hade det varit logiskt att finna en gemensam bostadspark med en samlad grönyta mot det entrélösa nordsydliga stråket. Men denna del är samtidigt rumsligt den axialt mest välkopplade i området och har dessutom fått en utformning som understryker dess roll som offentligt stadsrum. Här stöder således inte ansatserna axialt och entrémässigt varandra.

Man kunde omvänt ha valt att utveckla gatan och torget som offentligt rum, vilket kunde ha följts upp i hus- och gårdslösningar så att man fått mer skyddade och gröna innergårdar. Nu finns det mycket intensiva rörelsebilder inne i gårdarna och ett axialt välkopplade system i resten av området, vilket har gjort området kommunikativt för såväl främlingar och besökare som för de boende internt. Fyra "gator" löper parallellt genom området så att alla husen, utom den södra radhuslängan, på två sidor omges av genomgående kommunikationsstråk. Härigenom är läområdena få och de naturliga förutsättningarna för att skapa samlade grönytor små.

VÄXTLIGHETEN I DE NYA GÅRDARNA

I de gamla gårdarna kunde man urskilja några olika slag av växtlighet, nämligen:

scenografiska arrangemang

solitärträd

entrénära blommor

portnära rabatter

planteringar mellan bostad och trädgård

styrande arrangemang
stora trädgårdar
gränsvegetation.

I de gamla gårdarna var några grundläggande relationer mellan byggnader, gårdar och omvärld inbyggda i gårdssystemen. Vegetationen användes för att uttrycka och t.o.m. understryka vissa av dessa relationer.

I det stadsförnyade området är rumsrelationerna annorlunda. Hela området är tillgängligt och synligt för främlingar. Gränserna är färre. De boende ansvarar för de enskilda uteplatserna, men marken i övrigt var ordningsställd när området var inflyttningsklart. Vi skall se om och i så fall hur de äldre gårdarnas vegetationstyper återkommer i de stadsförnyade gårdarna. Vegetationen redovisas i fig. 10.16 ovan.

10.20. Torgets sceniska uppbyggnad, sett från norr. Foto 1987.

Scenografiska arrangemang som uttrycker ett möte mellan allmänhet eller besökare och boende finns i en ingångsportal som leder till den södra gården i västra delen av området. Portalen har utformats som ett fristående valv som omges av växtlighet.

Här finns dessutom i områdets uppläggning ett storslaget scenografiskt anslag i det centrala torget, som avslutas med en rad öppna vita valvbågar mot en bakgrund av en mörkt grön trädgård. Pelarvalven länkar samman den äldre trädgården visuellt med torget. Torget har givits en offentlig ka-

raktär genom att omges av högre hus, att vara stensatt och att ha försetts med en stram rad av katalpaträd i ena kanten. Att torget är områdets centrum understryks av ett lusthus som placerats i torgets norra del och en tvättstuga i dess sydöstra kant.

Solitärträd i betydelsen ensamma gårdsträd saknas i det stadsförnyade området. Kring ingångsportalen till den sydvästra gårdsplatsen står en grupp träd. Träd har placerats i en rad på torget, längs det östvästliga gångstråket i söder och inne i gårdarna längs de genomgående stråken. Dessa kan närmast betecknas som torg-, gatu- och "vägskälsträd".

Här finns *entrénära rabatter* både mot gatorna och gårdarna. Rosor har planterats vid tre bostadsentréer vid Sankt Mångsgatan. Inne på gårdarna har kantrabatterna vid entréerna efter hand kompletterats och byggts på av de boende.

Portnära rabatter. Innanför tre av de fyra "portarna" till de två västra gårdsrummen finns det kantplanteringar.

Med uteplatserna på marken har man i husen byggt in förutsättningar för en trädgårdssida. De äldre gårdarnas *övergångsplanteringar* mellan bostäder och trädgårdar eller rent av själva *trädgårdarna* kan jämföras med de mycket livfulla planteringar som utvecklats kring de privata uteplatserna. Här har man på flera ställen även tagit de närmaste delarna av de befintliga skyddsplanteringarna i anspråk. I den smala grönzonen har man planterat egna bärbuskar, blommor och klätterväxter. Här finner man även planteringsurnor, amp-lar och blomkrukor.

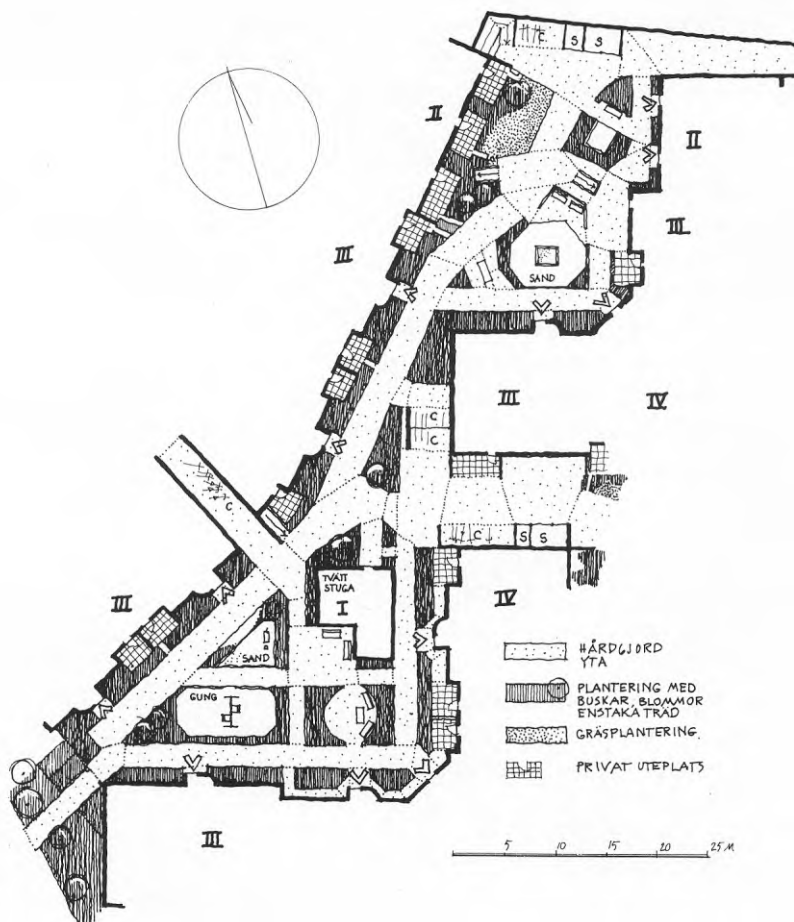
De styrande arrangemangen. Vegetationen är mer styrande i de öppna stadsrummen än i de gamla gårdarna. I området har nya gränser upprättats och nya delrum skapats med hjälp av rabatter, bersåer och vägdelare. Kantplanteringar mot husen utgör här barriärer mellan husens uteplatser och gångstråken. Kring vissa uteplatser har dessutom staket uppförts efter hand. I de två inre entrégårdarna finns flera smala planteringsremsor och planteringsöar som styr gångrörelserna över gårdsplatserna, vilket visas fig. 10.22 på nästa sida. De nybildade gång- och vistelseytorna bildar ytterligare ringar eller klykor i det öppna rummet.

I de gamla gårdarnas stora läområden finner man *trädgårdar*. I det förnyade området utgör torgrummet det största sammanhängande läområdet där man skulle kunna ha

10.21. Planteringsöar och stödmur med plantering närmast husets uteplats t.v.

10.22. Planteringar och markbehandling i de två västra gårdarna.

anlagt en gemensam trädgård. Detta var vid undersöknings-tillfället belagt med betongplattor, men har sedermera förändrats. På de boendes initiativ togs bort plattorna bort under hösten 1989 och ersattes av en gräsplantering och nya buskar! Se fig. 10.26.

Gränsvegetation i de gamla gårdarnas mening saknas helt i de nya gårdarna. Det nya området gränsar dock mot äldre tomter med trädgårdar och kantas därför av deras be vuxna murar, trädgårdsplank och stora trädkronor.²⁴

SITTPLATSERNA I DE NYA GÅRDARNA

I de gamla gårdarna förekommer några olika slags sittplatser, nämligen:

sittplatser i blickfältet från gatan

sittplatser i kanterna av CV-områdena

husnära sittplatser
trädgårdssittplatser
rörliga sittplatser.

Vi skall se om och hur dessa återkommer i de stadsförnyade gårdarna. Sittplatserna redovisas i fig. 10.12.

Sittplatser i siktfälten från gatan. I de stadsförnyade gårdarna saknas visuellt arrangerade sittplatser. Visserligen finner man en sittplats i siktfältet från Sankt Mångsgatan. Men blicken fastnar vid en tvättstugegavel innan den når sittplatsen, som inte är arrangerad för att ses från portgången.

Sittplatserna i kanterna av CV-områdena. Områdets flesta sittplatser finner man på de privata uteplatserna utanför gårdarnas CV-områden. De gemensamma sittplatserna däremot har nästan alla hamnat i gårdarnas CV-platser, i torgrummet och i de två gårdsrummen, synliga från flera håll. Detta gäller när gårdarna analyseras utan vegetation. Med "bersåer" av låga plank och vegetation har de gemensamma sittplatserna dock avskilts från gårdarnas kommunikationsytor. Men dessa barriärer är så låga att man ser över dem. Man sitter då på platser som kan liknas vid kringströmmade "flottar". Den berså som finns i den gamla gården nr 57 ö däremot är både placerad i en skyddad del av trädgården och dessutom omgiven av kraftig häck.

Sittplatser nära husen. Till denna grupp hör alla de privata sittplatserna invid husen som nämnts ovan. Dessa motsvaras i de äldre gårdarna av sittplatser som finns i skyddade gårdsdelar och som nås via enskilda utgångar. I det stadsförnyade området har dessa sittplatser, utom i radhusen, mycket utsatta lägen mot huvudgångstråk eller intensivt utnyttjade entrégårdar.

Sittplatserna i trädgårdarna. Radhusen i söder har skyddade privata trädgårdar med sittplatser. Många av områdets djupa konvexa platser utgörs av privata uteplatser. Dessa kan rumsligt betraktas som det nya områdets privata minimiträdgårdar. Sittplatserna sammanfaller här med kategorin husnära sittplatserna ovan. Som tidigare konstaterats är vissa av områdets övriga konvext djupa platser olämpliga för trädgårdsanläggningar, eftersom de är passagerum och övergångsrum av olika slag.

Rörliga sittplatser. På de privata uteplatserna är möblerna flyttbara. De gemensamma sittplatserna däremot är fasta och står ute hela året. Tillfälligt uppställda bord och stolar före-

kommer tidvis utanför de egentliga uteplatserna i de öppna delarna av stadsrummet. Mer sällan finner man solstolar och filter i området.

I de gamla gårdarna kunde man urskilja fem kategorier av sittplatser utifrån rumsliga och kommunikativa kriterier. I det stadsförnyade området återfinns de tre kategorierna - sittplatser utanför CV-platserna, de husnära sittplatserna och trädgårdssittplatserna - på de privata uteplatserna. De privata uteplatserna kan därför antas tillgodose många olika vistelsebehov som erbjöds på olika platser i de äldre gårdarna. De scenografiskt arrangerade och de rörliga sittplatserna saknas här. Däremot har en ny kategori av utsatta sittplatser i områdets CV-områden tillkommit.

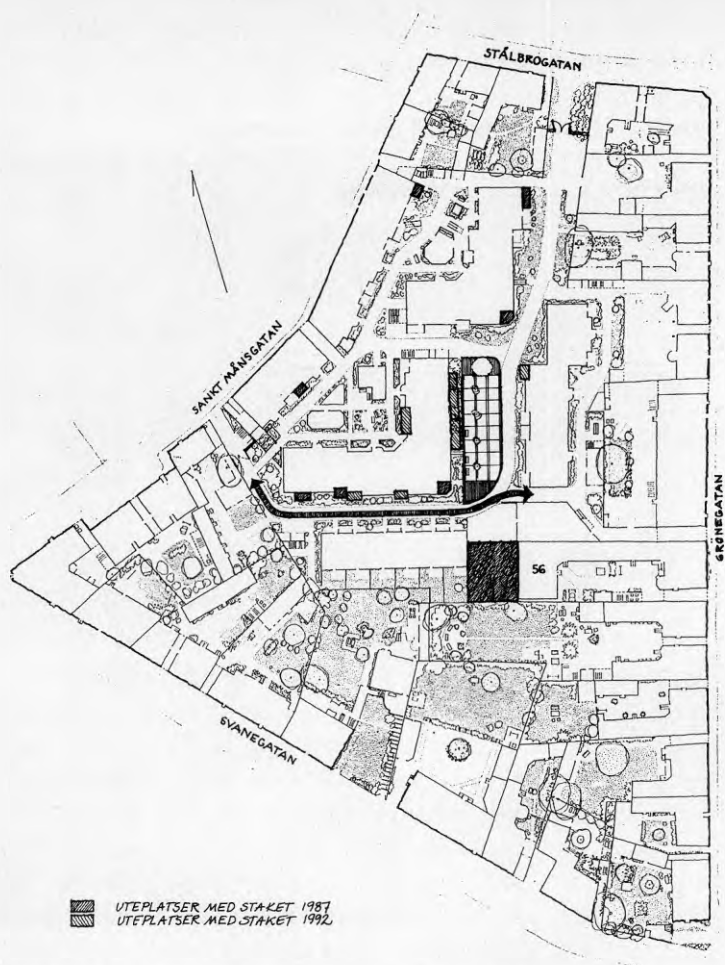
KONFLIKTER OCH FÖRÄNDRINGAR I DET NYA OMRÅDET

Det är gentemot områdets öppna huvudstråk, som flera konflikter har uttryckts av de boende. Mot detta vetter husens uteplatser. Dessa har på flera ställen efter hand försetts med plank. De boende har även begärt att få stänga gångstråket i söder och tagit initiativ till att förändra det hårdgjorda torget. Invånarna i gård nr 56 har uttryckt stor motvilja mot att deras trädgård skall införlivas i det allmänna torget. Flera av dessa konflikter har uppmärksammats i dagspressen.

10.23. Det östvästliga gångstråket. Staket har ännu inte satts upp kring uteplatsen t.v. Foto 1987.

Skrivelsen om gångtrafiken. 1987 begärde bostadsrättsföreningen att få det östvästliga gångstråket stängt för allmänheten. De boende kände sig störda av den trafik som utvecklats genom området. Dagligen passerar området bl.a. av gymnasieelever som går mellan Parkskolan och Katedralskolan.

10.24. Konflikter i kvarteret: det östvästliga gångstråket, nya grindar mot Stålbrogatan och St Måns-gatan, nya staket kring uteplatserna 1987 respektive 1992, omgestaltningen av torget 1989 och trädgården i gård nr 56.

Önskemålet framfördes i en skrivelse till Lunds kommunstyrelse under hösten 1987.²⁵ Förbindelsen är emellertid brandväg och skall dessutom hållas öppen för gångtrafik enligt en s.k. x-bestämmelse i stadsplanen. Och behovet av en förbindelse mellan Parkskolans och Katedralskolans undervisningslokaler är stort. De boendes begäran avslogs därför i kommunstyrelsens arbetsutskott. I SDS 12 oktober 1987 kan man läsa:

Inget gehör för Billegården.

LUND: De som bor i Billegården får finna sig i att det går personer genom deras område. Det anser kommunstyrelsens arbetsutskott. De boende har klagat över oväsen och skadegörelse nattetid och menade att de också har olägenhet av att elever använder kvarteret som genväg mellan Katedralskolan och Parkskolan.

Öppningsbara grindar har satts upp där gång- och cykelvägen ansluter mot Stålbrogatan och mot Sankt Måns-gatan. Sedan

området färdigställdes har plank efterhand satts upp kring uteplatserna mot de mest utsatta delarna i området. Detta har främst skett utmed de överordnade gångstråken men även på några enstaka ställen inne i gårdarna.

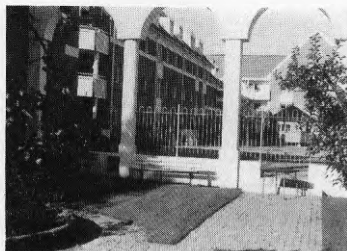
10.25. Plattorna på torget tas bort innan det planteras 1989.

Det hårdgjorda torget. 1988 inlämnade bostadsrättsföreningen ett förslag till kommunen där det hårdgjorda torget planterades. Idén hade väckts av dem som bodde kring torget. Under hösten 1989 togs betongplattorna bort och man anlade istället en gräsmatta och nya planteringar. Två katalpaträd i den strama trädraden flyttades, av vilka det ena placerades mitt för de vita valvbågarna. Lusthusets ingång vändes mot den nya grönytan. En ny sittplats anordnades invid tvättstugan, medan sittplatserna i kanten av torget togs bort. Genom dessa förändringar tonades torgets offentliga uttryck ned och platsen utformades istället som en liten kvarterspark.

10.26. Planteringen på torget hösten 1992.

I de gamla gårdarna fanns som vi sett en intuitiv känsla hos de boende att tillvarata de rumsliga och kommunikativa förutsättningarna när gällde att placera sittplatser, fördela hårdgjorda ytor och vegetation. Även det stadsförnyade området har således efterhand genomgått en liknande utveckling, som kommit till uttryck i de intensiva planteringarna kring uteplatserna och i planken kring de privata uteplatserna, i nyplanteringarna kring entréerna och inte minst i förändringen av torget. Dessa förändringar har inneburit att *samstämmigheten* mellan husens uppbyggnad och stadsrummens uttryck ökat. I Billegården finns det dock motsäggelsefulla ansatser grundlagda i stadsplanens, husens och gårdarnas uppbyggnad som kanske främst kommer till uttryck i de beskrivna konflikterna mellan bostäderna och de allmänna stråken. Teoretiskt skulle de genomgående stråken kunnat ha förstärkts och gårdarna gjorts mer fredade. Men detta hade krävt stora ombyggnader av husen och en omplacering av sekundärfunktionerna.

10.27 a och b. Trädgården i nr 56 före och efter det att det nya området bebyggs. T.v. gårdsfest i den skyddade trädgården. T.h. nya gångplattor kring rosenrundeln och en ny gång mot portalen mot det nya området.

Trädgården i nr 56. De boende i nr 56 har reagerat hårt på att deras inre trädgård skulle öppnas mot det nya området. Fallet uppmärksammades i tidningarna och i SDS 17 nov 1984 kunde man läsa följande:

- Titta vad de gör med vår trädgård!

... I 20 år har Margareta Hansson bott på Grönegatan 26. I flera år har hon och hennes grannar kämpat för att få behålla den gamla, uppvuxna trädgården som dolt sig bakom husen mitt i kvarteret Billegården. Trädgården har varit en självklar samlingspunkt för gårdens folk i alla år.

Men de har kämpat förgäves mot stadsplanen och mot skrivna kontrakt.

Trädgården minskades, avstyckades och såldes till HSB. En skyddande garagelänga revs och ersattes med pelarvalv och ett nytt genomskiktligt stängsel mot det nya torget. De boendes reaktioner ledde till att de fick en tidsfrist att disponera trädgården fram till 1994. Men trots stängsel, låsta grindar och avtal om dispositionsrätt ännu en tid, upplever de boende idag en stor skillnad jämfört med när trädgården låg avskild och skyddad. Insynen från gång- och cykelstråket upp-

levs som störande och obehöriga har vid ett flertal tillfällen tagit sig in i trädgården över grindarna.

EGENSKAPER HOS DET NYA OMRÅDET - EN SAMMANFATTNING

Axialt. Genom området har nya "gator" anlagts som förbinder Stålbrogatan, Sankt Månsgratan och Grönegatan. Den axialt mest sammankopplade linjen går i det huvudstråk som kommer norrifrån. Härifrån ansluts gårdarna i väster och en sidogata i öster, vilka länkas samman med det tvärande stråket i södra delen av området. Allmänheten kan lätt passera både genom områdets gator och gårdar. Gårdarna är axialt ett mellanting mellan gårdar och gator.

Konvext. Stora CV-platser förekommer både utmed områdets gator och i gårdarna. De två gårdsrummen är stora och har delats upp i två CV-platser. Med vegetationen delas gårdsplatserna in i ännu mindre rum. De djupaste platserna utgörs här av privata uteplatser och av kommunikativa passagerum. Jämfört med äldre gårdar har kantrummen privatiserats och gårdsplatserna delats upp i många små ringar.

SAMSTÄMMIGHET

Visuellt är alla delar utom radhusens trädgårdar väl synliga för främlingar, eftersom området i nästan alla delar är tillgängligt för allmänheten. Områdets exponerade uppbyggnad mot norr har tagits tillvara i det sceniskt uppbyggda torget. Med hjälp av nya planteringar har de boende dock efterhand begränsat vissa blickfält och tonat ner den scenografiska effekten.

Entrémässigt är området liksom de äldre gårdarna mycket varierat. Bostadsentréer förekommer utmed omgivande gator, från de inre gatorna och de två gårdarna. Till skillnad från de äldre gårdarna finns här många privata utgångar som vetter mot de genomgående huvudstråken. Sett utifrån husens entréer kommer därför de genomgående huvudstråken även att fungera som husens "trädgårdssida".

De två största ingångspartierna till området saknar entréer. Bostadsentréerna nås först efter det att flera stora vinklade rum passerats. Entréerna har här, till skillnad från i de äldre gårdarna, hamnat "långt" ifrån omgivande gator. Och samtidigt orienteras husens mest känsliga delar - uteplatserna - både mot gator och entrérika gårdar. Detta skapar kon-

flikter och behov att upprätta nya gränser och barriärer mellan husen och de öppna rummen.

Kommunikationsmässigt samlas entréer och sekundärfunktioner till gårdsplatser och entrégator. Överordnade förbindelsestråk upptar resten av områdets friytor. Härigenom blir hela området kommunikativt. Vegetationen används i högre grad än i de äldre gårdarna som barriärer och skyddsplanteringar. Här saknas djupa "läområden", visuellt skyddade platser och naturligt nog även sammanhängande grönytor. De nya planteringar som anordnats på det f.d. torget har placerats i den del av området belastas minst av interna rörelser.

MOTSATSER OCH SAMVERKAN

I de stadsbyggnadsmodeller som bygger på målsättningar om gemenskap, aktivitet och användbarhet uttrycks ofta det motsatta i negativt klingande termer som isolering, passivitet och oanvändbarhet. Men dessa motsatser skulle rumsligt även kunna uttryckas i termer som avskilda, skyddade och fredade gårdsdelar, dvs egenskaper vars betydelse sällan lyfts fram i moderna stadsplanediskussioner. Genom att rikta uppmärksamheten på rumsliga och kommunikativa förhållanden i gårdar kan man på detta sätt få en mer heltäckande och variationsrik bild av olika rumsdelars valörer och betydelse än annars.

I de gamla gårdarna har det visat sig att rumsligt och kommunikativt betingade polariteter ofta understödjer varandra. I de nya gårdarna däremot motsäger och upphäver de i många fall varandra. Beroende på vilken huvudaspekt man lägger på det nya området axiellt, konvext eller entrémässigt uppvisar det i flera fall motsägelsefulla drag. Djupa och entrélösa platser är t.ex. samtidigt genomgångsrum. Områdets gårds- och gaturum är flera saker på en gång - gårdarna är t.ex. även gator, "torget" är axiellt en gata för främlingar men entrémässigt en naturlig trädgårdsplats för de boende. Arkitektoniskt har platsen givits ett uttryck som ger associationer till ett offentligt torg. Den plantering som de boende sedermera anordnade på torget är logisk sedd utifrån husens uppbyggnad.

Avsaknaden av en tydlig skillnad mellan entrérika och entréfattiga gårdsdelar, mellan gator och skyddade gårdsdelar och en bristande samstämmighet mellan lösningar på olika nivåer har lett till att hela området tagits i anspråk för kom-

munikationer och passager. Alla hus omges av kommunikationsytor. Detta inskränker inte bara möjligheterna att få skyddade uteplatser och sammanhängande grönska utan även att konfliktfritt ansluta det nya området till kringliggande skyddade trädgårdar. Detta har de boende i gård nr 56 med dess djupt belägna trädgård särskilt fått erfara.

I detta arbete har inte avsikten varit att nagelfara just detta enskilda stadsförnyelseområde. Flera andra kvarter i innerstaden har nybebyggt efter liknande principer.²⁶ Området är välskött och omtyckt av dem som bor där. De boende har efterhand gjort förändringar som ökat samstämmigheten mellan husens uppbyggnad och stadsrummens uttryck. Men studierna visar att den nya bebyggelsen på många avgörande punkter skiljer sig från den äldre bebyggelsens rumsliga grundprinciper. Om man bygger nytt i innerstadskvarter anser jag att det inte är tillräckligt att den nya bebyggelsen "anpassas" till den äldre genom att man skapar hus, gårdsformer och stadsrum som ger associationer till ett stadsmässigt byggnadssätt. Jag menar att man även bör utgå från äldre stadsrumsliga principer när man skapar nya gårdar och gator i känslig innerstadsmiljö.

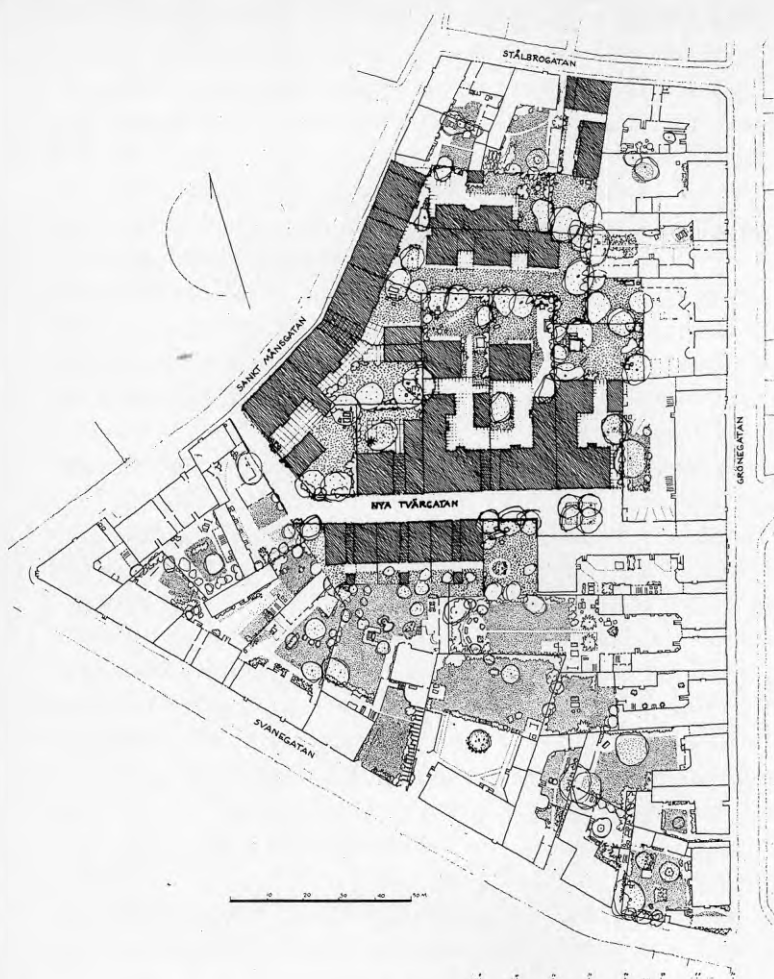
ETT ALTERNATIVFÖRSLAG FÖR NY BEBYGGELSE

Jag vill slutligen med ett alternativförslag för kvarteret visa att det är möjligt att utgå från äldre stadsrumsliga principer när man bygger nya hus. De gamla gårdarnas tema med en port mot gatan, en gårdsplats och med gränser mot de närmast liggande tomterna har varit utgångspunkt för ett förslag till ny bebyggelse i kvarteret.

Tomter, byggnader och gårdar här givits former som liknar dem som redan finns i kvarteret. Exploateringen är densamma som i det stadsförnyade området. Bebyggelsen uppförs i två våningar med källare och inredd vind.

En öst-västlig gata har anlagts genom kvarteret, där den behövs. Gatan är bilfri men tillåter soptransporter och fungera som räddningsväg.²⁷ Ett nytt kvarter bildas på detta sätt av "Nya tvärgatan", Sankt Måns gatan, Stålbrogatan och Grönegatan. Gatan är mycket sammanförande genom att de nya gårdarna placeras längs den och endast nås via den. Inga uteplatser förläggs mot gatan i husens i bottenvåningar.²⁸

Portgångarna är viktiga förbindelser till gårdsrummen. Gårdarnas mest kommunikativa delar återfinns närmast gatan. Mer skyddade partier lämnas i de inre delarna av tomterna där sammanhängande grönytor och trädgårdar kan

10.28. Alternativförslag till ny bebyggelse i kvarteret.

anläggas. Gårdslängor placeras rygg i rygg med granntomternas gårdslängor, så att exponerade och skuggande brandmurar blir bebyggda och bebodda. Gröna trädgårdsdelar ansluts mot andra tomters grönskande delar, så att känsliga trädgårdspartier skyddas från allmän insyn och möter äldre gårdars uppvuxna trädgårdar på ett naturligt sätt. Även gårdsplatserna möter granntomternas öppna gårdsplatser så att de ömsesidigt drar nytta av varandras ljus och luftighet. Liksom i äldre gårdar kan tomtgränserna öppnas mot granntomterna. Om en extra utrymningsväg måste anordnas över en granntomt kan detta ske med en grind i en obebyggd del tomtgränsen, utan att gården behöver öppnas för allmänheten.

På detaljplanenivå har jag således valt att ordna bebyggelsen med traditionella gator, gårdar, tomter och tomtgränser.

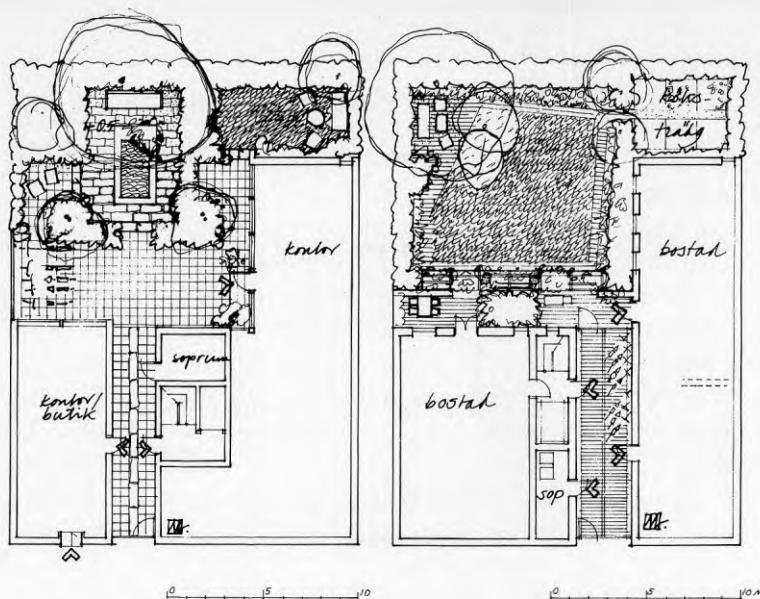
Nästa steg gäller var portar, entréer, uteplatser och sekundärfunktioner placeras och hur de enskilda gårdarna utformas. Vill man ha en grön gård eller en hårdgjord gårdsplats? Skall man skapa en sekundärgård eller en entrégård? Jag skall inte här propagera för den ena eller andra lösningen utan vill istället understryka betydelsen av följsamhet mellan gårdens kommunikativa och rumsliga förhållanden och den utformning och inredning man väljer för gården ifråga. Vill jag ha en gröngård, förutsätter detta att jag gör den så litet kommunikativ som möjligt; vill jag däremot ha en hårdgjord gårdsplats skapar jag kanske en entrégård eller kommunikativ sekundärgård. Om gården görs besöksorienterad kanske jag samtidigt bör se till att mindre kommunikativa delar lämnas så att informella sittplatser eller planteringar kan anordnas för gårdens invånare. Om jag önskar göra ett sceniskt arrangemang, bör gården kunna ses från gatan.

Man skulle, i enlighet med vad som framgätt i analyserna av de tre gårdarna i kv Winstrup 3, 4 och 5, kunna åstadkomma gårdsrum med helt olika karaktär trots att hus och gårdar har samma grundformer. Med olika huslösningar och olika placeringar av portar, entréer, utgångar och sekundärfunktioner kan en hel rad olika förutsättningar erhållas, som har betydelse för hur gården kan disponeras, planteras och möbleras. För den lilla rektangulära tomt, med ett vinkelbyggt hus, som ligger i västra delen av "Nya Tvärgatan" (angiven med en stjärna i fig. 10.28), vill jag visa två helt olika gårdslösningar som inte bara omfattar själva markplaneringen utan även gäller portgångarnas placering och funktion, sekundärfunktionerna och husets in- och utgångar. Den ena gården önskar jag göra utåtriktad och ge en *scenografisk utformning*. Den andra önskar jag göra skyddad och bostadsorienterad med ge en utformning som *gemensamt grönt trädgårdsrum*.

Utåtriktad entrégård med scenografiskt arrangemang. Här vänder sig gården mot gatan. Portgången utgör ingångsplats till husets bostäder och gården är ingångsplats för ett kontor. Porten står tidvis öppen. I portgången har soprummet placerats. Gårdsplatsen används som uppställningsplats för husets cyklar. Rörelserna går på tvären över gårdsplatsen.

Gården är visuellt arrangerad att ses från gatan och portgången. Portgången är stensatt som en gata, med smågatsten och en mittrad av tuktad granit, som glänser i portgångens motljus och leder en besökare in på gården. Här möter en vattendamm och en soffa under en stor hängask. Platsen nås

10.29 Längst t.v. Gård med scenografisk utformning.

10.30. T.v. gemensam gröngård.

via ett trappsteg som omges av två formklippta avenbokar och dammen inramas av en tät häck av tuktad avenbok.

Gårdsplatsen är stensatt med smågatsten och går ända fram till de glasade gårdsfasaderna. De omgivande murarna är bevuxna med murgröna. Ingången till kontoret har utformats med ett skärmtak över vilket ett blåregn klättrar. Skyddad för allmänhetens och besökares blickar, finns även en sittplats i gårdshörnet till höger. Detta är ett litet grönt trädgårdsrum med gräsmatta och bladbevuxna murar.

Gemensam gröngård. Rörelsebilden på gården görs här så liten som möjligt. Husets entréer placeras i portgången och omedelbart t.h. inne på gården. Portgången görs så bred att cyklar kan parkeras här. Från gången nås även soprummet. Portgången är således husets viktigaste kommunikationsrum. Mot trädgården finns en glasad port. Från det gemensamma trapphuset har man utsikt över trädgården.

Trädgården utformas med en sammanhängande hel gräsyta som omges av dubbla rader av planteringar, en bakre med mer högväxande arter och en främre med lägre växter. På en låg stödmur kan även krukor placeras. Till trädgården anordnas helst inga utgångar från enskilda lägenheter, eftersom gårdskanterna då lätt kan annekteras för privat bruk.²⁹ De husnära kanterna bör så långt som möjligt höra till det gemensamma gårdsrummet. Bostaden i gårdslängan har därför ingen egen utgång till trädgården, men dess ingång ligger å andra sidan nästan i trädgården. Ett undantag utgör dock lägenheten t.v. om porten, som har fått en egen ute-

plats. Dess gräns mot trädgården utgörs av en spaljé som blir en grön vägg mot gårdsrummet. Mot trädgården utformas spaljén som en berså, i vilken en soffa placeras. På detta sätt skapas ett omvänt scenografiskt arrangemang som vänds ut mot trädgården.

I trädgården finns således endast in- eller utgångar längs den ena huskanten. Samtliga sekundärfunktioner nås från portgången. En liten gemensam köksträdgård har placerats i ett skyddat hörn uppe t.h. i gården. Utmed trädgårdens kantplanteringar ordnas en gång, som inbjuder till rundvandring. Portgångens golv och trädgårdsgången utförs i marktegel, som understryker gårdens bostads- och trädgårdsskäraktar.

Gården kan liknas vid modern gemensam prydnadsträdgård med en avsides köksträdgård som är avsedd att användas av dem som bor i gården.

NOTER

1 Planerna på gatugenombrott skrinlades 1969. 1975 presenterade arkitekt Hans Rendahl ett förslag till Billegårdens framtida utnyttjande. Förslaget rymde 90 lägenheter i radhus. *Arbetet* 27.9 1975. Ett kommunalt planförslag presenterades i SDS 12.3 1980.

2 Samtal med Lars Wesén 1990.

3 Irene Theander: "... Att jag sedan rent principiellt anser att man inte skall bygga lägre än fem våningar i innerstaden bl a för att få ekonomi på mark, hus och hiss är en annan femma".

4 SDS 16.5 1983.

5 Friytan var 0,44 m² per 100 m² bostadsvy i det nya förslaget mot tidigare 0,46 m² per 100 m² bostadsvy (skuggade ytor och gator oräknade).

6 SDS 24.5 1983.

7 Ett avtal mellan bostadsrättsföreningen och SuPer Bygg AB tecknades 24/8 1984 under överinseende av FK. Nyttjanderätten upphör 1994-09-30 och herefter skall HSB:s medlemmar tillsammans hyresgästerna använda trädgården.

8 Trädgården i Billegården 6 har blivit angöringsplats.

9 Samtal med Erik Eklund, hösten 1987. Jämför även med Daniel Müllers principer för sceniskt anordnade trädgårdsanläggningar i citatet på sid 162.

10 Dåvarande tomten nr 48 (nuvarande 55) hade körbara portar till innanförliggande garageplatser. Från dessa förbindelser fanns två grindar till gården, se fig. 10.2.

11 Samtal med Gunnar Bergsten, hösten 1992, Billegården 55. Gård nr 7 hade ej grind 1969. Enligt L. Wesén fanns här en grind 1980.

12 Portgångar reglerades redan 1828 och kravet på en minsta gårdsyta fanns med från och med 1868 års BO.

13 Portgången breddades något i samband med att ny bebyggelse uppfördes i kvarteret.

14 Gård nr 53 är hotell; nr 7 är bostadsgård som även rymmer ett arkitektkontor; nr 54 är ett rehabiliteringshem med en parkeringsgård; nr 55 är en parkeringsgård med cykeluppställning närmast huset; nr 43 är en hårdexploaterad och kringbyggd gårdsplats; nr 14 är en bostads- och kontorsgård; nr 21 är en angöringsplats till ett privat sjukhem; nr 57 v består av en minimal bakgårdsremsa; nr 27 är en skuggad gårdsplats på en hårdbebyggd hörntomt.

15 I ett yttrande över ett bygglov i gård nr 27, skrev stadsantikvarie Claes Wahlöö den 15 april 1986: "De ursprungliga entrédörrarna är viktiga element i fasadarkitekturen och bör alltså bibehållas..." I SDS 15 aug 1986 kan man läsa: "Onödig port får stängas. Den omdiskuterade porten i hörnhuset St Mångsgatan-Svanegatan får bommas igen, dock med bibehållen exterör ... Ägare och hyresgäster i fastigheten har länge använt en öppen portgång in till gården. De andra två ingångarna blev mest tillhåll för o-bjudna gäster, som smutsade ner och stal ... Stadsarkitekten är inte särskilt glad åt en sådan blinddörr, men fann det svårt att avslå ansökan då portgången intill gården bara ligger 6 meter längre bort."

16 Billegården 1: byggnadslov 1984; Billegården 15: byggnadslov 1964; Billegården 27: byggnadslov för igensättning av entré 1986. Gården stensattes 1987.

17 Bilden visar förhållandena 1967, motsvarande gårdsnr vid detta tillfälle var 42, 15, 25, 58.

18 "Här bekämpar de ogräset i stenläggningen med gift när den växer igen för mycket," enligt en f.d. fastighetsskötare i Billegården 25.

19 Återbesök i augusti 1990. Gårdsfasaderna gulputsades under sommaren 1989.

20 Samtal med Erik Eklund hösten 1987.

21 Moberg, sid 50ff.

22 Samtal med Gunnar Bergsten, hösten 1988.

23 Här mynnar vissa extratrappor från garage och vissa förråd.

24 Bl.a. en yvig bokharabinda i 2:an, en hängask i 7:an, en lönn i 56:an och en kastanj i 58:an.

25 Skrivelsen inkom till kommunstyrelsen 18.5.1987. Störningarna upplevdes värst av dem som hade uteplatser längst gångstråket: "De hyresgäster som upplever detta som mest besvärande är de som har uteplatser utmed genomgångsgatan, de känner sig aldrig "fria".

26 Miller, Turkienicz 1982.

27 NR1 1:13. Avståndet mellan räddningsväg och bebyggelse bör ej överstiga 50 m.

Nya gator tilläts att anläggas enligt Lunds lokala byggnadsordning 1868, dock knappast med den utformning som denna tvärgata fått som är ett melanting av återvändsgata och passage.

28 Balkonger fick enligt Lunds byggnadsordningar ej placeras lägre än 2,4 - 4 m över gata.

29 I de gårdar som studerats i kap 9 och 10 har (med undantag för de privata gårdarna) enskilda uteplatser endast förekommit i Winstrup 5, Billegården 2 och 58.

SAMMANFATTNING

Avhandlingen behandlar stadens gårdar och inriktas på den obebyggda delen av gården - gårdsrummet - vars sammanhang med omgivande hus, angränsande tomter och gator studeras.

Med detta arbete har jag velat belysa den enskilda gårdens betydelse som grundenhet i äldre stadsbebyggelse. Jag har prövat begrepp och samband kring vilka gårdars uppbyggnad och egenskaper kan diskuteras och analyseras. Genom studierna har återkommande egenskaper hos äldre gårdar urskiljts, som gör det möjligt att bättre kunna se vad man väljer att bevara och förändra i innerstadsmiljöer. Jag har även velat beskriva förändringar och variationer hos gårdar och därvid funnit att vissa samband föreligger mellan å ena sidan gårdarnas och husens lösningar och å andra sidan var grönytor, planteringar, sittplatser och hårdgjorda ytor återfinns i gårdarna. Dessa iakttagelser kan vara till stöd och hjälp i projekteringssammanhang när man förändrar eller skapar nya gårdar i innerstadsmiljö.

Utgångspunkten för arbetet har varit att se gårdarna som små rumsliga och kommunikativa system, där jag har undersökt betydelsen av portar, entréer, trappor, sekundärfunktioner och gårdsgränser. Med detta sätt att se har det varit möjligt att diskutera *återkommande egenskaper och variationer* hos gårdar. Härigenom har det även varit möjligt att urskilja *förändringar* hos dem.

Studierna av gårdar har förlagts till Lund. Avhandlingen som helhet omfattar tiden 1850 - 1990 och innehåller i tre huvuddelar:

- fyra förändringsstudier där återkommande drag och förändringar hos gårdsrum, gatuhus, sekundärfunktioner och trädgårdar behandlas, (kap 3, 4, 5 och 6).
- en genomgång av moderna föreskrifter och föreställningar som berör eller har berört gårdars uppbyggnad, (kap 7 och 8).
- en presentation av metoder att analysera befintliga gårdar. Analyserna tillämpas på äldre gårdar och på ett förnyelseområde i Lund, (kap 9 och 10).

Kapitel 1. Själva gårdsbegreppet visar att ordet gård har många olika betydelser, som dessutom förändras med tiden. Gård har tidigare bl.a. betecknat en inhägnad obebyggd plats. Gård kan även avse en mer eller mindre kringbyggd gårdsplats, en huvudbyggnad eller en hel anläggning med både byggnader och gårdsutrymmen. Olika samband mellan byggnader, gårdsrum och gränser kan på detta sätt utläsas i olika betydelser hos själva ordet.

I detta kapitel presenteras även andra arbeten där innerstadsgårdar behandlats.

Kapitel 2. Här beskrivs några äldre lundagårdar, där lantbruket ännu präglade gårdsplatserna. I en bakgrundsteckning av staden Lund och dess gator, kvarter och tomter framträder ramarna för dagens gårdsbildningar. Lundakvarteren präglas ännu idag av medeltida gatusträckningar och av äldre vattenstråk. Tomtbildning och bebyggelse är däremot av yngre datum och präglas av den expansiva byggnadsperiod som inträffade under den senare delen av 1800-talet.

Kapitel 3. Gårdsrummen studeras genom bestämmelser i de lokala byggnadsordningarna. Några sådana regler återkom under lång tid och angav bl.a. att en tomt skulle inhägnas, att en gård skulle ha ett minimiutrymme och en förbindelse med gatan.

Kapitel 4. Planer på gatuhus från 1850 fram till idag har studerats inom ett område kring Clemenstorget. Härvid framträder fem återkommande plantyper i hus som uppförts fram t.o.m. 1930-talet. Plantyperna är alla tvåsidiga med en finsida mot gatan och en kökssida mot gården. Fyra av dem har dubbla ingångar med en besöksentré från gatan eller portgången och en köksingång från gården. I de s.k. hallhusen från 1930-talet grupperas däremot lägenheterna kring en enda huvudtrappa.

Studien visar även att äldre hus byggdes om under 1930- och 40-talen. Stora bostadsvåningar delades och kökstrappor blev nya huvudentréer för mindre lägenheter. Många äldre hus försågs med wc och bad. Dessa förändringar bidrog till att gårdarnas roll som baksida efterhand kom att ändras.

Kapitel 5. Gårdsplatserna var viktiga förbindelserum mellan uthus, sekundärfunktioner och bostäder. När bostadsstandarden successivt förbättrades försvann gårdarnas avträden, vedbodar och matkällare. De boende blev allt mindre beroende av gårdsplatserna.

Kapitel 6. I Lunds stora kvarter fanns det och finns delvis ännu en stor andel djupa tomter. På dessa gavs det plats för både en mer eller mindre kringbyggd gårdsplats närmast gatan och för odlingar och trädgårdar i de obebyggda inre delarna.

I början av 1800-talet förekom både enklare odlingar och mer storslaget anlagda trädgårdar i lundagårdarna. På 1840-talet framväxte ett nytt intresse för trädgårdsodling. I Lund bidrog Nils Lilja och C. A. Agardh till att sprida kunskaper om nya växter och trädgårdsanläggningar. En ny modell för bostadsträdgårdar introducerades på 1840- och 50-talen i Sverige. Typplaner på lustträdgårdar presenterades bl.a. av trädgårdsmästare Daniel Müller, bördig från Stralsund. Sådana lustträdgårdar började uppträda i staden på 1860-talet.

På 1910- och 20-talen framväxte ett nytt intresse för gröna gårdar i innerstäderna, bl.a. i Stockholm. Uthusen och gårdsgränserna ifrågasattes och värdet av sammanhängande gröna storgårdar betonades. Lunds tomter började att hårdexploateras först på 1910-talet. Men här fick inte de nya gröngårdssidéerna något riktigt fotfäste. Många äldre lundagårdar var vid denna tid rymliga och hade uppvuxna trädgårdar.

Sammantaget visar studierna av gårdsrummen, husen, uthusen och trädgårdarna, att förändringarna hos dem påverkade varandra. När bostadsstandarden ökade, försvann avträden och uthus. Därvid förlorade gårdsplatsen sin roll bakgård och som kommunikationsplats. Husens kökstrappor kunde avvecklas och trädgårdar anläggas närmare husen.

Kapitel 7 och 8. De moderna föreskrifter och stadsbyggnadsföreställningar som har gällt och gäller nybebyggelse i innerstäderna har varit omfattande, splittrade och i flera avseenden verkat mot ett byggnadssätt med slutna smågårdar. Så har t.ex. krav på friytor och lekplatser på 1970-talet och brandkrav gynnat öppna gårdslösningar. De modeller som tillämpats för byggande i innerstäderna har präglats av föreställningar om kvarteret som planeringsenhet, om öppna sammanhängande gårdar där gatan är området baksida. Värdet av gränser och avskildhet har inte lyfts fram i dessa stadsplanemodeller.

Studierna visar att många av gårdens karaktäristiska delar befinner sig i gränszonen mellan skilda ansvarsområden i planeringsprocessen. Portgången kan t.ex. både vara en detaljplane- och husfråga; placeringen av sekundärfunktioner kan vara en detaljplanefråga, en husfråga eller ibland enbart en markplaneringsfråga. Gårdsgränserna har ingen självklar

hemvist inom något av dessa ansvarsområden. I s.k. "miljöprogram" har dock riktlinjer kunnat samordnas och anges för bebyggelseförändringar som stöder ett stadsmässigt byggnadssätt med slutna gårdar.

Kapitel 9 och 10. I den tredje avslutande delen utvecklas begrepp och metoder som kan användas för att beskriva och analysera befintliga gårdar. Här har bl.a. den engelske arkitekturforskaren Bill Hilliers metoder prövats. Med dessa undersöks olika samband mellan byggnader, gårdsrum och gator. Några återkommande drag hos äldre gårdar har därvid framträtt, nämligen:

- att gårdarna är avskilda och uppbyggda som små återvändsgränder med en ingångsport, genom vilken man både kommer in på gården och går ut från den.

- att en större och sammankopplande gårdsplats förekommer i många äldre gårdar. Skyddade partier återfinns utmed tomtgränser och gårdskanter, vilka ofta tas i anspråk för sittplatser och planteringar.

Att på detta sätt urskilja återkommande drag hos innerstadsbebyggelse ger underlag för att mer medvetet välja vad man bevarar respektive förnyar i äldre stadsmiljö.

I studierna provas även om det finns en *samstämmighet* mellan gårdars rumsliga, kommunikativa uppbyggnad och vad man ser i gårdarna i form av grönska, sittplatser, spår av människor. Jag har antagit att rörelsemönster och visuella relationer har betydelse för gårdarnas karaktär. Studierna bekräftar att gårdarnas planteringar och möbleringar i vissa avseenden påverkas av förutsättningar som ges av husens och gårdrummens uppbyggnad och sambanden dem emellan. Några sådana relationer som framträtt i studierna är:

- att det i blickfälten från portarna förekommer visuella arrangemang på gårdarna. Här kan man t.ex. finna scenografiskt anordnad växtlighet, exponerade sittplatser och flaggstänger. Samtidigt blir det allt vanligare att stänga gårdarna för ovidkommande besökare. Detta kan ske genom att t.ex. portar låses, porttelefoner installeras eller genom att vägen in i gårdarna kränglas till och förses med avskärmande planteringar eller tvärande hinder.

- att entréerna och deras placeringar bestämmer gårdarnas rumsliga sammanhang, något som ofta även uttrycks visuellt och estetiskt. Besöksentréer bidrar till att gårdarna utformas som ett välkomnande rum medan utgångar kan leda

till att de blir försummade bakgårdar eller grönskande trädgårdar.

- att äldre gårdar ofta har samlade rörelseytor närmast gatan varigenom fredade partier lämnas i gårdskanterna och i de djupare delarna av tomterna. Kommunikationsytorna är hårdgjorda medan de fredade delarna är planterade.

Dessa slutsatserna kan förefalla självklara men visar sig inte desto mindre vara förbisedda i aktuella gårdsstudier och stadsförnyelseprojekt som presenteras i kap 8 och 10.

Ett område med ny bebyggelse i kvarteret Billegården har en annan rumslig uppbyggnad än de äldre gårdarna. Området är bebyggt med friliggande hus och har flera "portar" mot omgivande gator. Härigenom bildas gator och öppna sammanhängande gårdar inne i kvarteret. Entréer och uteplatser förekommer både mot gator och gårdar. Rörelserna i det förnyade området är mer utbredda än i de äldre gårdarna. Fredade platser saknas och grönytorna är små och splittrade.

Ett torg har placerats på en plats som utifrån husets uppbyggnad vore en lämplig trädgårdsplats. Konflikter och störningar har beskrivits av de boende i förhållande till det allmänna stråk som går genom kvarteret. Lösningar som företagits på detaljplanenivå, husnivå och gårdsnivå samverkar inte för att ge skyddade platser eller offentliga stadsrum.

Studierna av de äldre gårdarna visar att man skulle kunna arbeta med kommunikativa och rumsliga förutsättningar i praktiskt förnyelsearbete. Om man t.ex. vill skapa gröna gårdar skulle man kunna välja en återvändgrändig rumsuppbyggnad som ger en stor andel djupa och skyddade gårdsdelar, utan genomgångstrafik. Man kan även välja hus- och gårdslösningar som ger samlade rörelseytor och en stor andel fredade gårdsdelar, som kan användas för planteringar och sittplatser. Arbetet avslutas med ett alternativförslag till ny bebyggelse i området, där dessa erfarenheter tillämpas och där husens och gårdsrummen byggs efter äldre gårdsprinciper.

URBAN COURTYARD SYSTEMS

Structure and Transformation

with Case Studies in Lund

This dissertation concerns systems of courtyards in inner cities. The study deals with the building plot (*gården*) and puts special emphasis on the unbuilt space (*gårdsrummet*) and its connections to the street, the buildings, outhouses, sheds and boundaries. The study is located in Lund in the southern part of Sweden and describes courtyards during a period from 1850 - 1990.

Although, during the past two decades there has been talk about preserving the older city sections and adapting new buildings to the older city environs, the old courtyards have been changed and new ones given quite a different spatial character. Courtyard boundaries have been removed, passageways through blocks have been introduced and entrances to buildings have been placed in the courtyard areas. Streets have become the back side to the inner blocks.

The nature of the interventions raises questions about what inner city courtyards are, what characterizes them and how they can be described. Most of the older courtyards have gone through many transformations since the time they were first built. A courtyard consists of built and unbuilt areas. The voids can include both space that is more or less built-in and gardens. We lack concepts and notions to describe courtyards and their recurrent traits, variations and changes.

I have viewed the courtyard as a small spatial and communicative system and investigate the importance of the street portals, entrances, stairs, secondary functions and boundaries. With this method of approach it has been possible to discuss recurrent characteristics as well as variations and changes. The study consists of three main parts:

- four studies of change where similar characteristics and transformations of the unbuilt space, buildings, secondary functions and gardens are described, (chapters 3, 4, 5 and 6).
- a discussion of current regulations, directives and concepts of how to organize space, which effect the buildings and outdoor space, (chapters 7 and 8).

- a presentation of methods for analysing existing courtyards. The analysis is applied to several older courtyards and a renewed area in Lund, (chapters 9 and 10).

Chapter 1. The dissertation begins with a presentation of the Swedish word "gård" including its definitions and uses. The intrinsic meaning of the word reveals different relationships about how courtyards are spatially organized. Other studies of courtyards and their treatments are also introduced.

Chapter 2. A descriptive background is given of the city of Lund, its streets, city blocks and plots. Some examples of older courtyards are given, where agriculture continues to have a great influence on buildings and courtyards.

Chapter 3. The unbuilt area is studied in reference to the directives found in the local building regulations. Some of these regulations have prevailed for many years and stipulate, for example a courtyard's minimum size, that a lot should be enclosed and that there should be a connection between the courtyard and the street.

Chapter 4. The plans for buildings from 1850 to the present were studied in an area surrounding Clemenstorget. Five different types of plans are used repeatedly in the houses built up to and including the 1930's, (figure 4.1). These plans are all two-sided with a formal facade toward the street side and a more modest facade towards the courtyard. Four of them have double entrances with a visitors entrance from the portal or the street and a kitchen entrance from the courtyard.

During the 1930's and 1940's many of the older buildings were renovated in the area. The large apartments were divided and the kitchen stairs became the main entrance for the smaller flats; toilets and baths were installed. These alterations and renovations changed the courtyard's role as the back side of the buildings.

Chapter 5. The unbuilt parts of courtyards were an important connecting space between the utility sheds, secondary functions and residences, (figure 5.1). During the successive improvement of living standards, the woodshed, the out-house and the food cellar all disappeared and the tenants became less dependent on the courtyard.

Chapter 6. In the large apartment blocks in Lund there were several deep lots. Here, there was room for both a more or

less built-in courtyard near the street and place for a garden in the inner unbuilt area (figures 2.16, 9.43, 10.2.)

In the beginning of the 1800's, there were both kitchen gardens and more elaborate gardens in Lund. During the 1840's there was a developing interest for gardening and cultivation. In Lund, Nils Lilja and C. A. Agardh contributed to the spread of knowledge regarding new plants and gardens. A new model for gardens was introduced in Sweden during the 1840's and 1850's. Various patterned pleasure gardens were presented by a gardener from Stralsund, Daniel Müller. Such pleasure gardens with shapes similar to Müllers "German style" garden, began to appear in Lund in the 1860's, (figures 6.6, 6.11 and 6.12).

From 1910 to 1920, there arose an interest for greener backyards in the inner cities, especially in Stockholm. The need for the utility sheds and the boundaries between the plots was questioned and the value of larger open areas was emphasized.

It was first around 1910 that the vacant lots in Lund began to be fully exploited, but the new "open green area" ideas did not really gain a foothold here. Many of the older lots in Lund were already quite spacious and had verdant gardens with full growth of mature trees and shrubs (figure 6.15).

In the studies of the apartment buildings, utility sheds and gardens, it has been shown that all changes were interdependent of each other. As living standards in the apartments improved, the outhouse and utility sheds disappeared and with this, the courtyard's hard surfaced areas lost their importance as the central communication space and backyard. The kitchen stairs were removed and the garden could extend closer to the building.

Chapter 7 and 8. The contemporary directives and city building ordinances which have applied and continue to apply to new inner city buildings, have been extensive, diverse, and in some ways have worked against a building pattern including small enclosed courtyard systems. Fire safety regulation, demands for accessibility as well as new directives for more open space and children's playgrounds during the 1970's promoted the development of open, undefined interior space. The models which applied to buildings in the inner cities were based on concepts in which, for example, the city block was considered as a planning unit with the street

as its back side. The value of boundaries and seclusion has not been addressed in these city planning models.

The studies show that many important questions have not been dealt with and lie in the gray area between the differing areas of responsibility within the building process. For example, sometimes portals can be included in the detail plan and sometimes in the building plan. Decisions about secondary features can be made in the detail plan but also in the building or even in the landscaping plan. Courtyard boundaries do not fit clearly into any of these areas of responsibility. In so-called environmental programs guidelines have, however, been used to promote preservation and renewal which will support and cooperate with the existing urban fabric.

Chapter 9 and 10. In the third and final section of the study concepts and methods are developed which can be further used to describe and analyse existing courtyards. The methods of an architectural researcher from England, Bill Hillier, have been used. With these methods, spatial organization of the space itself and its connection to surrounding buildings were analysed and indicated that space can, in different ways, influence relationships between residents, visitors and the rest of society. Some recurring traits with older courtyards have thereby appeared, such as:

- courtyards are secluded and built as small cul-de-sacs with an entry portal through which one both comes and goes, (convex and axial analysis, figures 10.6 , 10.17).
- that a larger connecting space exists in many of the older courtyards (convex analysis, figures 10.12 , 10.17).
- that "deeper" parts are left along the courtyards edges and the lot borders that often are claimed for sitting or planting, (figures 10.12, 10.16).

The identification of recurrent traits in courtyards in this manner provides a better foundation for decisions what to preserve or renew in the older city environment.

The study also indicates that movement patterns and visual relationships relate to the courtyard's spatial, communicative structure and what one sees in the way of vegetation, seating and other human traces. The idea is that the courtyard's plantings and furniture, in many ways are determined by the shapes of the buildings and the open spa-

ce and their intersection. The studies have confirmed that several such relationships do exist, namely:

- that the area in ones field of vision from the portal often anticipates visual arrangement of the courtyard. From this viewpoint one can, for example, find scenically arranged vegetation, exposing benches and flag-poles, (visual and axial analysis, figures 9.51, 9.52, 10.10, 10.11). At the same time it has become more common to try and close the courtyard to unwanted visitors. This can be achieved through locked portals, portal telephone system or less direct access through plantings, crooked paths or different kind of obstacles (axial analysis, figures 10.8, 10.9).
- that the location of entrances and exits of the buildings have influence on the role of the unbuilt space as backyard, private space or visitor's entrance room. These spatial conditions are also often aesthetically expressed, for example, in green gardens, meeting flower-pots or in neglected recesses (analysis of entrances, figure 10.13).
- that the older courtyards often have the foot traffic areas concentrated in the parts nearest the streets, leaving quiet space at the courtyard's edge and in the deeper sections of the lots. The areas exposed to traffic often become impacted while the quiet areas often develop as green, planted areas, (traffic patterns, figure 10.14).

Although these conclusions may seem obvious they are nonetheless disregarded in actual courtyard studies and urban renewal projects as presented in chapters 8 and 10.

These studies show that one would even be able to work practically with communicative and spatial conditions in renewal work. If one, for example, wants to create green courtyards, one could choose a cul-de-sac spatial construction giving a large amount of deep, protected areas, without the bother of through traffic. One could also choose house and courtyard designs wich provide smaller concentrated areas for movement and a large amount of free space which could be used for planting and relaxation.

The final part of the study concerns a renewed area in the city, Billegården, which has a different spatial construction than the older courtyards. The area has several accesses to the surrounding streets and is built with detached buildings which make up a system of open spaces consisting of both

inner streets and courtyards, (figure 10.6). Entrances and terraces are found both on the streets and in the courtyards. The communication patterns are more extensive than in the older courtyard systems. Peaceful corners are not found and the green areas are small and sectioned off, (figure 10.4).

Solutions made on different levels dealing with the detail, building and landscape plans have not been allowed to interact and cooperate. A public square has been placed at a site which, in view of the building's construction, would better have been used as a garden space. Conflicts and disturbances have been described by the tenants in relation to the public walkway through the block. Today, some years after the area was built, certain changes have been executed which have been initiated by the tenants.

The study concludes with a proposal for new buildings which follows older city block courtyard principals (figures 10.28-30).

With these different studies I wanted to test concepts around which the organization and characteristics of the courtyard systems can be discussed and analysed. In this view the open space cannot be seen as separated from its buildings and secondary functions. The studies have included the hard surfaced areas, residences, utility sheds and gardens and have clarified the importance of their connections and inter-relations. The study reveals recurrent characteristics of the older courtyards as useful basis for choosing what to preserve or renew in the inner city environment. In describing the changes and variations of the courtyard area, I have found that certain relationships exist between the courtyard and the buildings on one hand and the land disposition and its formation on the other hand which, for example, effects where plants, walkways and seats are situated. These experiences should be of value when making changes in existing courtyard systems or designing new ones within the inner city environment.

Translation: Carolyn Whealan

BILAGA

BESTÄMMELSER UR LUNDS LOKALA BYGGNADSORDNINGAR 1807 - 1936 OCH 1874 ÅRS BYGGNADSSTADGA

Byggnadsmaterial. BO §1. Hus af så kallade Lerstake-wäggar få ej uppföras utan endast w(id) de gator, hvilka, på sätt 1§ i Gatu-ordningen omnämner, komma, (att) lämnas utan stensättning, samt wid de så kallade Wall-gatorne.

Br O I. Cap §3. Uthus och bodar af högst fem wäggerums storlek, och som minst tio alnar äro ifrån eldstad belägen, samt de så kallade Lutor få wäl uppföras af trä, men icke beklädas och täckas med bräder, icke heller ryggning af träd nyttjas på taken ... . Der sådant inom Staden redan finnes, bör det, inom ett år härefter, wid lika wite wara borttagit.

Gränser. GO §7. Ut i all stängsel emellan hus, gårdar och tomter i Staden, tage Granne med Granne på alla sidor lika del, och äge den witsord, som stänga will, om ej Granne deraf mehn lider.

BO §4. Alla hus, som hädanefter byggas, måga wäl, om Grannar så åsämjas, sluta half-tak samman till Grannens; men hwardera Granne bör bygga sin egen wägg.

BO §8. Brädgafwel, som är närmare belägen skorsten än sex alnar, bör rödfärgas hwart fjerde år; hwart tredje år, på fem alnars afstånd, hwart annat år, på fyra alnars afstånd, och whart år, på tre alnars eller ännu kortare afstånd. ... Wid husets ombyggande, derå sådan gafwel finnes, rättas dess förra beskaffenhet på det sätt, att åtminstone korswerks-gafwel uppföres hwilken på sistnämnde eller närmare afstånd måste rappas, samt stenarne derföre sättas en half tum utom träwirket.

Byggnadsmaterial. §6. Endast af träd få Hus icke byggas, utan skola, serdeles till yttre wäggarne användas antingen sten, tegel eller lera ensamt, eller ock korswirke med något af berörde ämnen emellan. Så kallade Lutor eller halfhus måge dock, när Directionen finner serskild fara för eld derigenom icke uppkomma, hädanefter som hittills uppföras af bräder, hvilka dock böra bestrykas med Victriol,¹ och hwilka aldrig få stödjas intill, eller begagna wäggarne af boningshus och sådane, hwaruti eldstad finnes. Så kallade Lerstake-wäggar få icke användas hwarken uti boningshus, eller i andra byggnader.

Port. §5. Nu är Nybyggnad tillåten, utstake då, när ägaren det påfordrar och i dess närwaro, Directionen sjelf eller genom dess föranstaltande byggnads-linierna åt alla sidor; hwarwid iakttages, att tillräckligt rum alltid lemnas till inkörsel för sprutor, samt arbetares verksamhet wid inträffande eldsvådor.

Gränser. §7. Bonings- eller andre hus, hwari eldstad finnes, få ej sammanbyggas med hus, hwari foder eller annat lika eldfarligt ämne skall förwaras. Skulle likwäl bristande utrymme någon gång göra sådant byggnadssätt nödwändigt, bör tillräckligt stark brandmur dem emellan uppresas till takets spets eller ås, så att äfwen vinden blir åtskild.

Stängsel mot granne se GO 1807 §7 ovan.

NOT

1 Carl Stål, *Utkast till allmän byggnadslära*, Fahlun 1854, sid 90. Victriol är sulfatföreningar som skyddar trävirke mot svamp, röta och även gör det mindre lättantändligt.

1807 ÅRS BRAND-,
BYGGNADS- OCH
GATUORDNING

1828 ÅRS BYGGNADS-
ORDNING

Byggnadsmaterial mm. §14. Alla åt öppen gata eller öppen plats belägna byggnader af hwad slag som helst skola uppföras af grundmur af bränd, huggen eller sprängd sten, i enlighet med bestämmelserna uti femte avdelningen. Wägg å sådan byggnad, som stöter intill grannes tomt eller byggnad (bakmur), skall wara grundmurad.

§15. Sido- och bakbyggnader må till två våningars höjd byggas äfwen af korswerk, mellanmuradt med bränd sten; ...

§16. Smärre hus eller bodar af trä eller råsten, af högst tolf fots höjd inne på tomt, ware tillåtna, då eldstad deri ej anbringas. Trähus skall dock ligga på minst 16 fots afstånd från närmaste byggnad med eldstad.

§21. Byggnad får ej hafwa hwit färg. Nybygdt hus må ej, wharken in- eller utvändigt, afputsas förr, än det blifwit af Drätselkammaren behörigen afsynat. Stadgandet om färgen å hus gälle i afseende å gamla sådana, då de omstrykas.

Byggnadshöjd. §17. Ingenstädes inom den del af Staden, som är begränsad af de forna wallarne, får byggnad uppföras högre än tre våningar. I våningarnas antal är källare ej inbegripen. Undantag kan af Magistraten, efter Drätselkammarens hörande, medgifwas i afseende på offentliga byggnader, der tomters och angränsande gators eller platsers rymd göra sådant lämpligt.

Rumshöjd. §18. Rum, som till bostad användes, bör wara minst åtta fot högt; ...

Port. §46. Till hwarje tomt skall från gatan finnas portgång eller infart, hwilken bör wara minst sju fot bred.

Om tomt innehåller mindre längd åt gata än trettio fot, skall genomgång dock anbringas till minst fyra fots bredd.

§47. Till smärre gårdar, hwilka hafwa gemensam genomfart till gata eller allmän plats, må en portgång göra tillfyllest, såwida den är af den bredd, §46. mom. 1. föreskrifwer.

Är tomt medelst twärbyggnad delad till flera gårdar, skall sådan byggnad hafwa port af den i nästföregående § föreskrifna bredd.

§48. Dörröppning, som från gata leder till förstuga eller trappuppgång, skall wara minst fyra fot bred i dagen. Från fabriks- eller werkstads-lokal få dörrar ej leda ut direkte till gatan.

Gårdsplats. §90. Gårdsplatsens rymd bör i allmänhet utgöra minst en fjerdedel af tomtens hela areal; egande likwäl Drätselkammaren att derifrån medgifwa undantag, derest, med afseende å tomtens storlek, sådant kan finnas lämpligt; dock får gårdsplats icke vara mindre än hundra qwadratfot ej heller på någon sida mindre än åtta fot.

§91. Alla gårdsplatser skola stenläggas eller makadamiseras likasom dit ledande portgångar, hwilka senare dock, om så önskas, få plankbeläggas. Trädgårdsanläggningar å gårdar ware icke förbudna. På sådana obebyggda tomter, som brukas till waruupplag, må det wara tillåtet att i stället för stensättning belägga tomten med stridt grus eller krossad sten. Inom staden skall från gård och tomt av ofwanberörda beskaffenhet tillräckligt fall för wattenafloppet finnas åt gata.

Gränser. §14. Wägg å sådan byggnad, som stöter intill grannes tomt eller byggnad (bakmur), skall wara grundmurad.

§26. Bakmur skall wara af bränd sten.

§29. Delas byggnad emellan flera egare, skola, der för betryggande mot eldfara Drätselkammaren finner sådant nödigt, de afsöndrade delarne åtskiljas genom brandmur, som alltid skall wara af bränd sten.

§30. Träffa grannar öfwerenskommelse om uppförande af gemensam gafwel eller brandmur å tomtgräns dem emellan, ... må ... endast bränd sten begagnas.

§57. Till grannes tomt får takfall ej ledas.

§6. Egare af hwarandra tillgränsande tomter skola, när någondera grannen sådant äskar, stängsel emellan tomterna uppföra och bekosta, derwid hwardera grannen stänger halfwa tomtelängden, dock så, att, hwad någon af dem med byggnad eller på annat sätt förut behörigen inhägnat, honom tillgodoräknas.

§7. Stängsel tomter emellan skall bestå af mur eller tätt brädplank af minst sex fots höjd; ware dock grannarne obetaget att om annan stängsel öfwerenskomma.

Planks höjd må dock ej öfwerstiga tolf fot. Mur skall innehålla en tjocklek af minst en hel sten.

§8. Åt gata eller allmän plats skall, der byggnad utmed tomtlinien eller någon del deraf icke förefinnes, stängsel uppsättas af prydligt staket, plank eller mur.

Socklar. §18. Rum... må i byggnader ... , källare till boningslägenhet användas endast under wilkor: att källare ej är mer än fyra fot under och ej mindre än fyra fot öfwer gatans högsta punkt; att den är försedd med fönster, som lemna tillräckligt ljus och luft; att den har brädgolf, samt att under golfwet finnes ett tomrum af åtta tums höjd med lufrör genom yttermurarne, tillräckliga för åstadkommande af luftwexling under golfwen. I gator af mindre än omkring aderton fots bredd må i källare bostäder ej inrättas.

§23. Byggnadens grund skall hafwa en tjocklek af minst fem tum mera än första våningens mur, ...

§51. Finnes ej källare under boningshus, skall första våningens bjelklag wara minst en fot öfwer gatans högsta punkt inwid huset, så att behörig luftwexling under detsamma kan ega rum.

Trappor. §60. Utvändiga, såwäl upp- som nedgående, trappor från gata eller allmän plats må ej hafwa större utsprång från byggnaden, än halfannan fot, ...

§61. Hufwudtrappa i hwarje boningshus af två våningar eller derutöfwer skall gå genom alla våningarna och i förra fallet hafwa minst tre fots bredd, men i händelse af tre eller flera våningar en bredd af minst fyra fot. I hus af hundra fots längd eller derutöfwer bör mera än en genom alla våningarna ledande nedgång finnas.

§62. Utvändig trappa, ledande till ofwanvåning, ware åt gata eller allmän plats förbuden. Åt gårdssidan ware dylik trappa medgifwen, dock må kringbyggnad, såwidt den är af trä, wara försedd med mot eld skyddande beklädnad.

Balkonger. §64. ... Likaledes ware förbudet att draga någon del af byggnad utöfwer byggnadslinien. Detta förbud avser ej listwerk och prydnader samt öppna balkonger, då de, konsolerna inberäknade, äro uppförda, minst tio fot öfwer gatulinien. Under denna höjd må ingen del af fasaden hafwa större utsprång öfwer byggnadslinien än fem tum.

Byggnadsmaterial etc. §34. Byggnad af sten eller dermed jemförligt brandfritt ämne må uppföras inwid gränsen till grannes tomt. Annan byggnad må icke, äfwen om sådant eljest skulle wara tillåtet, uppföras närmare grannes tomt än femton fot, med mindre den förses med brandmur eller annat tillfredställande skyddsmedel mot eldfara, som i byggnadsordningen bestämmes.

1874 ÅRS BYGGNADS-
STADGA

§30. Byggnad må utvändigt ej strykas med oblandadt whit färg, utan bör färgen lämpas så, att han icke blir för ögonen menlig eller beswärlig.

Byggnadshöjd. §28. 1. Boningshus må ej byggas med flera än fem våningar, bottenvåningen deruti inräknad. Finnes boningsrum eller rum med eldstad å winden, räknas denna såsom en våning.

2. I ny stad eller stadsdel må byggnad ej uppföras till större höjd än bredden af den gata, wid hwilken byggnaden lägges, ökad med fem fot. ... Byggnad inne å tomt må ej uppföras till större höjd än bredden af det till byggnaden hörande gårdsrum, ökad med fem fot.

Rumshöjd. §32. ... Boningsrums höjd får ej göras mindre än nio fot från golf till tak. I byggnadsordningarne må dock kunna tillåtas att gifwa boningsrum, som inrättas å wind, en höjd af allenast åtta fot.

Gårdsrum. §23. 1. I ny stad eller stadsdel skall af byggnadstomt, ... , till gårdsplan användas minst hälften så stor yta, som den byggnaderna upptaga. Gårdsrummet må icke innehålla mindre yta än två tusen qwadratfot. Hufwuddelen af gårdsrummet må ej hafwa mindre bredd än fyratio fot, och annan del deraf, såsom smyg eller dylikt, icke mindre bredd än femton fot. I öfwerensstämmelser härmed skall byggnad mot grannes tomt, hwilken ej uppföres i tomtlinien, indragas minst femton fot derifrån.

2. Skall i ny stad eller stadsdel boningshus inne å tomt indragas från grannes tomt eller eljest uppföras mot bakgård, och skall det ditåt hafwa fönster till boningsrum, då må denna bakgård icke hafwa mindre bredd än fyratio fot, på sätt om gårdsrum i allmänhet är sagdt; dock, ifall egare af tillgränsande tomter öfwerenskomma att gemensamt utlägga ett gårdsrum af minst fyratio fots bredd, må det wara dem tillåtet att, så länge denna öfwerenskommelse fortfarande tillämpas, utåt nämnda gårdsrum hafwa boningshus med fönster till boningsrum.

§25. 1. I gårdsrummet må wid bestämmande af dess yttinnehåll ej inräknas annat, än som i denna egenskap ligger i ett sammanhang; och förty må derwid bakgård eller annan dylik plats, som genom byggnad är helt och hållet eller hufwudsakligen skild från det öfriga gårdsrummet, ej inräknas.

2. I gårdsrummet må icke inräknas de i § 12 omförmälda trädgårdsplaner eller någon del deraf; ej heller förgård eller annan mark, som ligger mellan gata eller allmän plats och tomtens bebyggda del.

§12. 1. Stadsplan bör så uppgöras, att han på en gång motswarar rörelsens behof af utrymme och beqwämlighet, sundhetens fordran på ljus och frisk luft, önskligheten af största möjliga trygghet mot mera utbredda eldsolyckor, samt skönhetssinnets anspråk på fritt utrymme, omwexling och prydlighet. För sådant ändamål bör tillses bland annat:

... att, der så lämpligt finnes, trädgårdsplaner läggas längs genom byggnadsqwarteren, så att tomternas till bebyggande afsedda delar komma att ligga på ömse sidor om dessa planer; samt

att, der det finnes önskligt och lämpligt, planterade förgårdar längs gatorna läggas mellan dem och husraderna.

2. De här omförmälda trädgårdsplaner och förgårdar må icke under något wilkor bebyggas eller begagnas för annat ändamål än till trädgårdar eller andra prydliga planteringar; börande byggnadsnämnden hålla noga tillsyn härå. Det åligger egarne att alltid underhålla dem i snyggt och wärdadt skick.

Gränser. Brandmur, se §34 under rubriken byggnadsmaterial.

§26. När hus är skildt från gata eller öppen plats genom förgård eller annat fritt område af dylik art, åligger det tomtinnehafwaren att allt framgent ej blott, hålla detta område i wärdadt skick, utan ock hafwa det inhägnadt med prydlig stängsel.

Socklar. §31. Då källare anbringas under boningshus, skola de muras af sten och helst göras hwallfda. Källare skola läggas så, att de i möjligaste måtto hålla sig wattenfria.

§32. I boningsrum, som hädanefter inrättas, skall golfwet läggas minst en fot högre än angränsande jordyta.

Ändring av 1874 års BS, 1884.. Gårdsplats. §23. 1. I ny stad eller stadsdel skall af byggnadstomt, ... , till gårdsplan användas minst hälften så stor yta som den byggnaderna upptaga; dock att i fråga om hörmtomt, belägen inom stadsdel, som får bebyggas med endast stenhus, byggnadsnämnden må ega, ... medgifva att till gårdsplan användes endast tredjedelen så stor yta, som den byggnaderna upptaga. Gårdsrummet må icke innehålla mindre yta än etthundraåttio qvadratmeter. Hufvuddelen af gårdsrummet må ej hafva mindre bredd än tolf meter ...

Ändring av 1874 års BS, 1888. Byggnadshöjd. byggmästare. §44 ... såsom villkor för uppförande af stenhus af mer än en vånings höjd eller under hvilket källare skall anläggas, föreskrifvas, att husegare, som ej själf eger, på sätt i byggnadsordningen närmare angifves, vitsordad skicklighet i byggnadsyrket, skall vara skyldig att uppdraga ledningen af arbetet eller tillsynen derå åt sakkunnig byggmästare, ...

Byggnadsmaterial. §13. Mom. 1 a) Ut i staden samt till stadsdelar utlagde områden af stadens mark få vid gata eller allmän plats uppföras hus endast af brändt tegel eller annat i varaktighet dermed jemförligt ämne, hvilande på murad grund samt försedt med brandmur emot granne. ...

b) Inne på gård må likväl kunna uppföras hus af korsvirke, mellanmuradt med brändt tegel, dock endast till två våningars höjd samt likaledes försedt med brandmur emot granne, såvidt afståndet derifrån understiger femton fot. Jemväl må derstädes uppföras smärre hus eller bodar af trä, ej öfverstigande tolf fots höjd till taknocken; dock må eldstad inom sådana ej anbringas.

Byggnadshöjd. §37 a) att vid alla torg och större gator uti staden icke må uppföras hus till mindre höjd än två våningar, vindsvåning deri icke inberäknad:

Till större gator räknas för närvarande: Stora Södergatan, Stora Kyrkogatan, Bred- eller Norregatan, Skomakaregatan, Döbelns gränd, Mårtensgatan, Kiliansgatan, Stora och Lilla Kungsgatorna, Tegnérsplassen, Sandgatan, Paradisgatan, S:t Petri Kyrkogata, Stora Gråbrödersgatan, Klostergatan, Lilla Fiskaregatan, Clements gränd, Bangatan, Nygatan, Svanegatan och Grönegatan.

b) att den största höjd, hvartill i äldre stadsdel hus må byggas, beräknas till bredden af den gata, vid hvilken byggnaden lägges, ökad med en fjerdedel af nämnda bredd.

c) att i fråga om hörnhus i äldre stadsdel, beräkningen af höjden sker efter den bredaste af de gator, som gränsa till byggnaden.

d) att byggnad inne å tomt icke må i äldre stadsdel uppföras högre än tillåtna höjden af hus vid angränsande gata, såvida icke, på grund af gårdsplatsens storlek, sådant kunde tillåtas enligt bestämmelserna i Kongl. Byggnads-Stadgan för ny stadsdel.

e) att i äldre stadsdel byggnad, som å gata eller allmän plats har den för dess läge medgifna största höjd, ej heller får å gården göras högre.

f) att trähus icke får byggas till större höjd, än två våningar eller trettio-fyra fot.

Rumshöjd. §39. Den i Kongl. Byggnadsstadgan för boningsrum, ... , i allmänhet stadgade höjd af nio fot från golf till tak, må i fråga om vindsrums in-skränkas till åtta fot.

1876 ÅRS BYGGNADS- ORDNING

Port. §29. Mom. 1. Hus vid gata eller öppen plats skall förses med inkörspport eller ingångsdörr af erforderlig bredd och så belägen, att genom densamma obehindradt tillträde eger rum såväl till innanför liggande gårdsplats som till trappa, ledande till vinden; ... att större hus förses med körport af minst sju fots bredd i dagen, samt att å mindre hus, der hvarken utrymmet medgifver eller behofvet påkallar körport, anbringas gångport, som lemnar minst fyra fots fri genomgång. Är tomt ej till hela sin sträckning utmed gata eller öppen plats bebyggd, må inkörspport eller gångport, der sådan anses tillräcklig, anbringas i den obebyggda delen af gatulinien. Är tomt medelst tvärbyggnad delad i flera gårdar, skall sådan byggnad hafva genomgång af ofvan angifna bredd.

Gårdsplats. §10. Mom. 1. I äldre stadsdelar får af tomts areal i allmänhet icke mera än tre fjerdedelar bebyggas; dock må Byggnads-Nämnden från denna bestämmelse kunna medgifva det undantag, som, med afseende å tomtens läge, tillernad byggnads ändamål eller andra omständigheter, pröfvas böra tillåtas; åliggande det tomtegare, som berättigas till inskränkning i gårdsutrymmet, att på egen bekostnad vidtaga alla de särskilda åtgärder, hvilka till förekommande af fukt och osundhet å tomten, föreskrifvas.

Mom. 3. De delar af bebyggd tomt, som äro belägna intill byggnaderna eller användas till gårdsplaner, skola stensättas eller på annat lämpligt sätt så anordnas, att snygghet der kan bibehållas och vatten ej samlas eller ledas till grundmurarne.

Gränser. §22. Mom. 1. Hus, som å tomt bygges intill gränsen af annan tomt, skall der förses med brandmur af brändt tegel, sträckande sig till höjd af en half fot öfver vattentaket.

Mom. 4. Gemensam brandmur vid tomtgräns skall, så framt grannar öfverenskomma att sådan samtidigt uppföra, hafva lika bredd å ömse sidor och ega minst 1 1/2 stens tjocklek; dock må sådan brandmur icke uppbära bjelklag.

Brandmur se även byggnadsmaterial §13. Mom 1. ovan.

§5. Mom. 2. Mellan tomter, som gränsa intill hvarandra, skall, när någon af tomtegarne det påfordrar, stängsel på egarnes gemensamma bekostnad uppföras och underhållas, ... , dock så, att hvad endera af dem genom byggnad eller på annat sätt behörigen inhägnat, honom tillgodo beräknas. Stängsel tomter emellan skall bestå af mur eller tätt brädplank af minst sex fots höjd; vare dock grannarne obetaget att om annan stängsel öfverenskomma. ...

Från gata synlig stängsel grannar emellan eller inne å tomt skall göras prydlig; ...

Mom. 3. Der tomt å gata eller öppen plats är helt eller till någon del af sin sträckning obebyggd, skall utmed de öppna delarne af tomtlinien uppsättas antingen mur eller plank eller stakett af sådan beskaffenhet som Byggnads-Nämnden godkänner; egande Nämnden affordra tomtegaren ritning öfver dylik stängsel innan den uppföres.

Stängsel af plank eller stakett, som af Byggnads-Nämnden bör godkännas, innan den får uppföras, skall åt den sida som vetter åt gata eller är från gata synlig, bestrykes med, ej oblandad vit, slam- eller oljefärg, der ej Byggnads-Nämnden i särskildt fall finner skäligt medgifva stängselns bestrykning med trä- eller stenkolstjära.

§12. Mom 1. På den byggande må ankomma att efter behof och eget godtfinnande bygga utefter tomtens hela längd eller allenast på en del deraf; dock må i senare fallet byggnaden ej förläggas så, att mot granne lemnas smala mellanrum, der fukt och orenlighet samlas, eller att tomten blir vanprydlig; ...

Socklar. §38. Mom. 2. Till sådan försäljningslokal, i hvilken personer vistas större delen af dagen, får kallare icke inredas, så framt golfvet ligger mera än tre och en half (3,5) fot under jordytan; hvarförutom den skall vara fuktfri och ljus med tillfälle till luftvexling samt försedd med golf af trä, betong eller asfalt och lämplig eldstad.

§21. Mom. 3. Grundmur under byggnad skall hafva en tjocklek af minst en half sten mera, än derpå hvilande mur, ...

§23. Mom. 4. Alla murade väggar skola på 5 tums höjd öfver jordytan med tjenligt ämne isoleras från underliggande mur, så att fukt ej från denna uppstiger i våningarne.

Trappor. §29. Mom. 1. Hus vid gata eller öppen plats skall förses med inkörsport eller ingångsdörr af erforderlig bredd och så belägen, att genom densamma obehindrat tillträde eger rum såväl till innanför liggande gårdsplats som till trappa, ledande till vinden;

§30. Mom 1. I hvarje hus skall finnas tillräckligt antal trappor, hvilka alla böra vara ljusa. Ut i boningshus af mer än en vånings höjd men mindre längd än 100 fot skall hvarje boningslägenhet i öfvervåningen stå i omedelbart samband med åtminstone en trappa, till bredd afpassad efter husets storlek, dock minst 3 1/2 fot utvändigt och stigning af högst 45 grader i medellinien. Sådan trappa skall vara omgifven af murade eller kalkputsade väggar genom alla våningarne. I hus af mer än 100 fots längd skola finnas minst 2 sådana trappor och för hvarje 100 fots längd af huset ännu en dylik trappa.

Mom. 2. Utvändig trappa till öfvervåning skall vara täckt samt innesluten i trapphus af sten eller korsvirke med mellanmurning.

Balkonger. §12. Mom. 4. Utbyggda fönster, balkonger och andra till sjelfva byggnaden hörande utskjutande föremål, hvaraf trafikerande kunna besväras, må icke å byggnad anbringas lägre än åtta fot öfver den till byggnaden gränsande trottoar, gata eller allmänna plats, ...

Ändring 1876 års BO, fastställd 24 juli 1878. Rumshöjd. §39. : ... av nio fot från golf till tak må inskränkas i fråga om vindsrum till åtta fot och beträffande boningsrum, som i gamla byggnader i äldre stadsdel inredas, till sju fot. Byggnadsnämnden må likväl i hvarje särskilt fall efter företeende omständigheter pröfva huruvida och ihvad mån sådan inskränkning må äga rum eller icke.

Byggnadsmaterial. §13. Mom. 1. a) Ut i staden samt till stadsdelar utlagda områden af stadens mark få vid gata eller allmän plats uppföras hus endast af brändt tegel eller annat i varaktighet dermed jemförligt ämne, hvilande på murad grund samt försedt med brandmur emot granne.

b) Inne på gård må likväl kunna uppföras hus af korsvirke, mellanmuradt med brändt tegel, dock endast till två våningars höjd samt likaledes försedt med brandmur emot granne, såvidt afståndet derifrån understiger 4,5 meter. Jemväl må derstädes uppföras smärre hus eller bodar af trä, ej öfverstigande 3,6 meters höjd till taknocken; dock må eldstad inom sådana ej anbringas.

Byggnadshöjd. §37. a) ... stadgas: att vid alla torg och större gator ut i staden icke må, ... , byggas hus till mindre än två våningars höjd, vindsvåning deri icke inberäknad.

Till större gator räknas för närvarande:

Stora Södergatan, Stora Kyrkogatan, Bredgatan, Skomakaregatan, Svartbrödersgatan, Östra Mårtensgatan, Vestra Mårtensgatan, Kiliansgatan, Stora Kungsgatan, Tegnérplatsen, Sandgatan, Paradisgatan, S:t Petri Kyrkogata, Stora Gråbrödersgatan, Klostergatan, Lilla Fiskaregatan, Klementsatan, Bangatan, Nygatan, Grönegatan, Katisundsgatan, S:t Lau-

1899 ÅRS BYGGNADS-
ORDNING

rentiigatan samt de gator, som komma att anläggas på nya stadsplanen å Spoletorpsområdet och Kråkelyckan;

b) att den största höjd, hvartill i äldre stadsdel må hus byggas, beräknas till bredden af den gata, vid hvilken byggnaden lägges, ökad med en fjerdedel af nämnda bredd;

c) att i fråga om hörnhus i äldre stadsdel, beräkningen af höjden sker efter den bredaste af de gator, som gränsa till byggnaden;

d) att byggnad inne å tomt icke må i äldre stadsdel uppföras högre än tillåtna höjden af hus vid angränsande gata, såvida icke, på grund af gårdsplatsens storlek, sådant kunde tillåtas enligt bestämmelserna i Kongl. byggnadsstadgan för ny stadsdel;

e) att i äldre stadsdel byggnad, som åtgata eller allmän plats har den för dess läge medgifvna största höjd, ej heller får åtgården göras högre;

Rumshöjd. §39. Den i Kongl. byggnadsstadgan för boningsrum, hvilka hädanefter inrättas, i allmänhet stadgade minsta höjd af 2,7 meter från golf till tak må inskränkas i fråga om vindsrum till 2,4 meter och beträffande boningsrum, som i gamla byggnader i äldre stadsdel inredas, till 2,1 meter;

Port. §29. Mom. 1. Hus vid gata eller öppen plats skall förses med inkörspport eller ingångsdörr af erforderlig bredd och höjd och så belägen, att genom densamma obehindradt tillträde eger rum såväl till innanför liggande gårdsplats som till trappa, ledande till vinden; ankommande det på byggnadsnämnden att meddela bestämmelse dels om flera än en sådan ingång skola inbringas i hus på hörntomt, dels ock om den bredd och höjd dylik ingång bör hafva, hvarvid likväl iakttaget, att större hus förses med körport af minst 2,10 meters bredd i dagen, samt att å mindre hus, der varken utrymmet medgifver eller behovet påkallar körport, anbringas gångport, som lemnar minst 1,20 meters fri genomgång. År tomt ej till hela sin sträckning utmed gata eller öppen plats bebyggd, må inkörspport eller gångport, der sådan anses tillräcklig, anbringas i den obebyggda delen af gatulinien. År tomt medelst tvärbyggnad delad i flera gårdar, skall sådan byggnad hafva genomgång af ofvan angifvna bredd.

Gårdsplats. §10. Mom. 1. I äldre stadsdelar får af tomts areal i allmänhet icke mera än tre fjerdedelar bebyggas; dock må byggnadsnämnden från denna bestämmelse kunna medgifva det undantag, som, med afseende å tomtens läge, tillernad byggnads ändamål eller andra omständigheter, prövas böra tillåtas; åliggande det tomtägare, som berättigas till inskränkning i gårdsutrymmet, att på egen bekostnad vidtaga alla de särskilda åtgärder, hvilka till förekommande af fukt och osundhet å tomten af byggnadsnämnden föreskrifvas. ...

Mom. 3. De delar af bebyggd tomt, som äro belägna intill byggnaderna eller användas till gårdsplaner, skola stensättas eller på annat lämpligt sätt så anordnas, att snygghet der kan bibehållas och vatten ej samlas eller ledes till grundmurarne.

Gränser. §13. Mom. 1. a) Uti staden samt till stadsdelar utlagda områden ... få ... uppföras hus endast af brändt tegel eller annat i varaktighet dermed jemförligt ämne, hvilande på murad grund samt försedt med brandmur emot granne.

§22. Mom. 4. Gemensam brandmur vid tomtgräns skall, så framt grannar öfverenskomma att sådan samtidigt uppföra, hafva lika bredd å ömse sidor och ega minst 1 1/2 stens tjocklek; dock må sådan brandmur icke uppbära bjelklag.

§5. Mom. 2. Mellan tomter, som gränsa intill hvarandra skall, när någon af tomtägarna det påfordrar, stängsel på egarnes gemensamma bekostnad uppföras och underhållas, dervid hvardera grannen stänger och underhåller halfva längden, dock så, att hvad endera af dem, genom byggnad eller på annat sätt, behörigen inhägnat, honom tillogodo beräknas.

Från gata synligt stängsel grannar emellan eller inne å tomt skall göras prydligt; och bör byggnadsnämndens godkännande deraf inhämtas, innan stängslet får uppföras.

Mom. 3. Der tomt åt gata eller öppen plats är helt och hållet eller till någon del af sin sträckning obebyggd, skall utmed de öppna delarne af tomtlinien uppsättas antingen mur eller plank eller staket af sådan beskaffenhet som byggnadsnämnden godkänner; ...

§12. Mom. 1. ... På den byggande må ankomma att ... bygga utefter tomtens hela längd eller allenast på en del deraf; dock må ... byggnaden ej förläggas så, att mot granne lemnas smala mellanrum, der fukt och orenlighet samlas, eller att tomten blir vanprydlig; ...

Socklar. §38. Mom. 2. Till sådan försäljningslokal, i hvilken personer vistas större delen af dagen, får källare icke inredas, så framt den icke är minst 2,1 meter hög, fuktfri och ljus med tillfälle till luftvexling samt försedd med golf af beton eller asfalt och lämplig eldstad.

§12. Mom. 2. ... ljusförsänkning ... få omgifvas med ett högst 45 centimeter öfver gatulinien utspringande skyddande stängsel.

Trappor. §30. Mom. 1. I hvarje hus skall finnas tillräckligt antal trappor, hvilka alla böra hvara ljusa. Ut i boningshus af mer än en vånings höjd men mindre längd än 30 meter skall hvarje boningslägenhet i öfvervåning stå i omedelbart samband med åtminstone en trappa, till bredd afpassad efter husets storlek, dock minst 1,05 meter utvändigt och stigning af högst 45 grader i medellinien. Sådan trappa skall genom alla våningarne hvara omgiven af murade eller på båda sidor kalkputsade väggar. I hus af mer än 30 meters längd skola finnas minst 2 sådana trappor och för hvarje 30 meters längd af huset ännu en dylik trappa. ... I boningshus af två våningars höjd och derutöfver skola samtliga trappor hvara af sten eller annat icke brännbart ämne.

Mom. 2. Utvändigt trappa till öfvervåning skall vara täckt samt innesluten i trapphus af sten eller korsvirke med mellanmurning.

Balkonger. §12. Mom. 4. Utbyggda fönster, balkonger och andra till sje(l)l-fva byggnaden hörande utskjutande föremål, hvaraf trafikerande kunna besväras, må icke å byggnad anbringas lägre än 2,4 meter öfver den till byggnaden gränsande trottoir, gata eller allmänna plats ...

Ändring av 1899 års BO, 1911. Balkonger. §12. Mom. 4. Utbyggda fönster, burspråk, balkonger och andra till själva byggnaden hörande utskjutande föremål må å byggnad icke anbringas lägre än 4 meter öfver gata eller allmän plats och ej utspringa mera än 1,2 meter vid gata av 18 meters bredd och därutöver eller vid öppen plats samt 80 centimeter vid gata av mellan 18 och 12 meters bredd; vid gator av ringare bredd än 12 meter må mindre balkonger till en bredd av högst 60 centimeter kunna av byggnadsnämnden tillåtas.

Utbyggda fönster, burspråk och balkonger ... må ej uppföras närmare angränsande tomt än 2 meter.

Ändring av 1899 års BO, 1912. Hushöjd. §37 b) att den för ny stadsdel gällande bestämmelsen, att hus icke få byggas till högre höjd än gatans bredd, ökad med 1,5 meter skall tillämpas även vid bebyggande av gammal stadsdel;

c) att i äldre stadsdel hus, som uppföras i hörnet av en bredare och en smalare gata, icke får vid den senare på längre sträckning än 20 meter uppföras till den av den bredare gatan betingade höjden; ...

Byggnadsmaterial. Par. 16. 1) Yttervägg till byggnad skall, med i mom. 2 angivet eller i samband med stadsplan eller eljest fastställt undantag, uppföras av tegel eller annat brandsäkert material.

2) Yttervägg till uthus av högst 3 meters höjd må uppföras av trä. I sådant uthus får eldstad icke anordnas.

Rumshöjd. Par. 37. 4) Boningsrum- eller arbetsrum får icke givas mindre volym än 16 kubikmeter eller mindre höjd än 2,70 meter. Byggnadsnämnden må dock kunna medgiva:

a) för byggnad, som icke inrymmer flera än två lägenheter, en höjd av minst 2,40 meter,...

c) för enstaka rum inom lägenhet om minst två rum och kök en höjd av minst 2,1 meter.

Port. Par. 23. 1) Tomts gård skall förbindas med gata medelst utfartsväg, avsedd för kör- eller gångtrafik.

2) Utfartsväg för körtrafik skall anordnas från tomt, där byggnadsnämnden så föreskriver. Anordnas utfartsväg, som i detta moment avses, genom byggnad (körport), skall densamma givas fri höjd av minst 2,80 meter och fri bredd av minst 2,20 meter.

3) Utfartsväg för gångtrafik må efter byggnadsnämndens beprövande anordnas, där behovet icke påkallar utfartsväg för körtrafik. Anordnas utfartsväg, som i detta moment avses, genom byggnad, skall densamma utföras med fri höjd av minst 2,40 meter och fri bredd av minst 1,50 meter.

4) Utfartsväg, ... , skall jämväl anordnas genom byggnad i kvarters inre, om tomt genom sådan byggnad uppdelas i flera gårdar.

Gårdsrum. Par. 52. 3) Gård, ... , skall dräneras och ytbehandlas, så, att densamma hålles torr och prydlig.

Anm. ... Angående plantering av förgård och annan obebyggd kvartersdel: se 44 och 45 §§ byggnadsstadgan.

Gränser. Par. 17. 4) Brandmur av tegel, som uppföres i tomtgräns, skall givas en tjocklek av minst 0,25 meter, ...

11) Brandmur, som helt eller delvis är fristående från annan byggnad skall behandlas såsom fasad och avfärgas i lämplig färgton.

Par. 53. 1) Stängsel skall uppföras i tomtgräns mot gata eller annan allmän plats, där icke byggnadsnämnden med stöd av bestämmelserna i 44 § byggnadsstadgan meddelat befrielse från stängselskyldighet. ...

3) I gräns mellan granntomter skall stängsel uppföras, då granne det äskar eller då byggnadsnämnden ... det föreskriver. Beträffande område i byggnadskvarters inre delar, som är från bebyggande undantaget, äger byggnadsnämnden föreskriva huruvida sådant område får uppdelas genom stängsel eller ej.

Socklar. Par. 16. 6) Yttervägg skall skyddas: ...

c) mot vattenuppslag genom sockel, utförd av granit, kalksten, cementbetong eller annat av byggnadsnämnden godkänt material. Sockel skall uppföras till en höjd över gatu- eller markplanet av minst 0,25 meter och till ett djup under detsamma av minst 0,15 meter.

Par. 25. 3) I bottenvåning i byggnad utan källare skall golvbjälklag väl isoleras mot kyla, fukt, råttor, dunster och annan olägenhet. Sådant bjälklag får icke anbringas direkt över matjord eller förmultnande ämne. Fritt utrymme under bjälklag, som här avses, skall förses med ventilationsanordningar.

Trappor. Par. 27. 1) Trappa ... skall, i byggnad av mer än två våningars höjd, vindsvåning inräknad, utföras i brandsäker konstruktion.

2) Trappa inom byggnad av högst två våningars höjd, vindsvåning inräknad, ... må kunna utföras av trä.

3) Trappa skall utmynna direkt å gata eller gård eller ock stå i förbindelse med gata eller gård medelst förstuga eller portgång.

Balkonger. Par. 20. 2). Vid anordnandet av balkong skall iakttagas, att densamma *icke får* :

anbringas på mindre höjd över underliggande gatu- eller markplan än 3 meter, utspringa mera än 1 meter vid ett avstånd mellan byggnadlinjerna av 18 meter och därutöver, 0,70 meter vid ett avstånd mellan 18 och 12 meter, samt högst 0,60 meter vid ett avstånd mindre än 12 meter, eller anbringas på mindre avstånd från gräns mot granntomt än 2 meter.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

OTRYCKTA KÄLLOR

A-sektionen vid LTH

Uppsats. Rapporter.

Folklivsarkivet

Foton.

Kulturen

Lundaarkivet: Foton.

Bakgrundsmaterial till bevaringsprogrammen för Lunds stadskärna.

Stadsarkitektkontoret (STARK)

Detaljplaner med planbeskrivningar och bestämmelser. Protokoll.
Kommunens gårdsinventeringar i Lunds stadskärna gjorda under 1960- och 70-talen.

Byggnadsnämndens arkiv (BNA)

Bygglovsritningar.

Stadsingenjörskontoret (SIK)

Kartor.

Fastighetskontoret (FK)

Avtal.

Stadsarkivet i Lund (STA)

Äldre bygglovsritningar från BNA. Protokoll från Drätselkammarens, Hälsovårdsnämndens Stadsfullmäktiges sammanträden.

Landsarkivet (LA)

Rådstufvans och Magistratens protokoll, Kungörelser. Mantalslängder.

Lunds Stadsbibliotek, lundasamlingen (LS)

Manuskript.

Lunds universitetsbibliotek (LUB)

Bildsamlingen. Per Bagges fotosamling.

Skånska Brand

Brandförsäkringshandlingar.

Tingsrätten

Mantalslängder.

Skatteförvaltningen, lokala skattekontoret i Lund

Fastighetslängder.

Manuskript, uppsatser och institutionsrapporter.

Carlson, Nils, *Disposition och användning av kringbyggda gårdar till småhus*, examensarbete vid KTH, 1958, kopia A-sektionen LTH.

Ek, Hjalmar, Hj. *Eks levnadsteckning tillägnad barnen 1935*, kopia LS.

Erlandsson, Hans, *Gårdens historia*, anteckningar odat. Tillhör B. Erlandsson.

Hanssen, Börje, *Metoder för bearbetning av 1800-talets mantalslängder*, Ekonomisk-historiska seminariet IV, ht 1946. Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet.

Haraldson, Inga, *Kring en gård vid gamla "S:t Mårtens gata" (Novillagården = Östra Mårtensgatan 14, Lund)*, 1976, kopia LS.

- *Från Mårtens Torg till Mårtens Tull*, 1972, kopia LS.

- *När vi bodde i kvarteret Kråkelyckan med adress (Norra el Bred(a) gatan i Lund*, 1983, kopia LS.

- *Strövtåg i och kring Sankt Tomas trakter i Lund på 1920- och 30-talet*, 1976, kopia LS.
- *Tidigt 1900-tal i S:t Mårtens trakter o(ch) västerut*, 1976, kopia LS.
- Larsvall, Malena, "B. Hillier. The social logic of space", *Stadens rum*, litteraturkurs 1984/85, avd för stadsbyggnad, sektionen för arkitektur LTH, duplicat 1986.
- "Stadsbilden i Lund - 1874 års byggnadsstadga och de lokala byggnadsordningarna" *Stadens rum*, litteraturkurs 1983/84, avd för stadsbyggnad, sektionen för arkitektur LTH, duplicat 1984.
- Olsson, Birgitta & Lotta Wallin, *Gatans utformning, etapp 2*, Lunds Universitet, inst. för trafikteknik. Preliminär 1989, duplicat.
- Nilsson, Evert, *Från min barndoms Lund*, u.å. 199?, kopia LS.
- Ström, Carl-Gustaf, *Lantbruk och djurhållning i Lunds stad 1850-1900*, seminarieuppsats, Etnologiska institutionen med folklivsarkivet i Lund, 1967.
- Stadskärnans omvandling. Gaturummen i Lunds stadskärna 1950-74*. Avd stadsbyggnad b, sektionen för arkitektur LTH, 1976, duplicat.
- Stadskärnans omvandling. Rivning och nybyggnad i Lunds stadskärna 1950-1974*. Avd stadsbyggnad b, sektionen för arkitektur LTH, 1976, duplicat.
- Steen, Anna, *Arbetarebostaden från 1930 - en ny utställning på Kulturen i Lund*, uppsats på kulturvetarlinjen vid Göteborgs universitet 1984, duplicat.
- Mattisson, Håkan m.fl, *S:t Mångsgatan*, Tvåpoängsuppgift, Lunds Universitet, u.å., saknar inst.angivelse. Kopia LS.

Personer som har bidragit med uppgifter om lundagårdar:

Asplund, Hans - Bergsten, Gunnar och Margareta - Birgh, Åke - Centerwall, Monica - Dahlgren, Bertil - Eklund, Erik - Eskilsson, Elna - Erlands-son, Bengt - Granegård, Christer - Hallqvist, Tommy - Hammar, Nils och Lis - Hansson, Margareta - Holmberg, Brita (f. Jeremiason) - Joachimsson, Anna - Lanthén, Karin (f. Jeremiason) - Linde, Anita - Lindell, Laila - Nylander, Stefan - Paulson, Einar - Regnell, Lave - Stengard, Ragnar - Schou, Sophie - Svensson, Staffan - Tufvesson, Eva - Torée, Aina - Waller, Sture -Wesén, Lars.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Acceptera* (1931), facsimilutgåva Arlöv 1980.
- Aktuellt* 1980:1, Statens Planverk, "Nej till hård exploatering i kv Bryggeriet."
- Allpere, Kristina, *Om typbegreppet i arkitekturen*, Arkitektur, avd. för sammansatta strukturer, KTH, Stockholm 1985.
- Andersson, Gunnar W., "Lekplatsen", *Täppan* 1930.
- Andersson, Thorbjörn, "Parken som dröm", *Tidskriften Byggeforskning*, 1988:7.
- André, Annika & Christina Högstedt, *Kartornas Lund. 1580-talet till 1950*. Gamla Lund Årsskrift 72, 1990, Lund 1990.
- André, Anders, *Lund. Tomtindelning ägostruktur sockenbildning*, Rapport Medeltidsstaden 56, Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Stockholm 1984.

- Anjou, V., "Trädgården som en del av hemmet", *Täppan* 1935.
- Arnell, John, "Den nya sakligheten i bostad och trädgård", *Täppan* 1931.
- AST 1930, sid 402. "Trädgårdsfunktionismen på Stockholmsutställningen", sign. "Scriptor".
- AST 1935, sid 144. "Från Malmgårdar till moderna storstadsparker", sign. z.
- Axel-Nilsson, Göran, "En gammal köpmansgård i Lund", *Kulturen Årsbok* 1935, Lund 1935.
- BST Byggstandardiseringen, *Svensk Standard*, SS 02 10 50, första giltighetsdag 1978-07-01. Utgåva 1.
- SS 02 10 52, fastställd 1989-04-26. Utgåva 1.
- Bager, Einar, *Gamla gårdar i Malmö*, Del I, Malmö 1936.
- Balgård, Sture, *Nya hus i en gammal stad. Stadskaraktär och bebyggelseanpassning i bevarandeområden*, Statens råd för byggnadsforskning, T26:1976, Stockholm 1976.
- Bedre friarealer i äldre boligområden, Statens byggeforskningsinstitut, SBI-rapport 139, København 1983.
- Bendz, Gerda, "Den vänliga staden", *Vi minns om Lund vid sekelskiftet*, Gamla Lund 1968, Årsskrift L, Lund 1969.
- Bergman, Bosse, *Halva staden*, Göteborg 1984.
- *Han ville staden - en arkitekturhistoria*, Stockholm 1980.
  - *Manhattan också*. Inst. för byggnadsfunktionslära, A-sektionen, Lunds universitet. Rapport R4:1985, Lund 1985.
- Bergold, Carl Erik, *Bostadsbyggande i Uppsala 1900-1950. En aspekt på folkhemmets framväxt*, Uppsala Universitet, Stockholm 1985.
- Bergsjö, Ann & Kjell Nilsson, *Begrepp för utemiljö. Begreppsanvändning i planering, projektering, byggande och förvaltning*, Stad och land. Rapport nr 13. Alnarp 1983.
- Berling, E.W., *Lund. Öfversigt af stadens historia och öfriga märkvärdigheter*. Med tillägg Lund 1859-1868. Lund 1868
- Berman, Marshall, *Allt som är fast förflyktigas* (1982), sv. öv., Lund 1987.
- Björk, Cecilia, m.fl. *Så byggdes husen 1880 - 1980*, Stockholms stadsbyggnadskontor och Statens råd för byggnadsforskning, T1:1984, Stockholm 1983.
- Blomqvist, Ragnar, "Brunnar och vattenledningar i Lund under äldre tider", *Kulturen Årsbok* 1935, Lund 1935.
- *Fru Görvels gård*, Det gamla Lund Årsbok XIX, 1937, Lund 1937.
  - "Lund 1861 - stadsbild och bostäder", *Lund för hundra år sedan*. Nya Sparbanken i Lund. Minnesskrift till hundraårsjubileet 1961, Lund 1961.
  - *Lunds Historia*, Del 1, Medeltiden, Lund 1951.
  - *Lunds Historia*, Del 2, Nyare tiden, Lund 1978.
- En bok om avträden*, AB Ferrosan, red. Christer Strandberg m.fl., Malmö 1984.
- Bommarco, Tarcisio m.fl., "Den yttre boendemiljön. En studie av markdispositionen i nio flerfamiljshusområden i Malmö", *Plan* 2/1972.
- Brandt, G. N., "Framtidens trädgård", *Täppan* 1930.
- Brochmann, Odd, *Bygget i Norge. En arkitekturhistorisk beretning, skrevet og tegnet av Odd Brochmann*. Bind 1, Oslo 1979.
- Broomé, Albert, "Gamla Lundaminnen", *Från skånska städer för ett par mansåldrar sedan*, red. Ludvig Larsson, Lund 1932.
- Bucht, Eivor & Thomas Schlyter, *Klimatet i nya bostadsområden*, Statens institut för byggnadsforskning. Meddelande 20:1976.

- Byggnadsnämnderna och samhällsbyggandet. Svenska landskommunernas förbund, u.å., förord 1951.
- Bülow, Valdemar, "En gammal professorsgård", *Lunds Dagblad* 5/3 1928.
- "Från min barndoms Lund. Lund på 1870-talet", *Minnesbilder från Lund*, Gamla Lund Årsskrift 64, 1982, Lund 1982.
- Bååth - Holmberg, Cecilia, *Morfars bok*, Stockholm 1910.
- Bättre sophantering. Hus utan sopnedkast. Råd och riktlinjer vid ombyggnad och förbättring. Stockholms byggnadsnämnd 1980.
- Böttner, Joh. & Nils Blomgren, *Trädgårdsmästaren. Handbok i praktisk trädgårdsskötsel*, Stockholm 1913; 1925.
- Carlquist, Gunnar, *Lund på 1690-talet. 1691 års sjättepenningsslängd med upplysande anmärkningar*, 1. Klemens och Drottens rotar, *Det gamla Lund V*, 1923, Lund 1923.
- 2. Krafts och Vårfru rotar, *Det gamla Lund VI*, 1924, Lund 1924.
  - "Lundagårds Have", *Lustgården Årsskrift* 1922, Stockholm 1922.
- Collins, Peter, *Changing Ideals in Modern Architecture 1750-1950* (1965), London 1967.
- Conrads, Ulrich, *Programmes and Manifestoes on 20th - Century Architecture* (1964), London 1970.
- Cullen, Gordon, *The Concise Townscape*. Förkortad uppl. av *Townscape* (1961), London 1971.
- Dalin, A. F., *Ordbok öfver svenska språket af A.F. Dalin (1850-1855)*, nytryck Stockholm 1964.
- Darley, Gillian, *Villages of Vision* (1975), Paladin Granada 1978.
- de Vylder, Elisabeth, "Ur minnenas bilderbok", *Lunds Dagblad*, 23.12 1950.
- Dergalin, Igor & Carl-Johan Engström, *Kan stadsförnyelse planeras?, Statens råd för byggnadsforskning*, T7:1988, Stockholm 1988.
- Dravnieks, Gunnar, *Byggandets ord. Betydelse ursprung historia*, Stockholm 1988.
- Eberstadt, Rudolf, *Handbuch des Wohnungswesens und der Wohnungsfrage*, 4:e omarb. uppl., Jena 1920.
- *Neue Studien über Städtebau und Wohnungswesen, Band II, Städtebau und Wohnungswesen in Holland*, Jena 1914.
  - *Neue Studien über Städtebau und Wohnungswesen, Band III, Die Kleinwohnungen und das Städtebauliche System in Brüssel und Antwerpen*, Jena 1919.
- Edgren, Lars, *Lärning - gesäll - mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847*, Malmö 1987.
- Ek, Sven B., *Nöden i Lund* (1971), Landskrona 1982.
- "Staden folket och hembygden", *Skånsk stad, Skånes hembygdsförbund Årsbok* 1965, Lund 1965.
  - *Sydöstra stadskärnan i Lund. En lokallistorisk studie*, Lund 1965.
- Elovson, Harald, *En Lundagård 1875-1944*, Gamla Lund Årsskrift 66, 1984, Lund 1984.
- Enghoff, Karl, *Fabriks- och handverksföreningen i Lund 1847-1922*, Lund 1922.
- Erixon, Sigurd, *Svensk byggnadskultur* (1947), facsimileupplaga Malmö 1982.
- Erlandsson, Hans, "Den Forsbergska gården", *Kulturen Årsbok* 1963, Lund 1964.
- "Livet i Tomegap vid sekelslutet", *Lundensia*, Stockholm 1949.
  - *Om vattendragen och den äldsta bebyggelsen i Lund*, *Det gamla Lund XII*, 1930, Lund 1932.

- Eronn, Anna-Lis, "J. F. Åbom och bostadsarkitekturen i Stockholm 1850-1875", *Stenstadens arkitekter. Sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850 - 1830*, Stockholm 1981.
- Falck, Herbert, "Gårdssanering tvångsvis? Kvarteret Almbacken i Malmö", *Stadsbyggnad* 1980:7/8.
- Fernlund, Siegrun, "J Granberg. Gården i den förindustriella staden", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1984:8.
- Flemström, Carin & Alf Ronnby, *Fallet Rosengård. En studie i svensk planerings- och bostadspolitik*, Lund 1972.
- Foisack, Ernst, "Lunds nya renhållningssystem", *Renhållningsverket 75 år, Lundaspegeln* 1967:1, Lund 1967.
- Folkesdotter, Gärd, "Motiv för förnyelse och bevarande", *SOU* 1981:100. *Stadsförnyelse - kontinuitet, gemenskap, inflytande*, Stockholm 1982.
- Fonssagrives, J. B., *Allmänna Helseovården i städer och medlen att göra dem sundare*, (urspr. Hygiène et assainment des villes, Paris 1874), sv. öv. Stockholm 1876.
- Frank, Josef, "Rum och inredning", *Form* 1934:10.
- Franzén, Mats, *Centrala Katarina mellan depression och världskrig. Bebyggelsens struktur och historia*, Soc. inst. Uppsala, 1987:5, Stockholm 1987.
- Franzén, Mats & Eva Sandstedt, *Grannskap och stadsplanering. Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige*, Uppsala 1981.
- Friytor för lek och utevistelse. En studie av nio innerstadskvarter i Örebro. Länsstyrelsen i Örebro län, planenheten, publikation 1986:1.
- Förslag till generalplan för Lund utarbetat åren 1936 - 1942, Lund 1958.
- Förslag till kloakledning i Lund, afgifvet 1886 af dertill utsedde komite-rade (med 11 planscher), Lund 1886.
- Förslag till vattenledning i Lund, Lund 1871.
- Gadde, Fredrik, *På halmtakens tid, Det gamla Lund* Årsskrift XL, 1958, Lund 1958.
- Gaunt, David, "Börje Hanssens betydelse för Svensk stad", *Perspektiv på Svensk Stad. Staden som forskningsobjekt 1950 1980*, red. Ingrid Hammarström, Thomas Hall, Malmö 1981.
- Gehl, Jan, *Livet mellem husene* (1971), andra rev. uppl. København 1980.
- Gehl, Jan, m.fl., "Bløde kanter", särtryck ur *Arkitekten* 1982:21.
- Gejvall, Birgit, *1800-talets stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*, Stockholm 1954.
- Gennemførelse af by- og boligforbedringer, Statens byggeforskningsinstitut, SBI-rapport 136, København 1982.
- Giedion, Sigfried, *Space, Time and Architecture* (1941), 4:e utv. uppl., Cambridge, Mass. USA 1963.
- Gierow, Krister, "Så var det då", *Kommunal självstyrelse i Lund. Minneskrift med anledning av Stadsfullmäktiges 100-årsjubileum*, red. Krister Gierow, Lund 1964.
- God Bostad 4. Bra Miljö*, Bostadsstyrelsen, Stockholm 1977.
- God Bostad 6. Bilderbok om boendemiljön*, Bostadsstyrelsen, Stockholm 1978.
- God Bostad 7. Utomhus*, Bostadsstyrelsen, Stockholm 1981.
- God Bostad 9. Gemensam trädgård*, Bostadsstyrelsen, Stockholm 1987.
- God Bostad. Exempel på gemensamma uterum och lokaler*, Bostadsstyrelsen, Stockholm 1976.
- God Bostad, förslag den 15 april 1970*, Bostadsstyrelsens tekniska byrå, Stockholm.

- Grahn, Patric, *Grönplanering för människor*. Stad & Land, nr 44, Alnarp 1986.
- Granberg, Jan, *Gården i den förindustriella staden. En studie i stadsbebyggelsens regionala variationer*, Stockholm 1984.
- Gullberg, Anders, *Det fängslande planeringstänkandet och sökandet efter en verklighetsväg*, Stockholm 1986.
- Gustavsson, Eva & Marianne Wahlström, "Gårdssanering och miljövården", *Landskap* 1978:6, København 1978.
- *Den kollektiva trädgården - en historisk studie av flerfamiljshusens friytor*, *Landskap* 44, Alnarp 1979.
- Gårdar*, Byggnadsstyrelsen rapporter 129, 1979-04, Stockholm 1979.
- Gårdssanering. Råd och riktlinjer*, Stockholms byggnadsnämnd, Stockholm 1977.
- Göransson, Jonas, m.fl., *Stadsbildens förändringar*, Arkitekturens teori och historia CTH, 1985:1, Göteborg 1985.
- Hahr, O. G. A., *Redogörelse för Stockholms samgymnasium samt professor C. F. Falléns Biografiska anteckningar*, red. H. Wijkmark, Stockholm 1914.
- Halldén, Sören, *Nyfikenhetens redskap. En bok om kritiskt tänkande inom vetenskapen och utanför*, Lund 1980.
- Hanson, Julianne & Bill Hillier, "Domestic Space Organisation, Two Contemporary Space-codes Compared", *Architecture & Behavior* 2, Schweiz 1982.
- *The Social Logic of Space*, Cambridge 1984.
- Hellquist, Elof, *Svensk etymologisk ordbok* (1922), Band II, tredje uppl, nytryck Lund 1966.
- Hellquist, Thomas, "?Analogi - Typologi? Gästspel i Aldo Rossis och la Tendenzas begreppsvärld", *Magasin Tessin* 1982:2/3.
- Hem och hushåll* (1943), red. Ida Malmström, avsnittet "Modern heminredning" av ark. Gottfried Beijer, Malmö 1946.
- Hermelin, Sven A., "Anläggningar vid hyreshusbebyggelse", *Havekunst* 1946:2.
- "Hemmet, trädgården och vi själva", AST 1937.
- Hesselman, Georg, *Från skråhantverk till byggnadsindustri. Om husbyggen i Stockholm 1840 - 1940*, Stockholm 1945.
- *Något om husbyggen i Stockholm 1860 - 1920*, Stockholm 1941.
- Heyman, Elias, "Till helsovårdsnämnden i Lund", *Förslag till kloakledning i Lund, afgifvet 1886 af dertill utsedde komiterade*, Lund 1886.
- HFI Meddelanden. Årg 3. 1948-49, nr 2, Hemmens forskningsinstitut, Stockholm 1949.
- Hillier, Bill, "Space syntax. A different urban perspective", *Architects Journal* 30, 1983.
- Historisk Tidskrift för Skåneland*, red. Lauritz Weibull, Lund 1903. "J. H. Lidéns dagboksanteckningar om Blekinge och Skåne år 1768".
- HSB, red. Lennart Holm, Stockholm 1954.
- Horgby, Charlotte & Lena Jarlov, *Lägenhetsträdgårdar*, Statens råd för byggnadsforskning, T1:1991, Stockholm 1991.
- Hülphers, Abraham Abrahamsson, "Genom Sjuttonhundratalets Skåne", *Skåne genom två sekler*, red. Harald Schiller, Falköping 1934.
- Hur vi bott i hundra år 1848 - 1948*, Utställning i anslutning till Stockholms Byggnadsförenings hundraårsjubileum, Stockholms Stadsmuseum, Stockholm 1948.
- Hus i Helsingborg 1850 - 1920. Stadsväxt och förnyelse*, Konsthögskolans Arkitekturskola, Stockholm 1983.

- Jacobsson, Lars, *En studie av grönyttorna i Lund*, Landskap 32, Alnarp 1976.
- Jensen, Karin, "Familjen Lidforss' hem", *Från gamla skånska hem*, red. Pontus Sjöbeck, Lund 1926.
- Johannesson, Gösta, *Lunds universitets historia*, Del II, 1710-1789, Lund 1982.
- *Skånes historia*, 3:e uppl, Malmö 1977.
- Johansson, Alf, "Bostadspolitiken", *Hundra år under kommunalförvaltningarna 1862-1962*, Stockholm 1962.
- Johansson, Gotthard, *Funktionalismen i verkligheten*, Stockholm 1931.
- Johnsson, Per, "Kryddgårdar och blomstertäppor", AST 1929.
- Jonsson, Britt-Marie m.fl., *Kjederqvistska gården*, Gamla Lund Årsskrift 58, 1976, Lund 1976.
- Jonsson, Ivar, *Bebyggelseplanering i äldre tid*, Byggnadsvårdsåret 1975, Rapport nr 2, Stockholm 1975.
- Karling, Sten, *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill le Nôtrestilens genombrott*, Stockholm 1931.
- "Våra äldsta trädgårdar", *Lustgården* Årsskrift 1930.
- Karlson, William, "Carl Wilhelm Stenebergs korgmakeriverkstad i Lund", *Kulturen* Årsbok 1945, Lund 1946.
- "Kulturens äldsta tomt", *Kulturen* Årsbok 1938, Lund 1939.
- Kartor över staden Lund och dess jordar från tiden före 1705, red. Lauritz Weibull, *Det gamla Lund I*, 1919, Lund 1919.
- Kjerström-Sjölin, Eva, "Kakelugnsinsatser", *Kulturen* Årsbok 1984, Lund 1984.
- Klarqvist, Björn & John Miller, "Stadsförnyelse utan rumslig teori", *Arkitektur* 1984:10.
- Klinghammer, H. P., *Minnen från åren 1829 - 1839*, Helsingborg 1841.
- Knudsen, Tim, *Storbyen støbes*, København 1988.
- Kommunal självstyrelse i Lund*. Minnesskrift med anledning av Stadsfullmäktiges 100-årsjubileum, red. Krister Gierow, Lund 1964.
- Krantz, Birgit, *Förnyelse genom nybyggnad i 85 svenska städer 1957-1966*, Statens institut för byggnadsforskning. Rapport från Byggnadsforskningen 39/69, Stockholm 1969.
- Kristenson, Hjärdi, "Stadsplanering i Lund 1600-1980. Idéer och verklighet", *Lunds stadskärna*, Lund 1986.
- *Vetenskapens byggnader under 1800-talet. Lund och Europa*, Lund 1990.
- Krook, Martin, "Lusthuset i täppan", AST 1930.
- "Storstadsgårdar", AST 1930.
- Kulturen runt*, red. Gunilla Eriksson m.fl., Höganäs 1977.
- Kvartersförnyelse. Rapport jan 1982 till Stadsförnyelsekommittén från Arggruppen*. Bostadsstyrelsen, Lantmäteriverket, Planverket, Gävle 1982.
- København fra bispetid til borgertid* (1947), København 1949.
- Köket och ekonomiavdeleningen i mindre bostadslägenheter. Förslag till systematisering*, 3:e uppl. Stockholm 1940.
- Landshövdingens femårsberättelser*, Malmöhus län 1855-1905.
- Langberg, Harald, *Danmarks Bygningskultur. En historisk oversigt* (1955), Bind I och II, Aarhus 1978.
- Larsson, Sigfrid, *Malmöhus läns Hushållningssällskap 1814-1964*, Malmö 1964.
- Larsson, Ursula, *Landshövdingehusen i Göteborg. En studie i klassbösättning*, Arkitekturens teori och historia CTH, Göteborg 1973.

- Larsvall, Malena, "Det urbana gårdsrummet", *Tidskriften byggforskning* 7:1988.
- "Planeringens baksidor", *Arkitektur* 1989:1.
- Le Corbusier, "The Street" 1929 ur Le Corbusier & Pierre Jeanneret, *Cœuvre complète 1910-1929* (1937), 8:e uppl. Zürich 1965.
- *The radiant city*, nytryck, (urspr. *La Ville Radieuse* 1933) London 1964.
  - *Vår Bostad*, (urspr. *La maison des hommes* 1936, sv. öv. 1962), förord Lennart Holm, Lund 1976.
- Leander, Inez, "Heve Lidforss", *Från Lund och Skåne*, Stockholm 1960.
- *I Lund på den tiden*, Malmö 1957.
- Liedgren, Rut, *I Sölvesborg på 1800-talet*, Nordiska Museets handlingar 86, Stockholm 1974.
- *Så bodde vi. Arbetarostaden som typ- och tidsföreteelse*, Stockholm 1961.
- Lilja, Nils, *Tidning för Trädgårdsskötsel och allmän Wextkultur* Nr 8 - 9, Lund 1842.
- Lindhagen, Anna, *Koloniträdgårdar och planterade gårdar*, Stockholm 1916.
- Linn, Björn, *Storgårdskvarteret. Ett bebyggelsemönsters bakgrund och karaktär*, Statens institut för byggnadsforskning, Statens råd för byggnadsforskning, T2:1974, Stockholm 1974.
- Linnerhjelm, Jonas Carl, *Brev under resor i Sverige*, red. Harald Schiller; Stockholm 1932.
- Logie, Gordon, *The Urban Scene*, London 1954.
- Lund, *Södra centrumleden. Utredning och bedömning av lämpligt läge för trafikled genom södra delarna av Lunds centrumområde*, VBB 1968.
- Lundberg, Alfred, "Köpmansgårdar, köpmän och köpenskap i Lund på 1860-80-talen", *Vår ungdoms Lund. Minnen nedtecknade av äldre Lundensare*, Det gamla Lund Årsskrift XXXVI, 1954, Lund 1954.
- *När velocipeden var ung i Lund*, Gamla Lund Årsskrift 59, 1977, Lund 1976.
- Lundberg, Emma, *Trädgården. En länk mellan hemmet och naturen*, Stockholm 1936.
- Lundberg, Erik, *Svensk Bostad* (1942), 2:a omarb. uppl. Stockholm 1978.
- Lundgren, Lars, *Vattenförening. Debatten i Sverige 1890-1921*, Lund 1974.
- Lundmark, Lars-Erik, "Hur växer gemenskapen?", *SOU 1981:100. Stadsförnyelse - kontinuitet, gemenskap, inflytande*, Stockholm 1982.
- Lunds Akademi på 1820-talet. *Personskildringar i brevform av Peter Wieselgren*, red. E. Newman, Det gamla Lund 11, 1929, Lund 1929.
- Lunds Kommun, statistisk årsbok 1987.
- Lunds stadskärna. *Bevaringsprogram. Clemens och Drottens rotar*, Lund 1981.
- Lunds stadskärna. *Bevaringsprogram. Stadsbildens framväxt*, Lund 1986.
- Lunds stadskärna. *Bevaringsprogram. Krafts Rote*, Lund 1983.
- Lunds stadskärna. *Bevaringsprogram. Vårfru rote*, Lund 1980.
- Lyttkens, August, *Svenska Växtnamn*, Del I-III, Stockholm 1907-1915.
- Löfvenskiöld, Ch. Em., *Landtmannabyggnader hufvudsakligen för mindre jordbruk*, Häfte X, XL, Stockholm 1870.
- Löfving, Gustaf, "På trädgårdsutställningen i Stockholm", *Täppan* 1930.
- "Två soliga Stockholmsdagar", *Täppan* 1930.
- Löwe, Arthur, "Gamla Stan i Stockholm - byggnader på glid", *Ombyggnad och restaurering av äldre byggnader och miljöer*, red. Lasse Brunnström, Uppsala 1976.

- Löwegren, Ebba, "Hemmet i den gamla trädgården", *Från gamla skånska hem*, red. Pontus Sjöbeck, Lund 1926.
- Löwegren, Yngve, *Lundensisk vardag för 150 år sedan. Ur Petter Löwegrens minnesböcker*, Det gamla Lund Årsskrift XXXIII, 1951, Lund 1951.
- *Lundabiskoparnas residens efter reformationen*, Föreningen det gamla Lund Årsskrift XXXV, 1953, Lund 1953.
- Mathsson, Bertil & Gunnar Åsvärn *Fritid i förort. Sociologisk undersökning i Årsta 1954-1956. Sammanfattning, Rapport*, soc. inst, Stockholms universitet, Stockholm 1959.
- Millech, Knud; Kay Fisker, *Danske Arkitekturstrømninger 1850-1950*, (København 1951), facsimileupplaga 1977.
- Miller, John & Benamy Turkienicz, *Urban Renewal in Sweden*, Arkitekturskolan CTH, SACTH 1982:1, Göteborg 1982.
- Minnesskrift med anledning av Stadsfullmäktigeinstitutionens i Lund femtioåriga tillvaro, Lund 1913.
- Minnesskrift till 50-årsdagen av förordningens om kommunalstyrelse i stad utfärdande den 21 mars 1862, utg. Svenska stadsförbundets tidskrift, Stockholm 1912.
- Moberg, Margareta, *Husmoderns trädgårdsbok. Vackrare vardagsträdgård*, Stockholm 1934.
- *Trädgårdsskötsel*, Lund 1933.
- Molbech, Christian, *Breve fra Sverrige i Aaret 1812*, Kiøbenhavn 1814.
- Mumford, Lewis, *Stadskultur*, (urspr. *The culture of Cities* 1939, sv. öv. 1942), facsimilutgåva Surte 1972.
- Muratori, Saverio, *Studi per una operante storia urbana di Venezia I*, Rom 1959.
- *Studi per una operante storia urbana di Venezia II* - Paolo Maretto, *L'edilizia Gotica Veneziana*, Diretti da Saverio Muratori, Rom 1960.
- Myllenberg, Birger, "Sittplatser och trädgårdsmöbler", *Täppan* 1924.
- "Egnahemsträdgårdar" I och II, *Täppan* 1926.
- Müller, Daniel, *Theoretisk-praktisk anvisning att anlägga och underhålla trädgårdar*, Stockholm 1848.
- *Trädgårdsskötsel* (1848-53), (3 delar), tredje omarb. uppl. av A. Sundius, Stockholm 1888.
  - *Trädgårdsskötselns inflytande på åkerbruket*, Stockholm 1856.
  - *Trädgårdsvännen. Anvisning att anlägga och underhålla köks-, frukt-, blomster-, fönster- och lustträdgårdar jemte almanacha*, Upsala 1856.
- Månsson, Lena, *Borgarlägenheten före och efter funktionlismens genombrott*, Arkitekturskolan CTH, SACTH 1988:1, Göteborg 1988.
- Mårtensson, Anders W, "Om fiskedammar i Skåne", *Kulturen Årsbok* 85, Lund 1985.
- Mårtensson, Bo G., *Markutrymmen i fem bostadsområden - användning och utformning*, Statens institut för byggnadsforskning, Statens råd för byggnadsforskning, R26:1973, Stockholm 1973.
- Mönsterstäder. *Stadsplanering i 1800-talets Sverige och i kejsarnas Ryssland och Finland*, Utställningskatalog Sveriges arkitekturmuseum, Stockholm 1974.
- Newman, Oscar, *Defensible Space. Crime Prevention Through Urban Design* (1973), tredje uppl. USA 1978.
- Nilsson, Eric O., "Mårtenstorget - Lunds centrum", *Arbetet* 7.3 1925.
- Nilsson, Nils, "Köksspisar", *Kulturen Årsbok* 1984, Lund 1984.
- "Skorstenen i Östarps Gamlegård", *Kulturen Årsbok* 1984, Lund 1984.

- Nordberg, Anders & Bo Wijkmark, "Stadstrafiken i bilismens genombrottskede", *Hundra år under kommunalförvaltningarna 1862-1962*, Stockholm 1962.
- Nordström, Maria, *Gårdsförändring - ett sätt att förbättra boendemiljön?*, Statens institut för byggnadsforskning. Meddelande, bulletin M79:2.
- Norekrans, Sven, "Gemensamhetsanläggningar - ett rättvisekrav eller övervältring av konstnader på de boende?", *Stadsbyggnad* 1981:3.
- Nyman, Bengt & Per Tornée, *Stadsförnyelse. Bostadspolitik eller rationell fastighetsförvaltning* (1983), Sveriges fastighetsägareförbund, 2:a uppl., Stockholm 1984.
- Nytt om gammalt. In på gården i Helsingborg, väggmalmanacka för 1989, Helsingborgs museum 1988.
- Olsson, Alma, "Norrevall på 1880-talet," 1940, *Vi minns om Lund vid sekelskiftet*, Gamla Lund Årsskrift L, 1968, Lund 1969.
- Ombyggnad och restaurering av äldre byggnader och miljöer, red. Lasse Brunnström, Studieförlaget 1976.
- Osberg, Nils Petter, *Lundaminnen från 1820-, 30-, och 40-talen*, red. Gunnar Carlquist. Det gamla Lund VII-IX, 1926-27, Lund 1927.
- Oredsson, Sverker, "Fallet Bryggeriet - en kommentar", *Plan* 1981:2
- Paulsson, Bertil, "Kommunal renhållning i Lund", *Stadsbyggnad* 48, 1982:2.
- Paulsson, Gregor, *Svensk Stad*, Del I (1950), Lund 1979.
- Perspektiv på Svensk Stad. Staden som forskningsobjekt 1950 1980*, red. Ingrid Hammarström, Thomas Hall, Malmö 1981.
- Plan- och bygglagstiftningen. Kurskompendium. Januari 1987*. Bostadsdepartementet, Kommunförbundet, Lantmäteriverket, Planverket. Stockholm 1987.
- Plan- och byggtermer 1989*, Tekniska nomenklaturcentralens publikationer nr 89, Stockholm 1988.
- Rasmussen, Steen Eiler, *London: The Unique City* (1934), omarb. eng. uppl. Oxford 1948.
- *København. Et bysamfunds særpreg og udvikling gennem tiderna*, København 1969.
- Rentzhog, Sten, *Stad i trä. Panelarkitekturen. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria*, Nordiska museets handlingar 67, Stockholm 1967.
- Rosén, Sander & Bertil Wetter, "Ett bidrag till hemlighusets historia", *Fataburen* Nordiska museets och Skansens årsbok 1970.
- Rudberg, Eva, *Uno Åhrén. En föregångsman inom 1900-talets arkitektur och samhällsplanering*. Statens råd för byggnadsforskning, T11:1981, Stockholm 1981.
- *Från mönsterplan till kommunöversikt*, Statens råd för byggnadsforskning, G7:1985, Stockholm 1985.
- Rydenfelt, Sven, "Lunds stad och kringliggande land omkring 1860", *Lund för hundra år sedan*. Nya Sparbanken i Lund. Minnesskrift till hundraårsjubileet 1961, Lund 1961.
- Råberg, Per G., *Funkionalistiskt genombrott. Radikal miljö och miljödebatt i Sverige 1925 - 1931* (1970), 2:a omarb. uppl. Stockholm 1972.
- Rådberg, Johan, *Doktrin och täthet i svenskt stadsbyggande 1875-1975*, Statens råd för byggnadsforskning, R11:1988, Stockholm 1988.
- SOU 1970:1. *Barns utemiljö*. Betänkande avgivet av kommittén för barns utemiljö, Stockholm 1970.
- SOU 1981:99. *Stadsförnyelse och bostadsförbättring*. Delbetänkande från stadsförnyelsekommittén, Stockholm 1982.

- SOU 1980:100. *Stadsförnyelse - kontinuitet, gemenskap, inflytande*. Underlag för diskussion och fortsatt utredningsarbete. Stadsförnyelsekommittén, Stockholm 1982.
- Sandblad, Nils Gösta, *Skånsk senmedeltid och renässans 2. Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658*, Lund 1949.
- Sandels, Stina & Hans Wohlin, *Studier av förskolbarns lekvanor i modern bostadsbebyggelse*, Stockholm 1960. (ingår i Wohlins lic. avh.)
- Schlyter, Thomas, *Möjligheter till uteaktiviteter i nya bostadsområden*, Statens institut för byggnadsforskning. Meddelande 21:1976.
- *Vistelsytornas utformning i 38 bostadsområden*, Statens institut för byggnadsforskning. Meddelande, bulletin M78:9.
  - "Så gör vi i Norden. Exempel på stadsförnyelse", *Stadsbyggnad* 5-6/92.
- Schnitler, Carl W., *Trädgårdskonstens historia i Europa*, Stockholm 1917.
- Schwerin, H. H. von, *Lundagårdshuset. Dess byggnadshistoria*. Det gamla Lund Årsskrift XVI - XVII, 1934-35, Lund 1935.
- Selling, Gösta, *Hur gamla stan överlevde*, Stockholms stadsmuseum, Stockholm 1973.
- *Esplanadsystemet och Albert Lindhagen, Stadsplanering i Stockholm åren 1957 - 1887*, Stockholm 1970.
- Sidenblad, Göran, "Stadsplanerna 1930-1950" *Fyrtioalets svenska bostad*, red. Sven Backström, Stig Ålund. Tidskriften Byggmästaren, Uppsala 1950.
- Sjöström, Carl, "Lundaminnen", *Minnesbilder från Lund*, Gamla Lund Årsskrift 64, 1982, Lund 1982.
- Skott, Staffan, *Tidens cykelbok. En handbok för all sorters cyklister*, Kristianstad, u.å.
- Stadsförnyelse enligt Malmömodellen. A review of the Möllervången district*, Malmö stadsbyggnadskontor, Malmö 1981.
- Stavenow-Hidemark, Elisabet, *Villabebyggelse i Sverige 1900-1925*, Nordiska Museets handlingar 76, Stockholm 1971.
- Stenstadens formspråk. Bostadsarkitektur på Södermalm 1870-1930*, Konsthögskolans Arkitekturskola, Stockholm 1987.
- Strindberg, August, *Tjänstekvinnans son* (1886), Stockholm 1962.
- Strömstad, Poul, red. *Ildebrandshuse. En bygningshistorisk og etnologisk undersøgelse af 24 ejendomme i gaderne Åbernrå-Landmærket i København*, Nationalmuseet 1966.
- Stübgen, Joseph, *Handbuch der Architektur*, IV. Teil, vol 9. *Der Städtebau*, 2 Aufl. Stuttgart 1907.
- Stål, Carl, *Utkast till allmän byggnadslära*, Fahlun 1854.
- Sundahl, Eskil, "Tomtens betydelse i stadsbyggandet", *Ett vårdat stadsbyggande*. Stockholm 1928.
- Söderköpings innerstad. Miljöregler*, u.å. Miljöreglerna antogs 1985.
- Söderwall, K. F., *Ordbok öfver Svenska Medeltids-språket*, första bandet, Lund 1884-1918.
- Tengnér, Lena, "Vad vill hagaborna?" AT 17/75.
- Trafik och miljö*, Trafik- och miljökommitténs betänkande ang. planeringen av stadskärnan i Lund, Lund 1972.
- Trafiken i Lunds centrum*, VBB 1985.
- En tripp till Lund eller Lund förr och nu, af en f.d. Lundapojke*, (Anders Nilsson), Eksjö 1889.
- Trädgårdskonst. Del 1. Växtmaterial och anläggningsteknik*, red. Sven A. Hermelin. m.fl., 2:a omarb. uppl., Stockholm 1952.

- *Del 2. Den moderna trädgårdens och parken form*, red. Gregor Paulsson m.fl., Stockholm 1948.
- Tufvesson, Theodor, *Olof Lundbergsnämnden 1886-1836. Minnesanteckningar*, Lund 1940.
- Tynelius, Sven, "Bygga och bevara i Lunds stadskärna", *Stadsbyggnad* 1965:1.
- *Förnyelse av det gamla läghusbeståndet i stadskärnan*. Statens institut för byggnadsforskning, Rapport 29:1966.
- "Kulturkvadranten i Lund - ett säreget husgytter som får nytt liv", *Skånsk Stad*, Skånes hembygdsförbund Årsbok 1965, Lund 1965.
- Törje, Axel, "Den första Skånska Trädgårdsföreningen", *Täppan* nr 80, 10/1956.
- *Lundagård. Parkanläggningens historia*, Det gamla Lund Årsskrift XLI, 1959, Lund 1959.
- *Nils Lilja*, Lund 1966.
- Unwin, Raymond, *Town Planning in Practice. An Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs* (1909), London 1919.
- Utemiljö. *Utbildningsmaterial för bostadsförbättring*, Boverket, HSB, Fastighetsägareförbundet, Riksbyggen, Kommunförbundet, Sabo, Stockholm 1988.
- Wahlström, Elly, *Gården grå eller grön? Bo-miljö -75 i Stockholm*, Stads-kansliets planeringsavdelning, Stockholm 1977.
- Waldemar Swahn, "När Lund hade 20. 000 vita mullbärsträd", *SDS* 26. 2 1928.
- Wannfors, Erik, "Nya lagar för planläggning och byggenskap", *Hundra år under kommunalförvaltningarna 1862-1962*, Stockholm 1962.
- Wennström, Magnus, "Något om bostadsbebyggelsen i Lund", särtryck ur *Aktuellt*, Lund 1933.
- Werne, Finn, *Den osynliga arkitekturen*, Lund 1987.
- Werner, Per, "Fallet Bryggeriet - praxis eller inte praxis", *Plan* 1981:2.
- Westholm, Sigurd, "Smälägenheter i hyrehus inom Stockholm", *Byggnadsvärlden* 1937:17.
- Wohlin, Hans, *Barn i stad*, Del 1-3, lic.avh vid KTH, Stockholm 1961.
- Wulz, Fritz, *Wien. En arkitekturpolitisk studie av en stad i förändring 1848-1934*, Statens råd för byggnadsforskning, T16:1979, Stockholm 1979.
- Wästberg, Per, *Östermalm. Med fotografier av Lennart af Petersens*, 3:e uppl. Stockholm 1974.
- Åbom, J. F., *Tidskrift för praktisk byggnadskonst och mekanik*, 1851.
- Åkerman, Brita, *Familjen som växte ur sitt hem*, Stockholm 1941.
- Åström, Kell, *Stadsbyggnad*, Avd Stadsbyggnad KTH, Stockholm 1968.
- Östergren, Olof, *Nusvensk ordbok*, andra bandet, Stockholm 1926.
- Ørum-Nielsen, Jørn, *Længeboligen om langhuse længehuse huse på række og rækkehuse*, Viborg 1988.

TIDSKRIFTER

- Allmän svensk trädgårdstidskrift (AST)* 1929-48.
- Flora. Skånska Trädgårdsföreningens Tidning* 1835-36, Lund.
- Illustrerad trädgårdstidning* 1857-1862, Göteborg .
- Lunds Weckoblad* 1879-80.
- Svenska Trädgårdsföreningens årsskrift*, 1836/1837, Stockholm.
- Täppan* 1924-88.

LAGAR, STADGOR OCH NORMSAMLINGAR SAMT LOKALA BYGG-
NADSORDNINGAR, FÖRORDNINGAR OCH REGLEMENTEN

Förkortningar:

BO	Byggnadsordning
BrO	Brandordning
BS	Byggnadsstadgan
GO	Gatuordning
HS	Hälsovårdsstadga
NR1	Boverkets Nybyggnadsregler
PBL	Plan- och bygglagen
PFS	Statens planverks författningssamling
SBN	Svensk Byggnorm
SFS	Svensk författningssamling

Lagar och byggnadsstadgor i tidsföljd.

Kongl. Maj:ts Nådiga Byggnadsstadga för rikets städer. Gifven Stockholms Slott den 8 Maj 1874 och gällande från och med den 1 Jan 1875.

Kongl. Maj:ts Nådiga Helsovårdsstadga för riket. Gifven Stockholms Slott den 25 September 1874.

Kungl. Maj:ts Byggnadsstadga för stad och landsbygd av den 20 november 1931.

Stadsplanelagen jämte byggnadsstadgan, utg. Hilding Forssman, Stockholm 1932. (Stadsplanelagen och byggnadsstadgan 1931).

Byggnadslag och byggnadsstadga, vilka träda i kraft den 1 januari 1948, jämte lag och kungörelse angående skyddsrum, Linköping 1947. (Byggnadslagen och byggnadsstadgan 1947)

Byggnadslagen och byggnadsstadgan. Lagtexten 8:e upplagan mars 1969, Kristianstad 1969. (Byggnadslagen 1947 samt byggnadsstadgan 1959 med ändringar.)

Plan- och bygglag, SFS 1987:10.

Ändringar av lagar och byggnadsstadgor i tidsföljd.

Svensk Författningssamling 1884:26. Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse, angående ändringar i byggnadsstadgan för rikets städer; gifven Stockholms slott den 18 April 1884. (Ändringen gällde bl.a. §23 avseende minsta mått på gård.)

Svensk Författningssamling 1888:85. Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse, angående ändringar i byggnadsstadgan för rikets städer; gifven Stockholms slott den 30 November 1888. (Ändringen gällde bl.a. §44 avseende sakkunnig byggmästare.)

SFS 1966:700. Lag om vissa gemensamhetsanläggningar. Trädde i kraft den 1 jan 1967.

SFS 1971:1271. Ändring av 1959 års BS 53§ 4 mom. Trädde i kraft 1 juli 1972.

SFS 1973:1149. Anläggningslagen trädde i kraft 1 juli 1974.

SFS 1974:822. Ändring av anläggningslagen. Trädde i kraft 1 jan 1975.

SFS 1975:817. Ändring av 1959 års BS 53§ 4 mom. Trädde i kraft 1 jan 1976.

SFS 1976:678. Ändring av 1959 års BS 42a§ mom. Trädde i kraft 1 juli 1977.

Hisskravet gällde dock i bygglov först fr o m 1 juli 1979.

SFS 1980:337. Ändring av 1959 års BS 38§ mom. Trädde i kraft 1 juli 1980.

SFS 1987:126. Ändring av anläggningslagen. Trädde i kraft 1 juli 1987.

Normsamlingar i tidsföljd.

- God Bostad* 1960, Kungl. Bostadsstyrelsens Skrifter 24, Stockholm 1960.
God Bostad idag och i morgon, Kungl. Bostadsstyrelsen 1964, Stockholm 1964.
Svensk Bygg Norm 67. Föreskrifter, råd och anvisningar till byggnadsstadgan, BABS 1967, Statens Planverk, Stockholm 1967.
SBN 1975. Svensk byggnorm. Föreskrifter, råd och anvisningar för byggnadsväsendet utfärdade med stöd av 76 § byggandsstadgan, Statens Planverk, Stockholm 1975.
Bostadens Grannskap. Råd och anvisningar för planering av bostadsbebyggelse, Statens Planverk 1975.
SBN, Soputrymmen och sopnedkast mm, PFS 1978:2, Stockholm 1978.
SBN, Byggnaders tillgänglighet för handikappade, PFS:1979:6, Stockholm 1979.
SBN 1980, Svensk byggnorm, PFS 1980:1, Statens Planverk, Stockholm 1980.
SBN 1980, Svensk byggnorm, Utgåva 2, PFS 1983:2, Statens Planverk, Stockholm 1983.
Nybyggnadsregler. Föreskrifter och allmänna råd. BFS 1988:18, Boverket, Stockholm 1989.

Lokala byggnads-, brand- och gatuordningar i Lund i tidsföljd.

- Ordning huru med Gatorne och Theras Renhållande / samt Swinens inestängiande / förhållas skal uthi i Staden Lund / Fattad Åhr 1734.*
Kongl. Maj:ts nådiga Brand- och Byggnads-Ordning för Staden Lund, Gifwen Stockholms Slott den 2 Oktober 1807. (I denna ingår även Om Gatu-Ordningen.)
Kongl. Maj:ts Nådiga Byggnads-Ordning för Staden Lund. Gifwen Stockholms Slott den 4 Junii 1828.
Byggnads-Ordning för Staden Lund. Af Kon. Befallningshafwande fastställd den 24 Februari 1868.
Gatu-Ordning för Staden Lund. Fastställd den 4 Augusti 1870.
Byggnads-Ordning för Staden Lund och dess område. Fastställd af Landshöfdinge-Embetet i Malmöhus län den 13 Mars 1876.
Genom beslut den 28 mars 1899 har Kongl. Mjts Befallningshafvande fastställt följande: Byggnadsordning för staden Lund.
Byggnadsordning för staden Lund Fastställd av Kungl. Maj:ts Befallningshavande den 28 mars 1899, med däri den 25 maj 1903, den 16 december 1911, den 30 maj 1912, den 22 maj 1914, den 17 december 1917, den 21 juni 1918, den 31 juli 1922, den 30 april 1924 och den 2 november 1927 fastställda ändringar och tillägg.
Byggnadsordning för staden Lund. Fastställd av länsstyrelsen i Malmöhus län den 3 november 1936, Lund 1937.

Lokala reglementen och stadgor i tidsföljd.

- Reglemente för enskilda kloakledningar i staden Lund. Protokollsutdrag från landskansliet i Malmö den 22 augusti 1891. Antaget av stadsfullmäktige 1891.*
Stadga rörande uppsamling och bortforsling af afträdesorenlighet, sopor och afskräden från Lunds stad. Fastställd 1893.
Reglemente för Lunds Stads kloakverk. Fastställt 1917.
Renhållningsstadga för Lunds stad. Fastställd 1922.

BILDFÖRTECKNING

Reproduktionerna har utförts av UB-media, LUB, om inte annat anges. Foton har tagits och illustrationer har gjorts av författaren, såvida ej annat anges. Fastighetsnr gäller förhållandena 1 jan 1993, nr inom parentes anger äldre beteckningar.

Förkortningar:

BNA	Byggnadsnämndens arkiv
SIK	Stadsingenjörskontoret
STARK	Stadsarkitektkontoret
KGÅ	Kommunens gårdsinventering, STARK
LUB	Lunds universitetsbibliotek
STA	Lunds stadsarkiv
LSB	Lunds stadskärna Bevaringsprogram 1980, 1981, 1983
LS	Stadsbibliotekets lunddasamling

1.1. Byggnadsnämnderna och samhällsbyggnadet.

- 2.1. SIK.
- 2.2. Källor: Wennström 1933, Blomqvist 1951, Erlandsson 1932.
- 2.3. Källor: *Lunds stadsbild* 1968, Blomqvists karta; *Stadskärnans omvandling* 1976.
- 2.4 a och b. Efter Ström 1967.
- 2.5. Löwegren 1953.
- 2.6. Tillhör Katedralskolan.
- 2.7. Per Bagge, LUB.
- 2.8. Kulturens arkiv. Odat.
- 2.9. Efter Jonsson 1976.
- Trädgården antydd med

- stöd av fotografier från 1930-talet, Kulturens arkiv.
- 2.10. Thomander 16. Teckning av Hans Erlandsson. Tillhör Bengt Erlandsson.
- 2.11. Kulturen 10. Odat. Kulturens arkiv.
- 2.12. SIK.
- 2.13. SIK.
- 2.14 a och b. Kartunderlag SIK.
- 2.15. Källor: enl. kap 2 fotnot 92.
- 2.16. Kartunderlag SIK.
- 2.17. Altona 1. Efter foto från Kulturen, LSB.
- 2.18. Winstrup 6, Glädjen 1. Kartunderlag SIK.
- 2.19. Efter KGÅ 1973.
- 2.20. Principskisser.
- 2.21. Efter foto från Kulturen LSB.
- 2.22. Kartunderlag SIK.
- 2.23. Efter stadsplan från STARK, karta SIK.
- 2.24. Källa: *Lund, Södra centrumleden* 1968.
- 2.25. Kartunderlag SIK.
- 3.1. Principskiss.
- 3.2. Efter foto av H. Bengtsson 1981, Kulturen, LSB.
- 3.3. Skiss.
- 3.4. Skiss.
- 3.5. Källa: 1876 och 1899 års byggnadsordningar. Ek (1971) 1982.
- 3.6. Principskiss.
- 3.7 a och b. Källa: KGÅ 1963.
- 3.8. Drotten 12. Efter foto, Kulturen, LSB. Övr: Agardh 8, Tappan 8, 9. Skisser 1991.
- 3.9. Svartbröder 4. Per Bagge LUB.
- 3.10. Grynmalaren 24 och 25. Källa: KGÅ 1972.
- 3.11. Kartunderlag SIK.
- 3.12. Drotten 8, 11. Skiss 1983.
- 3.13. STA.
- 3.14. Foto 1983.

- 3.15. Principskiss.
- 3.16. Altona 7. Odat. Kulturens arkiv.
- 3.17. Sankt Peter 30. Foto 1983. Repro: J-O Holm.
- 3.18. Östertull 39, 1911. STA:BNA.
- 3.19. Sigrid 5, 1915. STA:BNA.
- 3.20. Brunius 12. Foto 1983.
- 4.1. Principskiss. Källa: STA:BNA
- 4.2. Kartunderlag SIK. Planer STA: BNA.
- 4.3. Källor: stadskartor SIK.
- 4.4. Diagram
- 4.5. STA:BNA.
- 4.6. *Hur vi bott i hundra år* 1848 - 1948 1948.
- 4.7. STA:BNA.
- 4.8. Diagram.
- 4.9. STA:BNA.
- 4.10. Diagram.
- 4.11. STA:BNA.
- 4.12. Överst, källa: KGÅ 1963.
- Nederst: Samtal med E. Tufvesson.
- 4.13. Publicerad hos Gejvall (1954) och i flera danska bygghelsehistoriska verk.
- 4.14. Uppmåtningsritning från 1893. STA:BNA.
- 4.15. Källa: STA:BNA.
- 4.16. Källa: STA:BNA.
- 4.17. Diagram.
- 4.18 a. Källa: STA:BNA.
- 4.18.b. STA:BNA, skraffering ML.
- 4.19. Skiss 1991.
- 4.20 a och b. STA:BNA.
- 4.21. Timmermannen 6, 7. Sthlm. Källa: Franzén 1987. Platsbesök 1992.
- 4.22. STA:BNA.
- 4.23. *Tidskrift för praktisk byggnadskonst och mekanik*, 1851. Plansch 24.
- 4.24. STA:BNA.
- 4.25 a, b och c. Diagram.
- 5.1. Principskiss.

- 5.2. LUB.
- 5.3. Odat, BNA.
- 5.4. Efter bild i *Antik Auktion* 1992:2.
- 5.5. LUB.
- 5.6. *Förslag till kloakledning i Lund* 1886. Plansch 3, SIK.
- 5.7. STA:
Hälsovårdsnämndens arkiv.
- 5.8. Gyllenkrok 28. Foto 1989.
- 5.9. Per Bagge LUB.
- 5.10. Efter Ström 1967, karta 5.
- 5.11. Billegården 56. Byggnaden är riven. STA:BNA.
- 6.1. Per Bagge LUB.
- 6.2. Upprättad av M. Karthén. 1819. Moberg 1933.
- 6.3. SIK.
- 6.4. Broomé 1932.
- 6.5. Tomt 35C. Kulturens arkiv.
- 6.6. Müller 1888, plansch V.
- 6.7. *Illustrerad trädgårdstidning* 1857:6.
- 6.8. Östertull 39. Foto 1992.
- 6.9. LUB
- 6.10. Gyllenkrok (7) 29. Fotot tillhör Britta Holmberg.
- 6.11. Gyllenkrok (7) 29. Rekonstruktion av gården efter äldre fotografier och samtal med Britta Holmberg.
- 6.12-13. Gyllenkrok (7) 29. Tillhör Kristina Lanthén.
- 6.14. Skiss.
- 6.15. Winstrup 16. Odat. Kulturens arkiv.
- 6.16. St Mårten (1) 2. Foto 1989.
- 6.17. Svarvaren (3) 33. Kulturens arkiv.
- 6.18. Detalj ur Bodo von Campenhausens perspektiv *Lund från Mårtensgatan till Stora Tvärgatan*, 1965/66. Bilden visar förhållandena 1952.
- 6.19. Teckning 1970 av I. Haraldsson, *Kring en gård* 1976, LS.
- 6.20. Maria Magle 5 och 7. Odat. Kulturens arkiv.
- 6.21-23. Folklivsarkivet.
- 6.24. Galten 5. Skiss 1991.
- 6.25. AST 1932.
- 6.26. Efter Selling 1973.
- 6.27 a och b. Foto 1986.
- 6.28. Skiss 1992.
- 7.1. *Byggnadsnämnderna och samhällsbygget*.
- 8.1. Skiss.
- 8.2 c, d. Drotten 12, 6/7.
- 8.2 e. St Mårten 28.
- 8.3. Obelisk 10, Sthlm.
- 8.4. Skiss.
- 8.5. Källa: *Gårdssanering* 1977.
- 8.6. Ehrenberg 1. Foto 1990.
- 8.7. Newman (1973) 1978.
- 8.8. *Trafik och miljö*. 1972. sid V:40, (beskuren).
- 8.9. Karlsvik 40, Sthlm. Foto 1982.
- 8.10. *God Bostad 9, Gemensam trädgård*.
- 8.11. *Utemiljö* 1988.
- 8.12 a. och b. *Söderköpings innerstad. Miljöregler*, 1985.
- 8.13. Detalj. STARK.
- 9.1-9. Principskisser.
- 9.10. *Köket* 1940.
- 9.11-12. Principskisser.
- 9.13. Skiss och foto 1984.
- 9.14-22. Illustrationer.
- 9.23. Skiss och foto 1984.
- 9.24-31. Illustrationer.
- 9.32. Skiss och foto 1984.
- 9.33. Plan av gårdsrummet 1986.
- 9.34-40. Illustrationer.
- 9.41. Foto 1984.
- 9.42. Efter planer STA:BNA.
- 9.43-71. Illustrationer.
- 10.1. Del av Campenhausens perspektiv över sydvästra delen av stadskärnan 1967.
- 10.2. Efter KGÅ 1967.
- 10.3. STARK.
- 10.4. Efter situationsplan STARK.
- 10.5-14. Principskisser och illustrationer. Bilderna visar förhållandena 1987.
- 10.15. Foto 1987.
- 10.16-18. Principskisser.
- 10.19-21. Foto 1987.
- 10.22. Plan.
- 10.23. Foto 1987.
- 10.24. Plan.
- 10.25. Foto 1989.
- 10.26. Foto 1992.
- 10.27 a. Foto Meg Hansson.
- 10.27 b. Foto 1987.
- 10.28-30. Förslag till ny bebyggelse med nya gårdar.

Sid 383. Karta över Lund 1993 SIK.

REGISTER

Kursiv siffra hänvisar till bild.

- Acceper* 181, 201
 Agardh, C.A. 159
 Allpere, Kristina 25
 Ambt, Charles 134, 134
 Andren, Anders 38
 anläggningslagen 233
 Argan, G.C. 25
 avlopp 133ff, 133, 134
 avträden 130ff
 axialanalys 259, 259, 286, 286, 289ff, 298, 319, 321ff, 321
 badrum 135
 balkong 85f, 86, 215
 bebyggelseutveckling 36, 53, 53, 96
 Bergstedt, Anna 160f
 Berling, E.W. 96
 bevarande 18
 bevaringsprogram Lund 18f
 Billegården 292ff
   planförslag 294
   gångstråk 330f
   torg 326, 332f
 bjälklag 80
 Blomqvist, Ragnar 21, 23, 36, 42
 Blomstrand, Christian 172, 172
 Brag, Jonas 158
 brandförsäkring 86
 Brandförsäkringsinrättningen, Skånska 86
 brandkrav 72, 87, 207f, 207, 208, 209, 244
 brandmur 79, 83, 214, 216
 Broomé, Albert 68
 Brunius C.G. 68, 86, 86
 brygghus 138f
 byggmästare 47ff
 byggnadshöjd 68ff, 69, 70, 71, 206
 byggnadsordningar 67ff
   Gbg, 1874 års BO 76
 Sthlm, 1876 års BO 76
 byggnadsstadga 1874 70, 74ff
 Bülow, Valdemar 176
 centrumled 59, 59
 Choay, Françoise 28
 Cullen, Gordon 198
 CV-plats 259, 259, 287, 287, 304f, 305, 319
 cykelställ 141, 218f, 219
 Dalin, A.F. 13
 de Vylder, Elisabeth 171
 disponibel friyta 212
 djurhållning 39f
 dränering 132f
 Ek, Sven B. 21, 173ff
 Engeström, Th.D. 37
 entréanalys 307, 309, 324
 Erixon, Sigurd 24
 Erlandsson, Hans 36f
 Fallén, C.F. 35, 40
 Flora 159
 Forsberg H.O. 47, 47
 Frank, Josef 257
 fritrappa 83
 friyta 209ff, 243
 friytetal 210ff
 fäladsdrift 40
 fäladslott 40
 fältsten 77
 förgård 14, 309
 förråd 140f, 218, 244
 gas 137
 Gehl, Jan 227
 Gejvall, Birgit 24, 105f
 gemensamhetsanläggningar 233f
 Giedion, Sigfried 197
 graf 260, 260
 Granberg, Jan 27
 grannskapsplanering 198, 226
 gränser 78ff, 88, 214
 gräsklippare 164, 164
 gräsmatta 163f, 178, 180
 gångport 72, 73
 gårdsanalyser 236ff, 257ff
 gårdsbegrepp 13ff
 gårdsförbättring 231
 gårdshus 71, 71, 119, 207
 gårdsmonografier 21
 gårdsplats 15, 74ff, 119, 144, 262
 gårdsrum 15f
 gårdssammanslagningar 233
 gårdssanering 16f, 231ff
 gårdsyta 74ff, 209ff
 gödselstad 130
 hage 13, 34
 hall 111ff
 Hallman, Per 176, 196
 hallägenhet 94, 111ff
 handelsgård 43f
 handikappkrav 206, 243
 Hanson, Julianne 26
 Hanssen, Börje 22
 hantverksgård 46ff
 Haraldson, Inga 135, 171, 171
 Hellquist, Elov 14
 Hellquist, Thomas 26
 Hermelin, Sven A. 178f, 179
 herrgårdsplan 94, 102f, 102, 103
 Heyman, Elias 199
 Hillier, Bill 26, 258ff
 hiss 221
 hushållningssällskap 158f
 hustyper 94
 Hülphers, A. A. 34f
 Härleman, Carl 154
 hälsovårdsstadgan 1874 130
 hörntomter 55f, 55, 56
 Jeremiason, E. 165ff, 166, 167
 Johansson, Alf 200f
 jordbruk 22, 39, 41, 41
 jordbrukets byggnader 43
 kakelugn 137
 Klinghammer, H.P. 15
 kloakering 134, 134, 199
 koks 137f
 kol 137
 konvex analys 259, 529, 260, 287, 287, 304f, 305, 319, 323
 konvex cell 258, 258
 korsgång 153, 155
 Krook, Martin 177
 kullersten 77
 kurra, korra 131, 131
 kvarter (blomster-) 152f
 kvartersgårdar Lund 231ff, 232
 källare 140f, 218

- kökstrappor 107, 107, 121, 121
 köksodling 157, 158, 170f, 170
 körport 72f, 73, 144, 144, 206ff
 L-lägenhet 94, 105ff
 Langberg, Harald 23
 Le Corbusier 197, 200
 Leander, Inez 171
 lekplats 182f, 185f, 224ff
 lerkline 68
 lerstakevägg 68
 Lidforss, V.E. 104, 168f
 Liedgren, Rut 98
 Lilja Nils 159f, 163
 Lindhagen, Anna 77f, 178
 Lindhagen, Carl 201
 Lindqvist, Åke 45
 Linn, Björn 28f
 ljusförsänkning 81, 81
 Lundberg, Alfred 43
 Lundberg, Erik 102
 Lundegård, P.L. 47
 Lundström, Åke 164, 165
 lusthus 164, 164, 168, 180
 lustträdgård 14, 161ff, 161, 165, 166, 167
 lägenhetsdelningar 120, 121
 lägenhetsträdgårdar 184
 lönejordar 39
 Löwegren, Ebba 157
 Löwegren, M.K. 156
 marklov 243, 243
 Mayer, Friedrich 36
 miljöprogram 240
 miljöregler
     Söderköping 240f, 240
 Millich, Knud 23
 Miller, John 17
 Molbech, Christian 36, 39
 Mumford, Lewis 197f
 murar 79
 Muratori, Saverio 25
 Myllenberg, Birger 180
 Müller, Daniel 162f
 Newman, Oscar 227, 227
 Nilsson, Evert 140, 173
 nordiska kriget 24
 nybyggnadsregler 205, 242ff
 näringsfriheten 48
 oljepanna 138
 Osberg, Nils Petter 158
 parhus 94, 97ff, 97
 parkering 142ff, 220f, 243
 plan- och bygglag 205, 142ff
 plank 79f, 80
 plantyper 93ff, 94, 95, 97
 portgång 72ff, 206ff
 pottugn 138
 realgata 24
 Rentzhog, Sten 27
 renässanssträdgård 152f
 Rossi, Aldo 25
 rumshöjd 72
 rymlighetstal 210ff
 rågskorpor 77
 rörelseanalys 260f, 261, 288, 288, 302f, 302, 303, 310f, 311, 312, 325
 Sandblad, N.G. 13, 29f
 sanering 17
 saneringsplan 58, 58, 184
 Schnitler, C.W. 152
 sekundärfunktioner 128ff, 128, 262
 serveringsgång 106, 112
 sittplatser 288, 316, 305, 328f
 Sitte, Camillo 198
 socklar 80, 180, 215
 solbelysning 222f, 244
 sophantering 136, 206, 216f, 244
 sopnedkast 136, 136
 stadsbäckar 36, 37
 stadsförnyelse 17
 staket 79
 stall 142, 143
 stenberg 165
 Steneberg, Carl 46f, 46
 stensättning 77
 Stockholmsutställningen 181
 Strindberg, August 176
 Ström, Carl-Gustaf 22
 Sundahl, Eskil 57
 Svensk stad 22
 svin 40
 Sörensen, P.C. 47
 tambur 106
 tegel 68, 156
     råsten 67f
 tittanalys 260, 261, 286, 323
 tomtbildning 49ff, 59
 tomtgräns 78ff, 214ff
 torkvind 139
 torvmullsklosett 132, 132
 trappa 82ff, 215
     brandsäker 208f, 209
 trapptorn 84, 84, 85
 trädgård 151ff
 trädgårdsplantering
     i byggnadsbestämmelser 77, 229f, 243
 trä(d)gårdsföreningen, Skånska 159, 181
 Tt-lägenhet 94, 109ff
 Turkienicz, Benamy 27
 tvårumslägenhet 94, 97ff, 97
 tvätt 138f, 218
 tyfoidfeber 199
 Tynelius, Sven 80, 220
 typ, typologi 24ff
 uppvärmning 135f
 uteplats 215
 vattenförsörjning 129
 vedbod 136f
 victriol 248
 viridarium 153
 växtlighet 313ff, 315, 325ff
 wc- installationer 104, 107, 108, 121, 122, 135
 Weislgren, Peter 67
 Wennström, Magnus 37
 Werne, Finn 25
 Wohlin, Hans 224
 Åbom, J.F. 116, 117
 återvandsgränd 52, 262, 289, 318
 äng 152, 157
 Östergren, Olof 13

FASTIGHETS- OCH ORTSREGISTER

Kursiv siffra hänvisar till bild.

LUND

Gator allmänt:

Adelgatan 37
Clemenstorget 95, 96
Grönegatan 15, 37, 73, 165
(gårdsinteriörer) 129, 133
Gyllenkrokska promenaden 38
Hjortgatan 70, 72
Klostergatan 69
Magnus Stenbocksgatan 57
Sankt Petri Kyrkog. 95, 96, 106

Efter gatuadresser:

Drottensgatan 6, 8 79
Kiliansgatan 3 151, 171
Lilla Södergatan 11, 13 74
Maria Stora Kyrkog. 10 172
Mårtenstorget 10 175, 175
Sankt Månsgratan 19 173
Sigridgatan 5 85
Skolgatan 8 219, 219
Stora Tomegatan 14 73
Trädgårdsgatan 13, 15 73
Östra Mårtensgatan 14 (nuv. Östertull 39) 84, 84, 171

Namngivna gårdar och trädgårdar:

Berlingska trädg. 155 155
Biskopshuset 37, 41f, 42
Broomeska huset 103f, 103, 157, 157 (Bytarebacken 30)
Ekska huset 40, 171
Ekströmska trädgården 155ff
Engeströmska trädgården 37 160f, 161
fru Görvels gård 38
Karl XII-huset 36, 42, 154
Kjederqvistska gården (nuv. Paradis 38) 44f, 44, 45, 77
Lundagårdshusets trädg. 153f

Lundbergska trädgården 156
Löwegrenska trädg. 38, 155ff
Novillgården (nuv. Östertull 39) 77, 164, 164
Siemerska trädg. 38, 155ff
Wickmanska gården (nuv. St Peter 32) 44f, 44

Kvarter allmänt:

kv Bommen 57
kv Billegården 292ff, 292, 293
kv Brädgården 75
kv Carl Holmberg 75
kv Gyllenkrok 57
kv Gärdet 59
kv Hospitalsträdgården 58, 184
kv Påskalyckan 75, 99
kv Ripa 57
kv Sigrid 50
kv St Thomas 58, 58
kv Svartbröder 243, 243
kv Södertull 57
kv Winstrup 52, 52

Fastigheter:

Altona 1 55 55
Altona 7 83
Billegårdens fastighetsnr är 1; 2; (3); (5) 53; 6; 7; (8+9) 54; (10+11) 52; (48) 55; (42) 56; 43; 14; 15; 16; 17; 47; 20; 21; (44) 57; 24; 25; 26; 27; (29) 58; (37) 52; (38) 58. Äldre nr anges inom parentes.

Billegården 14 300, 300
Billegården 15 303, 303
Billegården 26 312, 312
Billegården 43 300, 300
Billegården 47 301, 301
Billegården 53 301, 301
Billegården 56 300, 300, 333, 333
Billegården 58 (f.d. 250A1; 29) 173
Brädgården 3 112, 112
Brädgården 8 109, 109
Bytarebacken 6 100f, 100f
Bytarebacken 7 97, 100f, 101
Bytarebacken 9 106

Bytarebacken 30 103, 103
Carl Holmberg 7 56
Glädjen 1 55, 273ff, 273-276
Glädjen 14 54, 106, 264ff 264-268
Påskalyckan 2 99
Ripa 6 174
Sankt Laurentius 1 81
Sankt Mårten (1) 2 169, 169
Sankt Peter 15-18 111
Sankt Peter 16 109, 109
Sankt Peter 30 84
Sankt Peter 36 112, 113
Sankt Thomas 13 184
Sigrid 3 131
St Jakob 7 55, 55
Studenten 15-18 72
Svartbröder 4 73
Svarvaren (3) 33 170
Svarvaren 33 114, 114
Winstrup 3 278ff, 279-280, 286-288
Winstrup 4 278, 281, 281-283, 286-288
Winstrup 5 278, 284, 284-285, 286-288
Winstrup 6 55, 269ff, 269-272
Winstrup 16 102f, 169
Winstrup 17 102f
Winstrup 18 105, 105, 118
Platser med lundaanknytning:
Nödenområdet 38, 99, 175
Sjngatorn 131

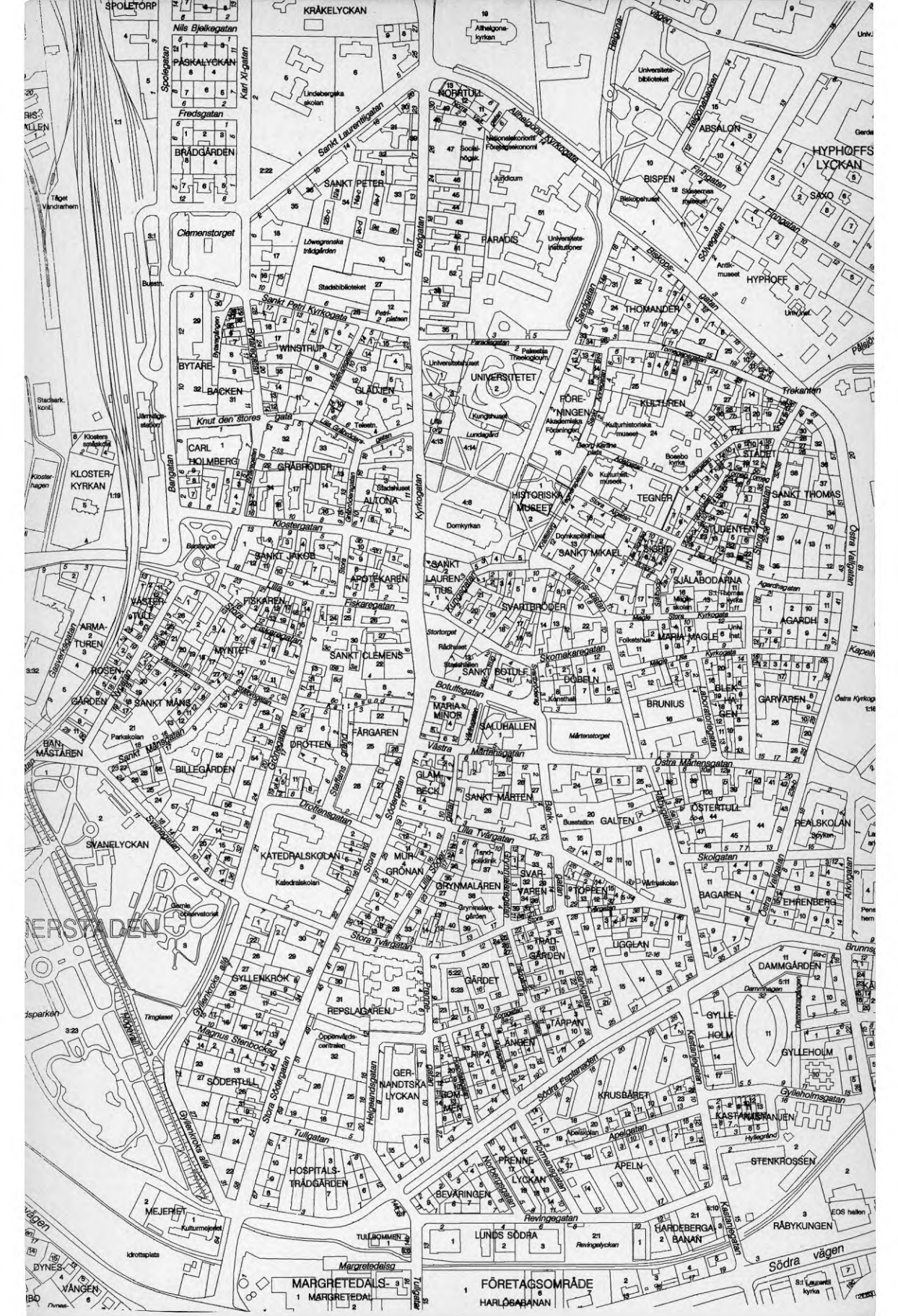
STOCKHOLM

Torsgatan 54 177
Yttersta Tvärg. 10 99, 99
kv Cepheus 178f, 178f
kv Karlsvik 235
kv Lien 211, 211
Timmermannen 6, 7 114

KÖPENHAMN

Nørreport 98
Ved Stranden 14 105
Åbenrå-Landemærket 21f

Med exempel från Lund har innerstadens gårdar med dess gårdsrum och byggnader studerats. Arbetet har inriktats på den obebyggda delen av gården — gårdsrummet — och dess sammanhang med omgivande hus, angränsade tomter och gator. Begrepp och metoder för att analysera gårdar och som kan användas i praktiskt bevarande- och förnyelsearbete presenteras.

R31:1993

ISBN 91-540-5564-4

Byggforskningsrådet, Stockholm

Art.nr: 6813031

Abonnemangsgrupp:

X. Samhällsplanering

Distribution:

Svensk Byggtjänst

171 88 Solna